

Αννίτα Π. Παναρέτου

Η ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ Ι.Μ.ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελίδα
Βραχυγραφίες	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
1. Η Ταξιδιωτική Λογοτεχνία : Απόπειρα καθορισμού	7
2. Το αίτημα της φυγής και η περίοδος του Μεσοπολέμου	35
Υποσημειώσεις	45
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: Τα βιογραφικά και τα εργογραφικά	
1. Ζωή και δράση	49
2. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος και το ταξίδι - Ταξιδιωτική ηθική	53
3. Τα ταξίδια και η καταγραφή τους	59
4. Μερικά συμπεράσματα και διαπιστώσεις	69
Υποσημειώσεις	76
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: Η ταξιδιωτική πορεία και οι σταθμοί	
1. Διαίρεση του ταξιδιωτικού έργου	81
2. Ταξίδια στην Ελλάδα	83
3. Το πέρασμα από την Κύπρο	150
4. Στο χώρο της Ασίας	156
5. Πρώτη και δεύτερη γνωριμία με την Αφρική	172
6. Η γνωριμία με την Ευρώπη	187
7. Διαφοροποιήσεις από την αρχή ως το τέλος της πορείας	212
8. Αξιολόγηση των κειμένων	222
Υποσημειώσεις	227

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ: Συνολική θεώρηση

1. Τα χαρακτηριστικά και τα στοιχεία	245
2. Η μορφή (δομή και τεχνική)	260
3. Ο άνθρωπος πίσω από τις σελίδες του έργου του	276
Υποσημειώσεις	289

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ : Ο Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος και σύγχρονοί του Έλληνες ταξιδιογράφοι

Υποσημειώσεις	328
---------------	-----

ΕΠΙΜΕΤΡΟ : Το τέλος (:) ενός λογοτεχνικού είδους

Υποσημειώσεις	339
---------------	-----

Η ταξιδιωτική εργογραφία του Ι.Μ.Παναγιωτόπουλου	341
Βιβλιογραφία	381

Β ρ α χ υ δ ρ α φ ί ε ς

I. Εργογραφίας Ι.Μ.Π. (Βιβλίων και άρθρων)

- Αφρική* *Η Αφρική αφυπνίζεται* Αθήνα Φέξης 1963
- Ευρώπη* *Ευρώπη* Αθήνα Αστήρ³ 1979
- Ηθική* *Ηθική του Συμφέροντος* Αθήνα Φιλιππότης 1979
- Κίνα* *Ο Κόσμος της Κίνας - κ' ένα επίμετρο: μια ματιά στη Φωσία* Αθήνα Αστήρ 1961
- Κύπρος* *Η Κύπρος, ένα ταξίδι* Αθήνα Φέξης 1962
- "Λόγος και περιήγηση" "Έντεχνος λόγος και περιήγηση" περ. *Νέα Εστία* 47 (1950) σ.σ.98-103
- Μορφές* *Μορφές της Ελληνικής Γης* Αθήνα έκδοση Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών 1937
- Ορίζοντες* *Ελληνικοί Ορίζοντες* Αθήνα Ικαρος² 1959
- Πολιτείες* *Πολιτείες της Ανατολής* Αθήνα Αστήρ² 1982
- Πρόσωπα Β* *Τα Πρόσωπα και τα κείμενα Β-Ανήσυχα Χρόνια* Αθήνα Οι εκδόσεις των Φίλων² 1980
- Πρόσωπα Ε* *Τα Πρόσωπα και τα κείμενα Ε - Ο Αυρικός Λόγος* Αθήνα Αετός Α.Ε. 1948
- Σιωνή* *Η Σιωνή και ο λόγος* Αθήνα Αλκαίος 1974
- Σκαραβαίος* *Σκαραβαίος ο Ιερός - Η Αίγυπτος* Αθήνα Ικαρος 1950
- Χειρόγραφα* *Χειρόγραφα της μοναξιάς.* Αθήνα Δημητράκος 1943
- Ψυχές* *Οι Θρητικές ψυχές* Αθήνα Φιλιππότης 1980
- "Όρα Απολογισμού" "Όρα Απολογισμού",. αφιέρωμα Ευθύνης Αθήνα 1979.

II. Επιλεγμένης Βιβλιογραφίας (Βιβλίων και άρθρων άλλων συγγραφέων)

- Βενέζη, Γη *Ηλία Βενέζη, Αμερικανική Γη* Αθήνα Εστία² 1977

- Βενέζη, *Περιηγήσεις* Ηλία Βενέζη *Περιηγήσεις* Αθήνα Εστία 1973
- Δημαράς Κ.Θ.Δημαρά *Ελληνικός Ρωμαντισμός* Αθήνα Ερμής 1982
- Θεοτοκά, *Δοκίμιο* Γ.Θεοτοκά *Δοκίμιο για την Αμερική* Αθήνα Ικαρος 1954
- Θεοτοκά, *Ταξίδι*, Γ. Θεοτοκά *Ταξίδι στη Μ. Ανατολή και το Αγίον Όρος* Αθήνα Εστία 21971.
- Καζαντζάκη, *Αναφορά* Ν. Καζαντζάκη *Αναφορά στον Γκρέκο* Αθήνα εκδ. Ελ Καζαντζάκη 61961
- Καζαντζάκη, *Ιαπωνία* Ν.Καζαντζάκη *Ιαπωνία Κίνα* Αθήνα Δίφρος 31956
- Καζαντζάκη, *Φουσία* Ν.Καζαντζάκη *Ταξιδεύοντας Φουσία* Αθήνα εκδ. Ελ. Καζαντζάκη 51969
- Καζαντζάκη, *Ταξιδεύοντας* Ν.Καζαντζάκη *Ταξιδεύοντας Ιταλία Αίγυπτος Σινά. Ιερουσαλήμ. Κύπρος. Ο Μοριάς* Αθήνα εκδ. Ελ. Καζαντζάκη 61969
- Καραντώνη, *Χώροι* Α. Καραντώνη *Ελληνικοί Χώροι* Αθήνα Εστία 1979
- Καραντώνη, *Αμερική* Α. Καραντώνη *Θυμάμαι την Αμερική τ. Α* Αθήνα το Ελληνικό Βιβλίο 1963
- Κόντογλου Φ.Κόντογλου *Ταξείδια* Αθήνα Αστήρ 31981
- Λακαρριέρ Ζ.Λακαρριέρ *Το Ελληνικό καλοκαίρι* μτφ. Ι.Κατζηνικολή Αθήνα Κατζηνικολή 31984
- Μελάς Σ. Μελά *Αμερική* Αθήνα Αετός Α.Ε. 1952
- Μερακλής Μ.Μερακλή "Οι ρωμαντικοί του 19ου αιώνα" περ. *Νέα Εστία* Χριστούγεννα 1981 σ.σ. 2-20
- Μυριβήλης Στρ. Μυριβήλη, *Απ' την Ελλάδα* Αθήνα Εστία 61982
- Ουράνη, *Από τον Ατλαντικό* Κ.Ουράνη, *Από τον Ατλαντικό στη Μαύρη*

	<i>Βάλασσα</i> Αθήνα Εστία χ.χρ.
Ουράνη, <i>Δρόμοι</i>	Κ.Ουράνη <i>Γλαυκοί Δρόμοι</i> Αθήνα Οι Φίλοι του βιβλίου 1949
Ουράνη, <i>Ισπανία</i>	Κ.Ουράνη <i>Ισπανία</i> Αθήνα Εστία 1978
Ουράνη, <i>Ιταλία</i>	Κ.Ουράνη <i>Ιταλία</i> Αθήνα Εστία 1978
Ουράνη, <i>Ταξίδια</i>	Κ.Ουράνη <i>Ταξίδια στην Ελλάδα</i> Αθήνα Οι Φίλοι του βιβλίου 1947
Παράσχος	Κ.Παράσχου <i>Μεσόγειος</i> . Αθήνα Ψέξης 1962
Σατωμπριάν	Σατωμπριάν <i>Θωλοπορικό - Η Ελλάδα του 1806</i> μτφ. Α.Καραντώνη Αθήνα Δωδώνη 1979
Σαχίνης,	Α.Σαχίνη, <i>Η Σύγχρονη πεζογραφία μας</i> Θεσσαλονίκη Κωνσταντινίδης 31976
Χάρης	Π.Χάρη, <i>Εράσμια, κουπιά και όνειρα</i> Αθήνα Ψέξης 1962

III. Αφιερωμάτων περιοδικών

Αφιέρωμα <i>Ευθύνης</i>	<i>Χαιρετισμός στον Ι.Μ.Παναγιωτόπουλο</i> Τετράδια Ευθύνης Αθήνα 1979
Αφιέρωμα <i>Νέας Εστίας</i> .	Αφιέρωμα στον Ι.Μ.Παναγιωτόπουλο περ. <i>Νέα Εστία</i> 112 (1982).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η ταξιδιωτική λογοτεχνία: Απόπειρα καθορισμού

Θα μπορούσε, σε πρώτο κοίταγμα, να φανεί παράδοξο το γεγονός ότι, στον αιώνα μας τουλάχιστον, με τις τάσεις της ανάλυσης, της αναψηλάφησης και της θεωρητικοποίησης, το διόλου ευκαταφρόνητου εκτοπίσματος κεφάλαιο, που ονομάζεται Ταξιδιωτική λογοτεχνία, ελάχιστα απασχόλησε τους θεωρητικούς της λογοτεχνίας. Ακόμη και τόμοι ογκώδεις, όσο και έγκυροι, ιστορίες εθνικών λογοτεχνιών (όπως π.χ. οι αγγλόφωνες), αναφέρονται βέβαια σήμερα στην ταξιδιογραφία ως τμήμα της συγκεκριμένης εγχώριας λογοτεχνίας χωρίς όμως και να προχωρήσουν σε μια εξέταση της προβληματικής της, δίνοντας την εντύπωση ότι θεμελιώδη θεωρητικά ζητήματα για την ταξιδιωτική λογοτεχνία θεωρούνται εκ των προτέρων δεδομένα.

Πίσω από τη φαινομενική αδιαφορία ή ολιχωρία καλύπτεται μια υποβόσκουσα αμηχανία: η ταξιδιωτική συγγραφή εξελίχθηκε και αναπτύχθηκε με ρυθμούς ταχείς όσο και αμέθοδους, περνώντας από αλληπάλληλες φάσεις και διαφορετικές εκφάνσεις, που μπορούν κάλλιστα, παρ' ότι τίποτα περίεργο ή αόριστο δεν τις διακρίνει, να προκαλέσουν σύγχυση. Η άτακτη αυτή εξέλιξη, που η αιτία της πρέπει να αναζητηθεί στους νόμους της ιστορίας και όχι της λογοτεχνίας, στερήθηκε της επίδρασης του κριτικού λόγου. Κι αν δεχτούμε ότι η θεωρία της λογοτεχνίας τρέφεται και συντηρείται, σε μεγάλο μέρος της, από τον κριτικό λόγο, έχουμε αμέσως μια εξήγηση για την απουσία της λογοτεχνικής ταξιδιογραφίας από το πεδίο των ενδιαφερόντων της.

Παίρνοντας τα πράγματα από την αρχή, δεν ξέρω πόσο θα ήταν αιρετικό, αν μιλούσαμε για ένα συρμό, που έρχεται από πολύ μακριά, ώστε να έχει δημιουργήσει καθεστώς και να έχει περιβληθεί μian εχκυρότητα που δεν επιδέχεται αμφισβητήσεις, καθώς είναι γεγονός, ότι ο σπόρος της κριτικής -σε θέματα λογοτεχνίας προφανώς- έπεσε στις ανθρώπινες συνειδήσεις από αφορμή

την ποίηση και επομένως δεν μπορούσε αρχικά παρά να αφορά την ποίηση. Όταν, μετά την πάροδο των επικών χρόνων, το στόχαστρο της κριτικής λειτουργίας εστιάσθηκε και στον πεζό γραπτό λόγο, ήταν ακόμη αρκετά νωρίς, ώστε και η κριτική του πεζού λόγου μπόρεσε γρήγορα να παχισθεί σε παράδοση και να δημιουργήσει ένα πυρήνα, ο οποίος πέρασε μέσα από αιώνες αναζητήσεων, επιχειρηματολογίας και αντεγκλήσεων και, με την μορφή γεωμετρικής προόδου, απέκτησε διακλαδώσεις και προεκτάσεις. Έτσι, οι επερχόμενοι συγγραφείς (λογοτέχνες και κριτικοί) εύρισκαν μια έτοιμη πρόκληση, που έπαιρνε ταυτοχρόνως τη θέση θυδίας λίθου για τους πειραματισμούς και τους νεωτερισμούς της.

Η ταξιδιωτική λογοτεχνία έμεινε επί πολύ εκτός συρμού και έξω από όλες αυτές τις αλληλένδετες λειτουργίες. Δεν πρόλαβε να δημιουργήσει χώρο της αυτό τον ιδιότυπο μύθο, την απαραίτητη δηλαδή "φιλολογία" που μαρτυρεί ένα είδος εν κινήσει και που στη συνέχεια θα συντελούσε στην καλλιέργεια νέων εκφράσεων του είδους, ώστε αυτό να αναδειχθεί σε ένα σφριχηλό, ολοκληρωμένο σύστημα. Η λέξη είδος αποσιωπήθηκε ως τώρα στο κείμενο αυτό συστηματικά και συνειδητά' ο όρος, στην περίπτωση της ταξιδιογραφίας, άλλοτε αγνοήθηκε και άλλοτε παραγνωρίστηκε τόσο, ώστε η χρήση του να μη νομιμοποιείται αβασάνιστα.

Έπρεπε να φτάσουμε στην τέταρτη δεκαετία του αιώνα μας, για να αποκαταστήσει ο Albert Thibaudet την ταξιδιωτική συγγραφή ως λογοτεχνικό είδος¹. Η συγκεκριμένη αυτή χρονική στιγμή δεν επιδεχόταν επίσηυση: ως τον 19ο αιώνα, το λογοτεχνικό ύφος ήταν κάτι εντελώς αλλότριο από την εκάστοτε γενική αντίληψη περί ταξιδιογραφίας:

Συγκεκριμένα, αφήνοντας απ' έξω την πρώτη-πρώτη εμφάνιση του ταξιδιού που εντάσσεται στο χώρο της λογοτεχνίας δηλαδή την *Οδύσσεια*, βρισκόμαστε μπροστά στη περιέργεια και τη δίψα για γνώση, που χαρακτηρίζει την ελληνική

αρχαιότητα. Έχουμε έτσι το ταξίδι-ανίχνευση, που δίνει, στην καθαρότερη μορφή του, γραφές γεωγραφικού και εθνολογικού χαρακτήρα (όπως εκείνη του Ηρόδοτου), ενώ, συνοδευόμενο από αποικιστικά και εμπορικά συμφέροντα, ωθεί στην συγγραφή εγχειριδίων (όπως π.χ. Οι Περίπλοι). Παραλλήλως υπάρχουν και κείμενα, απότοκα εκστρατειών, παρεμφερή προς τα προαναφερθέντα, όπως αυτά του Ξενοφώντα (*Κύρου Ανάβασις*) και του Νέαρχου, ναυάρχου του Μεγάλου Αλεξάνδρου, που περιγράφει τη θαλάσσια διαδρομή από τον Ινδό ποταμό στην Περσία.

Στην ελληνιστική περίοδο το ταξίδι από τη μια συμβαδίζει με την επιστημονική έρευνα (είναι η εποχή του διαχωρισμού των επιστημών), καταλήγοντας σε γραφές αμιγούς γεωγραφίας (π.χ. ο Αρτεμίδωρος ο Εφέσιος) και μαθηματικής γεωγραφίας (π.χ. ο Ερατοσθένης), ενώ από την άλλη προχωρεί ασυγκράτητα σε τόπους της φαντασίας -η οποία δεν μπορεί παρά να εξαφθεί, αότου ο Μέγας Αλέξανδρος ανοίγει δίαυλο επικοινωνίας με τη μυστηριακή Ανατολή: γράφονται έτσι τα αλεξανδρινά ελληνιστικά μυθιστορήματα, που προσπαθούν να συλλάβουν και να αποδώσουν τα απίστευτα που συμβαίνουν σε άγνωστες χώρες, μέσα από ερωτικές περιπετειώδεις ιστορίες.

Ο Στράβων συνεχίζει, κατά την περίοδο της αυτοκρατορικής Ρώμης, τα προηγούμενα ελληνιστικά δεδομένα περί μαθηματικής γεωγραφίας, ενώ ένας συγγραφέας μας επιτρέπει, την ίδια εποχή, να μιλήσουμε πρώτη φορά για ταξίδι-περιήγηση: Ο Πausανίας, στο έργο του *Ελλάδος Περιήγησις*, αποδιεκνύεται συνειδητός χρήστης του όρου περιήγηση, τον οποίο πρώτος εκείνος επισήμως καθιερώνει.

Στη Βυζαντινή περίοδο και ως το 12ο αιώνα όλες οι σχετικές με το ταξίδι γραφές απομακρύνονται από την ικανοποίηση της περιέργειας και είτε απορρέουν από, είτε αποβλέπουν σε ένα εντελώς συγκεκριμένο σκοπό' στην πρώτη περίπτωση ο σκοπός είναι θρησκευτικός, καθώς πιστοί χριστιανοί

ταξιδεύουν ως προσκυνητές στους Αγίους Τόπους και αφηγούνται σε θρησκευτικά οδοιπορικά τις περιπέτειες του ταξιδιού τους ή περιγράφουν δια μακρών χώρους, οικοδομήματα κλπ. σχετικά με τη ζωή του Χριστού στην Παλαιστίνη. Στη δεύτερη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με πονήματα, που εξυπηρετούν την άσκηση της πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας -αφού, όπως φαίνεται, κρατικοί υπάλληλοι και στρατιωτικοί αποδεικνύονται οι πλέον διακινούμενοι τα χρόνια εκείνα στη βυζαντινή επικράτεια- όπως, για παράδειγμα, καταλόγους επαρχιών, πόλεων, μητροπόλεων, επισκοπών και θεμάτων που υπάχονται στην αυτοκρατορία. Δε λείπουν βέβαια και τα πονήματα που εξυπηρετούν τους σκοπούς του εμπορίου και της ναυσιπλοΐας, όπως Πορτολάνοι (οδηγοί λιμανιών), Δρομοδείχτες (οδηγοί χερσαίων διαδρομών), κείμενα που προέρχονται από αυιοψία (όπως και κείμενα των χρονογράφων που, σαν τον Προκόπιο, παρακολούθησαν και κατέγραψαν στρατιωτικές επιχειρήσεις), σε πλήρη αντίθεση προς κείμενα γεωγραφικά, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά συμπλήματα κειμένων αρχαίων γεωγράφων και τοπογραφικών χωρίων της Ασίας Γραφής, υπόθεση δηλαδή εργαστηρίου.

Το 12ο αιώνα κάποιος άλλος άνεμος, σχετικός με την -αμφισβητούμενη πάντως σήμερα- φιλελεύθερη πνευματικότητα της εποχής των Κομνηνών, ευνοεί ξανά την περιπλάνηση στη φαντασία, που καταλήγει στη γραφή παρεμφερών προς τα ελληνιστικά μυθιστορημάτων, καθώς επίσης και την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για γνώση' σιγά-σιγά το ταξίδι ξαναρχίζει και απλώνεται σε σχεδόν άγνωστες ως τότε χώρες, πέρα από τα σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο Ιωάννης Κανανός Λάσκαρις π.χ., φθάνει, στα 1438-1439 ως τις Σκανδιναβικές χώρες και την Ισλανδία, ενώ, κατά τους τρεις επόμενους αιώνες η τουρκική κυριαρχία υποθάλλει την τάση για μετακίνηση. Αρκετοί τολμηροί Έλληνες εγκαταλείπουν την πατρίδα τους και κάποιους από αυτούς τους συναντούμε ως και στα βάθη της Ασίας, σε ανώτερες κρατικές θέσεις μακρινών εξωτικών χωρών. Όλοι τους δίνουν γραφές κατατοπιστικές, παραστατικές και

ενδιαφέρουσες, χωρίς όμως καμιά λογοτεχνική αξίωση (παράδειγμα ο Νίκανδρος Νούκος τον 16ο αιώνα -η περίπτωση του οποίου κέντρισε το ενδιαφέρον του Σεφέρη- οι Νικόλαος Σπαθάριος και Κωνσταντίνος Γεράκης τον 17ο αιώνα και ο Βασίλειος Βατάτζης τον 18ο αιώνα).

Είκοσι πέντε αιώνων ταξιδιωτικές καταγραφές, είναι αφιερωμένες, στο σύνολό τους σχεδόν, στην ικανοποίηση επιστημονικών και πρακτικών σκοπών· η αισθητική απόλαυση ενός κειμένου δεν είχε καμιά θέση στις τάξεις τους (με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως αυτές των *Αρχοναυτικών* του Απολλωνίου του Ροδίου, των ελληνιστικών μυθιστορημάτων και των βυζαντινών ερωτικών μυθιστοριών, που πάντως δεν είναι καθαρά ταξιδιωτικές συγχραφές).

Κι όμως, όπως ήδη αναφέρθηκε, η ελληνική ταξιδιογραφία, ξεκίνησε από ένα λογοτεχνικό πρότυπο, ένα πρότυπο κοινό και για πολλές άλλες εκφάνσεις της λογοτεχνίας και από το οποίο η ταξιδιογραφία απομακρύνθηκε, για να το προσεγγίσει ξανά 2.500 χρόνια αργότερα. Στην *Οδύσσεια*, το πρώτο ολοκληρωμένο ποιητικό έργο της ελληνικής γραμματείας, βρίσκει την πρώτη του λογοτεχνική έκφραση το ταξίδι. Η *Οδύσσεια* αποτελεί ένδειξη ότι η ταξιδιογραφία θα μπορούσε θαυμάσια να έχει προϋπάρξει, ως έργο της προφορικής παράδοσης, και αυτού ακόμη του Ομηρικού Έπους. Υπόθεση που μπορεί να ενισχυθεί και από το γεγονός ότι η ταξιδιωτική συγχραφή δεν προϋπέθετε το είδος των πυρήνων που χρειάστηκαν για τη γένεσή τους τα περισσότερα λογοτεχνικά είδη, δηλαδή κάποια συγκεκριμένα λογοτεχνικά έργα, που λειτουργούν ως αρχέτυπα. Διότι βασίζεται σε ένα πραγματικό, αδιάσειστο έρεισμα και το υλικό για την ύπαρξή της αντλείται από μια από τις αρχαιότερες ανθρώπινες τάσεις: τη μετακίνηση.

Εγκαταλείποντας πάντως τις υποθέσεις, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι η μετακίνηση, υπαγορευόμενη από το κίνητρο του νόστου, όχι μόνο τροφοδότησε την *Οδύσσεια*, αλλά και κατόρθωσε να αναχθεί σε ευρύτερο

πλαίσιο, περικλείοντας μέσα της άλλα, θεμελιώδη δείγματα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όπως ο έρωτας και οι ανθρώπινες σχέσεις εν γένει, και καταστάσεις όπως η περιπέτεια, τα οποία αποτέλεσαν στη συνέχεια σημεία αναφοράς για τη διαμόρφωση επί μέρους λογοτεχνικών ειδών, τόσο στην ποίηση, όσο και στη μυθιστορηματική πεζογραφία.

Στην πρώτη του εμφάνιση στη λογοτεχνία το ταξίδι χρησιμοποιεί ως φορέα τον ποιητικό λόγο. Όπως είδαμε, το ποιητικό ταξίδι έκτοτε αποχωρεί. Αλλά και η γενικότερη λογοτεχνική απόδοση του ταξιδιού, σε μια ευρύτερη έκταση, έμελλε ουσιαστικά να ανασταλεί για το πολύ μακρό διάστημα, που εκτέθηκε παραπάνω.

Η απόσχιση του ταξιδιού ως ενέργεια από το ταξίδι ως λογοτεχνική έκφραση, συντελέστηκε όταν η εποχή κατέστησε τους ανθρώπους πεζότερους και όταν το ταξίδι έπαψε να είναι νόστος, παίρνοντας την αντίθετη μορφή της αναχώρησης, σε απόλυτη συνέπεια προς τις επιταχές των καιρών που άλλαξαν. Σε ολόκληρη τη μακρά πορεία από την *Οδύσσεια* ως τον αιώνα του ρομαντισμού, η ταξιδιογραφία ακολουθεί κατά κανόνα το δικό της ξεχωριστό -κάποτε παράλληλο, σε ελάχιστες όμως περιπτώσεις κοινό με τη λογοτεχνία- δρόμο.

Αναρωτιέται κανείς, μέσα από ποιες διαδικασίες κυρώθηκε η ενσωμάτωση της ταξιδιογραφίας στον κορμό της λογοτεχνίας, ύστερα από ποιες αναγκαιότητες και από ποιες συνειδητές παρεμβάσεις. Υπάρχει η άποψη που υποστηρίζει πως **"η λογοτεχνία καλύπτει οτιδήποτε είναι άξιο να διατηρηθεί σε δραπτή μορφή, ασχέτως αν έχει ή όχι καλλιτεχνικά χαρίσματα"**². Υπάρχει και μια δεύτερη, συμπληρωματική άποψη, η οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί ως σύλληψη αποκλειστικά νοημένη για την καταγραφή του ταξιδιού: **"όσο τα έργα είχαν πρακτική χρησιμότητα, δεν ανήκαν στη λογοτεχνία' όταν έπαψαν να λειτουργούν ως πραγματείες, είχαν την ευκαιρία να προσχωρήσουν στη λογοτεχνία εξ αμελείας"**³. Πρόκειται για απλουστεύσεις βολικές όσο και επικίνδυνες: η πρώτη άποψη θα μπορούσε να ισχύσει μονάχα αν ο όρος λογοτεχνία νοηθεί υπό την πολύ ευρύτερη έννοια που

ενέχει ο όρος γραμματεία, οπότε μέσα στην ταξιδιογραφία, μπορούν ανέτως να περιληφθούν όλα τα σχετικά κείμενα, ένας τεράστιος, ετερόκλητος όγκος, που διαφορετικά θα έπρεπε να ταξινομηθεί και να καταταχθεί σε είδη, κατά γενική παραδοχή αντιλογοτεχνικά. Στην δεύτερη περίπτωση διεκδικούμε το δικαίωμα να θεωρήσουμε, αυτομάτως και ελαφρά τη καρδιά, ως λογοτεχνικά, εκτός από κείμενα που μπορεί να επιτρέπουν κάποια αισθητική τέρψη (όπως π.χ. η *Ελλάδος Περιήγησις* του Πausανία ή ο *Βίος Ελλάδος* του ομιχλώδους προσώπου, που φέρεται με το όνομα Δικαίαρχος ο Μεσσήνιος), και άλλα κείμενα, όπως για παράδειγμα οι Περιήλοι ή τα Οδοιπορικά στους Αγίους Τόπους των προσκυνητών κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς χρόνους, ή, ακόμη πιο ακραία, κείμενα όπως *Η Χριστιανική Τοπαγραφία* του Κοσμά Ινδικοπλεύστη, τα οποία όχι μόνο δεν τέρπουν, αλλά και την ανάγνωση καθιστούν δυσχερή, από τις πρώτες κιόλας σελίδες τους. Η γενίκευση αυτή αποβαίνει σε βάρος των αληθινά λογοτεχνικών κειμένων, όχι με την έννοια ότι τα υποβιβάζει, αλλά με την έννοια της σύγκρισης ως προς τα κριτήρια αξιολόγησης. Από την άλλη πλευρά η "αναβάθμιση" των μη λογοτεχνικών κειμένων αποβαίνει τελικά μάταιη, καθώς δεν υποχρεύεται από την ανακάλυψη παραγνωρισμένων λογοτεχνικών αρετών ή κάποιας κρυφής σοφείας τους.

Δεν θα μπορούσαμε εν προκειμένω να συμφωνήσουμε με τη δεύτερη άποψη, παρά μόνο στην περίπτωση που θα απέβαινε λιγότερο παραπλανητική, με μια συστηματική διαφοροποίηση, που στοιχειοθετεί τελικά μια τρίτη άποψη: δεν ήταν τα έξω- λογοτεχνικά ταξιδιωτικά κείμενα που πέρασαν στο χώρο της λογοτεχνίας, από τη στιγμή που ανεστάθη η πρακτική τους χρήση. Ήταν η ματιά κάποιων από αυτούς που ταξίδευαν, που έχασε την πρακτική της οπτική, ανακαλύπτοντας ή ξανααδίνοντας στο χώρο τη θυρικότερή του υπόσταση. Ανάμεσά τους και άνθρωποι προικισμένοι με το χάρισμα της γραπτής απαθανάτισης του κόσμου μέσα από την τέχνη του λόγου.

Με λίγα λόγια, η ταξιδιωτική συγγραφή έγινε ταξιδιωτική λογοτεχνία με τρόπο απλό και αβίαστο, όταν άρχισαν να ασχολούνται μαζί της οι λογοτέχνες.

Η αφοριστική αυτή διαπίστωση δεν υπονοεί καμία απλούστευση. Αντιθέτως έχουμε να κάνουμε με την αναπροσαρμοσμένη και χωρίς περισπασμούς ματιά μιας συγκεκριμένης τάξης ανθρώπων (που είναι πια οι απολύτως αρμόδιοι) και με μια γραφίδα έτοιμη, ύστερα από μακράιωνη θητεία σε άλλα λογοτεχνικά είδη. Αλλά και αναλυτικότερα: η ταξιδιωτική συγγραφή διαθέτει τώρα τα συμβατικά εκείνα χαρακτηριστικά, που μπορούν να την προσγράψουν στη λογοτεχνία, ως είδος της: διαθέτει δηλαδή στοιχεία που άπτονται παραμέτρων όπως το αντικείμενο, η έκταση, ο τρόπος παρουσίασης, η εξωτερική δομή, το ύφος, η διάθεση, οι χαρακτήρες και ο σκοπός του συγγραφέα, ο σκοπός του αναγνώστη.

Το αντικείμενο της ταξιδιογραφίας παρουσιάζεται λοιπόν σαφέστατα καθορισμένο, σε σχέση με τις άλλες λογοτεχνικές εκφράσεις: πρόκειται για τον ανοιχτό χώρο (φυσικό ή υποκείμενο σε ανθρώπινες παρεμβάσεις), ο οποίος προσφέρεται σε ένα άπειρο πλήθος μορφών. Αντιθέτως, η έκτασή της δεν καθορίζεται με κανένα κανόνα: μιλούμε για εντύπωση, όχι για πλοκή, που από τη φύση της πρέπει να αναπτυχθεί ακολουθώντας μια πορεία δράσης -και η εντύπωση μπορεί να αποδοθεί μέσα από ένα τόμο και μέσα από μια φράση. Τρόπος παρουσίασης της ταξιδιωτικής εντύπωσης είναι, κατά γενική παραδοχή, η περιγραφή και μάλιστα μιας πραγματικότητας αντιληπτής από τις αισθήσεις.

Η περιγραφή⁴ αποτελεί και το κύριο σημείο εξωτερικής δομής (η εσωτερική δομή, η οποία εκ παραλλήλου συνυπάρχει, και μάλιστα πιο έντονα στις πιο ευτυχισμένες περιπτώσεις, ακολουθεί - και ίσως αυτό να είναι μέχρι ενός σημείου απαιτητό-, αντίστοιχες οδούς που συναντώνται στα βασικά λογοτεχνικά είδη).

Το ίδιο ισχύει, σε αδρές γραμμές, και με το ύφος και τη διάθεση, από τη στιγμή που βρίσκονται σε συνέπεια προς την προσωπικότητα του συγγραφέα, παρ'ότι η διάθεση μπορεί να υποβάλλεται σε κάποιους έξωθεν περιορισμούς.

υπαχορευμένους από το ίδιο το αντικείμενο.

Η ταξιδιωτική συγγραφή περιλαμβάνει και "χαρακτήρες", που εμφανίζονται παντοδύναμοι και που η ιδιομορφία τους στηρίζεται στην υπόστασή τους, η οποία διαφέρει από την ανθρώπινη. Ο συγγραφέας βρίσκεται μπροστά σ'ένα δεδομένο, του οποίου την πολυπλοκότητα και ιδιαιτερότητα πρέπει πρώτα να κατανοήσει ο ίδιος' στη συνέχεια οφείλει όχι να πλάσει, αλλά να αποδώσει το συγκεκριμένο χαρακτήρα -τόπο-, που παίζει και τον πρωταγωνιστικό ρόλο στις σελίδες του. Η απόδοση του χαρακτήρα του τόπου, που αποτελεί και το σκοπό της ταξιδιογραφίας, αποχτά πολύ μεγαλύτερη σημασία απόσο εκείνη των ηρώων σε μυθιστορηματικές π.χ. μορφές της πεζογραφίας. Τη σημασία αυτή του τοπίου επισημαίνει με ενάρχεια ο L. Durrell⁵ : "γράφεις" λέει ένας φίλος κριτικός στο Οχάϊο, "σάμπως το τοπίο να είναι πιο σημαντικό από τους χαρακτήρες". Αν όχι εντελώς επακριβές, βρίσκεται πάντως αρκετά κοντά στην πραγματικότητα μια και έχω αναπτύξει μια προσωπική αντίληψη για τη σημασία του τοπίου και παραδέχομαι με προθυμία, ότι βλέπω τους χαρακτήρες σχεδόν ως λειτουργίες ενός τοπίου [...] Η Ελλάδα, για παράδειγμα, δεν μπορεί να έχει ούτε έναν εναπομείναντα Έλληνα (με τη φυλετική έννοια) ύστερα από τόσους αιώνες πολέμων και επικισμών. [...] Κι όμως, αν αναζητείς λίγο ζωντανό Αριστοφάνη, δεν έχεις παρά να ακούσεις τα χωρατά των χειραμαξάδων και των χυρολόγων στην Αθηναϊκή Πλάκα. [...] Αν όμως δεν έχουν απομείνει αυθεντικοί Έλληνες, ποιος είναι ο περίεργος σταθερός παράγων, που διακρίνουμε πίσω από τη λέξη ελληνικότητα; είναι σίγουρα η διαρκούσα ικανότητα αυτοέκφρασης, που ενυπάρχει στο τοπίο. [...] Αληθινά η εκ των έσω γνώση του τοπίου, θα μπορούσε να μας δώσει μια πολιτική επιστήμη, αφού οι μισές από τις πολιτικές απόφάσεις του κόσμου βασίζονται σε αυτό που αποκαλούμε εθνικό

χαρακτήρα".

Η θέση και ο σκοπός του συγγραφέα έχουν ως αφετηρία το στοιχειώδες σκεπτικό, ότι προορισμός ενός κειμένου που τυπώνεται είναι να διαβαστεί από λίγους ή πολλούς, δεν έχει σημασία. Αυτομάτως δημιουργείται μια σχέση ανάμεσα στο συγγραφέα και τον αναγνώστη. Ο πρώτος επιζητεί να αποδώσει, σύμφωνα με την προσωπική του αντίληψη, και να μεταδώσει, ο δεύτερος να αποδεχθεί και να δημιουργήσει μέσα του μια εικόνα και, σε δεύτερο, τελειότερο, στάδιο, μια αίσθηση. Αν σε άλλα λογοτεχνικά είδη η θέση και ο σκοπός συγγραφέα- αναγνώστη τείνουν προς την ταύτιση, πραγματική ή φανταστική, στην περίπτωση της ταξιδιογραφίας η ροπή οδηγεί συχνά προς τη διάσταση. Ο συγγραφέας καλείται να επωμισθεί το ρόλο του μεσάζοντα ανάμεσα στον αναγνώστη και την πραγματικότητα, ανάμεσα στον αναγνώστη και το χώρο· η εικόνα που δημιουργείται στον αναγνώστη είναι η **εντύπωση** της πραγματικότητας, που λειτουργώντας ως κάτοπτρο, μπορεί να ανακλά το είδωλο του χώρου πιστό ή παραμορφωμένο. Και ο συγγραφέας μπορεί να θελήσει (και έχει, ως συγγραφέας, κάθε δικαίωμα να το κάνει) να μεταπλάσει το χώρο στο προσωπικό του εσωτερικό εργαστήριο, ο αναγνώστης όμως προσδοκά ή τα απαιτεί στις περισσότερες περιπτώσεις, ένα κατά το δυνατό πιστό είδωλο: γιατί στην περίπτωση που ο ίδιος δεν έχει άμεση γνώση του συγκεκριμένου χώρου, εκλαμβάνει και χρησιμοποιεί την ταξιδιωτική εντύπωση ως υποκατάστατο της αυτοψίας.

Η ταξιδιωτική συγγραφή είναι λοιπόν λογοτεχνικό είδος. Το επόμενο ερώτημα αφορά την καθαρότητά της. Είναι αμιγής η ταξιδιωτική λογοτεχνία ή προϊόν επιμιξίας;

Η μορφή από την οποία ξεκίνησε, δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να αγνοηθεί. Πόση μνήμη από την *Οδύσσεια* διασώθηκε και διοχετεύτηκε στην ταξιδιωτική λογοτεχνία; Εξετάζοντας τη μορφή της *Οδύσσειας* ως ταξιδιωτικού κειμένου, εντοπίζουμε αμέσως κάποιες εμφανείς διαφορές σε σχέση προς τη

νεότερη ταξιδιογραφία.

Η πρώτη έγκειται στην έμμετρη μορφή του Ομηρικού Έπους, η οποία και ερμηνεύεται ικανοποιητικά από την παλαιότητα του κειμένου, όπως και από το γεγονός ότι (όσο και αν η πραγματική θέση των τόπων που πέρασε ο Οδυσσεύς πιθανολογείται πάνω στους σύγχρονους χάρτες) έχουμε να κάνουμε με τόπους της φαντασίας⁶ και αυτοί οι τόποι της φαντασίας είναι και οι πιο ποιητικοί και, κατά συνέπεια, προσφέρονται, ή καλύτερα, καλούν σε ανάλογη γραπτή απόδοση⁷. Όταν, τον 19ο αιώνα, μπορούμε να μιλήσουμε για ταξιδιωτική λογοτεχνία, εννοούμε σε κάθε περίπτωση πεζογραφία και όχι ποίηση⁸. **Η ανθρώπινη ψυχή σε στιχμές έντονης συγκίνησης, αγωνίζεται να εκφραστεί με στίχους⁹** υποστηρίζει ο T. S. Eliot. Σ'αυτή την περίπτωση εντάσσεται η *Οδύσσεια*, και αν στις μετά τον Όμηρο εποχές οι στιχμές της έντονης συγκίνησης στην ταξιδιογραφία αφορούν λιγότερο την ανθρώπινη ψυχή και πιο πολύ τον ανθρώπινο νου, για τους δύο τελευταίους αιώνες θα ήταν μεγάλο σφάλμα να υπαινιχθούμε έλλειψη έντονης συγκίνησης στη λογοτεχνία. Αυτό που συμβαίνει είναι ~~ότι~~ ότι οι τόποι της περιήγησης, οι τόποι που θα περάσουν στην ταξιδιωτική λογοτεχνία, είναι σαφώς τόποι της πραγματικότητας, με την ιστορία τους, την ανθρώπινη -πέρα από την φυσική- γεωγραφία τους, τα προβλήματά τους. Όσο ποιητική και αν είναι -ή φαίνεται στα μάτια των ταξιδιογράφων- η εικόνα τους, η έμμετρη απόδοσή τους θα μπορούσε έως και φαιδρή να φανεί στον σύγχρονο, λιγότερο ρομαντικό, υποψιασμένο αναγνώστη. Ταξιδιωτική λογοτεχνία στις μέρες μας, σημαίνει ταξιδιωτική πεζογραφία και όχι ταξιδιωτική ποίηση. Αυτό φυσικά δεν εμποδίζει ποιητές να ασχοληθούν με την ταξιδιωτική εντύπωση, στο πεζό λόγο πάντα. Ο Απόστολος Σαχίνης διατυπώνει παραλλήλως μια άποψη σχετική και ενδιαφέρουσα, για τη θέση της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας: **Έξάλλου η ταξιδιωτική εντύπωση, ένα είδος που στέκεται ανάμεσα στην πεζογραφία και την ποίηση και**

παρέχει τις ίδιες δυνατότητες δημιουργίας και στον πεζογράφο και στον ποιητή, ανταποκρίνεται θαυμάσια προς το αίτημα των ημερών μας για την κατάλυση των αυστηρών διαχωριστικών ορίων ανάμεσα στα δύο αυτά βασικά λογοτεχνικά είδη¹⁰.

Δεύτερη διαφορά είναι η ύπαρξη στην *Οδύσσεια* ενός ήρωα, ο οποίος και αφηγείται τις περιπλανήσεις του. Στα νεότερα ταξιδιωτικά κείμενα ήρωας, με την καθιερωμένη έννοια δεν υπάρχει. Την θέση του καταλαμβάνει είτε ο χώρος, είτε ο ίδιος ο συγγραφέας¹¹, ο οποίος πάντως κινεί κατ'αποκλειστικότητα τα νήματα. Υπάρχει μια αμεσότητα, σιωπηλά συμφωνημένη, παραδεκτή και απαιτητή, γιατί αποτελεί το σοβαρότερο εχέχυσο αυθεντικότητας. Είναι απαραίτητη η παρουσία ενός υπαρκτού προσώπου, του αφηγητή συγγραφέα, ώστε ο καταλογισμός ευθυνών ως προς την πιστότητα απόδοσης της πραγματικότητας να έχει έναν (και τον αρμόδιο) αποδέκτη, κάτι που δεν συμβαίνει σε άλλα λογοτεχνικά είδη. Στα τελευταία τούτα δεν καταλογίζονται ευθύνες, στην περίπτωση που η πραγματικότητα δεν αποδίδεται πιστά ή δεν αποδίδεται καν, όπως ούτε τον Όμηρο διανοήθηκε κανείς να επικρίνει, επειδή η Ωχυσία του δεν ανταποκρίνεται στη σημερινή εικόνα της πόλης Θέουτα.

Ο ποιητής της *Οδύσσειας* δεν ενδιαφερόταν ειδικά για την περιγραφή των διαφόρων τόπων. Δεν ήταν συνειδητός **ταξιδιωτικός** συγγραφέας, γιατί δεν ήταν αυτός ο σκοπός του. Γι αυτό και η *Οδύσσεια* δεν είναι περιήγηση: είναι περιπέτεια επιστροφής. Και εκεί βρίσκεται η τρίτη μεγάλη διαφορά. Το Ομηρικό έπος διαθέτει μια σαφή -και μάλιστα πολυσύνθετη και πολυπρόσωπη- πλοκή, στην οποία εμπεριέχονται, σε μεγάλο βαθμό είτε ως στοιχεία του παρόντος, είτε με την μορφή αναμνήσεων, δραστηριότητες άσχετες από τη μετακίνηση. Υπάρχει στην *Οδύσσεια* η μυθιστορηματική μορφή, η μορφή που αποτέλεσε πρόδρομο μεταγενέστερων περιπετειωδών μυθιστορημάτων (De Foe, Kipling, Stevenson, Verne), και η οποία λείπει από τη σύγχρονη ταξιδιωτική λογοτεχνία¹².

Οι παραπάνω διαφορές μαρτυρούν μια σημαντική αποουασιοποίηση ανάμεσα στο έργο που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το πρώτο ταξιδιωτικό κείμενο και στα έργα εκείνα που η κοινή φιλολογική γνώμη κατατάσσει στις μέρες μας, τις περισσότερες φορές με ομοφωνία και χωρίς επιφύλαξη, στην ταξιδιωτική λογοτεχνία. Οι ίδιες διαφορές δημιουργούν την εντύπωση μιας σαφούς οριοθέτησης, που εμφανίζει τη σύγχρονη ταξιδιογραφία ως αμιγές λογοτεχνικό είδος.

Θεωρημένη όμως σε συσχέτισμό προς την άλλη σύγχρονη λογοτεχνία, η ταξιδιογραφία χάνει ένα μέρος από τη στεγανότητά της. Τα όρια γίνονται ρευστότερα και το είδος διατηρεί μεν την οντότητά του, αλλά χάνει σε καθαρότητα: στη σύγχρονη ταξιδιωτική λογοτεχνία εμπεριέχεται και το δοκίμιο (με τη μορφή σπουδής και ερμηνείας ενός τόπου) και ο εσωτερικός μονόλογος, ακόμη και η αυτοβιογραφία, καθώς περιγράφεται καταληπτός ο καθημερινός φυσικός και ψυχικός βίος του συγγραφέα για το χρονικό διάστημα που διαρκεί το ταξίδι.

Όπως και να έχει όμως το πράγμα, η ταξιδιωτική πεζογραφία αποτελεί προϊόν επιμιξίας λιγότερο απόσο άλλα λογοτεχνικά είδη, ας πούμε εκείνα στα οποία η ίδια εμπεριέχεται ως απαραίτητο στοιχείο. Το μεγαλύτερο ποσοστό της μυθιστορηματικής πεζογραφίας, ακόμη κ' ένα μέρος της ποίησης ή και πιο εξειδικευμένες μορφές, όπως τ' απομνημονεύματα ή τα ημερολόγια, είναι τοποθετημένα. Η πλοκή στηρίζεται σε τεκταινόμενα, που κάπου πρέπει να διαδραματίζονται. Όταν πρόκειται για ανοικτό χώρο, η αναπόφευκτη περιγραφή παραπέμπει στην ταξιδιωτική εντύπωση, έστω και αν δεν έχουμε να κάνουμε με μετακίνηση.

Ένας τελευταίος λόγος για την αίσθηση του τόπου νομίζω ότι δεν της έχει αποδοθεί η δέουσα προσοχή ως αμιγώς λογοτεχνικού κριτηρίου. Η στόφα των 'μεγάλων' βιβλίων έχει σίγουρα να κάνει με την τοποθεσία τους τόσο, όσο με τους χαρακτήρες και τα περιστατικά

τους. Όταν είναι γερά και αληθινά εδραιωμένα στη φύση, καθίστανται συνήθως κλασικά. Θα μπορούσε κανείς να ανακαλύψει αυτό το χαρακτηριστικό της 'μεγαλοσύνης' στα περισσότερα βιβλία που είναι έτσι τοποθετημένα, από τον Ίάκλμπερρυ Φινν ως τα Σταφύλια της Θρηγής. Είναι χωνεμένο μέσα στην αίσθηση του τόπου. Δεν θα μπορούσει κανείς να τα μεταφύψει χωρίς να καταστρέψει ολοκληρωτικά την ενότητα και το κλίμα τους¹³.

Η ταξιδιωτική λογοτεχνία μπορεί να μην είναι αμιγώς -ποιο λογοτεχνικό είδος είναι- ως προς το περιεχόμενό της, είναι όμως ένα περιχαρακωμένο λογοτεχνικό είδος, αυτούσιο από τη στιχμή που απασχόλησε ενσυνειδήτως τους λογοτέχνες, οι οποίοι το καλλιέργησαν συστηματικά πάνω σε παχιωμένους κανόνες και σε κάποιους εξίσου παχιωμένους περιορισμούς. Οι περιορισμοί αυτοί προβάλλονται και με τη μορφή των διαφορών που εκτέθηκαν παραπάνω, και με εκείνη κάποιων ιδιαιτεροτήτων, συντελώντας και στις δύο περιπτώσεις στην ακόμη σαφέστερη οριοθέτηση του είδους' απορρέουν χωρίς εξαίρεση από την ιδιομορφία που συνιστά η ύπαρξη ενός τόπου και μιας πραγματικότητας ως διαρκών, παραδεκτών και αναγκαστικών σημείων αναφοράς.

Η δεδομένη πραγματικότητα δεσμεύει την έμπνευση, που υποχρεώνεται να λειτουργήσει μέσα σε προδιαγραφές και χωρίς τη βοήθεια της φαντασίας (τουλάχιστον όχι με τη χαρακτηριστική ελευθερία της φαντασίας). Ο ρόλος της έμπνευσης λοιπόν αποδεικνύεται, ως προς την επιλογή θέματος, πενιχρός. Από την άλλη όμως πλευρά η δέσμευση αυτή συνεπάγεται και μια υπολογίσιμη πρόκληση, καθώς ο συγγραφέας καλείται να δοκιμάσει τις ικανότητές του σ'ένα περιορισμένο πεδίο. Πρόκειται για ένα είδος άσκησης¹⁴, που μπορεί τελικά να ωφελήσει τον συγγραφέα και σε άλλους τομείς της συγγραφικής του παραγωγής, αφού τον ωθεί στην απόκτηση αυτοπειθαρχίας και κυριάρχησης επί του αντικειμένου του¹⁵.

Η ίδια πραγματικότητα προσδίδει στην ταξιδιωτική λογοτεχνία αξία ιστορική και αρχαιακή, από τη στιγμή που η τελευταία αποκτά και τη μορφή ντοκουμέντου για εικόνες και καταστάσεις πλήρως υποκείμενες στην επίδραση του χρόνου που φεύγει. Αρα η ταξιδιωτική συγγραφή έχει, ως περιεχόμενο, από τη φύση της ένα χαρακτήρα επικαιρικό, που μπορεί να προσλάβει μια χροιά μονιμότερη (ή και πάγια) με τη βοήθεια της μορφής, δηλαδή της χαρισματικής απόδοσης. Όταν οι εικόνες παύουν να είναι φερέγγυες, η τέχνη του λόγου, ως διαχρονικό στοιχείο, διασώζεται και, με τη σειρά της, τις διασώζει.

Η τέχνη του λόγου έχει τη δύναμη να εξωραΐζει¹⁶ την εικόνα, να την εξιδανικεύει, μέχρι του σημείου να τη διαστρεβλώνει. Πράγμα που σημαίνει ότι η ταξιδιωτική λογοτεχνία είναι ένα είδος όπλου: μπορεί να κατευθύνει τη συκίνηση, τη φόρτιση και την απέναντι σε ένα τόπο προδιάθεση του αναγνώστη. Η δυνατότητα που έχει ο αναγνώστης για ιδίους όμμασιν αντίληψη και κρίση, πιθανότατα θα αποτελέσει για αυτόν ένα είδος τιμήματος, που μεταφράζεται σε απογοήτευση ή σύγχυση και αδυναμία κατανόησης ενός τόπου, όταν έχει εκ των προτέρων διαμορφώσει μέσω του συγγραφέα μια συγκεκριμένη εικόνα του τόπου αυτού.

Μπορούμε κατ' επέκταση να υποστηρίξουμε και τον παιδευτικό χαρακτήρα της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, που καθορίζεται αποκλειστικά από τον ταξιδιώτη-συγγραφέα. Η υπευθυνότητά του και η ιδέα που ο ίδιος έχει για το σκοπό της ταξιδιωτικής πεζογραφίας θα του υπαγορεύσουν τη συμπεριφορά του απέναντι στον τόπο, δηλαδή τη συμπεριφορά του απέναντι στον αναγνώστη του¹⁷.

Αν πράγματι η ταξιδιωτική πεζογραφία παρέχει παιδεία, αυτή μπορεί να περιέχει την πληροφόρηση με τις συμβατικές γνώσεις, είναι όμως κυριότατα παιδεία αισθητική. Ο συγγραφέας χειραγωγεί τον αναγνώστη επηρεάζοντας την προσωπική του ματιά και την προσωπική του αισθητική, την οποία μπορεί είτε να προαχάξει είτε να διαστρέψει. Με δυο λόγια, η ταξιδιωτική λογοτεχνία

μπορεί να παίξει ένα θεμελιώδη όσο και καταλυτικό ρόλο: να κατευθύνει, λιγότερο ή περισσότερο τη στάση, την αποδοχή, την προσαρμογή του αναγνώστη και να διακανονίσει τη σχέση του με το φυσικό χώρο.

* * *

Είναι μετά την επανάσταση και τη σύσταση του ελεύθερου νέου ελληνικού κράτους, που μπορούμε να μιλήσουμε για ταξιδιωτικές εντυπώσεις στην Ελλάδα. Το δρόμο τον δείχνει η Δύση: τον 19ο αιώνα οι ιστορικές περιστάσεις δημιουργούν ρεύματα περιηγητισμού από διάφορες χώρες, που συγκλίνουν προς την κατεύθυνση της Ανατολής: μετά τη σύσταση του κράτους ^{τους} (οι Αμερικανοί επιδιώκουν να σπάσουν τη γεωγραφική τους απομόνωση: το εμπόριο, η ναυτική μοίρα της Μεσογείου, η περιέρχεται για χώρες με μακράιωνα (σε αντιδιαστολή προς τη δική τους) παράδοση μθούν πολλούς Αμερικανούς στο μεγάλο ταξίδι πέρα από τον Ωκεανό, μ'ένα σημαντικό διάλειμμα, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου (ένας από τους πρώτους Αμερικανούς συγγραφείς που επισκέφτηκαν την Ευρώπη, ο Mark Twain περιγράφει με ειρωνική διάθεση στο βιβλίο του με τον χαρακτηριστικό τίτλο *The Innocents Abroad* την αφέλεια και την έλλειψη πολιτιστικής και περιηγητικής συνείδησης των συμπατριωτών του). Εμπορικά συμφέροντα, η νησιωτική τους απομόνωση, ο αποκλεισμός της Γαλλίας και Ιταλίας κατά τη διάρκεια των Ναπολεοντείων πολέμων αποτέλεσαν το κίνητρο των Αγγλων για ταξίδια ανατολικότερα, ενώ, γενικότερα, βασικό ρόλο έπαιξε και η ροπή προς τα εξωτικά ή πρωτόγονα βιώματα, που υπόσχονταν οι χώρες της Ανατολής. Κίνητρο επίσκεψης της Ελλάδας ειδικότερα, αποτελεί, για κάποια φωτισμένα πνεύματα (θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε τη στάση τους στη φράση του Χ.Κ. Αντερσεν, ενός δηλαδή από τους εκπροσώπους τους: **‘Το να ταξιδεύω είναι για μένα θέμα παιδείας’**)¹⁸ ο φιλλελληνισμός, με τον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων και την ιδιαίτερη ανάπτυξη των κλασικών σπουδών στην Ευρώπη, χάρη στην αναψηλάφηση που επιχειρεί ο

διαφωτισμός, δίνοντας νέο κύρος στο αρχαίο ελληνικό πνεύμα, καθώς και στην πρόοδο της ελληνικής φιλοσοφίας (Ελληνικός Διαφωτισμός) τον 18ο αιώνα. Οι περισσότεροι από αυτούς τους περιηγητές είναι μορφωμένοι και αρχαιολάτρεις: Πρόκειται για νέους, που μετά την αποφοίτησή τους από εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας τους (ιδίως της Αγγλίας) επιχειρούν ταξίδι στην Ελλάδα, για καλλιτέχνες, συγγραφείς, ιστορικούς κλπ., που δεν παραλείπουν να καταχράζονται τις εντυπώσεις τους. Για τις σελίδες- απότοκα του παραπάνω ρεύματος υιοθετείται ένας νέος τρόπος γραφής: χάρη στην επίδραση του ρομαντισμού (μετα αιτήματά του για προβολή του Εξώ και προβάδισμα στο συναίσθημα και τη φαντασία) η ταξιδιογραφία γίνεται, τον 19ο αιώνα, ταξιδιωτική λογοτεχνία, η οποία, κατά τον Albert Thibaudet, "επιδέχεται τρεις συγγραφικούς τρόπους. Ο πρώτος είναι η περιγραφική ταξιδιωτική εντύπωση. Οι συγγραφείς της κατηγορίας αυτής (Théophile Gautier, Pierre Loti) ζητούν από το ταξίδι μια ύλη για περιγραφή, για να εκμεταλλευτούν κατά αυτόν τον τρόπο την καλή κατάσταση των ματιών και της πέννας τους. Ο δεύτερος είναι, όπως τον ονομάζει, το κλασσικό προσκύνημα [...] κλασσικός προσκυνητής είναι εκείνος που αναζητεί σε κάποιο τόπο χεμάτο ιστορία και παράδοση μια σκέψη και μια θεώρηση κινημένη από την ιστορία και την παράδοσή αυτή" [...] εκείνος που βρίσκει στο ταξίδι μια επιβεβαίωση των γνώσεων και των ονειροπολήσεών του. Και οι προτιμημένοι τόποι για το ταξίδι του κλασσικού προσκυνητήματος είναι η Ιταλία και η Ρώμη (Stendhal: "Promenade dans Rome"), έπειτα από τον Chateaubriand, η Ιερουσαλήμ και οι Αγιοι Τόποι (Lamartine: "Voyage en Orient") και, αρχότερα η Ελλάδα (Renan: "Priére sur l' Acropole", Maurras "Athinea"): Ο τρίτος συγγραφικός τρόπος για την ταξιδιωτική εντύπωση είναι το ρομαντικό προσκύνημα. Ο Ρωμαντικός προσκυνητής δεν ακολουθεί μια πεπατημένη λεωφόρο, αλλά τις ιδιαίτερες παρορμήσεις της ψυχής

του (Barrès: "Greco ou le secret de Tolède") από τα μέρη που επισκέπτεται ζητεί μια δύναμη ζωής μια βαθύτερη αίσθηση του εαυτού του και βλέπει το ταξίδι σα μια ανανέωση, ενώ πολύ γρήγορα συναντά σε αυτό μια επανάληψη. Έτσι, συχνά οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις των ρομαντικών προσκυνητών είναι ποτισμένες από τη γλυκειά θλίψη και τη μελαγχολία που γεννάει η ανικανοποίηση. Αλλά και το ταξίδι του ρομαντικού προσκυνητή έχει το γεωγραφικό του προορισμό: η Βενετία, η Γρανάδα, και το Κάιρο είναι οι πολιτείες που το τρέφουν και το γονιμοποιούν¹⁹. Οι Lamartine, Barrès, Taine, Stendhal., Byron, κυρίως όμως ο Chateaubriand γίνονται στην Ευρώπη οι πρόδρομοι ενός νέου λογοτεχνικού είδους. Είναι πάντως γεγονός, όσο και αν φαίνεται περίεργο ή ανορθόδοξο, για ό,τι συνηθίζεται να πιστεύεται, ότι ούτε ο Lamartine, ούτε ο κατ'εξοχήν "πατέρας" της λογοτεχνικής ταξιδιογραφίας Chateaubriand έγραψαν τις εντυπώσεις τους με τη συνείδηση και το σκοπό της δημιουργίας ταξιδιωτικών σελίδων: ο πρώτος ταξίδεψε για να ικανοποιήσει τη φαντασία του ενισχύοντας έτσι την ποιητική του δύναμη, ενώ όπως εξομολογείται ο ίδιος, η πιστή καταγραφή των εντυπώσεων, ο τόπος, οι άνθρωποι, τα ήθη δεν τον απασχόλησαν ιδιαίτερα,²⁰ ο δεύτερος ομολογεί ότι το ταξίδι του δεν έγινε παρά για να χρησιμεύσει (με τη συλλογή υλικού) στη συγγραφή βιβλίων και μάλιστα των *Μαρτύρων*: **"είχα συλλάβει το σχέδιο των 'Μαρτύρων' [...] δεν έκρινα πως έπρεπε να τους δώσω την τελική τους μορφή, πριν δω τη χώρα που είχα τοποθετήσει τη σκηνή μου [...]. Έτσι, δεν θα βρίσκει κανείς σε αυτό το 'οδοπορικό' την περιγραφή τούτων ή εκείνων των ξακουσμένων τόπων, θα πρέπει να τη χυρεύει στους 'Μάρτυρες'**²¹.

Τα παραπάνω, καθώς και κάποια άλλα αιτήματα του ρομαντισμού, σχετικά με την ελευθερία και την αυτοδιάθεση, αναφαίρετα δικαιώματα κάθε λαού,

βρήκαν πρόσφορο έδαφος ανάμεσα στους Έλληνες, που έδωσαν έτσι κείμενα διαφοροποιημένα μεταξύ τους, ανάλογα προς τα αιτήματα που κάθε φορά εξυπηρετούσαν.

Πέρα από το τράνταγμα, που προκάλεσε η έκρηξη του αγώνα του '21, παρασυρόμενοι από του ξένους στρέφονται προς την πατρίδα τους ανακαλύπτοντας το αρχαίο θάυμα. Οι πιο μορφωμένοι, κουβαλώντας τα σπέρματα του φαναριωτισμού μέσα τους, προσθέτουν και την κλασικιστική τους παρακαταθήκη και υιοθετούν τη νέα τάση, αφού τη μπολιάσουν με όσα από τα παλιότερα δικά τους στοιχεία ήταν πρόσφορα' υπακούοντας στο ρομαντικό αίτημα περί επιστροφής σε πρότυπο παραχωρημένης ιστορικής ζωής,²² στρέφονται στο παρελθόν, αναζητώντας εκεί την εθνική τους ταυτότητα. Μιλώντας φυσικά για παρελθόν, εννοούνται οι ένδοξες εποχές, η κλασική αρχαιότητα αλλά και το Βυζάντιο' σίγουρος φορέας για να συντελεστεί η στροφή αυτή προς τα πίσω ήταν η καθαρεύουσα -σε αντιδιαστολή προς την επικίνδυνα προοδευτική και χι αυτό αποπροσαντολίζουσα δημοτική. Η καθαρεύουσα λοιπόν, ενισχυμένη από την ανάγκη συγκεκριμένων εθνικών ιδεωδών, απαραίτητων για ένα κράτος εν τη γενέσει του, το οποίο προσπαθεί, μέσα στα περιορισμένα του σύνορα, να ανορθωθεί, ενισχυμένη και από το ρητορισμό, τη "δυνατή φωνή"²³ -ίδιο κι αυτό του ρομαντισμού- δίνουν μια σειρά κειμένων, που διακρίνονται για το διδακτισμό και τη μεγαλοστομία τους και που πρέπει να τα κατατάξουμε στο είδος των ταξιδιωτικών εντυπώσεων, παρά το γεγονός ότι (όπως μπορούμε με ασφάλεια να πούμε) δεν ήταν αυτός ο σκοπός των δημιουργών τους, από τους οποίους άλλωστε, σχεδόν κανείς δεν υπήρξε ταξιδιωτικός συγγραφέας. Άλλο επιδίωκαν: να φωτίσουν το πνεύμα των νεοαπελευθερωμένων Ελλήνων, να τους καταδείξουν το παρελθόν και την καταγωγή τους, για να τους αποσπάσουν από το ραχιαδισμό και, ανυψώνοντας το ηθικό τους, να τους βοηθήσουν να προκόψουν, άξιοι, συνειδητοί, απόγονοι ενδόξων προγόνων.

Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τον Ανδρέα Μουστοξύδη, ιστορικό και φιλόλογο, τον Παύλο Καρολίδη και τον Σπυρίδωνα Λάμπρο, ιστορικούς. Το *Τεμάχιον ενός ημερολογίου* του πρώτου περιλαμβάνει επίσκεψη στους Δελφούς, έναν από τους προσφιλέστερους για τους περιηγητές χώρους και αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση κειμένου της παραπάνω σειράς: πέρα από το γεγονός ότι ο συγγραφέας είναι τέλεια ενημερωμένος (και με την ωριμότητα συνειδητού επισκέπτη αρχαιολογικών χώρων, καθώς δεν απογοητεύεται βλέποντας ερειπωμένα και όχι ατόφια-όπως πολλοί τα περίμεναν- τα μνημεία) κοιτάζει, πίσω από τα ερείπια, στην ιστορία, προσπαθώντας να αναπαραστήσει τους Δελφούς, όπως ήταν παλιά, μέσα από μια κατάσταση έξαρσης, η οποία, αν είχε εκφραστεί στη δημοτική, θα μπορούσε να είναι αξιόλογη για τα δεδομένα της εποχής. Μια άλλη ομάδα κειμένων είναι τα εξαρχής προορισμένα για ταξιδιωτικές εντυπώσεις, όσα περιλαμβάνουν τα στοιχεία, που, καθιερωμένα, πρέπει να προσέχει κανείς σε μια περιήγηση. Είναι η πρώτη φορά, που μπορούμε να μιλήσουμε στην Ελλάδα για συνειδητούς ταξιδιωτικούς συγγραφείς. Αν όμως, αρκετά χρόνια πριν, το *Αδουπορικό* του Chateaubriand έδινε την πρώτη σαφή αντίληψη του τι σημαίνει ταξιδιωτική λογοτεχνία, οι πρώτοι τούτοι Έλληνες ταξιδιογράφοι δεν δίνουν καμιά λογοτεχνική χροιά στα κείμενά τους -εξάλλου σχεδόν κανένας τους δεν υπήρξε λογοτέχνης ή έστω, συστηματικά λογοτέχνης (ας αναφέρουμε τα ονόματα των Νικολάου Δραχούμη, Ισιδωρίδη Σκυλίση, Ασωπίου Ειρηναίου, Παναγιώτη Ποταχού, Νικολάου Σχινά κ.λπ.). Οι περιγραφές τους, οι αρχαιολογικές και ιστορικές τους αναφορές (που δε στερούνται διδακτισμού, χωρίς πάντως ο διδακτισμός να αποτελεί σκοπό) διακρίνονται από ξηρότητα, ενώ οι πηχάιες και ειλικρινείς απόπειρες για την έκφραση προσωπικών συναισθημάτων και ευαισθησιών θεωρούνται καταδικαστέες.

Η αντίληψή τους περί συγγραφής ταξιδιωτικών εντυπώσεων μπορεί να συνοψιστεί στη χαρακτηριστική και αντιπροσωπευτική άποψη του Μιλτιάδη Βρατσάνου:

“Πόσοι λαοί δεν κατεσυκοφαντήθησαν υπό περιηγητών αναξίων προς το μέγα και υψηλόν της περιηγήσεως έρχον; Η πατρίς ημών δεν ήκουσεν χθες έτι συκοφαντίας και χλευασμούς ουδόλως αυτή ανήκοντας;

“Οποία πραγματική παραχνώρισις του ευχενούς τούτου της περιηγήσεως έρχου! Αύτη κατέσται σήμερον και εν ημίν συνένυμος της ποιήσεως και μυθιστοριογραφίας ουδέ γίνεται κατά τους κανόνας ους ενί μόνον στίχῳ ο ποιητής περιέλαβε διηγούμενος τα παθήματα του Οδυσσέως”

“πολλών δ' ανθρώπων ίδεν άστεα και νόον έχων”

“Αι των περιηγήσεων συγγραφαί κινδυνεύουσι να ήνε το ευχενέστερον ανεπτυχμένου νοός προϊόν, και η κρηπίς ή βάση, ούτως ειπείν, πασών των επιστημών. Αιότι άνευ ταύτης γινομένης ως δει, και ως υποδείξωμεν ευθύς ύστερον, ούτε ιστορία, ούτε γεωγραφία, ουδ' άλλη επιστήμη ή τέχνη δύναται να προαχθή και βελτιωθή.

“Αλλά ίνα καταδείξωμεν ταύτα, ανάγκη πρώτον να ορίσωμεν τι καθ' ημάς δύναται να ήνε η περιήγησις. Η περιήγησις είναι η ζώσα και έμψυχος εικών της ιστορίας, της γεωγραφίας και αρχαιολογίας και ακριβής έκθεσις των ηθών, εθίμων της προόδου και αναπτύξεως ως προς τας τέχνας και επιστήμας λαού τινός ή κοινωνίας.

“Λέγω ζώσα εικών της ιστορίας και της γεωγραφίας, διότι εκάστη πόλις, εκάστη κοινωνία έχει την ιστορίαν της, ήτις περιλαμβάνει την κατασχόην, τας πολιτικές μεταβολάς, τους αγώνας αυτής και τας πολεμικάς περιπετείας, και ταύτα ο περιοδευτής μανθάνει επιτοπίως υπό των κατοίκων, οίτινες και την παράδοσιν έχουσι και υπό τους οφθαλμούς αυτών διεδραματίσθησαν τα ιστορικά συμβάντα. Λέγω της

γεωγραφίας, διότι ουδείς άλλος παρά ο επιτοπίως εξετάζων και βλέπων δύναται να περιγράψη καλώς και ακριβώς τη φύσιν τόπου τινός, τα όρη αυτού, τας λίμνας, τας πόλεις και παν ό,τι διδάσκει η γεωγραφία.

Ός προς δε την αρχαιολογίαν ο περιοδευτής έχει μεγάλην την αποστολήν και ιεράν αν ούτος τυγχάνει Ελλην.

Ός προς την εξιστόρησιν δε των ηθών και εθίμων τόπου τινός ο περιοδευτής έχει ανάγκην μεγάλης προσοχής, διότι έχει να υπερβή σκοπέλους δεινούς και υφάλους επικινδύνους. Δεν εννοώ ότι δεν πρέπει να αναζητεί την αλήθειαν, αλλά να την εκφράζεται ούτως, ώστε να φαίνεται συμβουλευών μάλλον ή μεμψόμενος".

Συνεπικουροι και συνεχιστές της "συνταχής" του Βρατσάνου, υποστηρικτές της τάσης για την απόκτηση εθνικής συνείδησης και εκφραστές του πνεύματος της εποχής τους ως προς τη σκοπιμότητα των ταξιδιωτικών εντυπώσεων εμφανίζονται επίσης οι Κ.Δ.Καπράδος και Σπ. Παχανέλης. Στο βιβλίο του *Ανά τα Όρη* ο πρώτος καταλήγει: "Αια των πιστών και ακριβών περιγραφών, ας προσπαθήσωμεν να διασώσωμεν τα πολύτιμα τούτα λείψανα δι ων θα γνωρίσωμεν ημάς αυτούς και υπό ποίας ιδίως συνθήκας οφείλομεν εν τω μέλλοντι να διανύσωμεν τον βίον ημών ως Ε θ ν ο ς Ε λ λ η ν ι κ ό ν μεταξύ των διαφορων λαών της Ευρώπης!"²⁵. Από την άλλη πλευρά στα *Πάρεργα φίλων* ο Σπ. Παχανέλης σημειώνει: "Ενώ το πλοίον ηυλάκου τον Σαρωνικόν, ο οφθαλμός ετέρπετο εις το χερσαίον και θαλάσσιον εκείνο σκηνογράφημα. Ο δε νους ιπτάμενος εις το παρελθόν εμελέτα τις ευτυχείς ημέρας της δόξης [...]. Η αντίληψις των αντικειμένων, των καλλονών της φύσεως η βαθυτέρα συναίσθησις αποβαίνει μείζον, όταν εις την εκτύλιξιν των φυσικών θεαμάτων επικουρή του τόπου η γνώσις και της ιστορίας η επίγνωσις"²⁶.

Ο ίδιος, στον πρόλογο του βιβλίου του *Πέραν του Ισθμού* παρατηρεί: "Ουδεμία

χώρα εμελετήθη πλειότερον παρά των ξένων και ολιγότερον υπό των Ελλήνων, όσον η Ελλάς. Είναι και τούτο εν των αδικαιολογήτων μειονεκτημάτων άτινα βαρύνουσιν ημάς, τους νεωτέρους. Οικούμεν την χώραν ήτις εξέθρεψε τας Μούσας και εδημιούργησε τους θεούς του Ολύμπου. Εσμέν τέκνα της γης, ήτις διέπλασε τα νύμφας και τας Μηρηίδας, και προς ην μετά στοργής περιπαθούς εστράφησαν και στρέφονται οι οφθαλμοί των πεπολιτισμένων λαών. Η Ελλάς είναι θρησκεία. θρησκεία ουχί λαού ή ατόμων αλλά κοινή της ανθρωπότητος πάσης [...]. Τοιαύτη κατοικούμεν χώραν και εν τούτοις δεν την μελετώμεν".²⁷

Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια τρίτη και μια τέταρτη ομάδα κειμένων, εντάσσοντάς τις, μαζί με τις προηγούμενες δύο, στην κατηγορία των ταξιδιωτικών εντυπώσεων του 19ου αιώνα, μια που δεν πρόκειται για κάποιο σταθμό στην ιστορία της ελληνικής ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, αλλά μάλλον για εξέλιξη. Από την άλλη όμως πλευρά, βρισκόμαστε μπροστά σε ένα μεταίχμιο, χρονικό και γραμματολογικό, που μας αναγκάζει να εξετάσουμε τις ομάδες αυτές σε μια χωριστή ενότητα, πάντα όμως σε άμεση σχέση προς ό,τι προηγήθηκε.

Στη στροφή του αιώνα διαπιστώνουμε μια βαθμιαία μεταβολή στον τρόπο συγγραφής των ταξιδιωτικών εντυπώσεων και στον αποφασιστικό χωρισμό τους σε ταξιδιωτική λογοτεχνία και ταξιδιωτική δημοσιογραφία.

Στην πρώτη περίπτωση βλέπουμε τους συνειδητούς λογοτέχνες να γράφουν ταξιδιωτικές εντυπώσεις σε μια προσπάθεια, ώστε, απομακρυνόμενοι από τις αντιλήψεις του Βρατσάνου, να κάνουν τα κείμενά τους λιγότερο στεχνά, διανθίζοντάς τας με προσωπικές παρατηρήσεις, από όπου δε λείπει και το χιούμορ, έτσι που, παρά την καθαρεύουσα, να πετυχαίνουν κάποια δροσιά και ζωντάνια (όπως συμβαίνει με τους Γεώργιο Σπηριάδη, Χρήστο Τσουντα, Θεόδωρο Βελλιανίτη). Το σημαντικό όμως είναι, ότι με το νέο είδος ασχολούνται πια και

δόκιμοι λογοτέχνες, όπως κατ'αρχήν οι Εμμανουήλ Λυκούδης, Γεώργιος Στρατήγης και από μίαν άποψη²⁸ ο Περικλής Γιαννόπουλος και ο Μιχαήλ Μητσάκης και, κατά κύριο λόγο, ο Γεώργιος Δροσίνης, ο Ανδρέας Καρκαβίτσας, ο Παύλος Νιρβάνας.

Οι *Οδοιπορικοί Εντυπώσεις* του Λυκούδη έχουν σαφώς ταξιδιωτικό περιεχόμενο με περιγραφές, αρκετές ιστορικές πληροφορίες, ξεναγήσεις σε αρχαιολογικούς χώρους -χωρίς να λείπουν και οι πατριωτικές εξάρσεις και η ελβειολόγηση των ξένων αρχαιοκάπηλων- μέσα από εικόνες, που, στα πλαίσια της γλωσσικής δυσκαμψίας, μπορούν να θεωρηθούν καλές, ενώ θα συναντήσουμε προσωπικό τόνο και έκφραση συναισθημάτων, στοιχεία που γίνονται ακόμα εντονότερα στο β' μέρος του βιβλίου και κύρια στο κομμάτι "Μελαγχολία" ένα ρομαντικό οδοιπορικό της Πεντέλης. Ο Β. Στρατήγης πετυχαίνει να δώσει το πνεύμα της θήβας μέσα από την καθαρεύουσα που δεν είχε ακόμα αποκηρύξει, γίνεται όμως πομπώδης και μεγαλόστομος, ενώ δεν ξεφεύγει από την παχίδα του διδακτισμού. Οι υπόλοιποι, καθιερωμένα στη λογοτεχνία μας ονόματα, γράφουν επίσης στην καθαρεύουσα, ενώ ο Δροσίνης εντάσσεται στις περιπτώσεις εκείνες των λογοτεχνών που έγραψαν ποιήματα στη δημοτική, κρατώντας την καθαρεύουσα για τα πεζά τους' και πέρα όμως από το ζήτημα της γλώσσας, στα κείμενά τους παρουσιάζονται αδυναμίες (στεχνά περιγραφικά του τοπίου και περιστατικά του ταξιδιού. Ο Νιρβάνας κάνει μια θαυμάσια εισαγωγή στους *Παρισινούς Περιπάτους* τους με αληθινή εσωτερικότητα, καθώς βρίσκουμε μέσα στο συγγραφέα προεκτάσεις όσων υπάρχουν έξω, τριγύρω του, με ευρηματικότητα (στη συμβολική, ιδανική ερωτική συνάντηση και διάλογο), έτσι ώστε να δίνεται άρτια ο χαρακτήρας της "αι^υνίας πόλεως και αιωνίας ερωμένης", χωρίς -κι αυτό είναι το σημαντικότερο- να γίνεται άμεση αναφορά στο Παρίσι' το κυρίως κείμενο εντυπώσεων, το περιδιάβασμα στη γαλλική πρωτεύουσα χάνει και ψυχραίνει και παρά τις προσπάθειες να διανθιστεί με προσωπικά συναισθήματα, δίνει την εντύπωση, ότι ο συγγραφέας εξάντλησε όλη του την

ικμάδα στην εισαγωγή. Επιτυχεότερος παρουσιάζεται ο Καρκαβίτσας: Η εισαγωγή στην "Πατρίδα του Ρήγα" υποβάλλει με την αναπαράσταση της σφαγής των γονιών του ήρωα, προετοιμάζοντας έτσι κατάλληλα τον αναγνώστη. Δε λείπουν οι γλαφυρότητα (π.χ. στη συζήτηση με τον αχωχιάτη) και το χιούμορ, ενώ ο συγγραφέας αποφεύγει να εξωραϊσει, καθώς δε κρύβει τη βρωμιά και την αθλιότητα, ανάμεσα στις οποίες μάταια ψάχνει το αρχαίο κάλλος ("Πού είναι, Σοφοκλή, το θεοφιλέστατον νόμα;"). Ο Γεώργιος Δροσίνης αποδεικνύεται άτυχη περίπτωση ταξιδιωτικού συγγραφέα, ενώ, στην άλλη άκρη, ο Γρηγόριος Ξενοπούλος μας δίνει μια Ζάκυνθο άρτια, όσο και θερμή και ολοζώντανη - πρόσκληση για τον αναγνώστη' πρόκειται εδώ για μια ιδιότυπη περίπτωση, μια και η χαρισματική αυτή απόδοση είναι αποτέλεσμα της ιδιαίτερης σχέσης του συγγραφέα με το νησί, το οποίο γνωρίζει πολύ καλά και, περισσότερο ακόμη, νιώθει, γιατί είναι η πατρίδα του.

Στη δεύτερη περίπτωση, της ταξιδιωτικής δημοσιογραφίας, το προϊόν της, το ταξιδιωτικό ρεπορτάζ δηλαδή, σημαντικό παρακλάδι των ταξιδιωτικών εντυπώσεων, παρουσιάζεται διαφοροποιημένο από την ταξιδιωτική λογοτεχνία' σωστά δοσμένο από επαγγελματίες δημοσιογράφους, πετυχαίνει τη σπαρταριστή αίσθηση του παρόντος (απαραίτητο χαρακτηριστικό του είδους), την αιχμαλωσία και αποτύπωση της στιχμής' αποπνέουν ζωντανία τα σχετικά κείμενα του Βλάση Γαβριηλίδη, με το αστραφερό χιούμορ, και την ξεκάθαρη ματιά, στοιχεία που θα συναντήσουμε και στο Γεώργιο Τσοκόπουλο -μέσα από τα περιστατικά που δίνουν τον σφυγμό της σύγχρονης του Αλεξάνδρειας- και στα σημαντικά άρθρα του Δημητρίου Χατζόπουλου, στις περιηγήσεις του στην Ελλάδα. Το δημοσιογραφικό ύφος, περισσότερο ή λιγότερο προσεχμένο, γλαφυρό αλλά όχι θυρικό, αντιπαράτίθεται στο ύφος του (άχουρου ακόμα, καθώς η καθαρεύουσα του στερεί το θυρισμό, μεγάλο μέρος του οξυγόνου του) λογοτεχνήματος, με αποτέλεσμα το ταξιδιωτικό ρεπορτάζ να διαμορφωθεί χωρίς εξελικτικά στάδια, ευθύς εξαρχής.

μόλις βρήκε αυτοδύναμα το δρόμο του, ξεμακραίνοντας από την ταξιδιωτική λογοτεχνία.

Αυτή η κατάσταση επικρατεί στα πρώτα χρόνια του 20ου αιώνα: Δεν μπορούμε λοιπόν να μιλήσουμε για σπουδαίες εξελίξεις, ούτε για καμιά έκρηξη με αποφασιστικό για τη συνέχεια ρόλο, παρ' ότι υπήρξαν μερκές μεμονωμένες περιπτώσεις, που, για διαφορετικούς λόγους η καθεμιά, μπορούν να θεωρηθούν εξαιρέσεις των παραπάνω κανόνων: Ο Αλέξανδρος Πάλλης και ο Δημήτριος Βικέλας αποτελούν τυπικά δείγματα συγγραφέων, που έχοντας ζήσει μια μεγάλο χρονικό διάστημα στο εξωτερικό, -και οι δύο στην Αγγλία- από την άλλη αποτυπώνουν στις σελίδες τους την Αγγλική επίδραση (παρατηρητικότητα, μεθοδικότητα, πληθώρα στοιχείων που προσέχονται, καταγράφονται και αναλύονται) δίνοντας έτσι ένα τύπο ταξιδιωτικών εντυπώσεων, που δεν είχε ως τότε παρουσιαστεί στον ελληνικό χώρο.

Ο *Μπρουός* του Πάλλη με τη γλωσσική του πρωτοπορία, πετυχαίνει ένα επιδέξιο πλέξιμο ιστορίας, φυσικής περιγραφής -με άφθονα στοιχεία βοτανολογίας-, καταγραφής της σύγχρονης πραγματικότητας και πολιτικής ειρωνείας (ας μη ξεχνούμε άλλωστε ότι η απογοήτευση από τα πολιτικά πράγματα ώθησε τον Πάλλη στο ταξίδι του αυτό στη βορειοδυτική Πελοπόννησο και τη νοτιοδυτική Στερεά, καθώς δεν ήθελε να είναι παρών στις δυσάρεστες για αυτόν εξελίξεις -επαναφορά της μοναρχίας- στην Αθήνα), άλλοτε πλησιάζοντας το ταξιδιωτικό ρεπορτάζ και άλλοτε το λογοτέχνημα.

Παρά ταύτα, παρά τη διαφορετική αντίθετη γνώση, και κύρω από θεματολογικά, σε σχέση με το *Μπρουό* θα συναντήσουμε στο βιβλίο *Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν*: ο Δημήτριος Βικέλας **"ταξιδεύοντας παρατηρεί, περιγράφει, πληροφορεί, κρίνει, διδάσκει. Η κρίση του παίζει ανάμεσα στη σάτιρα και την αφελή περιγραφή και αφήγηση, ενώ η διδαχή του, ολόκληρα αφαντίστη, αφήνεται να διολισθαίνει**

διακριτικά σε μίαν ατμόσφαιρα απλοϊκότητας²⁹

Πραγματικά, ο Βικέλας δίνει περιγραφές σχεδόν φωτογραφικές, που όμως θα μπορούσαν να είναι καλές, αν η καθαρεύουσα δεν τους αφαιρούσε κάθε δροσιά, αναλύει την ιδιοσυγκρασία του Έλληνα με οξυδέρκεια, ενώ αποδεικνύεται προφητικός στην παρατήρησή του περί ξενομανίας και εισβολής ξενικών συνηθειών' θα βρούμε ακόμα δημογραφικές, οικονομικές και άλλες πληροφορίες, αναφορές, αναλύσεις, κρίσεις και καταχρηστικές που προδίνουν οξύνοια και ορθή αντίληψη των ιστορικών και πολιτικών περιστάσεων' παράλληλα προτείνει λύσεις, που, κατά τη γνώμη του, θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην ανόρθωση της Ελλάδας. Δεν είναι αρχαιογνώστης και δεν μπορεί να εκφέρει γνώμη για τα αρχαία μνημεία, που συναντά στο δρόμο του' είναι όμως αρχαιολάτρης στα πλαίσια της φιλοερής φιλοπατρίας του -που άλλοτε φανερή, άλλοτε διακριτικότερη, διαπνέει ολόκληρο το έργο -με αποτέλεσμα η έξαρσή του, καθώς επισκέπτεται την Ολυμπία, να βρει διέξοδο και η αναπληστική του ικανότητα να μπει σε λειτουργία, στην πληρέστερη έκφραση της δίψας του για τη δικαίωση της φυλής' και πάλι δεν μπορούμε να μιλήσουμε τόσο για ταξιδιωτικές εντυπώσεις, όσο για μια αυτοψία, που αποτέλεσε το σκοπό του ταξιδιού, και που η καταγραφή της έγινε, με τη μορφή "Επιστολών προς φίλον", για λόγους περισσότερο πληροφοριακούς.

Ο Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, στο πολύτομο έργο του *Με του βορρά τα κύματα*, παρουσιάζεται πηχάιος, ανάλαφρος (παρά την καθαρεύουσά του) και ενδιαφέρων, για να ξεφύγει όμως από το λογοτέχνημα, καθώς αποδίδει περιστατικά του παρόντος και εικόνες του δρόμου, χωρίς να γίνεται λυρικός και χωρίς να ενδιαφέρεται για προσωπικά συναισθήματα ή προεκτάσεις, πέρα από ό,τι βλέπει ή ακούει. Ο Νικόλαος Λούβαρις δίνει περισσότερες από το κανονικό προεκτάσεις: οι *Νοσταλγικά περιπλανήσεις* του έχουν πλήθος αναζητήσεων με γνωστικούς προβληματισμούς και ερωτήματα για την ύπαρξη ή μη της αλήθειας, δοσμένες με πολύπλοκους και περίτεχνους φραστικούς τρόπους, έτσι ώστε να δίνεται μια

αίσθηση ψυχρότητας και επιτήδευσης, επίδειξης γνώσεων και καλλιέργειας. Πρέπει εδώ να προσθέσουμε, ότι το κείμενό του "Η σιωπή του Θρους", αναφερόμενο στον Αθω, αν και επίσης γραμμένο στη καθαρεύουσα και κινούμενο στα ίδια πλαίσια με τις *Νοσταλγικές περιπλανήσεις*, παρουσιάζεται καλύτερο.

Ετσι, παρόλο που οι παραπάνω περιπτώσεις παρουσιάζουν θετικά σημεία, απλώς συμπληρώνουν η μια την άλλη, χωρίς να μπορούν να σταθούν αυθύπαρκτα.

Μονάχα ο Πέτρος Βλαστός δίνει, με το *Ταξίδι στο Κασμίρι*, μια σημαντική ώθηση και μπορεί να θεωρηθεί πρωτοπόρος: το σχετικά σύντομο κείμενό του, γραμμένο σε -υπερβολική πάντως- δημοτική, ισορροπεί πολύ καλά ανάμεσα στην καθαυτό ταξιδιωτική εντύπωση, με τις περιγραφές και τις πληροφορίες, που συμβάλλουν στη γνώση τνός τόπου και στον αφηγηματικό χαρακτήρα-διανθισμένο με χιούμορ και προεκτάσεις προσαρμοσμένες στον εξωτισμό του τόπου- και εμφανίζεται δροσερό, ζωντανό και θελκτικό· ήταν όμως μια μεμονωμένη περίπτωση, πολύ αδύναμη για να βρει μιμητές ή να δημιουργήσει σχολή, έτσι ώστε, όλα όσα προηγήθηκαν, να παίζουν σημαντικό ρόλο, αλλά μόνο ως υποδομή· νέες συγκυρίες, νέα συνθήματα, νέες αντιλήψεις ωθούν επίσης νέους ανθρώπους να παραλάβουν τη σκυτάλη χρησιμοποιώντας "συνταχές" των παλιότερων, για να δημιουργήσουν τη νέα γενιά ταξιδιογράφων, διαμορφώνοντας παράλληλα την πραγματική ταξιδιωτική λογοτεχνία της εποχής του μεσοπολέμου.

2. Το αίτημα της φυγής και η περίοδος του Μεσοπολέμου

Στην εκτεταμένη εισαγωγή του στα *Ανήσυχα Χρόνια* (Β' τόμο των *Προσώπων και των Κειμένων*) ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αφήνει να φανεί ξεκάθαρα η πεποίθησή του, πως η ελληνική πεζογραφία αρχίζει με τη χρήση της δημοτικής.

Πιο ακραίος ο Κ.Θ. Δημαράς υποστηρίζει, ότι η λογοτεχνία αρχίζει με τη δημοτική, με τον παρακάτω αφορισμό του: **"Αντικειμενικά ο δημοτικισμός έδωσε την ύλη, το υλικό: το λογοτέχνημα"**³⁰ και, θεωρώντας την καθαρεύουσα ως νεόπλασμα για τη λογοτεχνία μας, προσθέτει: **"Παράλληλα η πείρα μας δείχνει πως ό,τι λογοτεχνικό γράφθηκε στην καθαρεύουσα έχει συχνά σημαντικές αρετές, γεννά κάποτε την περιέργειά μας, την λύπη μας για χαμένα ταλέντα ή για χαμένους κόπους, αλλά μένει έξω από τη ζωντανή δραματεία"**³¹.

Είναι γεγονός, ότι πολλές από τις ταξιδιωτικές σελίδες του 18' αιώνα μας κινούν τη λύπη για το αδικοχαμένο -θυσιασμένο στο βωμό της καθαρολογίας- ταλέντο του συγγραφέα τους' όπως είναι επίσης γεγονός, ότι η ζωντανή γλώσσα, αίτημα πια των νέων καιρών, ήταν αυτό ακριβώς που πρόσθεσε η νέα γενιά ταξιδιογράφων, σε κείνα που της κληροδότησε η παλιά: την παχυνμένη τυπική μορφή, τα στοιχεία και τις πληροφορίες, που αποτελούν το στεγνό περιεχόμενο των ταξιδιωτικών εντυπώσεων, διανθισμένα από απόπειρες εκφράσεις συναισθημάτων -και γενικότερα του προσωπικού στοιχείου, κατά το αίτημα του ρομαντισμού, που την επηρέασε.

Είναι όμως δυνατό, η εισαγωγή του νέου αυτού στοιχείου -της γλώσσας- να χαρίσει σε ένα κείμενο, έστω και αν αυτό πληρεί άλλες προϋποθέσεις, τη σφραχίδα του ταξιδιωτικού λογοτεχνήματος; όχι, βέβαια, γιατί τότε θα αρκούσε μια γλωσσική μεταγραφή πολλών ταξιδιωτικών σελίδων του 18' αιώνα, για τη μεταβολή τους σε ταξιδιωτική λογοτεχνία, πράγμα που δε συμβαίνει, όπως άλλωστε δε συμβαίνει και με τον εξ αρχής γραμμένο στη δημοτική *Μπρουσό*³²

Ποιο ήταν λοιπόν, πέρα από την καθιέρωση της δημοτικής, το αποφασιστικό εκείνο στοιχείο, που έδωσε το λογοτεχνικό χαρακτήρα -αφετηρία της καθαυτό ταξιδιωτικής λογοτεχνίας της περιόδου του μεσοπολέμου; Ο Απόστολος Σαχίνης μιλάει κατ'αρχήν **"για τη συνείδηση που απόκτησαν οι νεώτεροι λογοτέχνες μας πως η ταξιδιωτική εντύπωση αποτελεί ένα ιδιαίτερο και άξιο λογοτεχνικό είδος"**³³. Η παρατήρηση είναι ορθή και μόνο αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι όσοι ασχολήθηκαν με το είδος αυτό ήταν συνειδητοί λογοτέχνες και δεν το θεώρησαν έτσι ως πάρεργο, στα περιθώρια της κύριας απασχόλησής τους, όπως γινόταν παλιότερα. Ο ίδιος μελετητής θεωρεί βασίμο λόγο το έντονο προσωπικό ύφος, την -προερχόμενη, όπως είδαμε, από το ρομαντισμό- προβολή του Εγώ του συγγραφέα, στοιχείο θετικό, στο οποίο ο Σαχίνης καταλήγει από μια αρνητική αφετηρία: **"την υποκειμενικότητα και την αδυναμία των πεζογράφων μας να χειριστούν, πλατιά και αντικειμενικά, θέματα που δεν σχετίζονται με το άτομό τους [οπότε μπορούμε] να εξηγήσουμε την ανάπτυξη της ταξιδιωτικής εντύπωσης σαν αποτέλεσμα αυτής της μυθοπλαστικής και συνθετικής αδυναμίας"**³⁴. Ο ίδιος εξάλλου θεωρεί την περίοδο του μεσοπολέμου ως το πλήρωμα του χρόνου για την ταξιδιωτική λογοτεχνία, την ιστορικά αναγκαία και φυσιολογική κατάληξη, ύστερα από μια ορχή, αλλά ξαφνικά και ορμητικά επιταχυνόμενη μετά τον Α' πόλεμο εξελικτική πορεία: **"Η νομοτέλεια της ιστορικής εκδίπλωσης μιας λογοτεχνίας λειτούργησε και στη περίπτωση της ταξιδιωτικής εντύπωσης"**³⁵, γράφει.

Δεν πρέπει εξάλλου να αγνοηθεί το γεγονός, ότι (παρά την υπερβολική καθυστέρηση, με την οποία η χώρα μας δέχτηκε ξένα λογοτεχνικά ρεύματα) στην προκειμένη περίπτωση οι λογοτέχνες μας βρέθηκαν κοντά στο μήνυμα της εποχής, παρακολουθώντας τις σχετικές αντιλήψεις, που στο ίδιο διάστημα επικρατούσαν στην Αμερική και την Ευρώπη.

Οι περίοδος του μεσοπολέμου και οι πρώτες δύο, μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, δεκαετίες, δίνουν θαυμάσιες ταξιδιωτικές σελίδες στις ξένες λογοτεχνίες. Καταξιωμένοι Αμερικανοί και Ευρωπαίοι συγγραφείς περιηγούνται τον κόσμο έχοντας πλήρη συνείδηση της διπλής σπουδαιότητας του ταξιδιού, **"και υποκειμενικά και αντικειμενικά, και για ό,τι δηλαδή μαρτυρεί για τον περιηγητή και για ό,τι μαρτυρεί ο περιηγητής"**.³⁶

Τα βιβλία *Ο Καλοσός του Μαρουσιού* του H.Miller, το *Κελδί του Πρόσπερου* τα *Ελληνικά νησιά* και *Πικραλέμονα* του L.Durrell, *Μάνη* του P.L.Fermor, το *Ελληνικό καλοκαίρι* του J.Lacarrière προσφέρουν, πέρα από τη συνεπή, ζωντανή απεικόνιση των τόπων που αναφέρονται, πρότυπα για την παρουσία και τη συμπεριφορά συνειδητού και ώριμου περιηγητή και ταξιδιογράφου. Η φράση για παράδειγμα του Λακαρριέρ **"και καθώς δεν είχα λεφτά πήγα με ώτο στοπ"**³⁷, αποδεικνύει έμπρακτα το αίτημα **"το ταξίδι για το ταξίδι"**. Η παραμονή τους εξάλλου για μεγάλο χρονικό διάστημα στη χώρα που περιγράφουν ή οι συχνές επισκέψεις τους σ' αυτήν, τους παρέχουν τη δυνατότητα να τη ζήσουν μαζεύοντας άφθονο υλικό, από το οποίο μπόρεσαν αρχότερα να επιλέξουν ό,τι οι ίδιοι έκριναν αντιπροσωπευτικότερο, ώστε να επιτύχουν αυτό που, όπως σαφώς διακρίνεται στις σελίδες τους, επιδίωκαν: το **"βιβλίο μιας φίλιας, μιας σχέσης με την ερωτική έννοια του όρου, με μια χώρα, ένα λαό, μιας ιστορίας που μοιραστήκαμε και των δραμάτων που κι'αυτά μοιραστήκαμε"**³⁸. Ταξιδεύουν με ουσιαστική, αφομοιωμένη γνώση του τόπου που επισκέπτονται (όχι απλώς πληροφορημένοι), μέχρι του σημείου να προχωρούν σε κριτικές, διεξοδικότατες αναλύσεις πάνω σει ποικίλα θέματα (ας θυμίσουμε τις σχετικές "παρεκβάσεις" του Fermor ή τη θαυμάσια απόδοση του πνεύματος των Μυκηνίων από τον Miller). Προσπαθούν τέλος να μεταβληθούν σε άγραφοι πλάκες, ώστε να δεχτούν, όσο πιο ανεπηρέαστα γίνεται, τις καινούργιες παραστάσεις: **"Μπόρεσα επιτέλους να ελευθερωθώ από τον τόπο της γέννησής μου, να κόψω αυτόν τον πλαστό ομφάλιο λώρο που τόσα**

πλάσματα σέρνουν απάνω τους σ'όλη τους τη ζωή. Εκεί ξεκίνησε η μαθητεία μου σαν αθηναίου ταξιδιώτη. Θα μου πείτε, τι είναι ένας αθηναίος ταξιδιώτης; Είναι αυτός, που στον κάθε τόπο που διασχίζει, με μόνες τις συναντήσεις των άλλων και την αναγκαία λησμονιά του εαυτού του, ξαναπιάνει να γεννιέται από την αρχή.³⁹

Επιλέχουν και οι δικοί μας ταξιδιογράφοι διάφορα χαρακτηριστικά των ξένων, προσαρμόζοντάς τα στα δικά τους δεδομένα: καθώς υπάρχουν καταβολές από τις οποίες δε μπορούν να ξεφύγουν, αδυνατούν να ταξιδέψουν αποχυμνωμένοι από τη συνείδηση της πατρίδας τους' κουβαλούν πάντα την Ελλάδα μαζί τους, ακριβώς γιατί πρόκειται για τη συγκεκριμένη χώρα (δεν είναι τυχαία η ανώτερη ποιότητα των σελίδων -της παγκόσμιας ταξιδιωτικής λογοτεχνίας- των αφιερωμένων στην Ελλάδα, γεγονός που μαρτυρεί τον σπουδαίο ή μη ρόλο, που παίζει ο εκάστοτε χώρος, ανάλογα προς το τι έχει να προσφέρει στον περιηγητή). Το αποτέλεσμα είναι, ότι η ανεξίτηλη ελληνική τους προέλευση, δημιουργεί ένα είδος προκατάληψης, η Ελλάδα αποτελεί ένα μέτρο σύγκρισης, που τους εμποδίζει να αντιμετωπίσουν τον νέο τόπο, με την παρθενικότητα που απαιτεί το πρωτόγνωρο. Είναι εξάλλου περιορισμένος ο χρόνος που διαθέτουν για τα ταξίδια τους και έτσι δεν προλαβαίνουν να ζήσουν μια χώρα, προϋπόθεση απαραίτητη για την άρτια γραπτή απόδοσή της με συνέπεια να παραθέτουν, αδυνατώντας να κάνουν επιλογές, όλο ανεξαιρέτως το υλικό τους, υποβιβάζοντας ταυτόχρονα την ποιότητα των σελίδων τους. Με εξαίρεση τους Καζαντζάκη και Ουράνη, οι υπόλοιποι συγγραφείς έκαναν τα περισσότερα μεγάλα ταξίδια τους είτε ύστερα από προσκλήσεις, που, εκ των πραγμάτων είχαν καθορισμένα χρονικά όρια, είτε με δική τους πρωτοβουλία, οπότε η διάρκεια παραμονής στην ξένη χώρα μικραίνει ακόμη περισσότερο, λόγω των περιορισμένων οικονομικών μέσων (δεδομένου μάλιστα ότι δεν ήταν καθόλου διατεθειμένοι να ταξιδέψουν με ωτοστόλ.).

Αυτή η από κοντά παρακολούθηση της έξω από τα ελληνικά σύνορα παράλληλης λογοτεχνικής πορείας και η απόκτηση λογοτεχνικής συνείδησης, συγκλίνοντας σ'ένα σημείο, δηλαδή στην ομόφωνη παραδοχή εκ μέρους των λογοτεχνών μας ως προς την αναγκαιότητα μιας ριζικής μεταβολής και ανανέωσης της ταξιδιογραφίας, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την επίσης ομόφωνη θεώρηση της τελευταίας ως λογοτεχνικού είδους.

Αλλά για την ανάπτυξη και -πολύ περισσότερο- την άνθισή του ήταν βέβαια απαραίτητη η πρώτη ύλη, που μόνο το ταξίδι μπορούσε να προσφέρει.

Και το ταξίδι άρχισε από το μεσοπόλεμο να κατακτά όλο και περισσότερο το λογοτεχνικό δυναμικό της χώρας μας, για να ενταθεί πυρετικά, μέσα από το Β' παγκόσμιο πόλεμο. Ο λόγος; το αίτημα της φυγής: **"ο αιώνιος πόθος της φυγής, που εμπλούτισε τα παγκόσμια γράμματα με τόσες ελκυστικές σελίδες, πόθος αποδέσμευσης από την έγνοια της κάθε στιχμής ή και από την αιχμαλωσία του εαυτού μας"** αποτέλεσε πραγματικά ένα φαινόμενο καθολικό, **"ένστικτα βαθύτατα μέσα μας ριζωμένα και [...] επιθυμίες, που προέκυψαν από την ανάγκη του πρωτόγονου ανθρώπου [...]. Νομάδες ξεκινήσαμε, νομάδες παραμένουμε πάντα."**⁴⁰

Πέρα όμως από τη φυσική αυτή ανθρώπινη τάση, υπάρχουν περίοδοι, όπου το αίτημα της φυγής παρουσιάζεται ενισχυμένο από ιστορικές και γραμματολογικές (που, βέβαια, βρίσκονται σε άμεση σχέση προς τις ιστορικές) συγκυρίες, δημιουργώντας έτσι το γενικότερο κλίμα των περιόδων αυτών.

Μπορούμε να μιλήσουμε για τη φυγή ως **"φιλολογική στάση"**⁴¹, που χαρακτηρίζει το 19ο αιώνα και εκδηλώνεται με το κίνημα του Ρομαντισμού, για να κληρονομηθεί από το Συμβολισμό (αλλά και από το Νεορομαντισμό και από τον Μετασυμβολισμό), κινήματα, που χαρακτήρισαν τη λογοτεχνική γενιά του μεσοπολέμου: **"Μεγαλώσαμε μέσα στο κλίμα της φυγής, που μας είχε κληροδοτηθεί από τους ρομαντικούς. Μια ολόκληρη ποίηση, ακόμα**

και μια ολόκληρη πεζογραφία, και μια ολόκληρη φιλοσοφία, μια στάση ζωής, τέλος, είχε ανταποκριθεί στο αίτημα της ψυχής, που φαινόταν να προσπορίζει πνευματική και ψυχική αξιοπρέπεια στους πιστούς του. Ο ρομαντισμός και ο διάδοχός του ο συμβολισμός έχουν να παρουσιάσουν και στον έξω κόσμο και σε μας εδώ μια πολυπρόσωπη πινακοθήκη δραπέτων. Οι πεισιθάνατοι, οι απολοφυρόμενοι, οι πιστοί των τεχνητών παραδείσων, οι αυτόχειρες, τέλος, [...] ένιωθαν να υπάρχει μέσα τους ένα θησαύρισμα, που προτιμούσαν να το παραδώσουν στον αφανισμό, παρά να το κηλιδώσουν περιφέροντάς το ανάμεσα στα καθημερινά περιστατικά. [...] Ρομαντικοί, συμβολιστές, μετασυμβολιστές, νεορομαντικοί, έστρεψαν την πλάτη προς την πραγματικότητα".⁴²

Αν όμως η ψυχή, ως φιλοσοφική στάση, δεν αποτελούσε για τον 19ο αιώνα παρά ένα είδος συρμού, στη νεότερη εποχή "ένα σύμπλεγμα από "ψυχές" με βαθύτερο νόημα το χορδό χίχνεσθαι της ιστορικής μας στιχμής [αποτελεί] ακριβώς, το νόημα του αιώνα μας".⁴³ ενώ, ειδικότερα στη περίοδο του μεσοπολέμου, η ψυχή βρίσκει τη δικαίωσή της στην ίδια την πραγματικότητα, καθώς δεν υπαγορεύεται μόνο από γραμματιολογικές, αλλά, κυρίως, από τις ιστορικές περιστάσεις. Πρόκειται για μια ισχυρή επιταγή, τη φυσιολογία ή μάλλον την ψυχοπαθολογία της οποίας εξετάζει διεξοδικά ο Πάνος Καραβίας στο "Περί ψυχής"⁴⁴ δοκίμιό του, απ' όπου μεσφέρονται εδώ ορισμένα χαρακτηριστικά αποσπάσματα: "Η επιταγή της ψυχής ξεσπά και διαστέλλεται σ'εποχές και κοινωνίες στερημένες από σταθερούς προσανατολισμούς, χωρίς βαθιές πίστεις, όπου το άτομο αναχτυπιέται, σφαδάζει, ξεμοναχιασμένη, διασπασμένη μονάδα". Μέσα σε μια τέτοια εποχή υπάρχουν αναπόφευκτα υπερευαίσθητα άτομα, με "ακράτητες παρορμήσεις, ελοχερές πολλαπλές επιθυμίες, μια αδυναμία του εχώ τους να απωθήσει στο ασύνειδο, σύμφωνα με τις

ανάγκες της προσαρμοχής στην εξωτερική πραγματικότητα, τις επιθυμίες αυτές, και, τέλος, έντονη δύναμη εξιδανίκευσης, δηλαδή ισχυρή φαντασία, που συγκρούεται αδιάκοπα με την αρχή της πραγματικότητας". Πρόκειται για τους απελπισμένους, τους αρνητές, που ζητούν "όχι μόνο να φύγουν από την εχκόσμια φυλακή τους, μα και να βρουν, να πιάσουν, να νιώσουν, ΜΙΑ ΓΙΑ ΠΑΝΤΑ, ΣΕ ΤΟΥΤΗ ΕΛΘ ΤΗ ΓΗ" τη ριζική μεταβολή που ζητούν, το Κάπου Άλλού, το Κάτι Άλλο. Ας το πούμε: το αδύνατο. [...] και ίσως, αλήθεια, ο θάνατος να'ναι η μόνη ολοκληρωμένη, τελειωτική φυγή από τον κόσμο τούτον".

Τα παραπάνω, γραμμένα κοντά στο τέλος - για την Ελλάδα- του Δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, στα 1943-44, από ένα γνήσιο εκπρόσωπο της γενιάς του μεσοπολέμου, αποτελούν μαρτυρίες που αποκτούν κύρος, καθώς προέρχονται από προσωπική συμμετοχή (άλλωστε, σε κάποια σημεία, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί α' πληθυντικό πρόσωπο) ενώ παρακολουθούν και ερμηνεύουν με ακρίβεια, όσα ισχύουν για το μεταξύ των δυο πολέμων διάστημα, και αποδεικνύονται προφητικά και για τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια.

Αληθινά η εποχή του μεσοπολέμου είναι μια εποχή αποπροσανατολισμένη και έκρυθμη, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, όπου στα κοινά ευρωπαϊκά δεινά προστίθεται η καταστροφή του '22 και το πρόβλημα της προσφυγιάς: "Καταδημαχώρηση, αποθέωση του αρριβισμού, αδιάκοπη σειρά κασμοδιορθωτήδων, τολμηρές ελπίδες που αρρώσταιναν, μόλις άρχιζαν να ντύνουν και κάποιο κορμί, και, στο βάθος όλων αυτών, η ανεκδιήγητη αγωνία του πνευματικού ανθρώπου, που πάσκιζε και δεν μπορούσε να βρει το δρόμο του και ήξερε, πως δεν του ήταν αρκετό να κάνει απλά και μονοκόμματα το χρέος του, για να δικαιώσει την ύπαρξή του".⁴⁵

Πέρα όμως από την αναπόφευκτη (καθώς βρήκε την γενιά του μεσοπολέμου

εύπλαστη, στη νεότητά της) επίδραση του παραπάνω κλίματος, υπήρχε η φυγή, που, αποδεδειγμένη από λογοτεχνικές διακηρύξεις, βρίσκει διέξοδο στη μετακίνηση. Και καταλήγει ο Καραβίας: "Μα δεν είναι η φυγή που ζητούμε, η φυγή μας. [...] Η φυγή που ζητούμε είναι ζωή, όχι θάνατος. [...] Από την αυτή την περιπέτεια της φυγής, κάτι πολύτιμο μας μένει: η ένταση, αυτή η ίδια η αξεδίψαστη λαχτάρα, ο πυρετικός παλμός της καρδιάς μας. Στο ταξίδι και στο όνειρο, και στην τέχνη, σ'όλες τις ενέδρες που στήνουν οι 'δραπέτες', η ένταση τους οδηγεί και τους ακολουθεί πάντα".

Και η μετακίνηση έρχεται να επιβεβαιώσει τη ζωή ακυρώνοντας την ακινησία του θανάτου και κατακυρώνοντας τη φυγή, όχι πια ως φιλοσοφική στάση, αλλά ως φυσιολογική ψυχική ανάγκη. Από το τέλος της δεκαετίας του '20 αρχίζει ένα έντονο ταξιδιωτικό ρεύμα, που έμελλε όμως να ανασταθεί απότομα δέκα χρόνια αργότερα, για να επαναληφθεί μετά το 1945, γενικευμένο από την ίδια γενιά ταξιδιογράφων, μεγαλύτερη κατά μια δεκαετία, ακόμα όμως στη φυσική της ακμή (αντίθετα προς τους παλαιότερους συγγραφείς, στην οποίων την περιηγηματική δραστηριότητα ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος έθεσε οριστικό τέρμα, καθώς, λόγω ηλικίας, δεν είχαν άλλες ευκαιρίες, με εξαντλημένα τα περιθώριά τους για μετακινήσεις και καταγραφή εντυπώσεων -λίγοι ήταν εκείνοι, που πέρασαν το φράγμα, φτάνοντας, ηλικιωμένοι πια, στις αρχές της δεκαετίας του '20, όπως ο Πάλλης με το *Μπρουσό* του και ο Λυκούδης με τις *Οδοιπορικές εντυπώσεις* του). Έτσι, στην περίπτωση της νεώτερης γενιάς, δεν έχουμε να κάνουμε παρά με μια -πολυετή, είναι η αλήθεια- ανάσχεση' το τέλος του δεύτερου πολέμου θα σημάνει την άρση της και, ταυτόχρονα, ασυγκράτητα, τη νέα εκκίνηση.

Οι λογοτέχνες μας, ωριμασμένοι από ανεπανόληπτες εμπειρίες, αναζητούν νέους ορίζοντες και νέες προοπτικές, προκειμένου να αρτηωθούν και να δημιουργήσουν. Η αναγκαστική ακινησία του πολέμου αντισταθμίζεται από τη

μετακίνηση του ταξιδιού, που παίρνει έτσι τις διαστάσεις επιδημίας' η φρίκη και ο θάνατος πρέπει να ξεχαστούν, με μια θριαμβευτική επικράτηση της ζωής, που πραγματοποιείται δυναμικά ακριβώς μέσα από την ολοκλήρωση και τη δημιουργία, μέσα από την ένταση. Και την ένταση μπορεί να την προσφέρει η φύξη, όχι πια από την σκληρή πραγματικότητα των εκκοσμίων, αλλά από τα γνωστά και καθημερινά προς τα άγνωστα και μοναδικά, τα θαυμάσια αυτού του πλανήτη, που είναι τώρα εφικτά, χάρη στα σύγχρονα μέσα, που έκαναν το ταξίδι μια απλούστερη, προσιότερη υπόθεση. Η φύξη, με τη μορφή ταξιδιού, που υπόσχεται γνώση, επικοινωνία, εμπειρία, δημιουργία, καθώς προσφέρει το υλικό για πλούσια συγγραφική παραγωγή -με σημαντικό αντίκρουσμα σε πολλούς άλλους ανθρώπους, που μπορεί να είχαν τις ίδιες ανησυχίες και ψυχικές ανάγκες, αλλά στάθηκαν λιγότερο τυχεροί να τις ικανοποιήσουν.

Έτσι, από τη μία έχουμε την κληρονομιά των παλαιότερων, μια κεκτημένη παρακαταθήκη, που περιμένει αξιοποίηση. Από την άλλη, τις ιστορικές και γραμματολογικές συγκυρίες, που, γεννώντας το αίτημα της φύξης -είτε ως φυσικής εσωτερικής ανάγκης, είτε ως φιλολογικής στάσης-, δίνουν το ταξίδι, πηγή για τη συλλογή του υλικού. Η κοινή λοιπόν υποδομή και το κοινό κίνητρο αποτέλεσαν τις προϋποθέσεις και ταυτόχρονα την πρόκληση για τους συγγραφείς μας του μεσοπολέμου' ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα, συνεισφέροντας το πλούσιο εσωτερικό τους θησαύρισμα και μετουσιώνοντας συνειδητά όλα τα παραπάνω στοιχεία σε καθαρή λογοτεχνία. Η αποφασιστική στροφή έχει συντελεστεί και η ταξιδιωτική λογοτεχνία έχει βρεί οριστικά και αυτοδύναμα το δρόμο της.

Γνήσιο χένημα της περιόδου του μεσοπολέμου, με όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά και τα βιώματα, που τον προσχράφουν ανάμεσα στους αντιπροσωπευτικότερους εκπροσώπους της ομάδας αυτής των λογοτεχνών ταξιδιογράφων, είναι ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, του οποίου το έργο μπορούμε πια να αρχίσουμε να εξετάζουμε.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παρ' όλα αυτά η μελέτη του με τίτλο "Το λογοτεχνικό είδος του ταξιδιού" αρχίζει με τη φράση **"Το ταξίδι έχει γίνει (και οι λόχοι είναι αρκετά φανεροί, ώστε να μην χρειάζεται να τους πω) ένα είδος ανθροπό και εύκολο"** προτείνοντας και παχώνοντας την άποψη ότι η προβληματική της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας θεωρείται δεδομένη.

2. Donald Hirsch, "Some aims of Criticism" (το απόσπασμα στο βιβλίο του Alastair Fowler, *An Introduction to the Theory of Genres and Models*, 1985 σ.σ. 9-10

3. Ο.π., σ.12

4 Η σημασία που προσλαμβάνει η περιγραφή στον Albert Thibaudet είναι έκδηλη στο παρακάτω απόσπασμα, όπου η άποψη που ενστερνίζεται ανήκει στον M. Remy de Gourmont: **"Το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα τοπία και οι χώροι, ορίζεται από τους δημιουργούς των περιγραφικών αξιών, όπως το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα έργα του παρελθόντος ανανεώνεται και μοιράζεται από τους δημιουργούς των φιλολογοικών αξιών."** *Le Genre Littéraire du Voyage*, στο βιβλίο *Reflexions sur la Critique* 1939 σ.σ. 7

5. L. Durrel. "Landscape and Character" (12.6.1960), στο βιβλίο του *Spirit of Place* London 1988, σ.σ. 156, 157

6. Τόσο τα διαδραματισθέντα σ'αυτούς τους τόπους, όσο και ο διαφαινόμενος σκοπός του ποιητή ενισχύουν αυτή τη θέση.

7. Αυτή ακριβώς είναι η περίπτωση μερικών από μεταγενέστερα της *Οδύσσειας*, γραμμένων σε στίχους κειμένων, που αναφέρονται σε τόπους της φαντασίας (Ελληνιστικά μυθιστορήματα, Βυζαντινές ερωτικές μυθιστορίες).

8. Η περίπτωση του *Child Harold* παρουσιάζεται εντελώς διαφοροποιημένη. Απ'τη μία διότι η ποιητική ανά την Ελλάδα περιήγηση του πρωταγωνιστή δεν έχει τη μορφή της ταξιδιωτικής καταγραφής και από την άλλη γιατί ο σκοπός του Byron απέβλεπε στην τόνωση του φιλλελογοισμού, μέσα από την

ευαισθητοποίηση των λαών για τα πάθη της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας.

9. "A dialogue on Dramatic Poetry" 1928, T.S. Eliot, *Selected Essays* LONDON 1976, σ. 46.

10. "Οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις" στο βιβλίο *Η Σύγχρονη πεζογραφία μας*. Θεσσαλονίκη Κωνσταντινίδης ³ 1976, σ.σ. 117-118.

11. Εξαρτάται από το ποια από τις δύο προσωπικότητες υπερισχύει της άλλης.

12. Οδηγούν έτσι στην εντύπωση ότι η *Αδύσσεια* θα μπορούσε να θεωρηθεί, αναλόγως προς τις ιδέες ή και τις προτιμήσεις του καθενός, είτε ως ταξιδιωτικό υβρίδιο είτε, αντιθέτως, ως μια αρτιότερη μορφή ταξιδιωτικού κειμένου.

13. Οπου και στην υποσ. 5, σ. 163.

14. Περίπου κατά τον τρόπο των Βυζαντινών τοπογραφικών Εκφράσεων.

15. **"Ένα έργο πρωτότυπο, εδώ [στην περίπτωση δηλαδή της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας] επιβάλλει, περισσότερο και από τον τρόπο του να βλέπει κανείς, τον τρόπο του να γράφει [...]"** Thibaudet όπου και στην υποσ. 4.

16. Όπως επίσης και το αντίθετο.

17. **"Τα έργα του ιστορικού και του ταξιδιώτη συμβαδίζουν. Έχουν τις ίδιες αξιώσεις για ηθική ευθύνη, ευσυνειδησία και αντικειμενικότητα. Ο ιστορικός παραθέτει τα γεγονότα και την ερμηνεία. Ο περιηγητής καταχωρεί τις δικές του εμπειρίες. Αποθανατίζει το σκηνικό μιας δεδομένης σκηνής"** γράφει ο Σιμόπουλος, έχοντας όμως κατά νου περισσότερο του περιηγητή συγγραφέα και λιγότερο τον περιηγητή λογοτέχνη. *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Α', 1981, σ. 7.

18. Χ.Κ. Αντερσεν *Οδοιπορικό στην Ελλάδα* Αθήνα Εστία χ.χρ. σ.8

19. Σαχίνης σ. 65-66

20. Βλ. Π. Μουλλά "Ρωμαντικοί προσκυνητές: Chateaubriand (1806) και Lamartine (1832)" *Περιηγήσεις στον Ελληνικό χώρο* Αθήνα 1968 ανάπτυξη από το

περ. *Εποχές* τ. Η' 1966 σ.σ. 378-396.

21. Σατωμπριάν σ. 27.

22. Μερακλής σ. 15.

23. Μερακλής σ. 19.

24 Παιδαγωγός το επάγγελμα ο Βρατσάνος και με πλήθος φιλολογικών εργασιών το περιεχόμενο των οποίων κραυχάζει για την προσήλωση του στον ελληνισμό, δεν μπορούσε παρά να δώσει τον έντονο τόνο διδακτισμού στο απόσπασμα περί ταξιδιωτικών εντυπώσεων. Το κείμενο βρίσκεται στα *Ταξιδιωτικά* τ. 22 Βασική βιβλιοθήκη Αετού Α.Ε. Αθήνα 1956 σ. 84-90.

25. Κ. Π. Καπράλος *Ανά τα Όρη οδοιπορικαί εντυπώσεις* Αθήνα 1886 σ. 79.

26. Σπ. Παχανέλης *Πέραν φύλλα* Αθήνα Εστία 1905 σ. 3

27. Σπ. Παχανέλης *Πέραν του Ισθμού. Πελοποννησιακαί Εντυπώσεις και αναμνήσεις* τύποις αφών Περρή Αθήνα 1891 σ.σ. 4-5

28. *Η ελληνική γραμμή και το ελληνικόν χρώμα* του Περικλή Γιαννόπουλου και το κείμενο "Ημέρας Δύση" του Μιχαήλ Μητσάκη με πολλή ελαστικότητα εντάσσονται στην ταξιδιωτική λογοτεχνία, μια και το πρώτο είναι περισσότερο δοκίμιο (άρτιο, παρά την υπερβολή του), ενώ το δεύτερο, καθαρά περιγραφικό της φύσης στη συγκεκριμένη ώρα της ημέρας και σε ακαθόριστο τόπο, αποτελεί περισσότερο επίδειξη λογοτεχνικού ύφους.

29. Γ.Π. Κουρνούτος, πρόλογος στο *Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν* - Επιστολαί προς φίλον Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων Αθήνα 1979 σ. 8.

30. Δημαρά *Ρωμαντισμός* σ. 301.

31. Δημαρά *Ρωμαντισμός* σ. 301.

32. "Φανερό πως στον *Μηρούσο* είναι καθοδηγητικός και διαφωτιστικός" Σαχίνης σ. 56.

33. Σαχίνης σ. 59.

34. Σαχίνης σ. 59.

35. Σαχίνης σ. 60.

36. Δημαρά *Επιλεγόμενα* σ. 145.
37. Λακαρριέρ σ. 19.
38. Λακαρριέρ σ. 211.
39. Λακαρριέρ. σ. 19.
40. "Η νομαδική ζωή" *Σιωπή* σ. 217.
41. "Η ομαδική ζωή" *Ψυχές* σ. 173.
42. "Το αίτημα της φυγής" *Ηθική* σ.σ. 139-141.
43. *Χειρόγραφα* σ.σ. 27-28.
44. Π. Καραβία *Ισκίος και Φως*, Αθήνα, Ικαρος 1981, σ.σ. 107-136.
45. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου *Πρόσωπα Β'* σ. 35.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: Τα βιογραφικά και τα εργογραφικά.

1. Ζωή και δράση

Είναι αναμφισβήτητη η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον άνθρωπο και το έργο του. Δεδομένου ότι η προσωπικότητα του Ι.Μ. Παναχιωτόπουλου επηρεάστηκε έντονα από τον χώρο (στενότερο- οικογενειακό, ευρύτερο- ελληνικό) και τον χρόνο όπου γεννήθηκε και αναπτύχθηκε, κάποια βασικά βιογραφικά είναι απαραίτητα για την πληρέστερη κατανόηση και ερμηνεία της συγγραφικής του παραγωγής.

Ο Ιωάννης Παναχιωτόπουλος γεννήθηκε στο Αιτωλικό στις 10/23 Οκτωβρίου του 1901. Γονείς του ήταν ο Μιχαήλ και η Ειρήνη Παναχιωτοπούλου, το χένος Ι. Καραμούζα. Ήταν το πρώτο παιδί της οικογένειας και ακολούθησαν τρία ακόμη παιδιά: η Ελένη (1902), ο Γιώργος (1905) και ο Κωστάκης (1907). Τα πρώτα γράμματα τα διδάχτηκε στο δημοτικό Σχολείο Αιτωλικού. Οι οικονομικές δυσχέρειες όμως ανάγκασαν τον πατέρα του να μεταβάλει το συζυγείο του σε παντοπωλείο και αργότερα σε οπωροπωλείο, για να υποχρεωθεί τελικά να εγκαταλείψει το Αιτωλικό μαζί με την οικογένειά του και να αναζητήσει, τον Ιανουάριο του 1910, μια καλύτερη τύχη στην πρωτεύουσα.

Από την ιδιαίτερη πατρίδα, τη μικρή επαρχιακή πόλη, τη χτισμένη πάνω στο νησάκι της λιμνοθάλασσας του Μεσολοχίου και ταλαιπωρημένη από την ελονοσία και τη φτώχεια, ο συγγραφέας, οχτώ χρονών τότε, βρέθηκε στην Αθήνα, που αγωνιζόταν, με ένα ρυθμό αναρχικό και απάνθρωπο, να μεταβληθεί σε μεγαλούπολη. Η πρώτη αυτή παραμονή στην Αθήνα ήταν σύντομη: στα 1912 η οικογένεια μετακόμισε στον Πειραιά, όπου τον ίδιο χρόνο πέθανε από τύφο το τρίτο παιδί, ο Γιώργος, και ο Μιχαήλ Παναχιωτόπουλος εγκαταστήθηκε ξανά με τους δικούς του στην πρωτεύουσα, στα Εξάρχεια.

Το 1916 πέθανε από μελιταίο πυρετό η αδελφή του Παναχιωτόπουλου, η Ελένη, σε

ηλικία 14 χρονών και στα, 1927, και το τρίτο απ'τα αδέρφια του, ο Κωστάκης: **"Ό,τι και αν κάνω δεν μπορώ να λησμονήσω [δηλ. τα παιδιά που πέθαναν]. Είταν οι ανεξίτηλοι πόνοι μου, τα πρώτα και σκληρότερα μαθήματα στο πικρότατο σχολείο της ζωής"**, είπε ο ίδιος πολύ αργότερα.

Τελειώνοντας το σχολείο, γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ήταν η εποχή της Μικρασιατικής εκστρατείας και, στη συνέχεια, της καταστροφής. Με την εποχή αυτή, συμπίπτουν τα χρόνια της νιότης, που πέρασαν μέσα **"στο μόνιμο κλίμα του απελπισμού"**, και επηρέασαν, άμεσα πια, το χαρακτήρα του, τον τρόπο που σκεφτόταν, και φυσικά τη συγχαφική του δραστηριότητα, που το ξεκίνημά της συνέπεσε ακριβώς με τα χρόνια αυτά. Τέλος, το 1923, πήρε το πτυχίο του συμπληρώνοντας ταυτόχρονα τη θητεία του στο Λιμενικό Σώμα, και εργάστηκε ως φιλόλογος, πρώτα στο Δημόσιο και ύστερα στο Εκπαιδευτήριο Δ.Ν. Μακρή.

Στα 1927 είχε την εμπειρία ενός αποτυχημένου γάμου, από τον οποίο απόκτησε ένα γιο, τον Κωστάκη (1931). Στα 1938 το Εκπαιδευτήριο Μακρή πέρασε στην ιδιοκτησία του με συνιδιοκτήτη τον Δ. Ελευθεριάδη και με τη νέα επωνυμία "Ελληνικά Εκπαιδευτήρια". Την ίδια επίσης χρονιά (1938), παντρεύτηκε, σε δεύτερο γάμο, την Αφροδίτη Γαλανοπούλου και απέκτησε μαζί της δύο παιδιά: τον Αλκή (1949) και τη Λήδα (1953), αφού νωρίτερα είχε χάσει δύο νεογέννητα δίδυμα (1947), ένα αγόρι και ένα κορίτσι, που ο θάνατός τους ξαναζωγγάνεψε μέσα του τις πληγές από τους αλληπάλληλους οικογενειακούς θανάτους.

Η μεταπολεμική περίοδος αποτέλεσε και την αφετηρία μιας σειράς από δραστηριότητες, πέρα από την ενασχόλησή του με το Σχολείο και το γράψιμο. Έχινε έτσι μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Εθνικής Πινακοθήκης (από το 1937 έως το 1967), αντιπρόεδρος του Δ.Σ. του Εθνικού Θεάτρου (1955- 1967), μέλος (και Γενικός Γραμματέας) του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων βιβλίων (1957- 1982), ενώ παράλληλα δίδαξε στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαιδύσεως (1950- 1967)

και (ως το 1967) στο Μορφωτικό Σύλλογο "Αθήναιον". Μετά τον πόλεμο άρχισε και η περίοδος της επίσημης αναγνώρισής του με μια σειρά από διακρίσεις: το έπαθλο Παλαμά, που πήρε μαζί με το Δ. Σεφέρη (1944) το πρώτο Κρατικό βραβείο μυθιστορήματος για το βιβλίο του *Τα επτά κοιμισμένα παιδιά* (1956) το πρώτο Κρατικό βραβείο ταξιδιωτικής λογοτεχνίας για το βιβλίο του *Η Αφρική αφυπνίζεται* (1963) το βραβείο Ουράνη της Ακαδημίας Αθηνών για το βιβλίο του *Οι σκληροί καιροί* (1972).

Η δικτατορία του 1967 έβαλε τέλος σε πολλές από τις δραστηριότητες του Ι.Μ.Π. Απολύθηκε από τα Δ.Σ. της Εθνικής Πινακοθήκης και του Εθνικού Θεάτρου (όπου και ξαναχύρισε ως Αντιπρόεδρος μετά τη μεταπολίτευση του 1974), όπως και από το Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης. Σταμάτησαν και τα μαθήματα στο "Αθήναιον". Στα 1974 χρημάτισε για σύντομο χρονικό διάστημα (Οκτώβριος-Νοέμβριος) Υπουργός Πολιτισμού και Επιστημών στην πρώτη μετά την μεταπολίτευση εθνική κυβέρνηση. Το 1976 η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών τον ανακήρυξε επίσημο διδάκτορά της. Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1980, του απονεμήθηκε στο Αιτωλικό το χρυσό μετάλλιο του Δήμου της ιδιαίτερης πατρίδας του.

Στις 17 Απριλίου του 1982, Μ. Σάββατο, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος πέθανε ύστερα από πολύμηνη αρρώστια, στην Πολυκλινική Αθηνών.

* * *

Η πρώτη εμφάνιση του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου στα γράμματα, συνέπεσε σχεδόν με το θάνατο της αδελφής του Ελένης. Τέλη Φεβρουαρίου ή αρχές Μαρτίου του 1916 δημοσιεύτηκε στο πρώτο του πεζό- στην καθαρεύουσα- στο περιοδικό *Ελλάς* του Σπύρου Ποταμιανού. Εγκαταλείποντας την καθαρεύουσα συνέχισε να γράφει ποιήματα, πεζοτράχουδα, διηγήματα, που δημοσιεύτηκαν στα περιοδικά *Ελλάς*, *Σφαίρα*, *Εθνικό Εγχειτήριο*, *Ναυτική Δόξα*. 3

Αν το ξεκίνημα έγινε σε ηλικία δεκαπέντε ετών, η λογοτεχνική του πορεία

άρχισε ουσιαστικά με την αποφοίτησή του από το γυμνάσιο και τη φοίτησή του στη Φιλοσοφική Σχολή, ανάμεσα δηλαδή στα χρόνια 1919- 1923, για τα οποία ο ίδιος σημειώνει: **“Αίψα σπουδής, Αίψα ζωής...Λοιπόν θα μπορούσα να κλείσω μίαν εποχή ανάμεσα σε δύο χρονολογίες: 1919- 1923. Η καρδιά μου ήταν γεμάτη έρωτα, γεμάτη πάθος. Ο νους μου γεμάτος ιδέες.”**⁴ Στα 1921 τυπώθηκε με έξοδα του φίλου του Ι.Π. Ποταμιανού μια ομιλία του στη “Φοιτητική συντροφιά” για το ποιητικό έργο του Κωστή Παλαμά, ενώ τον ίδιο χρόνο έγινε, μαζί με τον Παύλο Καλλιχά και το Νάσο Χρησίδη, συνδιευθυντής του περιοδικού *Μούσα*, που εκδίδεται ως το 1924.

Μέσα από τις σελίδες της *Μούσας*, όπου δημοσίευσε ποιήματα, μελετήματα, κριτική βιβλίου και τέχνης, άρχισε μια συστηματική συγχροαφική δραστηριότητα που συνεχίστηκε με την έκδοση, αρχότερα, δεκάδων βιβλίων και τη συνεργασία σε μεγάλες εφημερίδες και σ’ όλα σχεδόν τα λογοτεχνικά περιοδικά. Το 1924 εξέδωσε, με τον Θ. Κυριαζή και τον Π. Χάρη, ως συνδιευθυντής, το περιοδικό *Νέα Γράμματα*. Από το 1933 ως το 1940 συνεργάστηκε στην εφημερίδα *Η Πρωία* κρατώντας τη στήλη της κριτικής βιβλίου και τέχνης και δημοσιεύοντας ταξιδιωτικές εντυπώσεις από τα ταξίδια του στον ελληνικό χώρο ως απεσταλμένος της εφημερίδας. Από το 1954 έχραφε την Κυριακάτικα επιφυλλίδα στην εφημερίδα *Ελευθερία* ως το 1967, οπότε η έκδοση της εφημερίδας διακόπηκε από τη δικτατορία.

Καρπός της μακρόχρονης αυτής συγχροαφικής δραστηριότητας υπήρξε ένας μεγάλος αριθμός κάθε λογής δημοσιευμάτων (που ανεβαίνει σε πολλές εκατοντάδες) και, όπως ήδη χράφτηκε παραπάνω, ένας επίσης μεγάλος αριθμός βιβλίων (ποίηση, διήγημα, μυθιστόρημα, κριτική, δοκίμιο, μελέτημα, ταξιδιωτικές εντυπώσεις)⁵

2. Ο Ι.Μ.Π. και το ταξίδι- Ταξιδιωτική ηθική

Και μόνο το πλήθος των ταξιδιωτικών του εντυπώσεων θα αρκούσε για να αποδείξει τη σημασία που είχε για τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο η περιήγηση. Μια προσεκτικότερη θεώρηση όμως αποκαλύπτει πλήθος στοιχείων και αποχρώσεων, που συνιστούν ανάμεσα στον συγγραφέα και το ταξίδι μια σύνθετη σχέση απόπου το ταξίδι προβάλλει ως τρόπος ζωής και συμπεριφοράς. Οι σχετικές θέσεις του Παναγιωτόπουλου διαφαίνονται τόσο μέσα από τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις, όσο και μέσα από τα δοκίμιά του που εξετάζουν την περιήγηση με μια πολλαπλότητα άλλοτε αντικειμενική, άλλοτε υποκειμενική, με τρόπο ώστε οι απόψεις του να προχωρούν βαθύτερα, συναπτόμενες προς έντονους υπαρξιακούς προβληματισμούς.

Υπάρχει, σε μια πρώτη φάση, μια ανήσυχη συγγραφική συνείδηση, που, ταυτισμένη σχεδόν με την ανθρώπινη συνείδηση, βρίσκει στο ταξίδι μια μοναδική ευκαιρία επικοινωνίας με τον συνάνθρωπο (**“θεωρώ χρήσιμο να πω από ποιες πλευρές θα ιδούμε τον τόπο τούτο μαζί”⁶**) και ικανοποίησης της ανάγκης για έκφραση: **“Κάθε φορά που ξεκινάω για κάπου, το πεπρωμένο μου το νιώθω ασάλευτο: ύστερ’ από το ταξίδι θα’ρθει το ταξιδιωτικό απόχραφο”⁷**. Κι ακόμη **“Έγραφα το Σκαρβαίο τον Ιερό. Δε θα μπορούσα να υπάρξω, να επιζήσω αν δεν τον έγραφα”⁸**.

Υπάρχει παραπέρα μια ανήσυχη ψυχή, φορτωμένη την εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής και δύο παγκοσμίων πολέμων (με τον κοινωνικό και οικονομικό αντίκτυπό τους): **“αισθάνομαι πως οι άνθρωποι εκεί κάτω πηχαινοέρχονται, καράβια έρχονται και καράβια φεύγουν, τραίνα σφυρίζουν, οι δρόμοι της στεριάς και της θάλασσας είναι ανοικτοί και δεν έχω παρά μια μονάχα διάθεση: να φύγω, να φύγω!”⁹**. Πρόκειται για τη ψυχή και από την καθημερινή έγνοια: **“Σου έρχεται να πέσεις εκεί δα, να ξαπλωθείς στη μαλακή χλόη και να κοιμηθείς χιλιάδες χρόνια**

χωρίς όνειρα και χωρίς μέριμνες¹⁰ και από την κακία και την μικρότητα της ζωής καθώς "αισθάνεσαι πως δεν σου ταιριάζει να είσαι ταπεινός"¹¹. Πρόκειται για την "ανάγκη να προσφέρουμε κάποιο παρθενικό περιεχόμενο στην καθημερινή μας συνείδηση"¹².

Υπάρχει ακόμη ένα ανήσυχο πνεύμα, που υποστηρίζει ότι "θα πρέπει όλα να τα δει ο άνθρωπος! Να χερμίσει την όρασή του, να συσκομίσει απειράριθμες μνήμες και να τις εναποθέσει, σε μια δέσμη μαραμμένα λουλούδια, στον τάφο του"¹³.

Η ανάγκη αυτή για εμπειρία μετουσιώνεται σε καταξίωση της ζωής και σ'ένα είδος μέσου για την άμβλυση των χηρατειών, που αποτελούσαν μόνιμο εφιάλτη του Παναγιωτόπουλου από πολύ νωρίς: ο άνθρωπος "ταξιδεύει για να συσκομίσει μνήμες, που τις λοχαριάζει σε πολύτιμη παρακαταθήκη για τα χρόνια εκείνα, που, αν έρθουν, θα είναι ακίνητα, αποκαμωμένα"¹⁴.

Στον πρόλογο του *Σκαρβαίου του Ιερού* (σελ. 7-9) θα συναντήσουμε μια αναλυτικότερη συνέχεια των παραπάνω σκέψεων: την αίσθηση της ματαιότητας, που η περιήγηση την κάνει ακόμα πιο έντονη, καθώς διαπιστώνεται το εφήμερο της ύπαρξης σε σχέση προς την αιωνιότητα της φύσης και την εμμονή, από την άλλη πλευρά, σ'αυτή τη ματαιότητα, σε μια αντίσταση προς το θάνατο, οπότε η περιήγηση παίζει και πάλι το ρόλο ενός μέσου για την πραγματοποίηση αυτής της αντίστασης.

Να λοιπόν πια είναι η σημασία (και ταυτόχρονα ο ύψιστος σκοπός) του ταξιδιού: "Τίνεται μια πολύτιμη αφορμή 'κατασκευής βίου'",¹⁵ από τη μία γιατί πλαταίνει την ύπαρξη, (Θεέ μου, αν δεν κατόρθωσα να κάμω τίποτα άλλο στον κόσμο σου, τουλάχιστον πρόφτασα και τον είδα"¹⁶) από την άλλη γιατί τη βαθαίνει (Το πνεύμα ξαναβρίσκει την παρθενιά του[...] γυμνάζονται και οι πέντε αισθήσεις"¹⁷).

Τα παραπάνω σε σχέση με τη σύγχρονη πραγματικότητα, αποδεικνύονται

οραματισμοί του Παναχιωτόπουλου, στις περισσότερες περιπτώσεις τουλάχιστον. Ο ίδιος εξάλλου, δε χάνει ευκαιρία να αναφερθεί στο τρόπο με τον οποίο πραγματοποιούνται τα ταξίδια σήμερα: "Οι μεγάλες ευκολίες της μετακίνησης, η μικρή δαπάνη, το παράδειγμα του φίλου, που μεταφέρει από κάθε αποδημία του ένα πλήθος εντυπώσεις, συχνά δανεικές και πάντα υπερβολικές, είναι τα συνεχή ερεθίσματα του σύγχρονου ταξιδιού. Έχει περίπου καταντήσει υποχρέωση κοινωνικής ευπρέπειας κα ατομικής αξιοπρέπειας το ταξίδι"¹⁸. Ετσι "αν άνθρωπος από άλλο πλανήτη έριχνε μια ματιά στη γλούδα της γης, θ'αντίκρυζε τα μερμύγκια της να τρέχουν παραλοχισμένα από τη μία άκρη στην άλλη, να διασταυρώνονται, αν διαχωνίζονται, να πηγαίνουν και να έρχονται, φορτωμένα αποσκευές, ντυμένα καθώς οι παλιάτσοι, χυμνά ή μισόχυμνα, ανίκανα να σταθούν σ'ένα τόπο και να ηρεμήσουν για λίγο. Οι πράκτορες των ταξιδιών θεωρούν υποχρέωσή τους να περιλάβουν ότο το δυνατόν περισσότερους τόπους σε όσο το δυνατόν συντομώτερο χρόνο, για να ελκύσουν αποτελεσματικώτερα τους απληροφόρητους. Πέντε, έξι, εφτά χώρες μέσα σ'ένα μήνα, τι θρίαμβος και τι καύχηση!"¹⁹

Χωρίζοντας ο Παναχιωτόπουλος τους ταξιδιωτές σε ομάδες γράφει: "Ο ένας πορεύεται για το κέρδος, ο άλλος θηρεύει την αναψυχή, ο τρίτος την ηδονή, ο τέταρτος ικανοποιεί για λίγο, τη δίψα της ψυχής, που τον μαστιχώνει αλύπητα' ένας άλλος ορχώνει με τα βήματά του τη γλούδα της γης 'θεωρίας είνεκεν'"²⁰

Μέσα από τις διαπιστώσεις αυτές και από τις πεποιθήσεις του ως προς τη σημασία του ταξιδιού, προχωρεί ο Παναχιωτόπουλος σε μια σειρά θέσεων που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ταξιδιωτική ηθική και που αφορούν στους παρακάτω τρεις παράγοντες, οι οποίοι, κατά την αποψη του, καθορίζουν την περιήχηση και

την καταγραφή της: πρόκειται για τον δέκτη, που είναι ο ταξιδιώτης (πραγματικός ή νοερός όταν έχουμε να κάνουμε με τον αναχνώστη ταξιδιωτικών σερίδων), το αντικείμενο (δηλαδή τον προς περιήγηση τόπο) και τον πομπό, τον άνθρωπο δηλαδή, που έχοντας συλλάβει το πνεύμα του τόπου, μπορεί να το μεταδώσει στον δέκτη, αναλαμβάνοντας έτσι και το ρόλο του ξεναχού' στην περίπτωση της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας πομπός είναι ο ταξιδιωτικός συγγραφέας.

Οι τρεις παραπάνω παράγοντες βρίσκονται σε στενή σχέση μεταξύ τους, ώστε, ξεκαθαρίζοντας ο Ι.Μ.Π. τη θέση του ως προς τον ένα, αυτόματα να έχει διαγράψει και την αντιμετώπιση των άλλων δύο (συνοψίζοντας για παράδειγμα στη λέξη "σεβασμός" τις απαιτήσεις ενός τόπου από τον περιηγητισμό, προσδιορίζει ταυτόχρονα μια από τις απαραίτητες προϋποθέσεις και του δέκτη και του πομπού).

Αναφερόμενος στους ταξιδιώτες- δέκτες, παρατηρεί ότι, στη πλειοψηφία τους, **"δεν θέλουν ή δεν ξέρουν να ληλατήσουν τη σιωπή του χώρου και να κερδίσουν την αξεθύμαστη ζοητεία του"**²¹ και αντιπροτείνει τον μονήρη περιηγητή (**"που πορεύεται συλλοχισμένος ανάμεσα σε λαμπρά κατάλοιπα του παρελθόντος και ζη, σύρριζα στη ψυχή και στο νου, την αποδέσμευση από τη καθημερινή πραγματικότητα και τη μετασίωση"**²²): εννοεί μ'αυτό **"ένα πρόθυμο πνεύμα, μια ψυχή ετοιμασμένη"**²³ προϋποθέτοντας την ύπαρξη **"της πνευματικής και ψυχικής αγωγής της αρμονισμένης με τη βαθύτερη ουσία της περιήγησης"**²⁴ και, προσθέτοντας **"και μάλιστα της περιήγησης στην Ελλάδα"**. Εδώ υπεισέρχεται ο δεύτερος από τους τρεις παράγοντες του ταξιδιού: το αντικείμενο, ο προς περιήγηση τόπος. Είπαμε ήδη, ότι η λέξη σεβασμός συνοψίζει την ενδεδειχμένη στάση οποιουδήποτε περιηγητή απέναντι στον οποιοδήποτε τόπο. **"Αλλά συμβαίνει και ο δικός μας ο τόπος, και ίσως**

ολωσδιόλου ιδιαίτερα, ο δικός μας ο τόπος να επιβάλλει στον περιηγητή υποχρεώσεις. Απαιτεί τον προσκυνητή, το "μυημένο"²⁵. Ο περιηγητής και ο προσκυνητής πρέπει να είναι η δίδυμη παρουσία του προσώπου, που παίρνει πάνω του το χρέος και την ευθύνη να ζήσει την ελληνική εποχή της ζωής του²⁶. Γιατί το προσκύνημα στην Ακρόπολη, π.χ., αποτελεί "κριτήριο πνευματικού πάθους και ψυχικής εφορίας"²⁷. Σε ωθεί "να καλλιεργείς και ν'αναπτύσσεις όλες εκείνες τις ιδιότητες, που ταιριάζουν στην αληθινή, την ακέραιη υπόσταση του ανθρώπου"²⁸.

Η μεταβολή όμως αυτή του περιηγητή σε προσκυνητή (και εννοείται εδώ, πέρα από τον περιηγητή της Ελλάδας, ο οποιοσδήποτε περιηγητής, που διακατέχεται από σεβασμό προς τον τόπο που περιηγείται) δεν είναι μονόδρομη: υποχρώσεις έχει και ο πομπός: "Δεν εννοώ την ώρα τούτη τον πληροφοριοδότη, τον ξεναγό. Εννοώ εκείνον, που, συνεπαρμένος ο ίδιος, θα μεταδώσει και στους άλλους τη συγκίνησή του, τον ενθουσιασμό του, το θαυμασμό του"²⁹) και ιδιαίτερα όταν αυτός είναι ο ταξιδιωτικός συγγραφέας που καλείται μέσα από τα γραφτά του να δώσει "κάποια βεβαιότητα στο αβέβαιο και κάποια διάρκεια στο παροδικό [και να μεταμορφώσει] την περιδιάβαση σε ψυχικό και πνευματικό περιστατικό."³⁰ Υποχρεώσεις έχουν και του ίδιου του τόπου οι κάτοικοι, που "δεν καταστρέφουν τη μνημειακή εμφάνιση του τόπου, δε νοθεύουν το ύψος, το χρώμα, το ρυθμό που έπλασαν με την ευαισθησία τους, με την κατάνυξή τους οι προγενέστεροι"³¹.

Τελικά, απ' όλα αυτά, προβάλλει επιτακτική "η ανάγκη πολιτισμού του περιηγητισμού"³². Μπορεί το ταξίδι να είναι μια τεράστια εκπαιδευτική δύναμη, πρέπει όμως "να εκπολιτισθεί πρώτα η ίδια. Να παύσει να εκφράζει τον επιδερμικό πολιτισμό των εκπροσώπων της τροχαίας φήμης της εποχής μας και τα 'κατά συνθήκην ψεύδη' του τυπικού

περιληχτισμού και να γίνει δημιουργός ψυχικών και πνευματικών γεγονότων³³.

Πρέπει **“να δημιουργήσουμε συνειδήσεις”**³⁴, ώστε το ταξίδι να γίνει πραγματικά κατασκευαστής βίου, αλλά και οικοδόμος ειρήνης, μέσα από την **“αδιάκοπη επικαταλλαγή που δεν αναφέρεται μόνο στα πρόσωπα, αλλά και στα ήθη και στις γνώσεις και στα ιδεολογικά ρεύματα και στις καλλιτεχνικές τάσεις”**³⁵.

Σε όλα τα παραπάνω σημεία της ταξιδιωτικής του ηθικής παραμένει ο Παναγιωτόπουλος αμετατόπιστα πιστός, φτάνοντας μάλιστα ως το σημείο της μικροκακίας, όταν τη βλέπει να παραβιάζεται. Ο εκχυδαϊσμός ενός τόπου, ο υποβιβασμός του από την πλημμυρίδα του μαζικοποιημένου τουρισμού, ο βιασμός του από τους δήθεν ταξιδιώτες ξεσηκώνουν μέσα του μια θύελλα αγανάκτησης και μian άχρια χαρά, μπροστά στην οποιαδήποτε τιμωρία, όπως συμβαίνει στη Βενετία, όπου η ξαφνική βροχή γίνεται το συμβολικό φραχχέλιο, που τρέπει σε φυγή τους βέβηλους: **“Εκείνη λοιπόν η μπόρα ήταν μια πράξη δικαιοσύνης, μια μικρή κα απαραίτητη εκδίκηση. Μόνο που βάσταξε τόσο λίγο”**³⁶.

3. Τα ταξίδια και η καταγραφή τους.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο, και στα πλαίσια της σημασίας που είχε η περιήγηση για τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο και των λόγων που τον ωθούσαν να ταξιδεύει (το αίτημα της φυγής και η ανάγκη για εμπειρία και έκφραση κατά κύριο λόγο) εξετάσθηκαν οι ουσιαστικές αιτίες των ταξιδιών συνολικά.

Εδώ θα ανατρέξουμε στην ιστορία του Παναγιωτόπουλου ως περιηγητή με αναφορές στα συγκεκριμένα ταξίδια-και στις τυπικές αφορμές τους- που οδήγησαν στη συγγραφή πλήθους ταξιδιωτικών κειμένων, ο πλήρης κατάλογος των οποίων παρατίθεται στο τέλος της εργασίας αυτής.

Το πρώτο ταξίδι του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου έγινε τον Ιανουάριο του 1910. Δεν ήταν ταξίδι αναψυχής, ούτε το προκάλεσε κάποια πρόσκληση. Ήταν η μετανάστευση ολόκληρης της οικογένειας του Μιχάλη Παναγιωτόπουλου από το Αιτωλικό στην Αθήνα, εσωτερική μετανάστευση υπαχoreυμένη από τη φτώχεια και την αβεβαιότητα για το μέλλον. Ένα ταξίδι με τρένο, που έπαιρνε το οκτάχρονο τότε αγόρι μακριά από την κωμόπολη όπου πρωτόνοιξε τα μάτια του και βίωσε τις πρώτες εμπειρίες στο "πικρότατο σχολείο της ζωής", μακριά από την αγαπημένη λιμνοθάλασσα των πρώτων μοναχικών του περιπάτων, μακριά, με δυο λόγια, από τον κόσμο του.

Τα χρόνια που ακολούθησαν κάθε άλλο παρά ευνοούσαν τα ταξίδια-αναψυχής αυτή τη φορά: **"Ίσαμε τότε [δηλ ως το 1925] πολλά ταξίδια δεν είχα επιχειρήσει, από τα σύνορα του τόπου δεν είχα βγει, Ήξερα και την Ελλάδα ελάχιστα."**³⁷.

Για τα ταξίδια όμως αυτά δεν έχουμε άλλες πληροφορίες, εκτός από την παραπάνω σύντομη αναφορά του ίδιου του συγγραφέα. Θα ήταν δυνατό να σκεφθεί κανείς, πως, ίσως, ούτε και τα ταξίδια αυτά δεν είχαν γίνει, πως αποτέλεσαν ένα αθώο τρόπο, για να αποδειχθεί ότι δεν ήταν πια τόσο μεγάλη η οικονομική στενότητα της οικογένειας, ώστε να απαγορεύει τις όποιες μετακινήσεις.

Το γεγονός είναι πάντως, ότι, όπως μαρτυρεί το κείμενό του "Από μακρυά"³⁸ το πρώτο μεγαλύτερο ταξίδι, έπειτα από εκείνο του 1910, γίνεται στα 1925 και η αφορμή του έχει κάποια συσχένεια με την αφορμή του πρώτου ταξιδιού: είναι βιοποριστική.

Για μια φορά ακόμη ο Παναγιωτόπουλος δεν ταξιδεύει για ψυχαγωγία: πηγαίνει στον τόπο του διορισμού του ως δασκάλου στο Ελληνικό Σχολείο της Πορταριάς στο Πήλιο. Παραπλέοντας τις ακτές του Ν. Ευβοϊκού, του Μαλιακού και του Παχασητικού, αισθάνεται τη "μυστική αναχάλια του ταξιδιού"³⁹, συναίσθημα που έμελλε να τον ακολουθεί σχεδόν σε κάθε κατοπινή μετακίνησή του.

Μεσοδιαβεί ένα ακόμη διάστημα, από το 1925 ως το 1930. Δεν υπάρχουν παρά δύο μονάχα αναφορές για τα ταξίδια του κατά την περίοδο αυτή. Η πρώτη γίνεται πολύ αργότερα, γύρω στα 1952⁴⁰. **"Ξαναβρίσκομαι στην Αυστρία ύστερα από αναρίθμητα χρόνια, από το 1930"**⁴¹. Το ταξίδι εκείνο έμεινε ασυνόδευτο από ταξιδιωτικό κείμενο και παραμένει απροσδιόριστο. Τη δεύτερη αναφορά βρίσκουμε στο ταξιδιωτικό του κείμενο "Ουγγρική Ραψωδία", με υπότιτλο "Ανάμνηση από ένα ταξίδι". Πρόκειται για ένα καθυστερημένο ταξιδιωτικό κείμενο, που χρωστά την ύπαρξή του στην πρόσφατη τότε **"τραγωδία της Ουγγαρίας"** όπως την αποκαλεί ο ίδιος ο συγγραφέας στην αρχή του κομματιού⁴².

Οποσδήποτε, η "έξοδος" του Παναγιωτόπουλου και η γνωριμία του με την Ελλάδα και τις χώρες της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής αρχίζει ουσιαστικά απ' το 1933 και συνεχίζεται ασταμάτητα ως το 1974, εκτός από μια αναπόφευκτη διακοπή στο διάστημα του πολέμου. Στα 40 αυτά χρόνια, κάθε ταξίδι συνοδεύεται κι' από ένα κείμενο, άλλοτε με τη μορφή και την έκταση ενός βιβλίου, άλλοτε με τη μορφή ενός σύντομου ταξιδιωτικού σημειώματος.

Το 1933 ο Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος συνεργάζεται στην εφημερίδα *Η Πρωία*, και

είναι στην *Πρωΐα* που πρωτοεμφανίζονται ταξιδιωτικά του κείμενα, με αφορμή περιηγητικές αποστολές που του ανέθετε η εφημερίδα. Από το 1933 ως το 1948 ο συγγραφέας πραγματοποιεί ταξίδια μέσα στον ελληνικό χώρο, τον οποίο περιηγείται σχεδόν σπιθαμή προς σπιθαμή. Μιλούμε κυρίως για την ηπειρωτική Ελλάδα και πολύ λιγότερο για τη νησιωτική. Η αρχική αφορμή για τα περισσότερα από τα ταξίδια αυτά είναι περιστασιακή: ταξιδεύει ως απεσταλμένος της εφημερίδας *Η Πρωΐα* με σκοπό να γράψει για όλα όσα θα έβλεπε. Το γεγονός ότι επρόκειτο για έργο που του είχε ανατεθεί, δεν εμπόδισε τον Παναγιωτόπουλο να απολαύσει το ταξίδι, ενώ, παράλληλα, έχει την ευκαιρία να αποκρυσταλλώσει την ταξιδιωτική του ματιά και να καθορίσει τους πυρήνες χώρω από τους οποίους θα χτίσει αρχότερα το σύνολο των ταξιδιωτικών του εντυπώσεων.

Στα 1948 μετά την απώλεια των νεογέννητων διδύμων παιδιών του, ο Παναγιωτόπουλος επισκέπτεται την Κωνσταντινούπολη. Τυπική αφορμή για το ταξίδι αυτό υπήρξε η πρόσκληση για διαλέξεις από την "Ελληνική Ένωση Κωνσταντινουπόλεως" με επικεφαλής τον Γιάννη Χαλκούση, καθώς και από μια πνευματική ομάδα της Πόλης, όπου ανήκαν η Μάγια Δρόσου (περιοδικό *Τέχνη*), ο Δημ. Παπακωνσταντίνου και άλλοι⁴³. Το ταξίδι της Πόλης έφερε και το πρώτο μέρος του βιβλίου *Παλιτείες της Ανατολής* που έμελλε να συμπληρωθεί και να εκδοθεί αρχότερα.

Ακολουθεί, στα 1949, το ταξίδι στην Αίγυπτο. Κρατά ένα μήνα και ο συγγραφέας συνοδεύεται και από την γυναίκα του. Αφορμή η πρόσκληση του Σταύρου Σταυρινού στον Παναγιωτόπουλο για διαλέξεις στο Κάιρο και την Αλεξάνδρεια.

Το 1952 ο Παναγιωτόπουλος περιηγείται για 2 1/2 μήνες την Ευρώπη με τη γυναίκα του. Επισκέπτεται την Ιταλία (και Σικελία), την Ελβετία, τη Γαλλία, την Ολλανδία, τη Δανία, το Βέλγιο, τη Γερμανία. Το ταξίδι της Ευρώπης θα συνεχιστεί στα 1956 (Αυστρία, Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία) και θα συμπληρωθεί

στα 1965 με περιήγηση στην Ελβετία, Γαλλία, Αγγλία, Ιταλία, για να τελειώσει στα 1972 και 1973 με δεύτερη επίσκεψη της Αγγλίας και, τη φορά αυτή, και της Σκωτίας. Πρόκειται για ταξίδι χωρίς τυπική αφορμή, κάποια πρόσκληση ή οποιαδήποτε άλλη επίσημη εξωτερική ή περιστασιακή αιτία. Ο συγγραφέας ικανοποιεί δική του ψυχική ανάγκη: **"Νομίζω λοιπόν πως [...] το ταξίδι είναι μια ψευδαίσθηση λευτεριάς. Κι όταν λέμε λευτεριά, εννοούμε, φυσικά, μια μορφή 'αλητείας'. Την αυτόβουλη περιπλάνηση"**⁴⁴.

Υστερα από το ταξίδι της Ευρώπης, ακολουθεί, στα 1953, το ταξίδι της Ανατολής, στα βόρεια δηλαδή της Τουρκίας, που γίνεται ύστερα από πρόσκληση της "Ελληνικής Ενωσης Κωνσταντινουπόλεως" με επικεφαλής τον Γιάννη Χαλκούση με σκοπό να δώσει ο Ι.Μ.Π. διαλέξεις, όπως δηλαδή έγινε και με το ταξίδι της Πόλης, στα 1948.

Από τις 17.10.1960 ως τις 6.12.1960, ο Παναγιωτόπουλος κάνει το μεγάλο του ταξίδι στην Κίνα. Η αφορμή κι εδώ εξωτερική: η πρόσκληση από την **"Κ.Ν.Ο.Κ.Σ., το ανώτατο όργανο της Νέας Κίνας, που καλλιεργεί τις μορφωτικές σχέσεις ανάμεσα στους λαούς"**, όπως εξηγεί ο ίδιος στην αρχή του βιβλίου του *Ο κόσμος της Κίνας*⁴⁵. Σύμφωνα με πληροφορίες της γυναίκας του, την εποχή εκείνη γίνονταν διάφορες προσκλήσεις από την Κίνα προς τους πνευματικούς ανθρώπους της Ελλάδας, που κατά ομάδες επισκέπτονταν την αχανή χώρα. Ο Ι.Μ.Π. επρόκειτο αρχικά να πάει με την ομάδα του Ε.Π.Παπανούτσου. Μια καθυστέρηση όμως στην τακτοποίηση των χαρτιών του υπήρξε η αιτία να αναβληθεί το ταξίδι για λίγο, κι έτσι ο συγγραφέας αποτέλεσε, μαζί με τον Π.Χάρη και το γιατρό Β.Δημησιάνο, την επόμενη ομάδα προσκαλεσμένων. Το ταξίδι της Κίνας συνδυάστηκε και με μια σύντομη επίσκεψη στη Ρωσία. Οι πτήσεις γίνονταν μέσω Ρωσίας, και ο Ι.Μ.Π. έκανε ένα σύντομο σταμάτημα εκεί.

Σκοπός των προσκλήσεων της Κ.Ν.Ο.Κ.Σ ήταν να γνωρίσουν οι πνευματικοί άνθρωποι της Δύσης την καινούργια κινεζική πραγματικότητα, να αποκτήσουν

μια άμεση εμπειρία του μεγάλου πειράματος και να μεταφέρουν στις χώρες τους τις εντυπώσεις τους. Ένα άνοιγμα δηλαδή της Κίνας προς τον υπόλοιπο κόσμο, μετά την επιβολή και τη μεταρρυθμιστική εκστρατεία της Μορφωτικής Επανάστασης, και μια σιωπηρή συμφωνία ανάμεσα στα δύο μέρη: οι Κινέζοι προσκαλούσαν, οι Ευρωπαίοι πήγαιναν, έβλεπαν, επέστρεφαν και μετέφεραν εντυπώσεις. Με οποιονδήποτε τρόπο. Ακριβώς αυτός ήταν και ο σκοπός της πρόσκλησης που έγινε και στον Ι.Μ.Π.: ο Παναγιωτόπουλος ήταν άνθρωπος καλλιεργημένος, μορωμένος, σκεπτόμενος, υπεύθυνος και, προπάντων, συγγραφέας. Γυρνώντας στην πατρίδα του, θα είχε πολλά να συναποκομίσει και, κατ' επέκταση, να γράψει. Πράγματα που θα είχαν πλατιά απήχηση, αφού θα αποτελούσαν μια από τις πρώτες μαρτυρίες για το μυστήριο που έφερε το όνομα Κίνα του Μάο.

Στον επίλογο του βιβλίου του *Ο Κόσμος της Κίνας* υπάρχουν συγχωνευμένες και οι δύο αφορμές του ταξιδιού: η τυπική (πρόσκληση της Κ.Ν.Ο.Κ.Σ. και, κατά κάποιο τρόπο, η υποχρέωση του συγγραφέα να καταγράψει τις εμπειρίες του) και η ουσιαστική (η ανάγκη του ταξιδιωτικού κειμένου, που αποτελούσε το "πεπρωμένο" του Ι.Μ.Π.): **"Μια νέα πείρα και πλουσιότητα. Προσπάθησα να την προσφέρω στον αναγνώστη μου με όση μπορούσα αντικειμενικότητα"** ⁴⁶.

Το ταξίδι της Κύπρου, που έγινε στα 1961 και κράτησε 20 μέρες, οφείλεται σε πρόσκληση από τον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο για διαλέξεις στη Μεγαλόνησο⁴⁷. Όμως η Κύπρος βρισκόταν από πριν στην ψυχή του Ι.Μ.Παναγιωτόπουλου, και οι σχετικές ταξιδιωτικές σελίδες στα σχέδιά του. Η πρόσκληση δηλαδή δεν αποτέλεσε παρά το χρονικό προσδιορισμό ενός ταξιδιού και ενός βιβλίου ήδη προγραμματισμένων, με ανοιχτή όμως ημερομηνία.

Από τις 5.3.1963 ως τις 2.4.1963 ο Παναγιωτόπουλος ταξιδεύει στην Αφρική καλεσμένος από τον πρώην μαθητή του θάνο Μοννά. Από πληροφορίες και πάλι

της γυναίκας του μαθαίνουμε, ότι το ταξίδι αυτό κράτησε περισσότερο απ' όσο είχε προγραμματιστεί.

Στα 1965, ακολουθεί ένα σύντομο καλοκαιρινό ταξίδι στο Ισραήλ, όπου ο συγγραφέας συνοδεύεται από το γιό του Αλκη⁴⁸, ύστερα από πρόσκληση του εφοπλιστή Γουλιανδρή προς την ομάδα των Δώδεκα (μέλος της οποίας ήταν ο Παναγιωτόπουλος) με την ευκαιρία της αθλοθέτησης από την ομάδα βραβείου Γουλιανδρή.

Από τις 3 έως τις 16 Ιανουαρίου του 1966, ο Ι.Μ.Π. επισκέπτεται την Πορτογαλία. Τυπική κι εδώ αφορμή η πρόσκληση του εκδοτικού οίκου GUIMARAES, που εξέδωσε μεταφρασμένα στα πορτογαλικά *Τα εφτά κοιμισμένα παιδιά*⁴⁹.

Τα δύο τελευταία ταξίδια του συγγραφέα έγιναν με μικρή μεταξύ τους χρονική απόσταση: το Νοέμβριο του 1974 το ένα, στην Αλγερία' τον Ιανουάριο του 1975 το άλλο, στη Ρουμανία⁵⁰. Οι αφορμές τους επίσης περιστασιακές: στην Αλγερία, πρόσκληση -μεταξύ αντιπροσώπων πολλών άλλων χωρών- για συμμετοχή στον εορτασμό για τα 20 χρόνια από την κήρυξη της ανεξαρτησίας της χώρας' στη Ρουμανία, πρόσκληση να εγκαινιάσει ο συγγραφέας την πρώτη έκθεση ελληνικού βιβλίου στο Βουκουρέστι⁵¹. Λιχότερο στην Αλγερία, περισσότερο στη Ρουμανία βαρύνει η τυπική αφορμή, που τείνει να μεταβάλλει τα ταξίδια σε υποχρέωση. Περίπου ως υποχρέωση έρχονται και τα σχετικά "απόγραφα". Ας μη ξεχνούμε, εξάλλου, και την προχωρημένη τότε ηλικία του.

Αυτά ήταν τα μεγάλα ταξίδια του Ι.Μ.Παναγιωτόπουλου. Υπάρχουν όμως και οι μικρότερες περιηγήσεις, οι εκδρομές που συμπλήρωναν τα κενά ανάμεσα στα μεγάλα ταξίδια. Τις εξετάζουμε στο σύνολό τους κι όχι χωριστά, απ' τη μια για να αποφευχθούν οι μακρηγορίες κι απ' την άλλη γιατί οι αφορμές είναι κοινές.

Ο Παναγιωτόπουλος, για 40 και πλέον χρόνια, μετακινείται στην Ελλάδα, γνωρίζοντας ολοένα και πιο καλά τον ελληνικό χώρο, πότε για να δράσει στην *Πρωία* και την *Ελευθερία*, πότε ύστερα από κάποια πρόσκληση και πότε για καλοκαιρινές διακοπές ή μικρές εκδρομές με το σχολικό αυτοκίνητο των

"Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων" και φιλική λογοτεχνική συντροφιά, που ο ίδιος τις χαρακτηρίζει "κυριακάτικες αποδημίες ανώδυνες"⁵². Τα κείμενα που προκύπτουν από τις μικρές αυτές εκδρομές -πιο περιορισμένες σε έκταση ταξιδιωτικές εντυπώσεις ή ακόμη συντομότερα κομμάτια, που στο εξής θα ονομάζουμε ταξιδιωτικά σημειώματα- δημοσιεύονται στην εφημερίδα *Ελευθερία* και σε διάφορα περιοδικά, προπάντων στη *Νέα Εστία* και σπανιότερα, στη *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* στη *Φθιψίτιδα* και αλλού.

Δεν πρόκειται πια για επίσημες προσκλήσεις ή περιηγητικές αποστολές. Μόνος του ο συγγραφέας ή με ομόφωνη γνώμη της εκδρομικής παρέας, που αναφέραμε παραπάνω, αποφασίζει και προγραμματίζει. Μας λέει ο ίδιος σχετικά με τις αφορμές τους: **"Καθώς αγαπώ τα μεγάλα ταξίδια, έτσι λατρεύω και τις μικρές αποδράσεις, κάθε διαφυγή από την τυπική καθημερινότητα μου είναι πολύτιμη"**⁵³. Κι αλλού **"Κάθε που ανοιξιάζει [...] ο ακοίμητος μέσα μου πόθος του ταξιδιού γίνεται αφιλόγητος δυνάστης. Κι επειδή, φυσικά, τα μεγάλα ταξίδια δεν είναι της κάθε στιχμής, προσκαλούνται οι σύντομες αποδημίες να τα αντικαταστήσουν με τη ψευδαίεση τους"**⁵⁴.

Καθώς **"το ταξίδι δεν τελειώνει παρά μόνο τη στιγμή που θα συμπληρωθεί και η ακροτελεύτια χραπτή μαρτυρία του"**⁵⁵, όλα τα παραπάνω ταξίδια και οι μικρές αποδημίες του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου οδήγησαν στη συγγραφή πολλών ταξιδιωτικών κειμένων τα οποία, μοιρασμένα σε ταξιδιωτικά βιβλία, σε περιοδικά και εφημερίδες παρουσιάζουν, ως προς την καταγραφή τους, δυσκολίες και προβλήματα, που πρέπει να αντιμετωπισθούν.

Το πρώτο πρόβλημα αφορά τα βιβλία, δεδομένου ότι τα περισσότερα αποτελούνται από παλαιότερα δημοσιεύματα, που είχαν επιλεγεί από τον συγγραφέα και συγκεντρώθηκαν σε "σώμα", άλλοτε αυτούσια και άλλοτε με όποιες τροποποιήσεις και προσθαφαιρέσεις έκρινε σκόπιμες. Ωστόσο, σε πολλές από τις

μετέπειτα εκδόσεις-"συμπληρωμένες", όπως τις χαρακτηρίζει- έχει συμπεριλάβει και άλλα, μεταγενέστερα συνήθως, δημοσιεύματα, μεμονωμένα ή σε χωριστές ενότητες, που διαφοροποιούν την αρχική μορφή των βιβλίων και προκαλούν μια χρονολογική διάσπαση.

Το δεύτερο -και σημαντικότερο πρόβλημα- αφορά όσα κομμάτια δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά κι εφημερίδες. Τα κομμάτια αυτά, πέρα απ' τις δυσκολίες που παρουσιάζει η αναζήτηση και η συγκέντρωσή τους, δημιουργούν και ορισμένα ερωτηματικά σχετικά με το χαρακτηρισισμό και την τελική τους κατάταξη. Γιατί άλλα είναι μεγαλύτερα κι αποτελούν κανονικά ταξιδιωτικά κείμενα, άλλα μικρότερα ή πολύ μικρά, ενώ μια τρίτη κατηγορία βρίσκεται πιο κοντά στο δοκίμιο- ή, έστω στους στοχασμούς με αφορμή κάποιο ταξίδι- παρά στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις.

Έτσι, στον ερχογραφικό κατάλογο (που, όπως προαναφέρθηκε, παρατίθεται στο τέλος της εργασίας αυτής), κρίθηκε σκόπιμο τα βιβλία και όλες τους οι μετέπειτα εκδόσεις να καταγράφονται με χρονολογική σειρά. Σε κάθε έκδοση να αναφέρονται όσα κομμάτια ή κεφάλαια την αποτελούν, με παραπομπές στις προηγούμενες δημοσιεύσεις τους. Στην περίπτωση των μεταγενέστερων εκδόσεων να σημειώνονται τα νεώτερα σημειώματα, επίσης με παραπομπές σε τυχόν προηγούμενη δημοσίευσή τους. Αλλά τα δημοσιεύματα σε περιοδικά και εφημερίδες, για ν' αποφευχθεί η χωρίς διάκριση ανάμιξη ανόμοιων κειμένων, θεωρήθηκε προτιμότερο να διαιρεθούν, ανάλογα με την έκταση και τη φύση τους, σε τρεις χωριστές κατηγορίες: **α) στις κυρίως ταξιδιωτικές εντυπώσεις, β) τα ταξιδιωτικά δοκίμια και γ) τα ταξιδιωτικά σημειώματα**, τηρώντας τη χρονολογική σειρά μονάχα στα κομμάτια κάθε κατηγορίας, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα μιας καλύτερης επισκόπησης του όλου ταξιδιωτικού έργου του συγγραφέα.

Κι όσο για την πρώτη απ' τις τρεις αυτές κατηγορίες, δε χρειάζονται ιδιαίτερες εξηγήσεις. Τα ταξιδιωτικά δοκίμια, αναφερόμενα σε μεμονωμένα

φυσικά στοιχεία (όπως π.χ. η θάλασσα, η χλωρίδα κλπ) και ευρύτερους χώρους (όπως π.χ. η Αττική, η Μεσόγειος κλπ) έχουν σκοπό τον εντοπισμό του χαρακτήρα, του ύφους και του πνεύματός τους, μέσα από μια γενικευμένη θεωρητική ανάπτυξη-απόσταγμα πολλαπλών εξειδικευμένων γνώσεων και εμπειριών που έχουν αφομοιωθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μπορούν να μετασχηματιστούν σε δοκιμιακές μορφές. Στα δοκίμια περιλαμβάνονται και κάποια ειδικά άρθρα με σκέψεις του συγγραφέα πάνω στην περιήγηση και τον περιηγητισμό. Λέγοντας ταξιδιωτικά σημειώματα, εννοούμε κείμενα ταξιδιωτικά, που τα περισσότερα αναφέρονται σε σύντομες εκδρομές ή ορισμένες μόνο στιχμές κάποιας περιήγησης' ή έκτασή τους είναι επίσης μικρή: δεν ξεπερνούν συνήθως τη μια σελίδα. Πρόκειται για κείμενα δημοσιευμένα από το 1951 ως το 1956 στο "Δεκαπενθήμερο" της *Νέας Εστίας*, στη στήλη "Επικαιρότητες", όπου θίγονται θέματα περισσότερο ή λιγότερο επίκαιρα. Ο ίδιος ο Ι.Μ.Π. αναφέρει σχετικά σ' ένα απ' αυτά: **"Θ' αρχίσω, μου φαίνεται, να διεκδικώ μια μικρή 'ειδικότητα': τις ταξιδιωτικές επικαιρότητες ή ανεπικαιρότητες, όπως θέλετε"**⁵⁶. Στα σύντομα τούτα σημειώματα, ανάμεσα στις καθαρά ταξιδιωτικές γραμμές, υπάρχουν προβληματισμοί, στοχασμοί και προεκτάσεις, με αποτέλεσμα σε αρκετά απ' αυτά η περιήγηση να είναι απλή αφορμή, ακόμη και λυρικό καμουφλάζ ή φόντο, για να θίξει ο συγγραφέας όσα τον απασχολούν.

Αξίζει να σημειωθεί ωστόσο, ότι τα πλαίσια, μέσα στα οποία περιχαράκωνονται οι τρεις παραπάνω ομάδες, δεν είναι αυστηρά καθορισμένα, δεδομένου ότι ο Ι.Μ.Π. δε μένει στην επιφάνεια, αλλά προσπαθεί να συλλάβει την ουσία του τόπου που επισκέπτεται, χωρίς να περιορίζεται -προκειμένου π.χ. για ταξιδιωτικές εντυπώσεις- στην περιγραφή και την πληροφόρηση, αλλά, προχωρώντας βαθύτερα, να δίνει συχνά το χαρακτήρα του δοκιμίου μέσα στο κείμενο, αλλού λιγότερο κι αλλού περισσότερο (*Ελληνικοί Ορίζοντες, Μορφές της Ελληνικής Πης* κ.α.) Κατά τον ίδιο τρόπο, στοιχεία δοκιμίου μπορούμε να

βρούμε και σε ταξιδιωτικά σημειώματα, ενώ, αντίστροφα, στοχασμοί και προεκτάσεις, που προσιδιάζουν περισσότερο στα σημειώματα, είναι δυνατόν να εντοπιστούν σ' εντυπώσεις και δοκίμια.

Υπάρχουν επίσης περιπτώσεις δοκιμίων γενικού χαρακτήρα, όπου περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων σκέψεις του συγγραφέα για το ταξίδι. Τα δοκίμια αυτά ανήκουν σε ευρύτερες ενότητες, σε βιβλία όπως *Ο σύγχρονος άνθρωπος* και βέβαια, δεν αποτελούν ταξιδιωτικά κείμενα, χι' αυτό και δεν έχουν θέση στην ταξιδιωτική ερχογραφία.

Τέλος, στην καταγραφή δεν έχει συμπεριληφθεί αυτούσιο το βιβλίο *Κέρκυρα, το νησί της θυρικής φαντασίας* (που παρά τον τίτλο του δεν είναι αμιχώς ταξιδιωτικό) αλλά μόνο τα καθαρά ταξιδιωτικού περιεχομένου κείμενά του. Πρόκειται για τα "Κέρκυρα, το νησί της θυρικής φαντασίας", "Κέρκυρα του Αυγούστου", "Ο παλιός καιρός", δημοσιευμένα για πρώτη φορά στο περιοδικό *Νέα Εστία* και στην εφημερίδα *Ελευθερία*⁵⁷.

4. Μερικά συμπεράσματα και διαπιστώσεις

Ηδη στην αρχή τονίστηκε η σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και το έργο, με την έννοια ότι ο χαρακτήρας, τα περιστατικά της ζωής και οι εξωτερικές συνθήκες, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο, έχουν οπωσδήποτε κάποιον αντίκτυπο στη προσφορά ενός συγγραφέα. Στους παράγοντες αυτούς πρέπει να αναζητηθούν και οι κυριότεροι λόγοι, που ώθησαν, αρχικά τουλάχιστον, τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο να ζητήσει μια διαφυγή στα ταξίδια.

Σε τούτα τα αίτια λοιπόν, ως ένα σημείο, αλλά και στην ίδια την εποχή, οφείλεται και η επιθυμία του για "φυγή", αν και ένας ακόμη λόγος, ίσως όχι μικρότερος, υπήρξε και η έμφυτη γνωστική του περιέρχεται. Βέβαια το αίτημα της φυγής, όπως αναπτύχθηκε και στην Εισαγωγή, ήταν ένα από τα γενικότερα χαρακτηριστικά του μεσοπολέμου και της γενιάς του. Στον Παναγιωτόπουλο όμως, ειδικότερα, έπαιξαν αναντίρρητα λόγοι και οι συνθήκες της οικογενειακής ζωής, που έκαναν βαρύτερη και αποπνικτικότερη τη φορτισμένη από τα γεγονότα του καιρού του γύρω του ατμόσφαιρα. **"Ο πόλεμος της Μικράς Ασίας"** γράφει ο ίδιος, **"είχε πέσει ανάμεσα στην ατομική περιπέτεια του καθενός, καθώς στο μάκρος του διαδρόμου μια πόρτα ανοιχτή ή κλειστή. Την ελπίζαμε ανοιχτή, να περάσουμε και να βρούμε περισσότερο φως' και τη μαντεύαμε ξαφνικά κλειστή και διπλομανταλωμένη"**⁵⁸.

Έτσι, το αίτημα της φυγής, εμφανίζεται οξύτερο στα παιδικά και τα νεανικά του χρόνια, ενώ στην ανδρική και την προχωρημένη ηλικία -οπότε η σύμπτωση ορισμένων ευνοϊκότερων συνθηκών μείωσε την ανάγκη για φυγή- διαφοροποιείται και υπαγορεύεται -αποδυναμωμένο πάντως- από άλλες αιτίες. Γι' αυτό, μπορούμε να πούμε, ότι στην αρχή μονάχα αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη για τις περιηγήσεις του, μια και με το ξεκίνημα της συγγραφικής του δραστηριότητας η ανάγκη για φυγή αρχίζει να συνυπάρχει με την ανάγκη του γραψίματος και της αναχνίρισης. Στα χρόνια που ακολουθούν, με τη ζωή του

τακτοποιημένη και ήρεμη, καταξιωμένος ως λογοτέχνης και άνθρωπος των γραμμάτων, ταξιδεύει πια, σχεδόν αποκλειστικά, για να δει και να γνωρίσει, ξεφεύχοντας ταυτόχρονα από την καθημερινότητα του και, προπάντων, για να έχει έπειτα την ευκαιρία να γράψει. Λέει χαρακτηριστικά ο ίδιος: **"Απομένουν ακόμη, παρ'όλο τον περιηγητικό πυρετό, που ασταμάτητα με κατέχει, κάποιες μορφές του ελληνικού χώρου, που δεν έχουν περάσει στα ταξιδιωτικά μου απόγραφα"**⁵⁹. Και αλλού: **"Τι μας παρακινεί να καταγράψουμε τα ταξίδια μας; Η επιθυμία της ανακοίνωσης πολύ λιγότερο και η ανάγκη να τα ζούμε και να ξαναζούμε πολύ περισσότερο. Από την άποψη τούτη, η ταξιδιογραφία είναι μια πράξη εγωϊστική, μια καθαρή αυτοάμυνα. Και ο αναχνώστης πρέπει να το νιώθει τούτο και να του συγχωρεί καμιά φορά την περισσολογία του συγγραφέα, γιατί κατέχει και ο συγγραφέας το δικαίωμα να κάμει και κάτι για τον εαυτό του"**⁶⁰.

"Τια τον εαυτό του άραξε" άραξε μόνο και από ανάγκη να ξαναζήσει το ταξίδι ή και για τη συγγραφική αίγλη; Οπωσδήποτε, η τάση της φύσης γίνεται τώρα πιο επιφανειακή και μετουσιώνεται στην επιθυμία αλλαγής και ανανέωσης, πέρα από την καθημερινή τάξη και ηρεμία, που ως τότε πάλεψε να κατακτήσει. Ενδεικτικές, από την άποψη αυτή, είναι οι μικρές, Κυριακάτικες εξορμήσεις, με απαραίτητο επακόλουθο τα σύντομα ταξιδιωτικά σημειώματα. Ανάλογο τεκμήριο αποτελούν και οι διάφορες μορφές ταξιδιωτικών κειμένων, όταν δεν υπήρχε τίποτα σπουδαιότερο να γραφεί, που κυμαίνονταν από τη διανθισμένη με προσωπικές σκέψεις του συγγραφέα περιγραφή, ως το ταξιδιωτικό δοκίμιο, με γενικότερο και πιο αφηρημένο περιεχόμενο. Σε ό,τι αφορά, πάντως, ιδιαίτερα τον ελληνικό χώρο, ζητηρό κίνητρο για περιήγηση στάθηκε ως το τέλος και η επιθυμία της ευρύτερης γνωριμίας και στενότερης επαφής του με την "Ελλάδα-Τόπο" και την "Ελλάδα-Πνεύμα", μέσα από το θάμπος

που υπήρξε για τον Ι.Μ.Π. η πατρίδα του. "Αυτή η γη μου", σημειώνει σ'ένα από τα βιβλία της τελευταίας συγγραφικής του περιόδου, "που τόσες φορές έχω με λυρικές καταιγίδες εκκωμιάσει την αξεπέραστη ομορφιά της, που τόσες φορές έχω ξαναζήσει την ιστορική της περιπέτεια, που τόσες φορές, τέλος, έχω αποθαυμάσει τη μνημειογραφία της, είναι το μέγα μου πάθος"⁶¹.

Πρέπει να πούμε, πως όλες οι παραπάνω αιτίες -ανάγκη φυγής, ανανέωσης, γραψίματος, γνωστική περιέργεια, απόδραση από την μονοτονία της καθημερινής ηρεμίας και τάξης-, που ονομάσαμε ουσιαστικές και που προέρχονται άμεσα από εσωτερικά κίνητρα, δεν ήταν οι μόνες απόσες τον ώθησαν να ταξιδέψει. Ας μη ξεχνούμε, ότι δεν έλειψαν και οι εξωτερικές αφορμές, οι οποίες έχουν ιδιαίτερη σημασία, αφού όλα τα μεγάλα ταξίδια, εκτός από το ταξίδι της Ευρώπης, χάρη σ'αυτές έχιναν πραγματικότητα. Πάντοτε όμως ακολουθούσε το ταξιδιωτικό απόγραφο, αφού το γράψιμο ήταν μια επίσης υπολογίσιμη κινητήρια δύναμη, καθώς, από οποιαδήποτε αφορμή κι αν ταξίδευε, μέσα του υπήρχε πάντα αμετακίνητος και ο συνήθως προκαθορισμένος στόχος της συγγραφής.⁶²

Από την καταγραφή του ταξιδιωτικού έργου μπορούμε επίσης να κάνουμε μερικές διαπιστώσεις πάνω σε αριθμούς ενδεικτικούς του πλήθους και της κατανομής των ταξιδιωτικών κειμένων και πάνω στο τρόπο με τον οποίο δούλευε ο συγγραφέας.

Αν δεν υπάρχουν παραλείψεις, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος έγραψε 346 συνολικά ταξιδιωτικά κείμενα. Τα περισσότερα ανήκουν στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις: 296 κείμενα, δηλαδή το 85,5%, ενώ τα ταξιδιωτικά δοκίμια και τα ταξιδιωτικά σημειώματα είναι 28 και 22 και μοιράζονται το υπόλοιπο 14,5% (8,12% και 6,4% αντίστοιχα).

Η αριθμητική υπεροχή των εντυπώσεων είναι εύλογη, δεδομένου ότι αντανακλούν άμεσα τις πολυπληθείς περιληψίες του συγγραφέα, ενώ το σχετικά

ανετότερο χράψιμό τους αποτελεί χι'αυτόν απόλαυση, αφού του δίνει εκ των πραγμάτων την ευκαιρία να επεκταθεί περίπου απεριόριστα, αναφερόμενος στην περιγραφή του τόπου, την Ιστορία, τους ανθρώπους, την πνευματική και πολιτιστική παράδοση, τη σύγχρονη εικόνα και ζωή. Έτσι, η σαχήνη είναι διπλή: δυνατότητα για περισσότερο χράψιμο και για αξιοποίηση των "αποσκευών γνώσεων" (κυρίως ιστορικών και φιλοσοφικών), που πάντα φρόντιζε να έχει μαζί στα ταξίδια του. Τα δοκίμια, λόγω της μορφής τους, απαιτούν στοχασμό και αισθητικές εμπειρίες αφομοιωμένες και συνειδητοποιημένες, και δεν είναι τυχαίο ότι σχεδόν το σύνολό τους αναφέρεται σε στοιχεία του ελληνικού τοπίου, που είχε βιώσει και κατανοήσει ο συγγραφέας σε βάθος. Τόσο λοιπόν η μορφή όσο και το γενικότερο και όχι πάντα συγκεκριμένο περιεχόμενο περιορίζουν το εύρος όπου θα μπορούσαν να κινηθούν τα δοκίμια, ενώ ταυτόχρονα μειώνουν τον αριθμό τους. Οι περιστάσεις κάτω από τις οποίες χράφτηκαν και ο σκοπό που, τυπικά τουλάχιστον, έπρεπε να εξυπηρετούν, αποτελούν τις αιτίες για τον επίσης περιορισμένο αριθμό των ταξιδιωτικών σημειωμάτων. Τα μικρά αυτά κείμενα ήταν περίπου, όπως ήδη χράφτηκε, το προϊόν συμπίεσης σε αποστακτήρα των εξίσου μικρών Κυριακάτικων περιηγήσεων, που τίποτα το συνταρακτικό δεν είχαν να επιδείξουν. Από την άλλη πλευρά, ήταν προορισμένα να καλύψουν ένα καθορισμένο χώρο, αυτόν των "Επικαιροτήτων" της *Νέας Εστίας* στον οποίο δεν έχραφαν δύο ταυτόχρονα, με αποτέλεσμα, οι συντάκτες του να εναλλάσσονται κάθε τόσο. Έτσι, αφού συμπλήρωσε τη "θητεία" του ο Παναχιωτόπουλος, άφησε τις "Επικαιρότητες" και μαζί μ' αυτές τα ταξιδιωτικά του σημειώματα, που δεν πρόλαβαν ν'αυξηθούν εντυπωσιακά.

Μια δεύτερη διαπίστωση αφορά τα έντυπα όπου δημοσιεύτηκαν τα ταξιδιωτικά κείμενα. Από τις 296 εντυπώσεις, 217 πρωτοδημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες, 37 σε περιοδικά, ενώ 42 απ'ευθείας σε βιβλία (ποσοστά 73,2%, 12,5% και 14,3% αντίστοιχα). Από τα 28 δοκίμια τα 18 (64%) πρωτοδημοσιεύτηκαν

εφημερίδες, τα 9 (32%) σε περιοδικά και 1(4%) απ' ευθείας σε βιβλίο. Ολα, τέλος, τα σημειώματα δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Νέα Εστία*. Βλέπουμε, ότι το 68% του συνόλου του ταξιδιωτικού έργου βρίσκεται συγκεντρωμένο σε εφημερίδες και το 22% σε περιοδικά. Η εξήγηση είναι απλή: ο μεγάλος αριθμός κειμένων στις εφημερίδες καλύπτει τις μεγάλες περιηγητικές αποστολές (με καθημερινή ανταπόκριση) εξάλλου, και τα ταξίδια στην Κίνα, την Αφρική, την Ευρώπη, η εφημερίδα ήταν καταλληλότερη, μια και η καθημερινή έκδοσή της προσφερόταν για τη δημοσίευση των ταξιδιών σε συνέχειες. Με μια συνέχεια κάθε βδομάδα, ο αναγνώστης διατηρούσε ευκολότερα την επαφή με τα ταξιδιωτικά κείμενα, πράγμα δύσκολο με τη δημοσίευση στα περιοδικά, που εκδίδονταν μια φορά το μήνα, το δίμηνο, το τρίμηνο, ή το εξάμηνο ή, στην καλύτερη περίπτωση, μια φορά το 159ήμερο (*Νέα Εστία*).

Η τρίτη διαπίστωση έχει σχέση με τις δεύτερες δημοσιεύσεις κειμένων, αυτή τη φορά σε βιβλία. Από τις 254 πρωτοδημοσιευμένες στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο ταξιδιωτικές εντυπώσεις, οι 183 (72%) συγκεντρώθηκαν αρχότερα σε βιβλία, ενώ ο αριθμός αυτός είναι 3 (10,7%) για τα δοκίμια και 0 για τα σημειώματα. Επομένως 170 κείμενα (49,2%) έχοντας ήδη μια πρώτη δημοσίευση, χρησιμοποιούν στην συγκρότηση ταξιδιωτικών βιβλίων. Σκόρπια, στα έντυπα που είχαν πρωτοδημοσιευθεί παρέμειναν 133 κομμάτια (38,5%), ενώ 42 (12%) περιλήφθηκαν απ'ευθείας σε βιβλία. Βλέπουμε, πως οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις ήταν αυτές που κατ' εξοχήν αποτέλεσαν το υλικό για τα ταξιδιωτικά βιβλία του Παναγιωτόπουλου. Είναι φυσικό, αν σκεφτούμε, ότι αυτού του είδους ακριβώς το υλικό αποτελεί ή συνήθως αποτελεί το περιεχόμενο των ταξιδιωτικών βιβλίων. Από την άλλη πλευρά, ένας τόμος με ταξιδιωτικά δοκίμια σε πολύ περιορισμένο αναγνωστικό κοινό θα είχε απήχηση, ενώ ένας αντίστοιχος με ταξιδιωτικά σημειώματα θα αποτελούσε ίσως καινοτομία, αλλά θα υστερούσε εκ των πραγμάτων σε πληρότητα λόγω της περιορισμένης τους έκτασης.

Σχετικά τώρα με το πως δουλεύονταν τα κείμενα και συγκεντρώνονταν σε

τόμο, ένας τρόπος είναι αυτός που χρησιμοποιήθηκε στις *Μορφές της Ελληνικής γης*, όπου παλαιότερα δημοσιεύματα συγκεντρώθηκαν σχεδόν αυτούσια και αποτέλεσαν το βιβλίο. Το ίδιο ισχύει για τον *Κόσμο της Κίνας* και τον *Σκαραβαίο τον Ιερό*, με την διαφορά ότι τα κείμενά τους ήταν δημοσιευμένα σε τακτικές συνέχειες. Ειδικότερα στο *Σκαραβαίο* προστέθηκαν τρία επιπλέον κεφάλαια, που, χωρίς προηγούμενη δημοσίευση συμπλήρωσαν το βιβλίο. Με παρόμοιο τρόπο δουλεύτηκαν και τα "Δώδεκα κεφάλαια θυρικής γεωγραφίας" στην *Ευρώπη*, τα εννέα τελευταία των *Πολιτειών της Ανατολής* και δεκαοχτώ από τα εικοσιένα κεφάλαια της *Κύπρου*. Τα υπόλοιπα κεφάλαια και των δύο βιβλίων είχαν δημοσιευτεί μεμονωμένα και νωρίτερα. Έχουμε κατόπιν την περίπτωση των *Ελληνικών Οριζόντων* και της *Αφρικής*, που, αφού πρωτοδημοσιεύτηκαν αρχικά σε συνέχειες, ξαναδουλεύτηκαν και συγκεντρώθηκαν με ανακατατάξεις και σημαντικές μεταβολές (συντομευμένοι οι πρώτοι, αλλοιωμένη σε μεγάλο βαθμό ή δεύτερη). Υπάρχουν, τέλος, οι δεύτερες και τρίτες εκδόσεις -π.χ. της *Ευρώπης* και του τόμου *Οι Ελληνικοί Οριζόντες*- με την ένδειξη "έκδοση συμπληρωμένη", όπου περιλαμβάνονται, εκτός από τα κείμενα των πρώτων εκδόσεων, μεταγενέστερα κείμενα ή ομάδες κειμένων, που προστέθηκαν στα βιβλία ύστερα από προηγούμενη δημοσίευσή της στον τύπο. Μερικά βιβλία γράφτηκαν κομματιαστά και μερικά απευθείας. Επίσης, άλλα κείμενα χρησιμοποιήθηκαν αυτούσια και άλλα -ιδίως τα πιο πρώιμα- πέρασαν από νέα επεξεργασία, ^{πύση} γλωσσική και περιεχομένου, πριν δοθούν για δεύτερη φορά στο αναγνωστικό κοινό. Ο συγγραφέας, πάντως, και αργότερα δεν επαναπαύεται και, γενικά, απόφευγε να εκδίδει βιβλία, χωρίς να έχει ξανακοιτάξει και βελτιώσει τα κείμενα (χαρακτηριστική η περίπτωση της *Αφρικής*), ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις προχωρούσε σε δεύτερες ή τρίτες εκδόσεις, μόνο αν είχε κάτι νέο να προσθέσει.

Η τελευταία διαπίστωση αφορά τη χρονική (κατά δεκαετίες) κατανομή των

ταξιδιωτικών κειμένων. Στις δεκαετίες 1930-1980 χράφηκαν: 1930-1940: 90 εντυπώσεις και 1 δοκίμιο' 1940-1950: 16 εντυπώσεις' 1950-1960: 74 εντυπώσεις, 23 δοκίμια και το σύνολο των σημειωμάτων' 1960-1970: 106 εντυπώσεις, 4 δοκίμια' 1970-1980: 9 εντυπώσεις.

Βλέπουμε, ότι στην πρώτη περίοδο (1930-1940) ο Ι.Μ.Π. αναπτύσσει εντυπωσιακά την ταξιδιωτική συγγραφική του δραστηριότητα, καθλιερχώντας το είδος της καθαρά ταξιδιωτικής εντύπωσης, χωρίς να έχει ασχοληθεί ουσιαστικά με τη μορφή του ταξιδιωτικού δοκιμίου. Για την κάμψη που παρατηρήται στην ηλικία των 40-50 χρόνων ευθύνεται ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος και τα θλιβερά για την Ελλάδα παρεπόμενά του. Η επόμενη δεκαετία (1950-1960) μπορεί να χαρακτηριστεί ως η πιο γόνιμη του συγγραφέα, καθώς στο διάστημα αυτό, εκτός από τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις, χράφει τα πιο πολλά (82%) από τα ταξιδιωτικά του δοκίμια και το σύνολο των ταξιδιωτικών σημειωμάτων του. Ο σχετικά μικρότερος (συγκριτικά με την προηγούμενη και την επόμενη δεκαετία) αριθμός εντυπώσεων οφείλεται στο αρμονικό μοίρασμα της ταξιδιογραφίας στις τρεις μορφές της. Η περίοδος 1960-1970 χαρακτηρίζεται από μια σημαντική αύξηση των ταξιδιωτικών εντυπώσεων (είναι πολλά τα ταξίδια που κάνει σε ξένες χώρες, αναγνωρισμένος πια και ύστερα από προσκλήσεις), ενώ παράλληλα χράφονται τα τέσσερα τελευταία δοκίμια, για να επέλθει η εξίσου σημαντική -και φυσιολογική- κάμψη (και ποιοτική εκτός της ποσοτικής) στη δεκαετία 1970-1980.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ωρα απολογισμού σ. 146
2. Οπου παραπάνω
3. βλ. "Προλεχόμενα" Κ.Δαφνή στο βιβλίο του Ι.Μ.Π. *Κέρκυρα, το Νησί της Λυρικής φαντασίας*. Κέρκυρα, εκδ. Κερκυραϊκά Χρονικά 1975 σ. ζ'
4. Οπου και στην υποσ.1
5. Ο Ι.Μ.Παναχωτόπουλος έχει εκδόσει: τα ποιητικά βιβλία *Το βιβλίο της Μιράντας* (1924), *Λυρικά σχέδια* (1933), *Αλκιόνη* (1949), *Ο κύκλος των ζωδίων* (1952), *Το παράθυρο του κόσμου* (1962) και τον τόμο *Τα ποιήματα* (1970), όπου περιλαμβάνονται συγκεντρωμένες οι πέντε προηγούμενες συλλογές' τα Μυθιστορήματα: *Οι Διό και η νύχτα* (1944), *Αστροφεγγιά* (α' έκδ.1945, β' 1971, γ', δ' και ε' 1980, στ' 1981), *Αιχμαίλωτοι* (α' έκδ.1956, β' 1981), *Αλληλογραφία* (1975), τη νουβέλα -που ο ίδιος χαρακτηρίζει "χρονικό του παλιού καιρού"- *Χαμοζωή* (α' έκδ. 1945, β' 1960, γ' 1973, δ' 1981), τη μυθιστορηματική βιογραφία *Το παραμύθι μιας ζωής* με το υπότιτλο "Μεβλανά ο εξάισιος" (α' έκδ.1965, β' 1982), τις Συλλογές διηγημάτων *Χανς και άλλα πεζά* (1925), *Το δαχτυλίδι με τα παραμύθια* (α.έκδ.1957, β' 1981), *Ανθρώπινη δίψα* (α' έκδ.1957, β' 1983), *Φλαμίνγκος* (1963), *Ασφυξία* (1978), μια συναρπαστική κειμένων για μεγάλα παιδιά, με τον τίτλο *Αφρικανική περιπέτεια* (α' έκδ.1970, β' 1981), το ιδιαίτερα εξομολογητικό βιβλίο *Χειρόγραφο της μοναξιάς* (1943)' επίσης το μελέτημα-ομιλία *Το ποιητικό έργο του Κωστή Παλαμά* (1921) και την εξατομη σειρά *Τα πρόσωπα και τα κείμενα: Α' Δρόμοι παράλληλοι* (α.εκδ. 1943, β' 1979), *Β' Ανήσυχα Χρόνια* (α' έκδ.1943, β'1980), *Γ' Κωστής Παλαμάς* (α' έκδ.1944, β' 1962), *Δ' Κ.Π.Καβάφης* (α' έκδ.1946, β' 1982), *Ε' Ο λυρικός λόγος* (1949), *ΣΤ' Τα ελληνικά και τα ξένα* (1956), το μελέτημα *Σαλοκύστας, ο άνθρωπος και ο ποιητής* (1962), τα μικρότερα άρθρα και μελετήματα *Τα γράμματα και η τέχνη* (1967), τη

συναγωγική κριτικών, ταξιδιωτικών και άλλων κειμένων *Κέρκυρα, το νησί της θυρικής φαντασίας* (1975), καθώς και τα δοκίμια: *Ομιλίες της γυμνής ψυχής* (1946) *Ο στοχασμός και ο λόγος* (1954), *Ο σύγχρονος άνθρωπος* (α' έκδ.1966, β' 1978, γ' 1979, δ' 1981) *Οι σκληροί καιροί* (α' έκδ. 1972, β' 1981), *Αντιπεσόμενα* (1974), *Ερήμην των Ελλήνων* (α' έκδ. 1974, β' 1977), *Η σιωπή και ο λόγος* (1974), *Η ηθική του συμφέροντος* (1979), *Ορθιές ψυχές* (1980). Τύπωσε ακόμη τη δίτομη *Γενική Ιστορία της Τέχνης* (1927) και μια συνοπτική ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας με τίτλο *Στοιχεία Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (α' έκδ.1936, β' 1938), την οποία λοξάριασε να επεκτείνει αρχότερα, χωρίς τελικά να το επιχειρήσει.

Εκτός από τα παραπάνω ο Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος έγραψε και πολλά ταξιδιωτικά βιβλία, που θα το δούμε λεπτομερέστερα στη συνέχεια, στην καταγραφή του ταξιδιωτικού του έργου.

Η παραπάνω Εργογραφία αφορά τις εκδόσεις βιβλίων του Παναγιωτόπουλου ως το 1982, χρονιά του θανάτου του. Μετά το 1982 σημειώνω (εντελώς πληροφοριακά) τις επανεκδόσεις- συχνά αλληπάλληλες- νεότερων βιβλίων (*Κωστής Παλαμάς, Ο Σύγχρονος Άνθρωπος, Οι Σκληροί Καιροί και Ερήμην των Ελλήνων* από τις Εκδόσεις των Φίλων, *Το Δαχτυλίδι με τα Παραμύθια, Η Σιωπή και ο Λόγος, Η Ηθική του Συμφέροντος και Οι Ορθιές Ψυχές* από τις Εκδόσεις Φιλιππότη), καθώς και τη δεύτερη έκδοση, ύστερα από αρκετές δεκαετίες, των βιβλίων *Κειρόγραφα της Μοναξιάς, Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα Ε' και ΣΤ', Ομιλίες της Γυμνής Ψυχής, Ο Στοχασμός και ο Λόγος* από τις Εκδόσεις των Φίλων και *Ανθρώπινη Δίψα* από τις Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.

6. *Ορίζοντες* σ. 158
7. *Ευρώπη* σ. 443
8. *Πολιτείες* σ. 10
9. *Ορίζοντες* σ. 17
10. *Μορφές* σ. 44

11. *Μορφές* σ. 114
12. *Σκαρβαίος* σ. 7
13. *Ευρώπη* σ. 153
14. *Ευρώπη* σ. 326
15. "Ταξιδιωτικά κείμενα" εφ. *Ελευθερία* 16.1.1966)
16. "Περιήγηση και Ποδητισμός" εφ. *Ελευθερία* 4.10.1964
17. "Η μέθη του ταξιδιού" εφ. *Ελευθερία* 7.2.1965
18. "Η ομαδική φυγή" *Ψυχές* σ. 174
19. Οπου και παραπάνω
20. *Σκαρβαίος* σ. 9
21. *Λόγος και περιήγηση* σ. 100
22. Οπου και στην υποσ.16
23. "Ένας περιηγητής", *Σιωπή* σ. 211
24. Οπου και στην υποσ. 21
25. "Απαιτήσεις" *Ηθική* σ. 73
26. Οπου παραπάνω
27. "Ένας περιηγητής" *Σιωπή* σ. 212
28. Οπου παραπάνω
29. Οπου και στην υποσ. 21
30. *Ευρώπη* σ. 444
31. "Απαιτήσεις" *Ηθική* σ. 76
32. Οπου και στην υποσ. 16
33. Ο.π.
34. Ο.π.
35. "Η ομαδική φυγή" *Ψυχές* σ. 175
36. *Ευρώπη* σ. 355
37. "Από μακριά" περ. *Φθιώτις*. Ιούλιος 1955, σ. 38

38. Ο.π.

39. Ο.π.

40. *Ευρώπη*, σ.325

41. Ο.π.

42. Εφ. *Ελευθερία* 18.11.1965 Δύο στοιχεία στη δεύτερη αυτή αναφορά μας κάνουν να πιστέψουμε πως πρόκειται για το ίδιο ταξίδι του 1930: το γεγονός ότι το ταξίδι της Ουγγαρίας **“ήταν ανάμεσα στους δύο πολέμους”** Και στο νεκρό εκείνο σημείο, το τόσο πολύτιμο, που ο ένας πόλεμος είχε κάπως λησμονηθεί και ο άλλος πόλεμος δεν ενομιζόταν ακόμα **ενδεχόμενος”** και το ότι, όπως αναφέρει (Ουγγρική Ραψωδία) **“κατεβαίναμε από τη Βιέννη στη Βουδαπέστη με το ποταμόπλοιο”** Βλέπουμε, πως και τα δύο αυτά στοιχεία συμπίπτουν, καθώς οι δύο αναφορές συμπληρώνουν η μια την άλλη, ενώ η υπόθεση πως πρόκειται για το ίδιο ταξίδι ενισχύεται κι από το ότι δύο ταξίδια στην Ευρώπη θα έπρεπε να είναι δύσκολη υπόθεση για τον Ι.Μ.Παναγιωτόπουλο, αν μάλιστα λάβουμε υπ' όψη μας την όχι και τόσο ανθηρή τότε οικονομική του κατάσταση.

43. Τις πληροφορίες αυτές τις έδωσε η Κα Αφροδίτη Ι.Παναγιωτοπούλου.

44. “Πρόσωπα του Μωριά” περ. *Νέα Εστία* 50 (1951) σ. 1133.

45. *Κίνα* σ. 9

46. *Κίνα*, σ.209

47. Και πάλι σύμφωνα με πληροφορίες της συζύγου του

48. Οι πληροφορίες από τον κ.Αθκη Ι.Παναγιωτόπουλο

49. Κατά πληροφορίες της συζύγου του

50. Τις σχετικές πληροφορίες αντλούμε από τα κομμάτια “Αλγερινά Υστερόγραφα” περ. *Νέα Εστία* 97 (1975) σ.σ.74 -82 και “Η Ρουμανική στιχημή” περ. *Νέα Εστία* 97 (1975) σ.σ.225 -32.

51. Σύμφωνα με τα παραπάνω κείμενα της υποσ. 50.

52. Βλ. και το ποίημα "Η τιμωρία" στη συλλογή *Ο Κύκλος των Ζωδίων* (Τα Ποιήματα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου Αθήνα, Οι Εκδόσεις των Φίλων 1970 σ.242).
53. "Ο βράχος της Υδρας" περ. *Κριτικά Φύλλα* Μάιος - Ιούνιος 1974, σ. 200 και εφ. *Ελευθερία* 7.1.1962
54. "Τα τρία παχώνια" περ. *Νέα Εστία* 55 (1954), σ.482
55. *Ευρώπη* σ. 444
56. "Οι ασφόδελοι" περ. *Νέα Εστία* . 53 (1953), σ. 419
57. Βλ. και τα λήμματα 110, 141 και 153 της εργογραφίας
58. *Αντιλεγόμενα* , Αθήνα, Οι εκδόσεις των Φίλων, 1944, σ. 107
59. "Βορειοανατολικό Αιγαίο" εφ. *Ελευθερία* 2.5.1965
60. "Το φως της στιχμής" εφ. *Ελευθερία* 15.8.1962
61. *Ερήμην των Ελλήνων* Αθήνα, Οι εκδόσεις των Φίλων 1977, σ. 8
62. Η ανάγκη αυτή του γραψίματος είναι τόσο εμφανής που προκάλεσε ποικίλα σχόλια -και όχι αδικαιολόγητα. Το παρακάτω απόσπασμα του Αρη Δικταίου δίνει τις δύο ακραίες απόψεις: **"Τόπους, που δε τους επισκέπτεται, βέβαια, για να γράψει βιβλία, όπως πολύ εσφαλμένα -κι ανοίκεια- νομίζει ο αγαπητός μου Απόστολος Σαχίνης [...]** (Ανοιχτοί λογαριασμοί με το χρόνο, Αθ. Φέξης 1963, σ.226). Τελικά δεν είναι άδικη η παρεξηγημένη θέση του Σαχίνη, αν δεχτεί κανείς πως η ανάγκη για γράψιμο δεν ικανοποιούσε μόνο μια συγγραφική ματαιοδοξία, αλλά απέρρεε από **"το HORROR VACUI, που του δημιουργεί την ανάγκη για αδιάκοπη έκφραση"**, κατά την εύστοχη παρατήρηση του Χατζίνη (περ. *Νέα Εστία* 54, (1953), σ. 1691).

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΣΤΑΘΜΟΙ

1. Διαίρεση του ταξιδιωτικού έργου

Η αναλυτική εξέταση των ταξιδιωτικών κειμένων του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου απαιτεί από μόνη της κάποια συστηματοποίηση, δεδομένου ότι το προς εξέταση υλικό έχει όγκο και πολυμορφία. Θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν διάφορες μέθοδοι (όπως, για παράδειγμα, η κατά φάσεις, σε χρονολογική βάση διαίρεση, αν η πορεία των ταξιδιωτικών εντυπώσεων ήταν εξελικτική), τελικά όμως το ίδιο το έργο υπαγόρευσε τη διαίρεσή του, σε θεματικές ενότητες.

Πραγματικά η μέθοδος αυτή είναι η πιο πρόσφορη, αφού τα ταξίδια του Παναγιωτόπουλου ήδη διακρίνονται σε κείνα μέσα στην Ελλάδα και στα υπόλοιπα του εξωτερικού. Τα τελευταία αυτά καλύπτουν περιηγήσεις σε τρεις από τις πέντε ηπείρους (Ασία, Αφρική, Ευρώπη), τις οποίες μάλιστα ο συγγραφέας επισκέφθηκε περισσότερες από μια φορές. Μπορούμε λοιπόν να κατανείμουμε το ταξιδιωτικό έργο στα κεφάλαια της Ελλάδας, Ασίας, Αφρικής και Ευρώπης. Καθένα από τα κεφάλαια περιλαμβάνει όλα τα κείμενα που έχουν σχέση με την αντίστοιχη ήπειρο, σ' οποιαδήποτε μορφή κι αν ανήκουν (αμιγείς ταξιδιωτικές εντυπώσεις, ταξιδιωτικά δοκίμια ή ταξιδιωτικά σημειώματα) κι ακόμη χωρίς να γίνεται διάκριση ανάμεσα σε κείνα που συγκεντρώθηκαν σε βιβλία και σε όσα δημοσιεύτηκαν και έμειναν σε περιοδικά και εφημερίδες.

Μετά τη διαίρεση αυτή μπορεί κάλλιστα, για κάθε ενότητα ξεχωριστά, να ακολουθηθεί χρονολογική σειρά. Με τον τρόπο αυτό μπορούμε να εντοπίσουμε τη στάση του Παναγιωτόπουλου απέναντι σε μια χώρα της συγκεκριμένης ηπείρου κατά την πρώτη του επίσκεψη και να διαπιστώσουμε στη συνέχεια, αν ο τρόπος που διάκειται παραμένει ή όχι αναλλοίωτος, κατά το δεύτερο (ή και τρίτο, όπου υπάρχει) ταξίδι. Και παρακάτω, αν υπάρχει διαφοροποίηση, να επισημανθούν τα

αίτιά της, που μπορεί να οφείλονται απλώς στην αντικειμενική διαφορά των δύο τόπων (της ίδιας πάντα ηπείρου), αν τα δύο ταξίδια έγιναν σε διαφορετικές χώρες, μπορεί όμως, όπως και συμβαίνει, να ξεκινούν από μια μεταβολή στη διάθεση του συγγραφέα, που με τη σειρά της μπορεί να αναζητηθεί σε πλήθος παραχόντων, όπως π.χ. στην πάροδο του χρόνου, όταν το μεταξύ των δύο ταξιδιών διάστημα είναι μεγάλο. Θα αποκομίσουμε έτσι στοιχεία, όχι μόνο για το ταξιδιωτικό έργο, αλλά και για την εξέλιξη του Παναγιωτόπουλου ως ανθρώπου, για την πορεία του από τη νεότητα στην ωρίμανση και, ακολούθως, στην προχωρημένη ηλικία.

Ταυτόχρονα, θα μπορούμε να έχουμε για κάθε ενότητα χωριστά, μια πλήρη εικόνα, ιδιαίτερα αν υπάρχουν σημεία αναφοράς κοινά για όλα τα κείμενα που την απαρτίζουν, είτε αποκαθιστώντας μια συνέχεια, είτε συμπληρώνοντάς την.

Η σειρά των θεματικών αυτών ενότητων θα έχει χρονική ακολουθία με βάση το πρώτο ταξίδι κάθε χώρας. Αρχίζουμε λοιπόν από την Ελλάδα (η γνωριμία με την οποία, εντοπισμένη στο τέλος της δεκαετίας του '20, είναι η αρχαιότερη) και ακολουθούν η Ασία (με πρώτο ταξίδι εκείνο της Πόλης, στα 1948), η Αφρική (με πρώτη την Αίγυπτο, στα 1949) και η Ευρώπη (αν και κάποια αναφορά του Παναγιωτόπουλου τοποθετεί την πρώτη επίσκεψη στη γηραιά ήπειρο το 1930, η έλλειψη όμως σχετικών ταξιδιωτικών κειμένων μας αναγκάζει να θεωρήσουμε ουσιαστικά πρώτο το τυπικά δεύτερο ταξίδι, στα 1952).

2. Ταξίδια στην Ελλάδα

Η ενότητα αυτή, η αφιερωμένη στον ελληνικό χώρο, περιλαμβάνει τα περισσότερα κείμενα σε σχέση με τις υπόλοιπες ενότητες: πέρα από τα δύο σχετικά βιβλία (*Μορφές της Ελληνικής Γής* και *Ελληνικοί Ορίζοντες*) της ανήκουν όλα σχεδόν τα ταξιδιωτικά δοκίμια και ταξιδιωτικά σημειώματα, όπως και πλήθος άρθρων, τα περισσότερα από τα οποία δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Ελευθερία* και άλλα σε διάφορα περιοδικά, όπου και παρέμειναν, χωρίς να συγκεντρωθούν μεταγενέστερα σε ταξιδιωτικούς τόμους. Η υπεροχή αυτή είναι φυσική: η Ελλάδα προσφερόταν για περιήγηση την κάθε στιγμή, η μετακίνηση μέσα στην επικράτειά της ήταν απλή υπόθεση, καθώς υπήρχε η δυνατότητα επιλογής σ' ευρεία κλίμακα' ανάλοχα με το χρόνο που είχε ο Ι.Μ.Π.στη διάθεσή του προγραμματίζε κοντινότερα ή πιο μακρινά ταξίδια, πράγμα ανέφικτο βέβαια, προκειμένου για ξένες χώρες, οπότε και ο προγραμματισμός έπρεπε να γίνεται έγκαιρα και με ακρίβεια και ο απαιτούμενος προς περιήγηση χρόνος ήταν μεγαλύτερος και η δαπάνη υψηλότερη. Έτσι, μπορούμε να μιλήσουμε για μια αδιάσπαστη συνέχεια ελληνικών ταξιδιών, από τα τέλη της δεκαετίας του '20 και για σαράντα χρόνια, ως τα 1967, οπότε σταματούν τα σχετικά με την Ελλάδα ταξιδιωτικά κείμενα - χωρίς αυτό και να σημαίνει κατ' ανάγκη, ότι έπαψαν και οι περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο.

Όπως είδαμε, το πρώτο ταξίδι του Παναγιωτόπουλου ήταν η αναπόφευκτη οικογενειακή "μετανάστευση", από το Αιτωλικό στην Αθήνα, στα 1910. Το επόμενο ταξίδι, για το οποίο γίνεται συγκεκριμένη αναφορά, ήταν εκείνο του Πηλίου, που τον έφερε ως δάσκαλο στη Πορταριά, στα 1925¹. Με βάση και πάλι τα γραφόμενά του (δεν υπάρχουν πληροφορίες από αλλού) το πρώτο χρονικά εντοπισμένο ταξίδι, που δεν είχε υπαχoreυθεί από κάποια πρακτική -κυρίως οικονομική- ανάγκη, έγινε, καλοκαίρι του 1928, στο Χελμό. Η σχετική αναφορά

γίνεται με αφορμή την είδηση για την αυτοκτονία του Καρυωτάκη, που βρίσκεται τον Ι.Μ.Π. στα Καλάβρυτα². Πρώτο όμως ταξίδι, που συνοδεύεται από ταξιδιωτικό κείμενο, είναι η εκδρομή στις Μυκήνες. Όπως ο ίδιος γράφει, στον επίλογο των *Μορφών της Ελληνικής Γης*³, το σχετικό κομμάτι, με τον τίτλο "Μυκήνη", δημοσιεύτηκε καιρόν πριν δημοσιευτούν στην *Πρωία* τα υπόλοιπα κομμάτια, που απαρτίζουν το βιβλίο. Το πρώιμότερο από τα τελευταία τούτα, χρονολογείται από τις 18.4.1934, άρα η "Μυκήνη" πρέπει να τοποθετηθεί πριν από αυτή τη χρονολογία. Η "Μυκήνη" έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς πρόκειται για το κείμενο -αφετηρία της ταξιδιωτογραφίας του Ι.Μ.Π., αλλά και για το λόγο ότι γράφτηκε ύστερα από ελεύθερη επιλογή και πρωτοβουλία του συγγραφέα και όχι, κατά κάποιο τρόπο, "κατόπιν παραγγελίας", όπως συνέβη με τα υπόλοιπα κείμενα των *Μορφών της Ελληνικής Γης* (και, πολύ περισσότερο, με τους *Ελληνικούς Ορίζοντες*)' μπορούμε λοιπόν να τη θεωρήσουμε ως πηγαίο, αυθόρμητο κείμενο, επομένως πιο κοντά στο συγγραφέα.

Είναι ένα κείμενο σύντομο, όπου μπορούμε, παρ' όλη την καλή διάθεση του Παναγιωτόπουλου, που καθαρά διαφαίνεται μέσα από τις γραμμές του, να διακρίνουμε σαφή την παρουσία της επίδρασης του Συμβολισμού, που σημάδεψε το συγγραφέα στα πρώτα του χρόνια. Υπάρχει κάτι το ακαθόριστο στο πρώτο μέρος του κομματιού, όπου γίνεται το στήσιμο του σκηνικού, μέσα από το οποίο αναδίνεται η "περιρρέουσα ατμόσφαιρα". Η έκδηλη τάση για ωραιολογία, σε απόλυτη συμφωνία προς το σύνολο του έργου του Ι.Μ.Π. της εποχής εκείνης, δίνει την εντύπωση εκζήτησης, όταν συγκριθεί με μεταγενέστερα κείμενα⁴. Όσο τόσο, μέσα στο θάλλος και τη ζελαστή ευδία της Χριστουγεννιάτικης μέρας, έτσι θα καθώς αγναντέβουν τα χιόνια της Ζήρειας, που λουλουδίζουν μακριά, στα βάθη των απίθανων οριζώντων είναι να λυτρώνονται από την προαιώνια κατάρα, που βάραινε το ζένος των Ατρείδων [εννοούνται τα ερείπια των Μυκηνών]. Το νέο χρασίδι αναδύεται μέσ' από την υδρή, λευκασμένη από την παγωμένη πάχνη

δη. Περισσότερα ανοίγουν τα ολόσπρα φτερά τους προς τους γλαυκούς ουρανοί της απροσδόκητης Δεκεμβριανής ευδίας. Ίήνες ορχύνουν με τα ράμφη τους την σχεδόν ανοιξιότικη εξοχή". Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να μιλήσουμε ακόμα και για απλοϊκό ζράψιμο, που μεταβάλλεται πιο κάτω σε πομπώδες: "[...] μεσ' στην πολυσήμαντη σιωπή τους [πρόκειται για τους Μηκυναϊκούς τάφους] μπορεί κανείς να στοχασθεί μπορεί ν' αντιμετρήσει σε μερικές στιγμές απολυτρώσεως την απύθμενη και ζοφερή ανακύκλιση των ανθρωπίνων"⁵. Αν παρακολουθήσουμε το κείμενο σχολαστικά γραμμή-γραμμή, θα προσέξουμε ότι είναι ανομοιογενές, ακόμη και ορθογραφικά, με αρκετές (και εμφανείς) επαναλήψεις λέξεων και ένα γενικότερα ακαταστάλαχτο ύφος. Κάτω από το πρίσμα αυτό η "Μυκήνη" μπορεί να θεωρηθεί ως ταξιδιωτικό πρωτόλειο. Στο σύνολό της όμως έχει μια ενότητα, που έγκειται στο γεγονός ότι το κομμάτι δεν αποβλέπει στην περιγραφή, στη φωτογραφική απεικόνιση των Μυκηνών' είναι ο χαρακτήρας του χώρου που επιδιώκεται, το πνεύμα του μέσα από το τοπίο, την ιστορία και το θρύλλο, η διάθεση και τα συναισθήματα που γεννούν στο σύγχρονο επισκέπτη τα ερείπια. Εδώ ακριβώς ο πρωτόβγαλτος στην ταξιδιωτική λογοτεχνία Παναγιωτόπουλος βρίσκεται σε συνέπεια προς τον κατοπινό δόκιμο συγγραφέα: η μεταφορά στο χαρτί της ατμόσφαιρας ενός τόπου αποτέλεσε τον κύριο στόχο του σ' όλο το ταξιδιωτικό του έργο, από την άλλη όμως πλευρά, μέσα στο ίδιο κείμενο⁶, υποστηρίζει ο Ι.Μ.Π. ότι τα ερείπια των Μυκηνών "μπορείς να τα ιδείς χωρίς κανένα εφόδιο: μπορείς ν' αφήσεις την ιστορία, την αρχαιολογία, την παράδοση, την τέχνη, κάθε τι που είναι γνώση συμβατική". Ίσως πρόκειται για ένα στοιχείο, που αφορά αποκλειστικά τις Μυκήνες. Αν όμως με τον τρόπο αυτό υπονοεί ο Παναγιωτόπουλος ότι μπορεί κανείς να "ζήσει" κι άλλους χώρους, τότε έρχεται σε απόλυτη διάσταση προς τις κατοπινές του πεποιθήσεις: ακριβώς πάνω στα εφόδια αυτά, τις πνευματικές

αποσκευές, που ο ίδιος δεν κατορθώνει ποτέ να αποχωριστεί, όπου βρίσκεται, βασίζει τις ταξιδιωτικές του σελίδες, με τρόπο μάλιστα συχνά υπερβολικό, καθώς οι παραθέσεις ιστορικών, αρχαιολογικών, φιλολογοικών, καλλιτεχνικών και άλλων πληροφοριών βρίθουν στα κείμενά του.

Η "Μυκίνη" είναι το ξεκίνημα, με πολλά κοινά σημεία, αλλά και αρκετές διαφορές, ως προς τα μεταγενέστερα ταξιδιωτικά κείμενα. Είναι εντυπωσιακή η διαπίστωση, ότι τα αμέσως επόμενα κείμενα έχουν διαμορφώσει τον προσωπικό χαρακτήρα των ταξιδιωτικών εντυπώσεων του συγγραφέα. Πρόκειται για τα υπόλοιπα κομμάτια των *Μορφών της Ελληνικής Γης*, που ανάγονται στα 1934. Τα κομμάτια αυτά έχουν ομοιογένεια, που δεν είναι άσχετη από το γεγονός ότι χράφηκαν ειδικά για την εφημερίδα *Η Πρωία* με το σκοπό ν' αρχίσει μια στενότερη γνωριμία του Έλληνα με τον τόπο του' έπρεπε λοιπόν να περιέχουν όσα στοιχεία μπορούσαν να διευκολύνουν και να προωθήσουν τη γνωριμία αυτή και τα οποία συμπλήτουν ακριβώς με ό,τι ο Ι.Μ.Π. ονόμασε πιο πάνω "συμβατική γνώση". Κι είναι ίσα ίσα ή συμβατική αυτή γνώση, που αποτελεί συχνά το σημείο αναφοράς, τη βάση πάνω στην οποία στηρίζεται η φυσιογνωμία του συγκεκριμένου τόπου. Εκτός λοιπόν από τις περιπτώσεις της σύντομης ιστορικής αναδρομής (π.χ. η σύντομη αναφορά στις "Λίμνες και Λιμνοθάλασσες"⁷), απαραίτητης σε όλα σχεδόν τα ταξιδιωτικά κείμενα, υπάρχουν και άλλες, όπου η ιστορία αποτελεί τον κύριο άξονα του κειμένου, καθώς ασχολούνται με ιστορικά περιστατικά, που σφράγισαν έναν τόπο, καθιερώνοντάς τον ταυτόχρονα στις συνειδήσεις (π.χ. η θερμή ανάπλαση της πολιτορκίας του Μεσολογγίου στα 1825, σε έκταση δύο σελίδων⁸).

Οι ιστορικές αναφορές, παρά την αναμφισβήτητη χρησιμότητά τους, κινδυνεύουν να γίνουν βαρετές, λειτουργώντας συχνά αρνητικά για το κείμενο μέσα στο οποίο βρίσκονται, καθώς μεγάλο μέρος του μέσου αναγνωστικού κοινού τις αντιμετωπίζει με κάποια προκατάληψη.

Όταν η παρουσία τους είναι απαραίτητη, η παρουσίασή τους πρέπει να γίνεται με τρόπο, που, αν όχι τίποτ' άλλο, τουλάχιστον να μη θυμίζει σχολικά εγχειρίδια. Ο Παναγιωτόπουλος το πρόσεξε το σημείο αυτό -όντας εξάλλου κι ο ίδιος εκπαιδευτικός είχε σαφή εμπειρία των σχετικών βιβλίων και προσπάθησε ν' αποφύγει κάθε ομοιότητα' φρόντισε λοιπόν, ώστε οι ιστορικές αναδρομές του-πέρα από τις σύντομες, για τις οποίες δεν υπήρχε φόβος να φανούν μονότονες-να χαρακτηρίζονται από παραστατικότητα, χωρίς ξηρότητα και "δασκαλιστικό" ύφος, για να μπορούν, όχι μόνο να μη προξενούν ανία, αλλά να κεντρίζουν το ενδιαφέρον ή ακόμα και να υποβάλλουν. Χρησιμοποίησε έτσι τη μέθοδο της διήγησης, της αναπαράστασης, της διάνθισης με αποσπάσματα άλλων συγγραφέων, ιστορικών και μη, που ασχολήθηκαν με τα συγκεκριμένα ιστορικά καθέκαστα (όπως συμβαίνει με την ιστορία της στρατιωτικής ζωής στην αρχαία Σπάρτη⁹ και το σύντομο απόσπασμα από τον Τυρταίο¹⁰ ή το εκτενέστερο εκείνο του Ηροδότου¹¹, το οποίο σχολιάζεται και επεξηγείται, ενώ η συνέχεια, πάλι από τον Ηρόδοτο, δίνεται ελεύθερα μεταφρασμένη από τον Ι.Μ.Π.) Το ίδιο συμβαίνει και με τη μυθολογία: αλλού αποτελεί μια διακριτική παρέμβαση, με την πρόθεση απλώς να υπενθυμίσει ή να πληροφορήσει τους αμύητους (στους Μύλους της Λέρνης, για παράδειγμα, αναφέρει ανάμεσα στ' άλλα: "**κ' η Ύδρα, που σκότισε σε πανάρχαιους καιρούς ο Ηρακλής με τον Ιόλαο, έχει μεταμορφωθεί σ' ένα κοπάδι ειρηνικές, αγαθές πάπιες, που αρμενίζουν αμέριμνες στα στεκούμενα νερά**"¹²) και αλλού το κύριο θέμα, που αναπτύσσεται με επιμονή, έτσι ώστε να αναδείξει τελικά τον τόπο, στον οποίο αναφέρεται. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι "Η χαρούμενη πολιτεία της Αταλάντης", της νύμφης που σύνδεσε την παρουσία της με την Τεχέα: μέσα από την Αταλάντη του Θρύλου και της τέχνης του Σκόπα, μέσα από το συμβολισμό, που αντιπροσωπεύει η μυθική αυτή γυναίκα, γίνεται η προσέγγιση της Τεχέας και της γύρω περιοχής.

Άλλα στοιχεία, τοποθετημένα από το συγγραφέα στο χώρο της συμβατικής

γνώσης, είναι η παράδοση και η τέχνη. Ούτε απ' αυτά μπόρεσε να ξεφύγει ο Παναγιωτόπουλος, πολύ περισσότερο μάλιστα αν περιληφθεί η παράδοση της τέχνης του λόγου, φυσικό, αφού η αγάπη του (πέρα από τα όρια, πολλές φορές), για τη φιλολογία γενικά και τη λογοτεχνία ειδικότερα, είναι δεδομένη.

Οι *Μορφές της Ελληνικής Γης* έχουν τέτοια δείγματα να μας δώσουν: Στο "Λυκόφως του Βυζαντίου"¹³ δεν παραλείπεται η αναφορά στην προσωπικότητα και την ευρύτερη συμβολή του Πλήθωνα. Στις "Λίμνες και λιμνοθάλασσες" πάλι γράφει: "Ταξιδεύω μ' ένα βιβλίο του Παλαμά στη βαλίτσα μου. Πρέπει να ξαναδιαβάσει κανείς εδώ πέρα, στους τόπους τούτους, τους "Καημούς της λιμνοθάλασσας", για να χαρεί τη λυρική ομορφιά τους. Ο Μαλακάσης στα Μεσολογγίτικα τραγούδια του δίνει περισσότερο τον ηρωικό τόνο της Ρούμελης. Μα ο Παλαμάς μένει πιστός στην ατμόσφαιρα και τη διάθεση, που δημιουργούν στην ψυχή τα σαπισμένα νερά, τα φυκοστρωμένα ακροδιάλια, τ' αρμυρίκια της ακροθαλασσιάς, τα μικρά πλεούμενα πανιά, που χάνονται αργά-αργά στη δόξα του ηλιοβασιλέματος. Οι λιμνοθάλασσες της Αιτωλίας, η λιμνοθάλασσα του Μεσολογγιού ή η λιμνοθάλασσα του Αιτωλικού, πολύ περισσότερο από την πρώτη ή δεύτερη, έχουν ένα ιδιαίτερο λυρικό νόημα, που πρέπει κανείς να το κατακτήσει από κοντά, για να καταλάβει για ποιά λόγο οι τόποι τούτοι φτέρωσαν το νεοελληνικό τραγούδι ή έδωσαν στο έθνος ένα πλήθος πεζογράφων και ποιητές"¹⁴ ενώ δεν παραλείπει να παραθέσει και ένα τετράστιχο από τους *Καημούς της λιμνοθάλασσας*.

Στις *Μορφές της Ελληνικής Γης*, εξάλλου, συναντούμε το πρώτο ταξιδιωτικό κείμενο¹⁵, όπου ο Παναγιωτόπουλος παρουσιάζεται ως τεχνοκριτικός. Πρόκειται για τη "Μεταβυζαντική Ζάκυνθος", στην οποία γίνεται η γνωριμία με το Ιόνιο αυτό νησί από μίαν άλλη σκοπιά της τέχνης, όπως αυτή

επιηρεάστηκε τόσο από τη Βυζαντινή, όσο και από τη Βενετσιάνικη παράδοση. Υστερα από μια αναδρομή στην ιστορία της τέχνης αυτής και μια αναφορά στους κυριότερους εκπροσώπους της, ακολουθεί μια κριτική εξέταση, με την πρόθεση να γίνει ο αναχνώστης ουσιαστικός κοινωνός των εκφράσεών της: "Όλοι αυτοί δεν είναι τύποι αρνητικοί, δοσμένοι στην εκκατέρηση [...]. Είναι άνθρωποι της πολιτείας, που αισθάνονται και τη διάθεση και την υποχρέωση ν' ανακατεύονται με το πλήθος και να μην αγνοούν τη ζύρω τους ζωή. Αμα συλλοχιστούμε τούτο [...], θα μπορέσουμε να συλλήβουμε καλύτερα και το νόημα της τέχνης των και να εξηγήσουμε, γιατί έξαφνα, με όλες τις αναλοχίες κρατημένες, η βενετσιάνικη επίδραση δεν στερεί τον θεοτοκόπουλο από την υπερκόσμια πνευματική και ψυσική του ανάταση, ενώ στους Λοξαράδες δίνει την αφορμή να γίνουν κοσμικώτεροι και περισσότερο γήινοι [...]. Υπάρχει σε κάθε σελίδα τους ένα λαμπρό όνειρο ζωής, που απαλύνει και χοιτεύει: πολλές φορές η τέχνη τους φαίνεται, σαν επιφανειακή σύλληψη, σταματημένη στο φλούδι των πραχμάτων, ξοδεμένη ολόκληρη στο σχέδιο και το χρώμα, ακριβολοχαρισμένο το πρώτο, ευκίνητο, φωτεινό και θερμό το δεύτερο, χωρίς έντονη εσωτερικότητα, χωρίς μια βέβαιη σκέψη, κινημένη περισσότερο από τη μέθη της φαντασίας παρά από το στέρεο κέντρισμα του κατασταλαζμένου στοχασμού"¹⁶.

Με τα κείμενα των *Μορφών της Ελληνικής Γης* επιτυγχάνεται μια ουσιαστικότερη επαφή του Παναγιωτόπουλου με τη γή του. Είναι η εποχή που ο συγγραφέας κοινωνεί το εκθαμβωτικό ελληνικό φως, αρχίζοντας ν' αποστά συνείδηση της πατρίδας του η οποία αποτελεί γι' αυτόν αποκάλυψη. Με τον ενθουσιασμό του νεοφώτιστου (γράφει για τους τόπους που καλύπτουν τα κείμενα του βιβλίου: "μου ξυπνήσανε και μου ζεμίσανε την πρόσκαιρη ύπαρξη με την απαρύμιλλη χοιτεία τους"¹⁷), βλέπει τα πάντα ζύρω του ωραία: η

Ελλάδα δεν έχει φυσικές ασχήμιες, δεν επιτρέπεται να έχει, για να μην προδώσει την εικόνα που έπλασε ο Ι.Μ.Π. μέσα του¹⁸ και -αν το σκεφτεί κανείς περισσότερο- για να μην προδιαθέσει αρνητικά τον αναχνώστη, αποτυγχάνοντας έτσι εκ των προτέρων ν' αχζίζει το στόχο, δηλαδή το πλησίασμα του Έλληνα. Οπότε οι φυσικές περιγραφές παρουσιάζονται σχεδόν ειδυλλιακές: **"Και σαν αντικρύζεις την πεδιάδα της Τριπολιτσάς, πλάσμενη για όλα τα ειδυλλια και για όλους τους μακάριους κ' ευτυχισμένους στοχασμούς, να προσφέρει στη συμφωνία του ελληνικού καλοκαιριού τον πράσινο τόνο της αρχοπορημένης ανοίξεώς της, και σα βλέπεις στους καράρρυτους κάμπους την παραρούνα να κοκκινίζει και τ' αγρολούλουδα να ζεμίζουν με κίτρινα ολόχαρα στίγματα τη γλήη, έχεις την εντύπωση, πως βρίσκεται σ' έν' απίθανο όνειρο, στο μαχικό κύκλο μιας αυταπάτης**¹⁹.

Δεν παραλείπονται αναφορές στην πανίδα, στο ζωικό στοιχείο, που επίσης αποτελεί συχνά αναπόσπαστο στοιχείο του χαρακτήρα ενός τοπίου: **"Χαφνικά κοπάδια από μικρά κατοίκια, με τα μάτια όλο πονηρή σοφία, με κινήματα τεχνουργημένα από μια καλλιτεργημένη αισθητικότητα, μαύρα και ζυαλιστερά σαν τον έβενο, ζεμίζουν τις χαράδρες με τη σατανική τους φαιδρότητα. Το πρόβατο είναι σα χαμένο στις απρόσιτες τούτες ανηφοριές. Το κατοίκι βασιλεύει στους βράχους. Καταβροχθίζει με λαιμαργία το πράσινο φύλλο και πίνει με περίτεχνο ηδονισμό το νερό των μυστικών πηγών. Είναι πειθαρχικό και υπάκουο συνάμα. Χέρει να χαίρεται τη λευτεριά του, να επαναστατεί και να ζυρίζει στη 'φωνή του κυρίου του"**²⁰.

Το ίδιο συμβαίνει και με τη χλωρίδα, όταν ένα στοιχείο της υπερτερεί: **"Ο τόπος όλος ευωδιάζει από το έλατο. Σκεπάζει τις πλαχές, αγόρταστο, άπληστο κι ανεβαίνει στα ύψη. Η σκιά του είναι πλάσμενη από την**

πολύτιμη ουσία της χίμαιρας, μα το κορμί και το φύλλο του είναι στέρεο, χερσό, ικανό ν' αντέχει στη χειμωνιάτικη θύελλα και να κρατεί τα τεράστια φορτώματα του χιονιού, χωρίς να λυγίζει. Τώρα βρίσκεται στην 'καλή και στη γλυκειά του ώρα'. Το ηλιοφώς διυλίζεται, καθώς περνάει ανάμεσα στα κλαδιά του, ημερεύει και μαλακώνει κ' έρχεται να πέσει πάνω μας φιλικά²¹.

Η γενική αναφορά στο ανθρώπινο τοπίο είναι συχνή, πολλές φορές όμως εντοπίζεται σε χαρακτηριστικά, που, κατά την άποψη του συγγραφέα, βοηθούν στην κατανόηση του πνεύματος του τόπου, όπως συμβαίνει με την αναπάντεχη συνάντηση ενός βουνίσσιου στα υψίπεδα της Τρίπολης²², ή την ραθυμία, εναρμονισμένη ανάμεσα στο τοπίο και τους ανθρώπους της Αιτωλίας: 'Στον τόπο τούτο όλα είναι χαμηλά, αναπauτικά στο μάτι, ράθυμα και συλλογισμένα. Το πλήθος κινείται με αργό ρυθμό, φαίνεται αποφασισμένο να χαρεί την κάθε στιγμή και την κάθε ώρα και πηγαίνει στο δρόμο του σα να μην ανησυχεί για τίποτε και σα να στοχάζεται, πως όλα μπορούν να γίνουν κι αύριο²³.

Πέρα όμως απ' όλα αυτά ο Παναγιωτόπουλος δεν κλείνει τα μάτια στη σύγχρονη πραγματικότητα. Εκτελώντας στη συγκεκριμένη περίπτωση (γιατί είναι αμφίβολο, αν θα ενδιαφερόταν για τέτοιου είδους, μάλλον πεζά, θέματα στην περίπτωση που θα ταξίδευε με δική του πρωτοβουλία, όπως έγινε παλιότερα, στη "Μυκήνη") μια αποστολή, αισθάνεται χρέος του ν' αναφερθεί στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, όπως τη συναντά ολόγουρά του, κυκλοφορώντας στον ελληνικό χώρο. Έτσι "ζηλοστράει το αυτοκίνητο στον ολόασπρο, ολόστρωτο δρόμο"²⁴. Κι ακόμη: "Είναι πολύ ευχάριστο, που στο Μεσολόγγι τώρα στρώνονται πλατιοί, ολόισιοι δρόμοι, που μια φροντίδα με πλατύτερο νόημα φαίνεται ν' αχρυννεί στη θαλασσοχτισμένη πολιτεία"²⁵. Για να υποστηρίξει: "Μα η μέριμνα τούτη πρέπει να μεζαλώσει και να ενισχυθεί. Η δόξα του Μεσολογγιού κ' η

φυσική ομορφιά του τοπίου είναι δύο πολύτιμα αποκτήματα, που πρέπει με κάθε τρόπο να περιφρουρηθούν²⁶. Και να φτάσει ακόμα στο σημείο να προτείνει: "Ένα καλό ξενοδοχείο θα δημιουργούσε κίνηση με συνέπειες εξαιρετικά ευεργετικές. Ένα άλλο ξενοδοχείο στη Κλεισούρα του Ζυγού [...] θα ήταν ένα θαυμάσιο καταφύγιο για όσους ποθούν να περάσουν λίγες μέρες ανακουφιστικής μοναξιάς· θα ευκόλυνε ακόμα και πολλούς γτόπιους [...]"²⁷.

Από την άλλη πλευρά αναγκάζεται -γιατί σίγουρα δε θα του ήταν εύκολο να αποδεχτεί, εντοπίζοντάς το, ένα γεγονός που κηλιδώνει την περίπου άμεμπτη εικόνα της χώρας του -να περιγράψει περιστατικά σαν κι αυτό του πανηγυριού, Θορυβώδους, βρωμερού, αναξιοπερεπούς, στο χώρο της Ολυμπίας ως την Αθήνη²⁸. Και να διαπιστώσει ότι "από την αρχαία παράδοση φαίνεται να καταστάλαξε ύστερ' από τόσους αιώνες μονάχα το ένστικτο του εμπόρου [...]. Ο Ερμής, που εποπτεύει τη σύγχρονη τούτη συζκέντρωση, είναι ο 'κερδώς Ερμής', με την πραμάτεια στη ράχη, με δυό ευκίνητα πονηρά ματάκια λιμασμένα για το χρήμα, μεταπράτης και πωλητής, γυμνασμένος στα παζαρέματα, μα και πάντα φτωχός, κακομοιριασμένος κι αξιοθρήνητος. Αναπαύεται στον ίσκιο του κυπαρισσιού ή ευφραίνεται με λίγο κρασί, μ' ένα σταφύλι, το ίδιο σταφύλι, που έδειχνε στον 'παίδα Διόνυσον' και κάθεται ώρες και νταραβερίζεται ανάμεσα στα χρυλλίσματα των χουρουνιών και στα βελάσματα των προβάτων"²⁹.

Αλλά και σ' αυτές τις περιπτώσεις δεν αντέχει να μείνει -και ν' αφήσει τον αναχνώστη- με τις αρνητικές εντυπώσεις. Πέρα φυσικά από τα πλουσιοπάροχα αντισταθμίσιμα, μαχευτικές περιγραφές, φυσικά στοιχεία και ανθρώπινη παρουσία αντίξια της ιστορίας και της παράδοσης, προσπαθεί να αμβλύνει τα μειονεκτήματα. Έτσι, σε μια προσπάθεια να δικαιολογήσει τη

βεβήλωση της Ολυμπίας, γράφει: "Ως τόσο δεν ήξερα καλά-καλά, μη και το πλήθος του πανηγυριού είχε κάποιο σκοπό και κάποιο νόημα στους τόπους τούτους, πλάι στους αρχαίους ήρωες και στους αρχαίους θεούς, κι αν στη νεώτερη Ολυμπία, ζεμάτη από πολυάσχολους ανθρώπους δεν έβρισκα ένα κομμάτι και μια επιβίωση της παλιάς Ολυμπίας. Και στοχάστηκα πως ίσως το ιδανικό της θαλήνης είναι ένα ιδανικό αταίριαστο στους τόπους αυτούς, που είναι πλάσμενοι για τη χαρά των ζωντανών ανθρώπων, για τη χαρά της δόνητης υδαίας και του μεστωμένου κορμιού"³⁰.

Στις *Μορφές της Ελληνικής Γης* έχουμε τα πρώτα δείγματα πετυχημένων τίτλων κειμένων. Εκτός από τους συνηθισμένους, όπως "Ερέτρια" ή "Το Παρόρι και η Βυτίνα" ή τους απλώς διανθισμένους, όπως "Άρες της Ολυμπίας", συναντούμε τίτλους, που προσδιορίζουν με ακρίβεια και ευστοχία το περιεχόμενο του αντίστοιχου κομματιού, όπως η "Μεταβυζαντινή Ζάκυνθος" ή "Ο Ευρώτας χωρίς τον κύκνο και η Σπάρτη χωρίς την Ελένη". Υπάρχουν τέλος και οι άλλοι, οι οποίοι δε φωτίζουν τον αναγνώστη, αποκρύβοντάς του ότι πρόκειται ν' ακολουθήσει. Ετσι, αν "Το Ηυκόφως του Βυζαντίου" μπορεί να βοηθήσει τον αναγνώστη να υποψιαστεί, ότι πρόκειται για το Μυστρά, οι "Αντίλαλοι από τα γυμνά βουνά" και "Το δράμα της φωτιάς" δε δίνουν κανένα συγκεκριμένο στοιχείο, ενώ "Η χαρούμενη πολιτεία της Αταλάντης" εύκολα μπορεί να παραπλανήσει και να θεωρηθεί ότι αναφέρεται στην ομώνυμη κωμωπία της Φριώτιδας (στην πραγματικότητα πρόκειται για την Τεχέα, χώρο της νόμφης Αταλάντης).

Όλα τα κείμενα του βιβλίου έχουν πρόλογο, συντομότερο ή εκτενέστερο, ο οποίος μπορεί απλώς να εξυπηρετεί το ομαλό άνοιγμα του κειμένου, μπορεί όμως, παραπέρα, να επιδιώκει να υποβάλει τον αναγνώστη, ώστε ο τελευταίος ν' αποκτήσει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για ό,τι θα διαβάσει στη συνέχεια. Ο στόχος

αυτός μπορεί να επιτευχθεί με δύο τρόπους: ο πρώτος περνά μέσα από την αντίθεση³¹, που, όσο εντονότερη είναι, τόσο μεγαλύτερη αίσθηση κάνει, όπως συμβαίνει με το "Μεσολόγχι": **Ένα κομμάτι χαμηλής, ολόβιας γης, που ντρέπεται ο βάρβαρος να το κατακτήσει, που ντρέπεται σχεδόν και ο πρόμαχος να το υπερασπίσει**³². Ο δεύτερος δρόμος εισάγει στο κύριο θέμα μέσα από ένα άλλο θέμα, φαινομενικά άσχετο, που όμως έχει τελικά κάποια σύνδεση προς το πρώτο, συνειρμική στον πρόλογο που ανοίγει το κομμάτι "Το δράμα της φωτιάς": **Υρόνια τώρα, στις αναμνήσεις μου από το Μέγα Σπήλαιο κυριαρχεί ένας εξιάλης. Μια μορφή δαντικής ομορφιάς, δοκιμασμένη από τη φλόγα και τον καπνό, μια βαρειά ασκητική και ζοφερή προσωπίδα: ο φούρναρης του μοναστηριού**³³. (Στη συνέχεια της εικόνας με τις φλόγες του φούρνου, έρχεται ο Παναγιωτόπουλος να αντιπαραθέσει τις φλόγες που κατέστρεψαν το μοναστήρι).

Επίσης όλα τα κομμάτια στις *Μορφές της Ελληνικής Γης* περιλαμβάνουν επίλογους, όπου όμως ο συγγραφέας δεν παρουσιάζεται τόσο αποτελεσματικός όσο στους προλόγους του, ίσως και γιατί ο επίλογος έρχεται να κλείσει ένα έργο ήδη συντελεσμένο. Χωρίς λοιπόν να είναι μια παραμελημένη υπόθεση, είναι επιμελημένη τόσο, όσο να μπορεί απλώς να σταθεί πλάϊ στο υπόλοιπο κείμενο, χωρίς όμως ιδιαίτερες αξιώσεις και χωρίς να προσφέρει κάτι ουσιαστικό: το ύφος τους κυμαίνεται από στομφώδες (**"κ' είναι μια ευεργεσία για όλους μας, που μπορούμε και στις χειρότερες ώρες των εθνικών απογνώσεων να στοχαζόμαστε με δίκαιη καύχηση 'Έχομε το Μεσολόγχι"**³⁴) ως ουδέτερο (**"Ο ιδιότυπος σχηματισμός της χώρας, η αβρογία του νερού και του πράσινου, η γλυκύτατη, όλο πάθος, ομορφιά, που αναδίνεται από τα κοινότερα και τ' σημαντικότερα περιστατικά της καθημερινής ζωής, πλαισιώνουν τον κόσμο τούτο και του προσφέρουν ένα ιδιαίτερο και βαθύτερο νόημα**³⁵) ή κοινό **"Οι πλούσιες παραδόσεις της Τεχέας, οι ήρωές της κ' οι ημίθεοί της, η**

αυστηρή ομορφιά των επικών της αγώνων, η αρχαία της δόξα κ' η βυζαντινή της ακμή, οι νεώτερες πολεμικές της περιπέτειες, το ξανθό, ειρηνευμένο φως του σχεδόν ανοιξιάτικου ήλιου της, το μυστικό φίλτρο της κοντιμότητός της είναι οι πιο καλόβολοι κ' οι πιο εκκάρδιοι σύντροφοί σου στο παραπέρα ταξίδι.³⁶)

Στις *Μορφές της Ελληνικής Γης* τέλος υπάρχει και το πρώτο ταξιδιωτικό δοκίμιο του Παναγιωτόπουλου, "Το πνεύμα του Νότου", δημοσιευμένο την ίδια εποχή με τα υπόλοιπα κείμενα του βιβλίου³⁷. Χωρίς να περιγράφει μια συγκεκριμένη περιοχή, επιδιώκει, όπως άλλωστε φαίνεται από τον τίτλο, να δώσει το πνεύμα της Μεσογείου ως γεωγραφικού, ιστορικού και πολιτιστικού χώρου. Θεωρώντας τη θάλασσα αυτή ως συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση αναφέρεται στα χαρακτηριστικά καθενιάς, επιχειρώντας μια πετυχημένη προσέγγιση, μέσα από την οποία δείχνονται οι διαφορές, ως προς τον τρόπο σκέψης, ζωής, δημιουργίας και έκφρασης των δύο πολιτισμών. Η προσέγγιση αυτή δίνει στη Μεσόγειο μια απόλυτα ξεχωριστή σημασία, την οποία επίσης εξετάζει ο Ι.Μ.Π., καθώς, με μια καίρια ιστορική αναδρομή, σε άμεση συνάρτηση και σύνδεση προς τον μεσογειακό, εντοπίζεται στον ελληνικό χώρο ως τμήμα του πρώτου, εμμένοντας στο στοιχείο θάλασσα, και ιδιαίτερα στην ελληνική θάλασσα, που με την ιδιοτυπία της παρουσιάζει δυσκολία στη ζωγραφική απεικόνιση. Ολόκληρο το κομμάτι, που, πάντως, έχει αρκετά από τα στοιχεία της αμιγούς ταξιδιωτικής εντύπωσης, ιστορικές αναφορές, γεωγραφική τοποθέτηση, παράθεση ξένου -και συγκεκριμένα του Βακχυλίδη- αποσπάσματος, αποτελεί ένα είδος εισαγωγής για το υπόλοιπο βιβλίο, μια που τοποθετεί την Ελλάδα σ' ένα ευρύτερο χώρο με μεγάλη σημασία για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα της και την εξέλιξή της με την πάροδο του χρόνου: μέσα από το πρίσμα της μεσογειακής ιδιομορφίας είναι που ζητεί ο Παναγιωτόπουλος να εντοπίσει και μεταδώσει το πνεύμα της χώρας του. Το θέμα πλησιάζεται ορθά, η

κατάληξη όμως και το κλείσιμο του κειμένου, με τη δυσκολία της τοπογραφίας να παρουσιάσει την ελληνική θάλασσα, φαίνεται άσχετη προς όσα προηγήθηκαν. Με τίποτα δε μπορεί κανείς, διαβάζοντας "Το πνεύμα του Νότου", να φανταστεί, ποια θα είναι η κατάληξη -άστοχη και κατά συνέπεια άτυχη- του κειμένου' πέρα από το γεγονός ότι δείχνει σαν ξένο σώμα μέσα στο ίδιο κομμάτι, δε βοηθεί σχεδόν σε τίποτα, αν το θεωρήσουμε σε συνάρτηση με το υπόλοιπο βιβλίο.

Οι *Μορφές της Ελληνικής Γης*, πρώτο βιβλίο ταξιδιωτικών εντυπώσεων, χωρίς όμως -στο σύνολό του- τις αδυναμίες ενός πρωτόλειου, δίνουν δείγματα απ' όλα σχεδόν τα στοιχεία, που θα συναντήσουμε στα υπόλοιπα, μεταγενέστερα ταξιδιωτικά κείμενα³⁸.

Ακολουθούν "Οι Πυλώνες του Κυρίου", μεμονωμένο κείμενο, που με την ένδειξη "Μορφές της Ελληνικής Γης" να προηγείται του τίτλου -χωρίς όμως να αποτελεί, τυπικά τουλάχιστον, συνέχεια του ομώνυμου βιβλίου- πρωτοδημοσιεύτηκε στα 1937 στη *Νέα Εστία* για να ενταχθεί και πάλι εντελώς μεμονωμένα, περίπου σα συμπλήρωμα, στα *Χειρόγραφα της μοναξιάς*, το 1943. Έχουμε να κάνουμε μ' ένα κείμενο ασυνήθιστο, έτσι όπως πραγματοποιεί, μέσα από τη συρραφή ταξιδιωτικών σελίδων, ένα οδοιπορικό σε διάφορα μοναστήρια και εκκλησίες της Ελλάδας' διαπνέεται από μια θρησκευτικότητα, μια ευλάβεια εξίσου ασυνήθιστη για τον Παναγιωτόπουλο, στους ώριμους τουλάχιστον χρόνους του. Η κατάνυξη μετουσιώνεται, με τη βοήθεια του φυσικού περίγυρου, σε μια λιυρική έξαρση, διαφορετική απ'όσες κατά κανόνα δίνει ο συγγραφέας. Δεν μπορεί κανείς να διακρίνει εύκολα, αν το κείμενο γράφτηκε για να βρει την έκφρασή της αυτή ακριβώς η θρησκευτικότητα ή αν πρόκειται για κανονική ταξιδιωτική εντύπωση, εντοπισμένη σ' ένα συγκεκριμένο στοιχείο. Γεγονός είναι πάντως, ότι, συνταιριάζοντας το φυσικό με το μεταφυσικό στοιχείο, φτάνει σ' ένα σημείο που μπορεί να θεωρηθεί -και πάλι σε σύγκριση με τη μεταγενέστερη αντιμετώπιση της θρησκείας από τον Παναγιωτόπουλο- κάπως υπερβολικό. Παραθέτουμε ένα απόσπασμα -τον επίλογο: "Ως αγαπητά τα σκηνώματά σου,

Κύριε": ανεβαίνω στην πλατωσιά του Προφήτη Ηλία της Σαντορίνης και κοιτάζω την Θάλασσα, το πέλαγος της Κρήτης γεμάτο παχίδες, διαταχμούς και απιστίες, έτοιμο να ξεσπάσει σ' οργισμένες θύελλες. Δεν κοιτάζω τίποτε άλλο, Κύριε: μονάχα Εσένα και τη Θάλασσα! Κ' η καρδιά μου κλυδωνίζεται από στεναχμούς ευγνωμοσύνης. Όσο υπάρχουν οι απέραντες Θάλασσες κ' οι ατελεύτητοι ουρανοί, δεν είναι χαμένη καμιά ελπίδα...³⁹. Από την άλλη όμως πλευρά καταφέρνει να μεταδώσει τον ιδιαίτερο, θρησκευτικό αυτή τη φορά, χαρακτήρα των μοναστηριών, τη διαφοροποιημένη, από πυλώνα σε πυλώνα, υποβολή.

"Οι Πυλώνες του Κυρίου", ως σύντομο, μεμονωμένο κείμενο, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι παρεμβάλλονται ουσιαστικά μεταξύ των *Μορφών της Ελληνικής Γης* και των *Ελληνικών Οριζόντων* που ακολουθούν: όταν ο Παναγιωτόπουλος πληροφορεί, ότι ο αναγνώστης του "δεν βρήκε στις σελίδες τούτες [στις *Μορφές της Ελληνικής Γης* δηλαδή] παρά ένα μικρό, ένα ελάχιστο μέρος των μορφών της ελληνικής γης"⁴⁰ προσθέτοντας "βρίσκω, πως αφήνω σταματημένη στη μέση τη συνομιλία μου με τον αναγνώστη μου"⁴¹, εύκολα μπορεί να υποψιαστεί κανείς, πως θα υπάρξει συνέχεια που έρχεται μόλις τέσσερις μήνες αφ' ότου γράφτηκαν (στις 24.1937) οι παραπάνω γραμμές: στις 23.7.1937 δημοσιεύεται στην *Πρωία* η πρώτη ταξιδιωτική ανταπόκριση της μεγάλης περιηγητικής αποστολής στην ηπειρωτική Ελλάδα, που έδωσε αρχότερα τους *Ελληνικούς Ορίζοντες*. Αν στις *Μορφές της Ελληνικής Γης* είχαμε κομμάτια περιστασιακά γραμμένα, εδώ η γνωριμία με τον ελληνικό χώρο γίνεται συστηματικά και χωρίς διακοπές από τις 23.7.1937, όπως είδαμε, ως τις 24.12. του ίδιου χρόνου, με εξαίρεση δύο διαλείμματα, για "ξάποστομα" διάρκειας II και 6 ημερών, μετά την περιήγηση της βορινής Ελλάδας το πρώτο και μετά την περιήγηση της Κεντρικής Ελλάδας και πριν από αυτή της Πελοποννήσου το δεύτερο.

Όπως η διεύθυνση της *Πρωίας* γράφει⁴², προλογίζοντας το οδοιπορικό της Πελοποννήσου, σκοπός των εντυπώσεων του Ι.Μ.Π. είναι ακριβώς η επαφή και ευρύτερη γνωριμία των Ελλήνων με τη χώρα τους, ενώ ο ίδιος ο Παναγιωτόπουλος, στο πρώτο από τα σχετικά κείμενα, αναφέρει: "[...] η **γη των πατέρων, ικανή να σου διδάξει το μεγάλο μάθημα, πως το πρώτο και κύριο χρέος σου είναι να τη γνωρίσεις και να τη αγαπήσεις, για να μπορέσεις καλύτερα να αισθανθείς, πως η παράδοση, η ιστορία, τα περασμένα με τ' ανάποδα και με τα ευτυχημένα τους περιστατικά δεν είναι σχήματα λόγου μονότροπα, μια δύναμη ολοζώντανη και κυριαρχική**"⁴³.

Η ουσιαστική τούτη γνωριμία με την πατρίδα αρχίζει από το θεσσαλικό κάμπο, μέσα από το τραίνο, που μεταφέρει το συγγραφέα στη Βόρεια Ελλάδα. Το κομμάτι "Ο Ξανθός κάμπος της Θεσσαλίας", περιέχει τα ουσιαστικά εκείνα στοιχεία που εισάγουν στο πνεύμα του βιβλίου, στο πρίσμα, μέσα από το οποίο είναι κοιταχμένοι οι τόποι που αναφέρονται.

Πιο ειδικά, δεν ακολουθείται το διάγραμμα που χρησιμοποιεί ο Ι.Μ.Π. όπως είδαμε στις Μορφές και όπως θα δούμε και στη συνέχεια, με τη φυσική περιγραφή, ιστορική αναδρομή, αναφορά στη γενικότερη πολιτιστική προσφορά και παράδοση (στους τομείς των επιστημών, των γραμμάτων και των τεχνών). Εδώ έχουμε να κάνουμε με μια μορφή σχεδόν δοκιμακλή, όπου, χωρίς να παραλείπεται η περιγραφή, η προσοχή δίνεται περισσότερο στη μεταφορά του νοήματος του συγκεκριμένου χώρου, το οποίο στην προκειμένη περίπτωση βρίσκεται σε άμεση σχέση με την καλλιέργεια της γης και τη σημασία της για τους λαούς όλων των εποχών: "Ο Ξανθός κάμπος της Θεσσαλίας" παίρνει τη θέση της εισαγωγής για ολόκληρους τους *Ελληνικούς Ορίζοντες*. Συμβάλλει σ' αυτό αποφασιστικά το γεγονός ότι βρίσκεται πολύ κοντά στο δοκίμιο, ενώ το ίδιο το θέμα του δίνει μια πιο γενικευμένη εντύπωση -καθώς περικλείει ένα ευρύτερο γεωγραφικό σχήμα- με αποτέλεσμα η περιήγηση σε πιο συγκεκριμένους χώρους

να φαίνεται ότι αρχίζει από το επόμενο κεφάλαιο, τις "Μορφές του Πηλίου και του Παρνασσικού". Υπάρχουν όμως, πέρα από αυτή τη γενική εισαγωγή, κάποια άλλα κείμενα, (αυτούσια κομμάτια ή τμήματά τους), γραμμένα ηθελημένα, για να χρησιμεύσουν ως εισαγωγές σε μεγαλύτερες ενότητες: έχουμε τη συντομότερη εισαγωγή στη "Μακεδονίας περιήγηση", που κι αυτή μπορεί να χωριστεί σ' εκείνες της Δυτικής ή της Ανατολικής Μακεδονίας, έχουμε την εισαγωγή στη Θράκη και ακόμα το εκτενές "Προίμιο σε μια περιήγηση", αναφερόμενο στο Μωριά, που αποτελεί και την περίπτωση του καθαρότερου από πλευράς μορφής εισαγωγικού κειμένου. Ίσως και το γεγονός πως η Πελοπόννησος χωρίζεται σαφώς από την υπόλοιπη Ελλάδα (πράγμα που δε συμβαίνει στον ίδιο βαθμό με τη Μακεδονία ή τη Θράκη) να έπαιξε κάποιο ρόλο σ' αυτό. Το προίμιο στην περιήγηση του Μωριά περιλαμβάνει γεωγραφική περιγραφή -παραστατική, με τη γνωστή παρομοίωση της Πελοποννήσου προς ένα πλατανόφυλλο- και τοποθέτηση στο μεσογειακό χώρο, καθώς επίσης και μια πλήρη αναφορά στη μυθολογία, που συνδέθηκε άμεσα με το νησί του Πέλοπα, συνοδευμένη από αποσπάσματα του Ομήρου και του Σοφοκλή.

Το σημαντικότερο όμως σ' αυτό το κομμάτι είναι η απαρίθμηση των στοιχείων εκείνων, που θ' αποτελέσουν τον κύριο όγκο του περιεχομένου των κομματιών στη συνέχεια. **"Θεωρώ χρήσιμο να πω από ποιές πλευρές θα ιδούμε τον τόπο τούτο μαζί"**⁴⁴, σημειώνει ο Παναγιωτόπουλος έχοντας υπ' όψη του την Πελοπόννησο. "Ο τόπος τούτος" όμως, μπορεί θαυμάσια να αναφέρεται σ' ολόκληρη την Ελλάδα και ακόμη στην εκάστοτε ξένη χώρα, που η γνωριμία της κατέληξε στη συγγραφή ταξιδιωτικών σελίδων' πρόκειται για τον τρόπο που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, για να συνθέσει το κύριο μέρος των κειμένων του, για να μεταδώσει τις εντυπώσεις του από ένα τόπο' πρόκειται, θα μπορούσαμε να πούμε, για τη συνταγή των ταξιδιωτικών εντυπώσεων. Δικαιολογημένα δημιουργείται το ερώτημα, γιατί ο Ι.Μ.Π. δε χρησιμοποίησε το

σχετικό απόσπασμα στην αρχή του βιβλίου, πριν πει οτιδήποτε άλλο. Επειδή πάντως, ό,τι ισχύει για την Πελοπόννησο ισχύει και για τα υπόλοιπα κομμάτια των *Ελληνικών Οριζώντων*, θα χρησιμοποιήσουμε παραδείγματα πέρα από το στενό πελοποννησιακό χώρο.

Αναφέρει λοιπόν ο Παναγιωτόπουλος: **"Χωρίς αμφιβολία η πρώτη [πλευρά] είναι η πλευρά της φυσικής του [του τόπου] κατασκευής. Θα σταθούμε στο χάρτη του με την περιέργεια του γεωγράφου"**⁴⁵. Περνώντας τα παραπάνω από τη θεωρία στην πράξη, τον βλέπουμε, όχι μόνο να στέκεται στο χάρτη (**"Τη Μακεδονία τη διασχίζουν τέσσερα μεγάλα ποτάμια: Ο Αλιάκμονας, ο Αξιός, ο Στρυμόνας και ο Νέστος, που αποτελεί και το φυσικό σύνορό της προς το μέρος της Θράκης. Η Δυτική Μακεδονία είναι η περιοχή του Αλιάκμονα. Την Κεντρική Μακεδονία εξουσιάζει ο Αξιός, βοηθημένος από δύο μικρότερα ποτάμια, το Λουδία και το Γαλλικό"**)⁴⁶, αλλά και να αναφέρεται σε χιλιομετρικές αποστάσεις ή ακόμα και να εξαντλείται σε ονομασίες -παλιότερες ή νέες- επαρχιών: **"Βρισκόμαστε στους τόπους που αποτελούσαν στην αρχαιότητα τις μεγάλες και σημαντικές περιφέρειες της Λυγκιστίδος και της Πελαγονίας. Η αρχαία Μακεδονία ήταν χωρισμένη"**⁴⁷ σε δεκαεννιά επαρχίες: την Ημαθία, την Πιερία, την Ελίμεια [...].

Στην συνέχεια **"θ'** ανέβουμε σιγά-σιγά από το νεκρό δράμμα της **γεωγραφίας στην αίσθηση του φυσικού κατορθώματος"**⁴⁸. Μιλούμε βέβαια για τη φυσική περιγραφή, που τη συναντούμε σε όλα τα κείμενα των *Ελληνικών Οριζώντων*, αλλού σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα αλλού πιο περιορισμένη, αλλού γενικότερη, αλλού εντοπισμένη σε ειδικότερα φυσικά στοιχεία. "Ο Παράδεισος της καστανιάς και του ελάτου" στηρίζεται βασικά στη φυσική περιγραφή, ενώ στις "Μορφές του Πηλίου και του Παχασητικού" η περιγραφή βρίσκεται σε ποσοτική αρμονία με την ιστορική αναδρομή. Γενική περιγραφή περιέχουν όλα σχεδόν τα κείμενα του βιβλίου, καθώς καλύπτουν όσα

φυσικά στοιχεία είναι δυνατόν να παρουσιάζει ο εκάστοτε τόπος, όπως και οι περιχραφές κατοικημένων περιοχών, χωριών ή πόλεων. Και τα χωριά χωρίς αισθητικές αξιώσεις τα προσπερνά χωρίς σχόλια ή με μια καλοπροαίρετη παρατήρηση -ίσα ίσα για να μην τα αγνοήσει εντελώς- όπως συμβαίνει με τη Νεάπολη, το Βοχασικό και το Αρχος Ορεστικό⁴⁹, τις πολιτείες όμως -κατά κύριο λόγο πρωτεύουσες νομών ή σημαντικά επαρχιακά κέντρα- τις περπατεί και τις περιχράφει, πολλές φορές εκτενέστατα, όπως συμβαίνει με τη Βέρροια (οι "Περίπατοι στη Βέρροια αποτέλεσαν το θέμα ολόκληρης της ημερήσιας ανταπόκρισης της 8.8.1997, για να ενσωματωθούν, στο κεφάλαιο "Στις πλαχιές του Βερμίου" ή με την Καβάλα και την Καλαμάτα).

Με το χαρακτηρισμό "εντοπισμένη σε ειδικότερα φυσικά στοιχεία", εννοούμε την περιγραφή εκείνη, που ασχολείται με επιμονή με ένα βουνό, ένα ποτάμι, μια λίμνη, ένα μέλος του ζωικού ή φυτικού βασιλείου. Έχουμε έτσι την αναφορά στο Βέρμιο, που τελικά χαρακτηρίζεται επιχραμματικά ως "διπλό σε υπόσταση: είναι το βουνό της ειδυλλιακής ομορφιάς, το κατάφυτο και το κατάρρυτο, το αγνότατο, και το βουνό της κοινωνικής χρησιμότητας"⁵⁰. Έχουμε την αναφορά στον Πηνειό: "Είναι ο καλόβολος και πλουσιοπάροχος τροφοδότης του θαύματος' αυτός μαζεύει με στοργή και φρόνηση τα τρεχούμενα νερά [...]' αυτός δημιουργεί με τη θαυμαστή του φροντίδα το έπος των ατέλειωτων πλιτανιών [...]' αυτός θρέφει την πράσινη γέφυρα, το κατόρθωμα της συμπυκνωμένης δροσιάς [...]' κι αυτός ο ίδιος με το σιδηρό του κυμάτισμα, με το φιδοχλύστριμά του, με τα νησάκια που σχηματίζει στη ράχη του, με τον ήρεμο παφλασμό του στα πόδια των πρασινισμένων βράχων, δημιουργεί την εξάισια συμφωνία των καλοκαιρινών Γερμών"⁵¹. Έχουμε ακόμη την υμνητική αναφορά στους καταρράκτες της Αχρας⁵², στις λιμνοθάλασσες του Μεσολοχίου και του Αιτωλικού⁵³ ή και στους βράχους, όταν

αποτελούν κυρίαρχο στοιχείο, όπως στα Μετέωρα⁵⁴. Η αναφορά στο φυτικό βασίλειο μπορεί να είναι τόσο εκτενής, όσο να καλύπτει ένα ολόκληρο κομμάτι όπως γίνεται στη "Flora Mirabilis" όπου, μέσα σε πέντε σελίδες, έχουμε μια πλήρη περιγραφή της χλωρίδας του Μωριά, συστηματοποιημένη μάλιστα έτσι, ώστε να προχωρεί στη διαφοροποίηση στη βλάστηση από μέρος σε μέρος (Λακωνία, Κορινθία, Μεσσηνία, Ηλεία)· μπορεί να είναι συντομότερη και, χωρίς να δίνει τη γενική εικόνα της χλωρίδας ενός τόπου, ν' αφιερώνεται π.χ. στην αχράμπελη, τη λυγαριά, ή τη φτέρη⁵⁵, στο πεύκο ή την ελιά⁵⁶. "Το πεύκο μοιάζει με δυσκολοκατόρθωτο αριστοτέχνημα του λιτού εδάφους. Δεν απευθύνεται στην υλική υπόσταση του ανθρώπου, είναι διδασκαλία του ματιού και χαρά της ψυχής. Δεν επιτρέπεται να το πλησιάσεις χωρίς πνευματική προπόνηση και δεν κατορθώνεις να το αισθανθείς χωρίς γυμνασμένη εσωτερική πείρα. Η ελιά είναι το δέντρο της στοργής. Δημιουργεί το πνεύμα της εκκαρδιότητας και της ωφέλιμότητας. Προστατεύει το σπίτι και συντηρεί την κατάνυξη [...]".

"Από την ομορφιά πρέπει να περάσουμε την ωφέλεια"⁵⁷. Πρόκειται για το "λιμασμένο χρησιμοθηρικό δαιμόνιο"⁵⁸, που ωθεί στην καλλιέργεια της γης, στην αλιεία, στην εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου. "Όλα, και τούτα και τα παρόμοια, δεν μπορεί να τα προσπεράσει ο προσεκτικός και στοχαστικός ταξιδιώτης"⁵⁹. Με την ιδιότητα του προσεκτικού και στοχαστικού ταξιδιώτη και την υπευθυνότητα του ανταποκριτή εφημερίδας - γιατί αυτό υπήρξε στην ουσία, κατά τη διάρκεια της περιηγητικής αποστολής της *Πρωίας* - που έχει σαφείς κατευθύνσεις ως προς το περιεχόμενο των ανταποκρίσεών του, δεν παραλείπει ν' ασχοληθεί με το στάχυ ή τη σταφίδα, πλουτοπαραγωγικές πηγές για τη Θεσσαλία και την Κορινθία αντίστοιχα· δεν παραλείπει επίσης την αναφορά στην οικονομική φυσιογνωμία της Καστοριάς με τη γούνα, της Δράμας και του Αχρινίου με τον καπνό, δίνοντας μάλιστα και

αρκετές πληροφορίες σχετικές με την καλλιέργεια και την επεξεργασία, ενώ ολόκληρη η ανταπόκριση της 6.7.1937, με τίτλο "Το Παραμύθι της κλωστής" (που δεν περιλήφθηκε αργότερα στους *Ελληνικούς Θρύλους*) αφιερώνεται στην άμεση εξάρτηση της Νάουσας από τα κλωστήριά της και στην περιγραφή της διαδικασίας για την επεξεργασία του μαλλιού. Μιλώντας ο Ι.Μ.Π. για την "ποίηση της μηχανής" ζητεί να γνωστοποιήσει την προηγμένη τεχνολογία, την εκβιομηχάνιση, που για την Ελλάδα του 1937 αποτελούσε ένα μικρό θαύμα, καθώς πολλαπλασίαζε την παραγωγή, συντομεύοντας τον απαιτούμενο χρόνο και ταυτόχρονα προσφέροντας στους εργαζόμενους ανθρώπινες συνθήκες εργασίας και αξιοπρεπές εισόδημα. Είναι γεγονός ότι σε πολλά σημεία η αναφορά στα προϊόντα που παράχουν διάφοροι ελληνικοί τόποι θυμίζει κάπως τα κεφάλαια της "οικονομικής εξέτασης" των εγχειριδίων πατριδογνωσίας. Όπως όμως είπαμε ήδη, οι αναχνώστες της *Πρωίας* έπρεπε να μάθουν στιδήποτε είχε σχέση με την Ελλάδα και η οικονομική κατάσταση αποτελούσε σημαντικό παράγοντα στην περίοδο εκείνη του μεσοπολέμου.

Και συνεχίζει στο "Προοίμιο σε μια περιήγηση" ο Παναγιωτόπουλος: **"Δεν μπορεί [ο προσεκτικός και στοχαστικός ταξιδιώτης] να προσπεράσει την προϊστορία και την ιστορία"**⁶⁰. Περνούμε στο χώρο των "συμβατικών (κατά την έκφραση του Ι.Μ.Π. στις *Μορφές της Ελληνικής Γης*) γνώσεων", οι οποίες, για μια ακόμη φορά, αποδεικνύονται απαραίτητες: πραγματικά, η προϊστορία και η ιστορία καλύπτονται περίπου σχολαστικά, αφού υπάρχουν πολλές πληροφορίες για μέρη ή περιστατικά που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν επουσιώδη: όπου ο τόπος συνδέεται με κάποιο αρχαίο μύθο, αναφέρεται κάθε τι σχετικό, ενώ ιστορικές αναδρομές σε ποικίλες ιστορικές περιόδους θα συναντήσουμε σε ολόκληρο το βιβλίο. Για την ακρίβεια, δίνεται όλο το φάσμα της ιστορίας, όταν πρόκειται για μέρος με έντονο ιστορικό παρελθόν (π.χ. η Θεσσαλονίκη), ενώ σε άλλες περιπτώσεις μνημονεύονται μόνο τα σημαντικά περιστατικά που σφράγισαν ένα τόπο, και στα οποία ο τόπος αυτός χρωστά την όποια φήμη του

(όπως το Ναυρίνο): Περιστατικά που μπορούν και τον ίδιο τον συγγραφέα να επηρεάσουν, ώστε να φτάσει στο σημείο να γράψει: **"Δεν ξέρω, αν η ιστορική και φιλολογοική αποσκευή που πολύ ζρήγορα ξαναπήρα απάνω μου μ' έκαμε να δω τους Πυλίουσ σαν προσεχτικούς και φωτισμένους φύλλακες των προαιώνιων πεπρωμένων του τόπου"**⁶¹.

Ωστόσο ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει: **"Θαυμάζομαι, πως κι ο αναχνώστης μου θα περιμένει την επανάληψη γνωστών σελίδων της ιστορίας"**⁶². Παρ' όλο που στις περισσότερες περιπτώσεις οι ιστορικές του αναφορές αποτελούν επανάληψη των γνωστών σελίδων της Ιστορίας -δεν θα ήταν άβληστε φυσιολογικό να ασχολείται με λιγότερο γνωστά γεγονότα αποσιωπώντας τα βασικότερα- ο τρόπος του, χωρίς να γίνεται αφελής ή απλοϊκός, ξεφεύγει από το αυστηρό ύφος του εκκυκλοπαιδικού ιστορικού λήμματος. Μπορούμε να μιλήσουμε για αφήτηση, άλλοτε ξερότερη (**"Στον καιρό των Περσικών και του Πελοποννησιακού πολέμου το νησί υπέφερε φοβερά μαρτύρια και από τον Ιστιαίο, τον τύραννο της Μιλήτου, και από τους Αθηναίους και Σπαρτιάτες. Ο Ιστιαίος πολιορκήσε τη θάσο σκληρά και θα την εκυρίευσε, αν δεν πρόφταιναν οι Φοίνικες της Μιλήτου και δεν τον ανάγκαζαν να καταφύγει περίτρομος στη Λέσβο. Οι θάσιοι συμμαχίσανε με τους Αθηναίους"**)⁶³ και άλλοτε με τη μορφή του παραμυθιού, όπως γίνεται με τον "Ασκήληπό της Επιδαύρου". Πολύ κοντά στην παξίδα της μονοτονίας ή της περισσολοχίας, καταφέρνει πάντως ο Ι.Μ.Π. να διατηρεί το ενδιαφέρον του αναχνώστη, χάρη και στα διανθισμένα από εύστοχα ξένα αποσπάσματα κείμενά του.

Πέρα όμως από τις ιστορικές αναμνήσεις, υπάρχουν και οι "θαυμαστοί ερειπώνες", που **"ξυπνούν περιπέτεες και περιστατικά, ατυχίες και τρόπαια, που ζωντανεύουν την ύπαρξη των μακρινών αιώνων και το πολυδύναμο δίδαχμά τους"**⁶⁴. Έχει ιδιαίτερη ευαισθησία στους ερειπώνες ο

Παναγιωτόπουλος. Χωρίς ειδικές αρχαιολογικές γνώσεις, γνώστης ωστόσο της Ιστορίας, αντιμετωπίζει τις αρχαίες πολιτείες με συγκίνηση και πραγματικό ενδιαφέρον, καθώς τις νιώθει σαν κρίκους ανάμεσα στο παρόν και στο αρχαίο ελληνικό παρελθόν.

Το αξιοσημείωτο είναι, ότι χωρίς να εντάσσει σ' ένα γενικό και αόριστο σύνολο με την επωνυμία "τα αρχαία" ό,τι ανάγεται χρονολογικά στη μακρινή εκείνη περίοδο, αναζητεί κι εδώ την ιδιαιτερότητα του εκάστοτε ερειπιώνα, τα στοιχεία εκείνα που τον διακρίνουν από τους υπόλοιπους, χαρίζοντάς του προσωπικότητα και μια μοναδικότητα που (χωρίς τη βοήθεια του Παναγιωτόπουλου) δεν γίνεται εύκολα αντιληπτή από μη γνώστες ή απ' όσους στερούνται κάποιας μεγαλύτερης διακριτικής ευαισθησίας.

Εχουμε έτσι την επίσκεψη στη Σικυώνα, στη Μεσσήνη, στους Φιλίππους (που συγκρίνονται με την Πομπηία, το Μυστρά, την Ερέτρια): **"Έχει φωλιάσει το πνεύμα της στυγνής ερημιάς εδώ πέρα. Αυτό είναι το πνεύμα των Φιλίππων, που πέρασαν από την ιστορία με λαμπρή ξεχροβολή, για να πέσουν στον αξύπνητο ύπνο της πετρωμένης αθανασίας. Στέκεται κανείς ανάμεσά τους και ακουρμαίνεται τον πάταγο και τη βοή των αιώνων που πέρασαν, των αιώνων που δε θα ξανάρθουν. [...] Μα δε μένει πια τίποτε: μονάχα οι πέτρες με το συντριμμένο τους μεγαλείο διηγούνται το αιώνιο δράμα των ανθρώπων, το δράμα της φθοράς και της ματαιότητας"**⁶⁵.

Δε θα πρέπει εδώ να παραλείψουμε τις συχνότατες αναφορές στην πνευματική και γενικότερα πολιτιστική προσφορά των διαφόρων τόπων. Εχουμε το παράδειγμα της βιβλιοθήκης της Ανδρίτσαινας (πολιτείας όπου **"βρίσκεις ανθρώπους να κουβεντιάσεις"**)⁶⁶ και το αντίθετο παράδειγμα της Πάτρας, όπου ο Παναγιωτόπουλος δε διστάζει να γράψει: **"Και δεν είναι ίσως χωρίς κάποιο βαθύτερο νόημα, που ο Παλαμάς σπανιότατα θυμάται την Πάτρα [γενέτειρά του] στο έργο του"**.

Το δίδαγμα που προσφέρει η ιστορία, ο Ι.Μ.Π. φροντίζει να το απλώσει και να το κάνει όσο σαφέστερο γίνεται, τονίζοντας, κάποτε με έντονο πνεύμα διδακτισμού σαν να απευθύνεται σε μαθητές, ποια ιδεώδη, ποια μηνύματα δίνονται και ποια παραδείγματα μπορεί ο σύγχρονος Έλληνας να αντιλήσει, όχι πια μόνο μέσα από την ιστορία, αλλά και από το φυσικό τοπίο ή την ιδιοσυγκρασία και την ευρύτερη δραστηριότητα των κατοίκων ορισμένων περιοχών.

Στις "Εντυπώσεις της επιστροφής"⁶⁷ (το κομμάτι δημοσιευμένο στις 2.9.1937 στην εφημερίδα δε χρησιμοποιήθηκε στο βιβλίο) συμβουλεύει: **Και θα ήθελα όλα τα παιδιά της μεσημβρινής Ελλάδας, οι άνθρωποι που σ' αποτελέσουν αύριο τη νέα πατρίδα, να πάνε στην Ελλάδα του Βορρά και να βρουν τον τρόπο να τη γνωρίσουν να την αισθανθούν και να την αγαπήσουν. Είμαι βέβαιος, πως από μια τέτοια επαφή και ο στοχασμός τους θα γίνει αγνότερος και ανδρικώτερη η ψυχή τους. Θα καταλάβουν καλύτερα τί έχουν να κάμουν αρχότερα και τι μπορούν να περιμένουν από τη βοήθεια και την ικανότητα των βορεινών Ελλήνων. Και θα ιδούν την πατρίδα όχι σαν ένα άθροισμα μικρών κομματιασμένων συμφερόντων, μα σαν ένα σύνολο συνεχές και ασάλευτο, οργανωμένο επάνω σ' ενιαίο νόημα και συνεπαρμένο από την ίδια ορμή".**

Είναι σημαντικό το παραπάνω απόσπασμα και για το γεγονός ότι αποκαλύπτει έναν ακόμα στοχο της περιηγητικής αποστολής της *Πρωίας*, ένα στόχο που προχωρεί πέρα από την απλή γνωριμία του Έλληνα αναχνώστη με την πατρίδα του: πρόκειται για τη γνωριμία των Ελλήνων με τη νέα Ελλάδα με τα νέα εδάφη που έφεραν οι βαλκανικοί πόλεμοι. Πρόκειται για μια καθοδήγηση ως προς τον τρόπο αντιμετώπισης των πρόσφατα αποκτημένων εκτάσεων της διευρυμένης πατρίδας. *Η Πρωία* επιδιώκει να μηδενίσει την όποια ουσιαστική

-πέρα από την τυπική, χιλιομετρική- απόσταση, την όποια επιφυλακτικότητα, με την οποία ενδεχόμενα είδαν, μετά τον πρώτο ενθουσιασμό, οι κάτοικοι της "Παλιάς Ελλάδας"⁶⁸. Επιδίωξε την ενοποίηση, τη συναδέλφωση ανάμεσα στους κατά κάποιο τρόπο αποξενωμένους μεταξύ τους πληθυσμούς, την προσέγγιση, τόσο απαραίτητη για τη μελλοντική πορεία της χώρας -για το λόγο αυτο άλλωστε είναι στα παιδιά που απευθύνεται ο Παναγιωτόπουλος.

Εξετάζοντας στη συνέχεια "από ποιες πλευρές θα ιδούμε τον τόπο αυτό μαζί", ερχόμαστε στο σημείο "που είναι και το ζωντανότερο και το περισσότερο δύσκολο: 'ο άνθρωπος'. Είναι το ανθρώπινο τοπίο, που προκίζει με νόημα και με ιδιαίτερη έκφραση το φυσικό περίγυρο"⁶⁹. Αν στις *Μορφές της Ελληνικής Γης* η σχετική αναφορά ήταν περιορισμένη, εδώ η εμμονή στα στοιχεία αυτά επιβάλλεται. Και μπορεί, σε ό,τι αφορά το ανθρώπινο τοπίο με την έννοια της ιδιοσυγκρασίας των κατοίκων, να μην παρουσιάζεται ο Ι.Μ.Π. ιδιαίτερα σχολαστικός. Παρουσιάζεται πάντως πλήρης. Εξαιρεί την εργατικότητα των ανθρώπων του βορειοελλαδικού χώρου, πιθανότατα για να δείξει ότι το έμπυχο δυναμικό των εδαφών αυτών αποτελεί πολύτιμη συνεισφορά για την ανάπτυξη ολόκληρης της χώρας -αναφέρει άλλωστε στο "Μακεδονικό επίλογο" ότι "οι άνθρωποι και οι τόποι δε χρειάζονται τίποτε άλλο από φωτισμένη και συστηματική καλλιέργεια. Και υπόσχονται να μας εξασφαλίσουν ένα μεγάλο μέρος της πνευματικής και υλικής επαρκείας που μας χρειάζεται" - ενώ δεν παραλείπει και να θίξει το ζήτημα των ξένων μειονοτήτων: αναφέρεται έτσι στους Εβραίους, τους Αρμένιους, τους Τσιγγάνους και φυσικά, τους Τούρκους της θράκης, τους οποίους και αποχυμώνει από κάθε εξωτισμό θίγοντας παράλληλα τη φτώχεια τους, αλλά και τις καλές σχέσεις με τους Ελληνες⁷⁰ Φτάνοντας στη Ρούμελη, τη χώρα των "αλαφρόποδων βουνίσιων" χαιρέται την ξεροκέφαλη λεβεντιά και περηφάνεια τους, ενώ σε μια έκρηξη ενθουσιασμού, στη θέα του πλήθους που πηγαίνει για προσκύνημα στον Μπρουσό, δηλώνει απερίφραστα,

πως, αν οι αναχνώστες έβλεπαν, όσα εκείνος είδε, θα ομολογούσαν μαζί του ότι "κάποιος άλλος αέρας φυσάει στ' απρόσιτα τούτα ψηλώματα"⁷¹.

Στην Πελοπόννησο τέλος δίνεται έμφαση στην εργατικότητα των Κορινθίων, τη φιλοξενία των Πυλίων, στην πεισματάρικη ληβεντιά των Αρκάδων.

Στο ανθρώπινο τοπίο όμως με την έννοια του ανθρώπινου έργου, της δραστηριότητας που σφραχίζει ένα τόπο δίνοντάς του τη σύγχρονη, ζωντανή όψη του, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση. Ο Έλληνας πρέπει να κατανοήσει μέσα από τη σύγχρονη εικόνα της χώρας του ότι βρίσκεται στο δρόμο της χρήσιμης ανάπτυξης και να αποβάλει τυχόν συμπλέγματα κατωτερότητας. Ο Παναγιωτόπουλος φέρνει όσες αποδείξεις μπορεί: το άνετο ταξίδι με ληωφορεία και τραίνα στη Βόρεια Ελλάδα, τις πόλεις της, που εκσυγχρονίζονται' η εικόνα της εξελιχμένης ή έστω εκκολλαπτομένης μεγαλούπολης, δίνεται στη Θεσσαλονίκη, αλλά και σε μικρότερες πολιτείες, όπως η Φλώρινα: "Τα περισσότερα σπίτια είναι καινούργια κι ευχάριστα, τα δημοτικά, τα δημόσια, τα στρατιωτικά ιδιαίτερα, ιδρύματα θαυμάσια, το μέγαρο της Εθνικής Τράπεζας αθηναϊνό κομψοτέχνημα, η κατοικία του Μητροπολίτη με το αυθισμένο της κηλάριο συμπαθητική, τα ξενοδοχεία και τα κέντρα πολιτισμένα, οι προθήκες των μαγαζιών πλουσιότατες και λαμπρά φωτισμένες"⁷². Όπως οι Σέρρες: "Οι δρόμοι είναι ίσοι, καλοστρωμένοι κι' ευρύχωροι, τα σπίτια καινούργια, διώροφα, τριώροφα, πολυώροφα, εύθυμα κέντρα, παραταχμένα τα περισσότερα στον κατάφυτο δρόμο, [...] δίνουν συχνές ευκαιρίες πολιτισμένης αναψυχής"⁷³.

Από κει και πέρα όμως υπάρχει και μια πραγματικότητα, που δεν μπορεί να αποκρυβεί, παρά τη θετική διάθεση του Ι.Μ.Π. Είναι το συνονθύλευμα παλιών και νέων κτισμάτων, όπως στην Κοζάνη, το "σχεδόν ακατανόητο ανακάτωμα, που

κουράζει την όραση⁷⁴, το χαρακτηριστικό εκείνο ύφος των πόλεων της θράκης, που "κυμαίνεται ανάμεσα στη στενόχωρη σιωπή της μακρινής ανατολής, στερημένη κάθε της γραφικότητα και στο σφοδρό πυρετό της σύγχρονης βιοτικής και δημιουργικής προσπάθειας"⁷⁵ ή "το χαμηλό κι απαράδεκτο βιοτικό επίπεδο, θύμα των προλήψεων, της δεισιδαιμονίας και της άγνοιας στην ύπαιθρο της Πελοποννήσου"⁷⁶. Αλλά ακόμα και η δυσάρεστη πραγματικότητα αμβλύνεται με διάφορους τρόπους: τονίζεται έτσι ένα "πνεύμα προόδου, που προσπαθεί ν' αναπληρώσει με γεγναία βήματα τις ελλείψεις και να πυρξώσει δίπλα στα λείψανα και τα ίχνη των περασμένων τα κατορθώματα των σημερινών καιρών"⁷⁷, ενώ εξάιρεται η παρουσία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας είτε με τη μορφή του νέου αέρα που φέρνουν μαζί τους οι επαναπατριζόμενοι "Αμερικάνοι"⁷⁸, είτε με τη μορφή δραστηριότητας διαφόρων τοπικών συλλόγων, όπως "ο Παν" και ο "Τεχνατικός", που αγωνίζονται για την αναβάθμιση της ζωής στην περιοχή τους.

Είναι γεγονός πάντως, ότι, παρά την επιθυμία του να φανεί αντικειμενικός, δεν κατορθώνει να αποκρύψει μια τάση εξωραϊσμού αναφερόμενος σε μέρη χωρίς αισθητικές αξιώσεις, όπως το Βοχατσικό, που, με "τα περιποιημένα του σπίτια, με τους μεγάλους κατάφυτους κήπους [και τον αέρα των ανθρώπων] που διατηρούν μέσα τους την παράδοση, μας θυμίζει την αρχοντιά του τόπου και την εθνική σημασία που είχε άλλοτε σ' αυτά τα μέρη"⁷⁹ ή ο Πύργος της Ηλείας -μια από τις λιγότερο όμορφες ελληνικές επαρχιακές πόλεις- για τον οποίο ο Παναγιωτόπουλος σημειώνει: "Εξαιρετικά όμορφη πολιτεία δεν είναι ο Πύργος. Έχει όμως αέρα πολιτισμού, ευρυχωρία, άνεση, κάποια ευμάρεια κ' ένα ρυθμό ζωής που δείχνει καλλιέργεια και προκοπή"⁸⁰. Είναι η καλή του διάθεση, που τον ωθεί να βλέπει τα πάντα ευχάριστα, διάθεση που αποτελεί σχεδόν τη

μόνιμη ψυχική του κατάσταση, κατά τη διάρκεια της αποστολής της *Πρωίας*' ακόμη κι όταν είναι αναγκασμένος να γράψει κάτι όχι ιδιαίτερα κολλοκαυτικό για ένα τόπο, συμπαραθέτει άλλα, θετικά του στοιχεία, για να φέρει μια καλοπροαίρετη εξισορρόπηση (εξαιρέση αποτελεί η περίπτωση της πόλης του Αιτωλικού, η μοναδική ίσως, που παρουσιάζεται απόλυτα καταδικαστικός, γεγονός όχι άσχετο από τα παιδικά του βιώματα - **"Το Αιτωλικό χρειάζεται κάποιο απόθεμα αντοχής, για να το ζήσεις"**⁸¹ - για να μεταθέσει το επίκεντρο του θαυμασμού του στη λιμνοθάλασσα, τόπο καταφυγής και παρηγοριάς στα πρώτα του χρόνια). Πολλά κείμενα -τα πιο πολλά- είναι γραμμένα με κέφι, που συχνά μετουσιώνεται σε χιούμορ (**"Σε λίγη ώρα πέρασαν μπροστά μου και μπήκαν στο μονόξυλο οι 'κυρίες', που έπαιρναν το λουτρό τους: τρεις γκριάτικες γεροντικές μορφές υποδειγματικής ασχήμιας. Οι Αντιδρίδες του εικοστού αιώνα"**⁸², μέσο για την αντιμετώπιση ακόμη και της ταλαιπωρίας, η οποία δικαιολογημένα θα μπορούσε να αποτελέσει αφορμή για κακή διάθεση- παρά τις πληροφορίες του Ι.Μ.Π. για τη βελτίωση των οδικών δικτύων, οι συνθήκες του ταξιδιού, για έναν περιηγητή της Ελλάδας του 1937 κάθε άλλο παρά ιδανικές ήταν, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε μέσα από τους *Ελληνικούς Ορίζοντες* διαβάζοντας τις ώρες αφίξεως σε διάφορα μέρη, τις περιγραφές διαδρομών μέσα από κακοτράχαλα τοπία στη ράχη υποζυγίων, τις οδοπορίες κλπ.

Είναι αλήθεια ότι ο Παναγιωτόπουλος δε λοξάριασε ταλαιπωρίες προκειμένου να φτάσει σε τόπους που θα είχαν κάτι ουσιαστικό να προσφέρουν. Κάνει έτσι ασυνήθιστες για την εποχή εκδρομές, όπως αυτές των πολιτειών και χωριών του Αρακύνθου, του Κατακώλου, του Επικούριου Απόλλωνα ή της Ιθώμης και διαδρομές κοπιαστικές μέσα από βουνά και φαράγγια, όπως αυτές της Ανδρίτσαινας προς Δημητσάνα ή του Μπρουσού προς Προστοβά. Ο ίδιος σημειώνει: **"Από το Λιανοκλάδι, όπου σταμάτησα, δεν είχα παρά δύο περάσματα μπροστά μου. Το ένα, από τη Γραβιά ή τη Λειβαδιά στην**

Ιτέα κ' εκείθε με το καράβι στο Μεσοβόχοι, ήταν βέβαια το πιο άνετο, μα και το πιο γνώριμο' το άλλο, από το Καρπενήσι προς το Δαρίνιο, πολυήμερο και κουραστικό, με μάγευε με την παράδοξη ομορφιά του. Δε δίστασα να το προτιμήσω⁸³. Από την άλλη όμως πλευρά υπάρχουν κείμενα με περιεχόμενο τετριμμένο, όπως είναι "Τα κατορθώματα της ανθρώπινης αισιοδοξίας", όπου δίνεται η ιστορία του Ισθμού της Κορίνθου και -σαν συμπλήρωμα- το χρονικό της καταστροφής από τους σεισμούς και της ανοικοδόμησης της πόλης. Μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο, ότι, αν ο Παναγιωτόπουλος είχε απεριόριστη τη δυνατότητα της ελεύθερης επιλογής, δε θα αφιέρωνε πέντε σελίδες σε δύο περιστατικά, που θα μπορούσαν να καλυφθούν από λιγότερες, έπρεπε όμως να πληροφορήσει τον κόσμο, πράγμα που έκανε.

Για να υπάρξει συνοχή και σύνδεση προς τα προηγούμενα -και όχι μόνο για λόγους τυπικούς, για να εξυπηρετηθεί το "δέσιμο" των κειμένων σε ενιαίο σύνολο, αλλά και για μια ουσιαστικότερη ενοποίηση των διαφόρων περιοχών της Ελλάδας στη συνείδηση των αναγνωστών - ο Ι.Μ.Π. ανακεφαλαιώνει: "Μέρα τη μέρα το ταξίδι της Μακεδονίας αλληλάζει χρώμα και ρυθμό. Από τους τόπους της θυμής πέτρας ο ταξιδιώτης μεταφέρεται στις ατελεύτητες συστοιχίες των πράσινων λόφων κι από τους λόφους στους ανοιχτούς καταπράσινους κάμπους κι από τους κάμπους στις περιοχές των μεγάλων λιμνών. Αφησα πίσω μου τον κάμπο της Φλώρινας, για να περάσω αντίκρου, στην Έδεσσα⁸⁴ συνδέει με προηγούμενες περιοχές ("Αίτες μέρες πριν μας είχε δειήσει την όραση η Θεσσαλία"⁸⁵) ή με προηγούμενα κείμενά του ("Υστερ' από τον ασύγκριτο ερειπίων των Φιλίππων το πολυτάραχο λιμάνι της Καβάλας"⁸⁶) οι αναφορές γίνονται στα δύο διαδοχικά κείμενα "Οι Φίλιπποι χωρίς τους "Φιλιππησίους" και "Καβάλα, το μεγάλο λιμάνι του βορινού Αιγαίου", ενώ στο αμέσως επόμενο κομμάτι αρχίζει ως εξής: "Υστερα από το θαυμαστό όραμα

της νεκρής πολιτείας των Φιλίππων και την πυκνή και σκυθρωπή κυψέλη της Καβάλας, το νησί των μαρμάρων και των ειδυλλιών είναι μια μεγάλη χαρά κ' ένα μεγάλο ξεκούρασμα⁸⁷, εξυπηρετώντας έτσι ταυτόχρονα την ανάγκη του συγγραφέα να δημιουργήσει μια αντίθεση). Συνοχή πετυχαίνεται ακόμη και σε περιπτώσεις όπου συναντούμε το λόγο και ύστερα από λίγο τον αντίλογο, όπως στο παρακάτω απόσπασμα, που συνδέει μεταξύ τους το βουνό και τον κάμπο: **"Ένας τόπος δε ζει μονάχα με τα βουνά του και τα ποτάμια του, αστείρευτες πηγές αισθητικών κατορθωμάτων. Ζει πολύ περισσότερο με την καρποφορία των κάμπων του, που χερμίζουν τα κελλάρια με τον καρπό τους και πλάθουν με την ευφορία τους την οικονομική ευημερία και την ασφάλεια για το μέλλον**⁸⁸. Στο σημείο αυτό ο Παναγιωτόπουλος, εκτός από τ' άλλα, φροντίζει να φανεί αμερόληπτος, κατανοώντας ότι ήδη εξύμνησε τα βουνά σε βάρος του κάμπου, και, επιδιώκοντας έτσι να αντισταθμίσει, τονίζει την οικονομική σημασία του δεύτερου.

Από κει και πέρα θα συναντήσουμε στους *Ελληνικούς Ορίζοντες* τους τρόπους που βρήκαμε και στις *Μορφές της Ελληνικής Γης* υπάρχουν συχνά χαρισματικοί, οι τίτλοι, υπάρχει ο απαραίτητος πρόλογος, όπως και ο επίλογος. Στους τίτλους υπάρχουν διαβαθμίσεις: άλλοι είναι απλώς εύστοχοι όπως "Ο Παράδεισος της Καστανιάς και του ελάτου" ή "Κέντρα και απόκεντρα της Δυτικής Πελοποννήσου", δε λείπουν όμως και οι τυπικοί, όπως "Η Ελασσώνα, τα Σέρβια, η Κοζάνη", ενώ το "Μια πρωτεύουσα πολύ συμπαθητική", παρ' όλο που μπορεί να κρύβει κάποιο μυστήριο, καθώς δε γίνεται διαμιας αντιληπτό ότι πρόκειται για το Ναύπλιο, έχει κάτι το τετριμμένο και άκαμπτο, που καταδικάζει το τίτλο σε αποτυχία. Ως προς τους προλόγους, μπορούμε επίσης να διακρίνουμε διαβαθμίσεις: από τον τελείως τυπικό: **"Ύστερ' από τις Σέρρες, η πολιτεία της Ανατολικής Μακεδονίας η σημαντική που συναντούμε στο δρόμο μας είναι η Δράμα"**⁸⁹, περνούμε στον περισσότερο εμπνευσμένο και θερμό:

"Υπάρχουν πολλοί τόποι και πολλά ανθρώπινα κατορθώματα στο Μοριά, που αναδίνουν την αρχή και συμπυκνωμένη ζοητεία του αριστοτεχνήματος. Είναι όσα η φήμη έχει μεταβάλλει σε ανάγκες ψυχής: αισθάνεσαι πως κάτι σου λείπει, αν δε μπορέσεις να τα χαιρείς και με την όρασή σου και με ολόκληρη την εσωτερική σου ύπαρξη: η Ολυμπία, ο Μυστράς, η Επίδαυρος⁻⁹⁰, για να καταλήξουμε στον πιο προσωπικό και συναισθηματικό, που, όπως είναι φυσικό, υποβάλλει περισσότερο: "Μακαρίζω τον ολόλαμπρο ήλιο του αγροτικού Ψινοπέδου, που υπήρξε βοηθός και σκεπαστής στο απaráμιλλο τούτο κομμάτι της οδοιορίας μου. Μακαρίζω την ολόλαμπρη θάλασσα του Ιουνίου, που ακτινοβόλησε στα λαιμαρξα μάτια μου όλους τους θησαυρούς των μαρμαρυχών της. Μακαρίζω και τη γη που ανέβασε ίσαμε την ύπαρξή μου την πράσινη συμφωνία των δέντρων, των θάμνων και των λουλουδιών της⁻⁹¹.

Οι επίλογοι, όπως και στις *Μορφές της Ελληνικής Γης*, χωρίς να είναι λιγότερο προσεχμένοι, δεν προσφέρουν τίποτα τα ξεχωριστό πέρα από ένα ομαλό, καλογραμμένο κλείσιμο του κομματιού, μέσα από αρκετή όμως ποικιλία. Παραθέτουμε χαρακτηριστικά ένα απόσπασμα -διαμαρτυρία κατά της μικροαστικότητας, με περιεχόμενο συνηθισμένο σε άλλα, μη ταξιδιωτικά, κείμενα του Ι.Μ.Π., αλλά όχι συχνό σε βιβλίο ταξιδιωτικών εντυπώσεων και μάλιστα προγραμματισμένων και μεθοδευμένων για ένα ιδιαίτερο σκοπό: "Το καλοκαίρι έχει κ' εκεί τη μορφή του τυπικού ελληνικού καλοκαιριού, που κάθε φορά σκηνοθετεί τη στερεοτυπία του σε όλα τα 'θέρετρα' της χώρας, με ασήμαντες αναγνώσεις και παραλλαγές: το ξενοδοχείο, το καφεείο, ο καθιερωμένος περίπατος' το νεαρό θηλυκό που παριστάνει τη 'ζόησσα', το ζερασμένο θηλυκό που τυλίγεται στα μποξαδάκια του με κάποια έκφραση συγκαταβατικού μεγαλείου, ο

σοβαρός κύριος που διαβάσει όλη τη μέρα εφημερίδες, το κοριτσόπουλο, που καταβροχθίζει τόννους ολόκληρους λαικών περιοδικών και οι νεαροί που παίζουν τάβλι, θεέ μου! πώς δεν αισθάνονται τη ρουτίνα και την ανία τα πλάσματά σου!"⁹².

Οι *Ελληνικοί Ορίζοντες* είναι ένα βιβλίο συστηματοποιημένο. Τα κείμενα που τους αποτελούν γράφτηκαν για συγκεκριμένο σκοπό και για συγκεκριμένο κοινό. Είναι ενδεικτικό το γεγονός, ότι ο Παναγιωτόπουλος επιδιώκει να καθοδηγήσει την διάθεση των αναγνωστών του μ' έναν τόνο συμβουλευτικό και συχνά δασκαλίστικο, καθώς προδικάζει τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει οι τελευταίοι να αντικρύσουν και να αντιμετωπίσουν την πατρίδα τους' αυτό συμβαίνει ήδη από την πρώτη σελίδα: **"Και θα αισθανθούμε, βέβαια, τη μεγάλη χαρά, αυτή την άφραστη ευφοσύνη που σ' εξουσιάζει τη στιγμή, που έρχεσαι σε πλατύτερη και μεστότερη γνωριμία με τον τόπο σου, με τη γη σου, με τον εαυτό σου σε ό,τι πολυτιμότερο και βαθύτερο αποτελεί την ύπαρξή σου ολόκληρη"**⁹³ και συνεχίζεται καθ' όλη τη διάρκεια της αποστολής, εκφρασμένο, κατά κύριο λόγο, στις γενικές εισαγωγές ή στους επιλόγους ευρύτερων περιοχών της Ελλάδας⁹⁴. Οι τόποι που επισκέφθηκε ο Ι.Μ.Π. ήταν προκαθορισμένοι: είναι χαρακτηριστικό ότι στο κομμάτι **"Δράμα, η αρχαία πολιτεία των Ηδωνών"**, αναφέρει ότι **"Τα κατά Νέστον και Ροδόπην θα τα πούμε αργότερα"**⁹⁵, πρόκειται για το ομώνυμο ("Τα κατά Νέστον και Ροδόπην") κείμενο, που βρίσκουμε ύστερα από τη μεσοδιάβαση τριών άλλων κομματιών, πράγμα που δείχνει ότι ο Παναγιωτόπουλος είχε προσχεδιάσει, όχι μόνο το περιεχόμενο, αλλά και τους τίτλους των ανταποκρίσεών του. Ξεκινά πληροφορημένος κατά τον πληρέστερο τρόπο, όπως άλλωστε κάνει σε κάθε ταξίδι του, αλλά ακόμα περισσότερο στους *Ελληνικούς Ορίζοντες*, όπου παρουσιάζεται ενημερωμένος με την αριότητα του τουριστικού οδηγού και του σχολικού βιβλίου πατριδογνωσίας. Από την άλλη πλευρά, όλη αυτή η αποστολή έπαιξε -σε μεγάλο μάλιστα βαθμό- το ρόλο αυτοψίας: έπρεπε να

καταγραφεί η κατάσταση της χώρας από κάθε δυνατή πλευρά, ώστε να δοθεί στους αναγνώστες μια πολυεδρική εικόνα της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας. Ο Παναγιωτόπουλος όφειλε να βρίσκεται σε διαρκή εγρήγορση, ώστε να αντιλαμβάνεται και τα παραμικρότερα στοιχεία, που θα μπορούσαν να προσθέσουν κάτι στην εικόνα αυτή. Πολλές φορές, έτσι, μοιάζει σχεδόν σαν να περιορίζεται μέσα σε πλαίσια καθορισμένα για τον ίδιο από άλλους. Στις περιπτώσεις αυτές τα κείμενά του μαζί με το γεγονός ότι οι αναφερόμενες σ' αυτά περιοχές πολύ λίγη αισθητική συκίνηση μπορούσαν να προσφέρουν μετατοπίζοντας έτσι το βάρος τους σε άλλους, πεζότερους, παράγοντες, όπως π.χ. η βιομηχανική ανάπτυξη ή οι τρόποι παραγωγής -γίνονται στεγνά και κατά συνέπεια πεσμένα ποιοτικά, όσο κι αν μπορεί να βρει κανείς σ' αυτά μεγάλο αριθμό πληροφοριών⁹⁶. Αντίθετα, όποτε ο συγγραφέας κινήθηκε πιο αυθόρμητα μέσα σε τόπους με φυσικά χαρίσματα ή έντονη ιστορική παρουσία, τα αντίστοιχα κείμενα γίνονται πιο αυθόρμητα, πιο αβίαστα και, τελικά, υψηλότερου επιπέδου, καθώς μπορούμε να βρούμε σ' αυτά πραγματικό θυρισμό και θέρμη⁹⁷. Πρόκειται για τα κομμάτια με τη λιχότερη ή τη λιτότερη τυπική πληροφόρηση (παράδειγμα "Η μάχη με τα βουνά" ή "Το παράδοξο νησί των τραχικών πεπρωμένων").

Η δεύτερη, συμπληρωμένη, έκδοση των *Ελληνικών Οριζώντων* περιλαμβάνει ένα επιπλέον τμήμα με τον τίτλο "Άλλα ταξίδια". Πρόκειται για εννέα κείμενα, γραμμένα από τον Οκτώβριο του 1950 ως το Μάιο του 1954, που αφορούν σε περιηγήσεις της Κεντρικής Ελλάδας, της Ηλείου και, για πρώτη φορά, τεσσάρων νησιών. Θα μπορούσε κανείς να διερωτηθεί, γιατί όλο αυτό το διάστημα σιωπής -δεκατρία χρόνια μεσολάβησαν από την αποστολή της *Πρωίας*. Οι λόγοι είναι δύο: ο πόλεμος, που ανέστειλε κάθε περιηγητική δραστηριότητα του Παναγιωτόπουλου για δέκα περίπου χρόνια (ή, κι αν ακόμη έξι καν κάποινα ταξίδια, δε μεταφέρθηκαν σε ταξιδιωτικές σελίδες και το γεγονός ότι, στα τρία περίπου χρόνια που μεσολάβησαν, αφ' ότου ο συγγραφέας ξανάρχισε να ταξιδεύει,

ως το προγενέστερο από το κομμάτι των "Αλλων ταξιδιών", έγιναν το πρώτο ταξίδι της Πόλης και το ταξίδι της Αιγύπτου, με αποτέλεσμα να μην έχει μείνει χρόνος -ενδεχομένως ούτε και χρήματα αρκετά- για άλλες περιηγήσεις, στον ελληνικό πια χώρο). Είναι επίσης περίεργο το γεγονός, ότι τα "Αλλα ταξίδια" αποτελούνται από κομμάτια γραμμένα μεταξύ των ετών 1950-1954, και δεν έχουν περιλάβει σελίδες γραμμένες από το 1954 ως τα τέλη του 1958 (οπότε άρχισε να τυπώνεται η δεύτερη έκδοση), παρ' όλο που υπήρχαν κείμενα αξιόλογα. Για κείμενα όπως το "Πρόσωπα του Μοριά" θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί, ότι, εφ' όσον ήδη είχαν αφιερωθεί 36 κείμενα στην Πελοπόννησο, στο α' μέρος του βιβλίου, ένα ακόμα θα ήταν περιττό' ο συγγραφέας δε δίστασε πάντως να περιλάβει στα "Αλλα ταξίδια" τους "Αιτωλικούς περιπάτους", παρ' όλο που είχε ήδη αναφερθεί στην Αιτωλία, με τρία κείμενα των *Ελληνικών Οριζόντων*, ενώ άλλα κείμενα, όπως η "Γη της Ηπείρου", "Το Μέτσοβο", "Η Πάρχα", "Το Σούλι", "Το Ζάλοχο", αποτελώντας κατά κάποιο τρόπο ενότητα, άφηναν περιθώρια για αυτούσιες μελλοντικές εκδόσεις.

Όπως και νάχει πάντως το πράγμα, από τα "Αλλα ταξίδια" και ύστερα ο Παναγιωτόπουλος ξεφεύγει από το πνεύμα της περιηγητικής αποστολής, προχωρώντας προς μια κατεύθυνση περισσότερο ελεύθερη και υποκειμενική, με την έννοια ότι το ταξίδι περνά μέσα από την προσωπικότητά του, που έχει πια ωριμάσει και κατασταλάζει. Χωρίς να λείπουν οι παντοειδείς πληροφορίες - συχνά μάλιστα θα συναντήσουμε κείμενα, που πλησιάζουν τα ποιοτικά κατώτερα αντίστοιχα των *Ελληνικών Οριζόντων*- υπάρχει εντονότερη εσωτερικότητα, που μετουσιώνεται σε εξομολογητικές σελίδες ή σε φιλοσοφικές προεκτάσεις και προβληματισμούς για ζητήματα υπαρξιακά και μεταφυσικά.

Τα κομμάτια τα σχετικά με την Ελλάδα (μιλούμε πάντα για αμειβείς ταξιδιωτικές εντυπώσεις' τα ταξιδιωτικά δοκίμια και τα ταξιδιωτικά σημειώματα θα τα εξετάσουμε στη συνέχεια), που δημοσιεύτηκαν στην

πλειοψηφία τους στην εφημερίδα *Ελευθερία*, από το 1956 ως το 1966 -οπότε έχουμε και το τελευταίο κείμενο για τον ελληνικό χώρο- μπορούμε να τα χωρίσουμε σε ενότητες, κατά κύριο λόγο θεματικές' κατά κύριο λόγο, γιατί μερικά σκόρπια κείμενα θα εξεταστούν μαζί (άλλα πάντως θα συνεξεταστούν σε κάποια από τις ενότητες προς τα κείμενα της οποίας θα έχουν κάποια συνάφεια), όπως μαζί θα εξεταστούν και τα "Άλλα ταξίδια" των *Ελληνικών Οριζώντων*. Οι ενότητες αυτές προσδιορίζονται από περιοδείες που κάλυψαν περισσότερα από ένα μέρη ή ταξίδια σε νησιά, δίνοντας κείμενα δημοσιευμένα σε συνέχειες μικρές ή μεγαλύτερες. Μπορούμε έτσι να διακρίνουμε:

1. Τα "Άλλα ταξίδια".

2. Τη Δυτική Ελλάδα σε τρεις ενότητες (α': "Τη της Ηπείρου", "Το Μέτσοβο", "Κέρκυρα του Αυγούστου", "Η Πάρχα", "Το Σούλι", "Το Ζάλοχχο", β': "Οι Παξοί", "Ο παλιός καιρός", "Οι ψαράδες", γ': "Ο ασύγχρονος κόσμος", "Λευκάδα" μαζί με τα κείμενα "Περιηγητικά", "Το ταξίδι της Αρτας", "Ένας εξώστης", "Η Δωδώνη".

3. Την Πελοπόννησο με τα κείμενα "Πρόσωπα του Μοριά", "Μια στιγμή της Αρκαδίας", "Οι λόφοι με τα ρείκια", "Ένα χοργό πέρασμα".

4. Τις Σποράδες και το Πήλιο ("Πλαγιές του Πηλίου", "Σκιάθος", "Σποράδες") μαζί με τα κείμενα "Από μακριά", "Ο βράχος της Υδρας" και κάπως αυθαίρετα, "Η νεκρή πολιτεία", "Η ακραία Ηρα της Περαχώρας", "Προκόπιον".

5. Τα Δωδεκάνησα ("Ασκήπιός", "Χώρα του ήλιου", "Περίπατοι"), τη Χίο ("Ανοιξιάτικα νερά", "Πυργί"), τη Λέσβο ("Βορειοανατολικό Αιγαίο", "Χώρος του πνεύματος", "Φυσικά φαινόμενα") μαζί με τα κείμενα "Το νησί των Καβείρων", "Λαός της Θάλασσας".

6. Τη Βόρεια Ελλάδα ("Μακεδονικά", "Ο Εβρος") μαζί με την "Παρένθεση Γαλήνης".

7. Τα 3 κείμενα για την Κύπρο ("Το πάθος της Κύπρου", "Οδοιπορικό της Κύπρου", "Χαιρετισμός") μαζί με τη "Σαντορίνη" και τα 2 κείμενα της Ευρυτανίας ("Μυρίων άνοδος", "Η καταστροφή"). Ο λόγος της συνεξέτασης αυτής

είναι ότι όλα τα παραπάνω κείμενα χράφηκαν με αφορμή ένα συγκεκριμένο γεγονός, που, στην περίπτωση της Ευρυτανίας και της Σαντορίνης είναι κοινό: πρόκειται για τη δοκιμασία από τους σεισμούς.

8. Την Κρήτη με τα κείμενα "Το ταξίδι της Κρήτης", "Τοπία της Κρήτης", "Ανοιξιάτικη Κρήτη".

9. Την Πάτμο ("Τόπος ησυχαστικός", "Ο αγαπημένος", "Η Πάτμος, άλλη μια φορά") με το Άγιον Όρος ("Μεσαιωνικός Ελληνισμός", "Το περιβόλι της Πανασιάς", "Η Πολιτεία των Καρυών", "Ο έρωτας του απόλυτου", "Επιστροφή στο Βυζάντιο", "Η έρημος του Όρους", "Η Μεγίστη Λαύρα", "Το μοναστήρι του Διονυσίου", "Άλλα μοναστήρια", "Ένα επίμετρο".

Μιλώντας προηγουμένως για τα "Άλλα Ταξίδια" είχαμε υποστηρίξει ότι η σχετική επιλογή του Ι.Μ.Π. φαίνεται λίγο περίεργη' τώρα μπορεί να γίνει πιο κατανοητή, μετά τη διαίρεση σε ενότητες και επιπλέον γιατί τα κομμάτια που τα αποτελούν, αφορούν σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές ή πάντως σε περιηγήσεις κάποιας διάρκειας, που επέτρεψαν στο συγγραφέα να γνωρίσει καλύτερα τον τόπο, χωρίς βιασύνη' πρέπει να σημειωθεί ότι πολλά από τα κομμάτια των παραπάνω ενοτήτων είναι γραμμένα στο περιθώριο του κύριου σκοπού του αντίστοιχου ταξιδιού, καθώς, καλεσμένος συχνά κάπου για ομιλίες, βλέπει, "στα πεταχτά" ορισμένα στοιχεία του τόπου, τα οποία και απλώς καταγράφει προσθέτοντας και όσες γνώσεις έβρισκε στις "φιλολογικές του αποσκευές" ή ακόμη και περιγράφει την ως εκεί διαδρομή του, διανθίζοντάς την με δικές του σκέψεις και προεκτάσεις, για να προσθέσει όγκο στα σχετικά κείμενα.

Τα "Άλλα ταξίδια" έχουν πολλά καλά σημεία, που συχνά γίνονται πραγματικά ευτυχισμένες στιχμές στην ταξιδιωτική συγγραφική πορεία του Παναγιωτόπουλου.

Υπάρχουν περιπτώσεις, που η μορφή του κειμένου γίνεται θεωρητικότερη

ταίνοντας προς το δοκίμιο, τόσο ως προς το φυσικό τοπίο, όσο και ως προς τα ιστορικά δεδομένα, όπως π.χ. συμβαίνει με την Ηπειρο: **“Το ηπειρωτικό τοπίο δεν υποτάσσεται. Το νιώθεις, πως από στιγμή σε στιγμή γίνεται πιο επιβλητικό, πιο βαρύ και πιο θελκτικό. Είναι το θέλγητρο της φυσικής ρώμης, μια αιώνια εφηβεία, γεμάτη πίστη στον εαυτό της, γεμάτη χυμούς ζωής και μυστική αναζάλληλα”⁹⁸**. Το ίδιο συμβαίνει και με τις θερμοπύλες: **“Οι θερμοπύλες είναι μια μορφή κλασσική, όχι από την άποψη του καθιερωμένου, μ’ από την άλλη εκείνη πολυτιμότερη άποψη του αρτιωμένου. Είναι ο κόσμος που έχει φτάσει στην πιο ολοκληρωμένη του αυτοσυναίσθηση”⁹⁹**.

Κάποιες άλλες περιπτώσεις συνιστούν μια ακόμη σημαντική διαφορά από τους υπόλοιπους *Ελληνικούς Ορίζοντες*, δίνοντας την εντύπωση ότι ο Παναγιωτόπουλος απευθύνεται σε διαφορετικό κοινό. Μιλούμε για την τάση του να βλέπει ένα τόπο μέσα από τους ανθρώπους που σφράγισαν αυτόν τον τόπο με την παρουσία ή την προσφορά τους. Περιδιαβάζοντας έτσι στην Κέρκυρα τον συντροφεύουν ο Σολωμός και οι στίχοι του, η Ναυσικά, ο Χρηστομάνος και η Ελισάβετ, που στοιχειώνει το Αχιλλείο, μέσα από τους οποίους ανακαλύπτει το πνεύμα του τόπου χωρίς να καταφεύγει σε αριθμούς, μεξέθη και άλλα στοιχεία συμβατικά. Το ίδιο γίνεται και με την Πρέβεζα, μέσα κατ’ αρχήν από το Βικέλα, πολύ βέβαια περισσότερο μέσα από τον Καρυωτάκη, (“Η Πρέβεζα του Καρυωτάκη” είναι άλλωστε ο τίτλος του κομματιού) και, ακόμη πιο πέρα, από το ομώνυμο ποίημα του αυτόχειρα ποιητή. Το σημειώνει εξάλλου και ο ίδιος: **“Γιατί, πάει πια, από το 1928 και πέρα, η Πρέβεζα δέθηκε με τ’ όνομα του Καρυωτάκη, στα δράματά μας’ κι αφορμή όχι μονάχα ο σκοτωμός του, μα και το ποίημα εκείνο το φημισμένο, που σχεδόν μου θυμίζει την κατάρα και τ’ ανάθεμα, που ξεστόμισε για την Πίζα ο Ντάντε”¹⁰⁰**. Το αποτέλεσμα είναι αξιοσημείωτο, καθώς ο Παναγιωτόπουλος επηρεάζεται απ’ τον Καρυωτάκη σε τέτοιο βαθμό, ώστε τίποτα σχεδόν να μην βρει καλό στην

πολιτεία.

Έχουμε μια από τις σπάνιες περιπτώσεις, που η διάθεσή του είναι αρνητική και η αντικειμενικότητά του αμφισβητήσιμη. Βρήκε ραθυμία, έλλειψη προθυμίας, πικρή αυθάδεια, βρωμιά, εγκατάλειψη. Ο Ι.Μ.Π. πηγαίνει στην Πρέβεζα αποφασισμένος να αναγνωρίσει όσα διάβασε στο ποίημα. Ομολογεί: **"Αν δεν ήξερα το ποίημα και την τραγωδία του Καρυωτάκη, μπορεί και να μην πρόσεχα πράματα, που δεν είναι δα και τόσο σημαντικά. Μα δεν ερχόμουν στην πολιτεία εκείνη αδιάφορος, να ιδώ και να μάθω μονάχα, έπρεπε και να εξακριβώσω, μέσα σ' ελάχιστο χρόνο, αν είχε δίκιο ο ποιητής"**¹⁰¹.

Πόσο η διάθεση του Παναγιωτόπουλου παίζει ρόλο στο χράψιμό του, όταν ο συγγραφέας, ελεύθερος από τυπικές δεσμεύσεις, μπορεί και να αφεθεί ακόμη στην ευθυμία ή την αθυμία του, φαίνεται από τον πρόλογο του "Βοιωτικού Ορχομενού" με τον εξομολογητικό τόνο: **"Τι αλλόκοτο πράμα που είναι η καρδιά του ανθρώπου! Και πώς το κάθε περιστατικό, το κάθε άκουσμα, το κάθε φαινόμενο και το πιο 'περιδεξραμμένο' αντικείμενο γίνεται, στιγμή τη στιγμή, μια σφοδρή και μια τυπική περιπέτεια μέσα της! Βρίσκω στα χαρτιά μου, μια σύντομη αναγραφή, αναφερόμενη σε πρόσφατή μου αναδρομή στον Ορχομενό της Βοιωτίας [..]. Ετσι άρχιζε, σ' ένα φύλλο χαρτί η νέα θύμηση του Ορχομενού, η θύμηση, που δεν είναι μια να γραφτεί ομοιότροπα. Γιατί ανάμεσα σε κείνη τη χειμάτη κατάχρυση ηλιοβολή αλκυονίδα και σε τούτη τη νύχτα, που σκύβω και πάλι στο ίδιο χαρτί, έχει κατάσαρκα σφηνωθεί μια μεγάλη εποχή αθυμίας, της αναίτιας φαινομενικά αθυμίας, που κοιμάμενη βρίσκεται, την πάσα ώρα και την πάσα στιγμή, σιμά στις ρίζες της ανθρώπινης ευαισθησίας"**¹⁰².

Όπως οι πρόλογοι μπορεί να παρουσιάζονται πιο ελεύθεροι, χωρίς ν'

ακολουθούν πιστά το περιεχόμενο που θα ακολουθήσει, το ίδιο αποδεδειγμένοι μπορεί να εμφανίζονται και οι επίλογοι, που, κάποτε, δείχνονται δυναμικότεροι απ' όσο ένα απλό κλείσιμο κειμένου, όπως το είχαμε σε παλιότερα κείμενα συναντήσει και όπως κατά κανόνα συμβαίνει' έτσι, συχνά εναρμονίζονται με τον πρόλογο ή με το όλο πνεύμα του κειμένου, όπου αυτό διαφαίνεται πίσω από το τυπικό περιεχόμενό του. Παράδειγμα ο επίλογος στο κομμάτι "Κέρκυρα, το νησί της θυρικής φαντασίας: **"Μαι, νομίζεις πως όλα αρχουσαλεύουν ολόζυρά σου σε ρυθμό μενουέττου. Οι νεκροί. Μας κυβερνούν οι νεκροί. Τόσο, που θα πρέπει καμιά φορά να καταριόμαστε και τη μνήμη ακόμα!"**¹⁰³.

Πρόκειται για τις προεκτάσεις, βαθύτερες ή γενικότερες δηλ. σκέψεις με αφορμή κάποιο εξωτερικό ερέθισμα που υπάρχουν άφρονες στα "Άλλα Ταξίδια" και όχι μόνο στους προλόγους και επιλόγους (άλλωστε και η δοκιμαϊκή μορφή πολλών κομματιών, από προεκτάσεις είναι που συνίσταται, στο μεγαλύτερο μέρος της). Τα ταξίδια και τα ερεθίσματά τους του προσφέρουν αφορμές για να σκεφτεί πάνω στη ζωή και το θάνατο ή για να διαπιστώσει -όχι βέβαια για πρώτη φορά- τη σύγχρονη ανθρώπινη πραγματικότητα σε πολλές της όψεις (**"Πολύ συχνά καταριούμαστε και το στοχασμό και την ακατανίκητη δίψα της αίσθησης. Τα βιβλία, τις πολιτείες, τα ποικίλα θεάματα τα φανταχτερά. Μα είμαστε φθαρμένοι ανεπανόρθωτα. Και δεν το μπορούμε να μην τη θέλουμε τη φθορά μας"**¹⁰⁴).

Όλα τα παραπάνω δε σημαίνουν ότι ο συγγραφέας παρουσιάζεται στα "Άλλα Ταξίδια" εξελιγμένος ή ιδιαίτερα προωθημένος (απλώς, όπως είπαμε, μπόρεσε να κινηθεί ελεύθερα, και όχι στα πλαίσια κάποιας αποστολής που του είχε ανατεθεί με συγκεκριμένο σκοπό, όπως έγινε στο α' μέρος των *Ελληνικῶν Οριζόντων*).

Εξάλλου δε λείπουν και από τα "Άλλα Ταξίδια" τα ίδια, γνωστά, ενημερωτικά στοιχεία και πληροφορίες, ούτε ακόμη κι αυτός ο διδακτισμός -τι άλλο παρά καθοδήγηση είναι ολόκληρη η "Αθάνατη Μνήμη"-, όπου ο Παναγιωτόπουλος εμφανίζεται μεγαλόστομος: **"Ακουμπά στο μαντρότοιχο και την κοιτάζω**

τη δάφνη και τη σιγαλοκουβεντιάζω συνεπαρμένος. Αγαθή νοικοκυρά μου προσφέρει ένα κλαδί. Πόσο εύκολα κερδίζεται, στο νησάκι εκείνο, η δάφνη! Και πόσο μάταιη είναι η δάφνη η άλλη, που της στήνουν καρτέρι οι ασυλλόγιστοι"¹⁰⁵. Δε λείπουν βέβαια και οι περιγραφές, οι αναφορές στην ιστορία και την πνευματική παρουσία των διαφόρων τόπων. Συχνά τα παραπάνω στοιχεία, δοσμένα με πηγαίο τρόπο, γίνονται ελκυστικά.

Αιθλού, η οικονομία και η ακρίβεια στην έκφραση, μια ιδιαίτερη φροντίδα και προσοχή, δίνουν κομμάτια πραγματικά αξιόλογα, όπως συμβαίνει με το "Εαρ της Κρήτης", την επιτυχημένη σύλληψη του πνεύματος της αρχαίας Δωδώνης στην "Ηπειρωτική συμφωνία" -που, μπορεί να μην υποβάλλουν τον αναχνώστη, όπως κατορθώνεται στις πρώτες σελίδες της Ανδρου και της Σκύρου, εκπληρώνουν όμως στο ακέραιο το σκοπό τους. Στο "Εαρ της Κρήτης", για παράδειγμα, θα βρούμε μια εμπνευσμένη και ουσιαστική γνωριμία με τον Μινωικό κόσμο: ως τέχνη, ως νόημα και νοοτροπία, ως τρόπος ζωής ο μινωικός πολιτισμός, τέλεια εναρμονισμένος προς τον φυσικό περίγυρο σύγχρονης ανοιξιάτικης Κρήτης μεταδίνεται θαυμάσια, αποτελώντας ταυτόχρονα τη σκοπιά από την οποία είδε το νησί ο Παναγιωτόπουλος -πρόκειται για ένα πολιτισμό, που μόνο μέσα σε ένα οργιαστικά ανθισμένο ανοιξιάτικο περίγυρο θα μπορούσε κανείς να τον τοποθετήσει μ' επιτυχία, ενώ το ίδιο θέλει να τονίσει και ο τίτλος με το αρχαιοπρεπές εκείνο "Εαρ" (και όχι "Ανοιξη της Κρήτης" όπως ένα άλλο κομμάτι, που, αναφερόμενο στη σύγχρονη εικόνα, τιτλοφορείται "Ανοιξιάτικη Κρήτη") καθώς ο μινωικός κόσμος φέρεται συνώνυμος με την ακμή της άνθισης.

Τα "Αθήνα ταξίδια" έχουν πολλά σημεία έξαρσης, όπως και πολλά κοινότοπα σημεία. Στο ίδιο κλίμα κινούνται και οι υπόλοιπες ταξιδιωτικές εντυπώσεις, που αφορούν τον ελληνικό χώρο.

Εξετάζοντας την ενότητα της Δυτικής Ελλάδας, παρατηρούμε ότι, εκτός από

τις αισθητικές, ιστορικές, φιλολογικές ανησυχίες και αναζητήσεις του, ο Παναγιωτόπουλος καταπιάνεται ουσιαστικά με θέματα, που, ως τότε, είχε θίξει περιστασιακά περισσότερο, μέσα στα γενικότερα πλαίσια των περιηγήσεών του: πρόκειται για τις συνθήκες διαβίωσης στην επαρχία, για όλον αυτό τον κόσμο που ζει στο περιθώριο της σύγχρονης ανάπτυξης και εξέλιξης. Μιλούμε για τα κείμενα "Οι ψαράδες" και "Ο ασύγχρονος κόσμος", τα οποία (ιδιαίτερα το δεύτερο), με μια αυστηρότερη θεώρηση, θα μπορούσε κανείς να τα αποκλείσει από το είδος των ταξιδιωτικών εντυπώσεων, όπως τουλάχιστον αυτό διαμορφώνεται στην κοινή αποδοχή. Κι όμως τα παραπάνω κομμάτια αποτελούν κρίκους σε μια αλυσίδα περιστατικών κατά τη διάρκεια δύο εκδρομών. Οι λόχοι, που ώθησαν στη συγγραφή τους, είναι απλοί: στους "Ψαράδες", έχουμε να κάνουμε με μια έμμεση αναφορά στις λιμνοθάλασσες της Αιτωλίας' ο Ι.Μ.Π. έχει ήδη γράψει πάρα πολλά για το τμήμα αυτό της Ελλάδας -μπορεί μάλιστα και τα περισσότερα- θεωρώντας έτσι υπερβολή να προσθέσει κάτι ακόμα στον ήδη μεγάλο αριθμό. Από την άλλη πλευρά όμως ένα πέρασμα από την Αιτωλία, που θα χανόταν στο χρόνο απαρατήρητο και ανεκμετάλλητο, χωρίς ν' αφήσει ίχνη, του ήταν περίπου αδιανόητο. Στρέφεται λοιπόν προς μια παράπλευρη κατεύθυνση, ασχολούμενος με ζωτικά προβλήματα του χώρου και αποδίδοντάς τον έτσι με διαφορετικό τρόπο.

Ο "Ασύγχρονος κόσμος" αφορά ένα φαινόμενο, που βρίσκεται ολοένα μπροστά στα μάτια του Παναγιωτόπουλου, καθώς περιηγείται την πατρίδα του: καθώς βρισκόμαστε πια στη δεκαετία του '50, ένας οργασμός ανοικοδόμησης απλώνεται σ' ολόκληρη την Ελλάδα, στα πλαίσια ενός ευρύτερου εκσυγχρονισμού, τείνοντας να καταστρέψει, όπως και τελικά έγινε, τη φυσιογνωμία όχι μόνο των αστικών κέντρων, αλλά και κάθε κατοικημένης περιοχής. Ενώ ο συγγραφέας υπερθεμάτιζε την ανανέωση, όπου τη συναντούσε, στα 1937 (και τότε βέβαια σημείωνε, σπάνια όμως, την ανάγκη να εναρμονιστεί η νέα ανοικοδομητική προσπάθεια με τις παραδοσιακές μορφές, ενώ έδινε έμφαση στην προσπάθεια αυτή καθ' εαυτή), τώρα

παύει να δείχνεται τόσο ελαστικός. Μπορεί να υποστηρίξει ότι "ο πολιτισμός" κιας τον αρνιούμαστε την κάθε στιγμή, δημιουργεί ανάγκες που δε μπορεί πια να τις αποβάλει κανείς, χωρίς να νιώσει τον εαυτό του πολύ ταλαιπωρημένο: η άρνηση του "πολιτισμού" είναι λιυρικά πεζογραφήματα.¹⁰⁶ από την άλλη όμως θορυβείται έντονα με τη θέα των διαρκώς αυξανομένων τερατουρημάτων, που, σε τελευταία ανάλυση, τονίζουν την άγνοια και την καθυστέρηση όσων τα αποδέχονται' εκφράζει λοιπόν την ανησυχία του βλέποντας την κατάσταση στη Ζάκυνθο¹⁰⁷ και στην Κέρκυρα, όπου και αφιερώνει ένα ολόκληρο κείμενο στο "σεβασμό του κάλλους του παρελθόντος"¹⁰⁸.

Η πλιατύτερη -περιλαμβάνει επισκέψεις στο Μέτσοβο, Σούλι, Ζάλογο, Πάρχα και, αργότερα στη Δωδώνη-, τη δεύτερη αυτή φορά, γνωριμία του Ι.Μ.Π. με την Ηπειρο παρουσιάζει μερικά ενδιαφέροντα σημεία, θετικά και αρνητικά. Αν η "Ηπειρωτική συμφωνία" των *Ελληνικών Οριζόντων*, με τον μερικώς δοκιμακό χαρακτήρα της, πετυχαίνει να δώσει μια γενικότερη εικόνα, μια εισαγωγή στο πνεύμα της Ηπείρου, τα μεταγενέστερα τούτα κομμάτια, πιο εξειδικευμένα ως προς το χώρο, προσφέρουν, δειγματοληπτικά, θα μπορούσαμε να πούμε, ένα σύνολο εικόνων, που συνθέτουν τον Ηπειρώτικο χώρο, μέσα από περιγραφές και πληροφορίες, ιστορικές κατά κύριο λόγο. Μια καλή περιγραφή της αποχαύνωσης του Ελληνικού καλοκαιριού (με επίκεντρο το τριζόνι και το τζιτζίκι- παρ' όλο που οι σχετικές αναφορές δεν είναι τόσο πετυχημένες όσο ορισμένες άλλες σπουδές σε μεμονωμένων φυσικά στοιχεία-) βρίσκουμε στη "Τη της Ηπείρου"¹⁰⁹ απ' όπου και το παρακάτω απόσπασμα: "Ο κάμπος της Αρτας με τα καταπράσινα περιβόλια των εσπεριδοειδών ήταν παραδομένος στην καλοκαιρινή του ακινησία [...]. Η ώρα ήταν μεσημεριανή, ώρα του Ιουλίου, άχνιζαν τα πάντα, τρεμολάμπιζαν τα πάντα και μόνο η ψυχή ραθυμούσε αποκαμωμένη από το καύμα του θέρους της Μεσογείου.

Ανάμεσα στα εσπεριδοειδή [...] παραπατούσε νυσταχμένη η ποίηση". Καλή είναι επίσης η περιγραφή της διαδρομής προς το Σούλι, ενώ το Ζάλοχχο χάνει, καθώς ο συγγραφέας αποτυγχάνει να δώσει την υποβολή, που απαιτεί το ίδιο το περιστατικό, το συνδεδεμένο με το χώρο' καταλαβαίνοντας ο Παναγιωτόπουλος την ανεπάρκειά του παραπέμπει στο βιβλίο του Μ.Περάνθη *Σουλιώτες*, αφού πρώτα κατέφυγε στο προσφιλές του σχήμα παράθεσης σχετικού αποσπάσματος του Αραβαντινού, που όμως δεν καταφέρνει να λειτουργήσει. Είναι περίεργο (όταν κανείς αναλογιστεί άλλα κείμενα, όπως για παράδειγμα το Μεσαλόχχι των *Μορφών της Ελληνικής Γης* ή τη Σφακτηρία των *Ελληνικών Οριζώντων*), το γεγονός αυτής της αδυναμίας ως προς τη μετάδοση της ατμόσφαιρας του Ζαλόχχου. Εκείνο που προσθέτει το Ζάλοχχο, είναι το απόσπασμα από το σύμφωνο της Ειρήνης, που υπόγραψε ο Βελής, γιος του Αλή Πασά, εξουούμενος την ασφαλή αποχώρηση των Σουλιωτών από την πατρίδα τους. Πρόκειται για κείμενα άγνωστα στους πολλούς που -μαζί με το απόσπασμα του Αραβαντινού- αποτελούσαν θαυμάσια πρώτη ύλη στα χέρια του Ι.Μ.Π. ικανή, με την κατάλληλη επεξεργασία και μια σκηνικότερη παρουσίαση να αποδώσει πολλά.

Όπως έχουμε πει, αρκετά από τα διάφορα ταξίδια του Παναγιωτόπουλου στον Ελληνικό χώρο, έγιναν, ύστερα από προσκλήσεις τοπικών φορέων, για ομιλίες. Χωρίς τις αφορμές αυτές ίσως και να μην επισκεπτόταν συγκεκριμένους χώρους ο συγγραφέας. Μια πρόσκληση τον έφερε στην Αρτία, στην οποία και αφιερώνει ένα μάλλον κοινό κείμενο, ένα συνονθύλευμα στοιχείων, από το περίφημο γεφύρι, ως τον καθηγητή Ορλάνδο. Ο Υέτιος Δίας έρχεται να σώσει το κείμενο, με μια παραστατική περιγραφή της κατακλισματικής βροχής, που συνόδευσε τον Ι.Μ.Π. κατά τη διαδρομή του: **"Όλος ο τόπος ήταν έρημος, δεν έβλεπες τίποτε, δεν άκουγες τίποτε. Μονάχα η βροχή κ' οι τσιπάνοι με την επιμονή, με το πείσμα του ο καθένας. Τα πορτοκάλια της Αρτίας έφερχαν με**

σιχαλή μαρμαρυγή, καθώς μισοσβησμένα βενετσιάνικα φανάρια σε τόπο πανηγυριού, που τα είχαν εκκαταλείψει οι χαροκόποι. Αυτή η ώρα της βροχής, στην ύπαιθρο γη, είναι ζεμάτη μοναξιά και ορφάνια. Περνά από μικρά χωριά, από βουνίσσιους συνοικισμούς, απομονωτικά σπιτάκια, όπου κάποτε σαν αρχίσει να νυχτώνη βλέπεις να λάμπη αναμμένο φως από λύχνο ή από λάμπα ή αισθάνεσαι όλη την εκκατάλειψη των αιώνων να κατασταλλάζει στην καρδιά σου. Πόση θλίψη, πόση ζύμνια αναδίνουν αυτά τα σπιτάκια! Τυχαίνει και σκύλο από κοπάδι ή από κατοικία ανθρώπου ν' ακούσης να χασχίζη μέσα στη βροχή. Και γίνεται και τ' αλύχτημα όλο πένθιμο νερό, σα να θρηγνί για τους αρχαίους κατακλισμούς¹¹⁰. Χωρίς να λείπει στη συνέχεια και η επανάληψη: "Ο Πέτρος Βλαστός μας έμαθε κάποτε σε όμοια περίπτωση, πώς ανοίχουν τα μαστάρια τους οι βεδικές αγελάδες και ζεμίζουν την οικουμένη ακατάσχετη νεροποντή", χράζει στους *Ελληνικούς Οριζόντες*¹¹¹. "Τρεις μέρες και οι θεοί δεν είχαν ακόμα αρμέξει τις αγελάδες τους στους σταύλους του Ιάους, κατά τη βεδική παράδοση, που θυμήθηκε μια φορά ο Πέτρος Βλαστός, ταξιδεύοντας στις Ινδίες" θα βρούμε στο "Ταξίδι της Αρτας".

Υστερα από πρόσκληση έγινε και το ταξίδι της Δωδώνης, το πνεύμα της οποίας είχε χαρισματικά αποδώσει παλιότερα στην "Ηπειρωτική Συμφωνία". Η δεύτερη, με αφορμή τις παραστάσεις αρχαίου δράματος, επίσκεψη, προσφέρει μια παρεμφερή κάλυψη, αλλά και μια επιτυχή διάκριση ανάμεσα στη Δωδώνη και την Επίδαυρο: "Η Επίδαυρος αναπτύσσεται στο διάστημα σαν ένα χορικό τραγωδίας: έχει ευμέλεια, συμμετρία, ευγένεια, είναι μια αποκορύφωση του κάλλους της χρυσής εποχής. Η Δωδώνη ξεκινάει από το σκοτεινό κόσμο της πρώτης ρίζας. Το τοπίο είναι αυστηρό, αζέρωχο, επιβλητικό, η αρμονία του δεν είναι αρμονία δραμής, είναι αρμονία όγκου"¹¹².

Δεν διαφέρουν πολύ τα στοιχεία που έχει κανείς να προσέξει στην ενότητα της Πελοποννήσου: περιγραφή της φύσης, διαπίστωση του χαμηλού επιπέδου διαβίωσης, αναφορά στην πνευματική κίνηση, που κι εδώ αποτελεί αφορμή για το ταξίδι του συγγραφέα. Παράδειγμα η Αρκαδία του, που έρχεται ύστερα από πρόσκληση τοπικού συλλόγου και για το λόγο αυτό το σχετικό κείμενο περιορίζεται -όπως δείχνει και ο υπότιτλό τους- στην απόδοση της εικόνας "από το παράθυρο του τραίνου". Ολόκληρη πάντως η ενότητα του Μοριά χαρακτηρίζεται από κάποια βιασύνη: όλες οι περιηγήσεις γίνονται "στα πεταχτά", αποτελώντας αυτό που κι' ο ίδιος ο Παναγιωτόπουλος αναγνώρισε με το κομμάτι του "Ένα γοργό πέρασμα". Ακριβώς επειδή η Πελοπόννησος είχε καλυφθεί λεπτομερέστερα στην αποστολή της *Πρωίας*, μεταγενέστερες επισκέψεις γίνονταν, λίγο-πολύ, στα ίδια μέρη' έπρεπε να αποφευχθεί η επανάληψη πράγμα ποτέ δεν κατορθώθηκε, συνολικά τουλάχιστον, αφού, το μέρος που αφιερώνεται π.χ. στην Ολυμπία -στα "Πρόσωπα του Μοριά" -έχει χτυπητή ομοιότητα με τα αντίστοιχά του στις *Μορφές της Ελληνικής Γης* και τους *Ελληνικούς Ορίζοντες*, ενώ ο Μυστράς, παρ' όλο που δεν αποτελεί εξαίρεση, παρουσιάζεται εν τούτοις εδώ πιο αρτιωμένος, με την έννοια ότι αποτελεί βελτιωμένη έκδοση και συνέχεια των ανάλογων κειμένων των δύο βιβλίων' έπρεπε λοιπόν να ελαττωθούν οι περιγραφές, οι ιστορικές και άλλες πληροφορίες -που είχαν σχεδόν εξαντληθεί στους *Ελληνικούς Ορίζοντες*. Μ' αυτόν όμως τον τρόπο η έκταση των κειμένων γίνεται πολύ μικρότερη' χρειάζεται έτσι κάποιο συμπλήρωμα, που παίρνει τη μορφή μονολόγου, σκέψεων και προεκτάσεων, ώστε να μπορούμε να πούμε, ότι οι προεκτάσεις αυτές γίνονταν ισοδύναμες προς το άλλο, το καθαρά ταξιδιωτικό στοιχείο και, πιο πολύ ακόμη, ότι το δεύτερο τείνει να αποτελέσει το φορέα ή το φόντο των πρώτων. Βλέπουμε μια αντίστροφα ανάλογη κίνηση: όσο περισσότερο "τυπικό" υλικό υπάρχει, τόσο λιγότερες είναι οι προεκτάσεις και το αντίθετο. Και στο κομμάτι "Μια στιχμή της Αρκαδίας"

αναρτυιέται ο συγγραφέας, κατά πόσο βλάπτει ή ωφελεί ο στοχασμός, αλλά και στα "Πρόσωπα του Μοριά" -πολύ περισσότερο-, ανάμεσα στις περιληπτικές περιγραφές των τοποθεσιών που περιηγείται, βρίσκει αφορμές να μιλήσει για τη μοναξιά και για τις ανάγκες που καλύπτει το ταξίδι, στο σημερινό, αλλοτριωμένο άνθρωπο, δίνοντάς μας ταυτόχρονα μια ανάγλυφη εικόνα της διάθεσής του.

Με αφορμή τη σύγκριση ανάμεσα στις δύο περιηγήσεις του 1937 και του 1951, ένα άλλο στοιχείο αναδύεται μέσα από τα "Πρόσωπα του Μοριά". Είναι ο χρόνος που φεύγει, φέρνοντας αναπόφευκτα πιο κοντά το θάνατο: "[...] ολοένα συνομιλούσαν και λοζομαχούσαν δύο άνθρωποι μέσα μου: ο άνθρωπος του 1937, ο άνθρωπος του 1951. Κι ο στερνός τούτος άνθρωπος φέρνει περισσότερο θάνατο μέσα του' ένα θάνατο μεγαλύτερο κατά δεκατέσσερα χρόνια, μια πείρα στυφή και μιαν ανεπανόρθωτη πρόβλεψη, μια "αγένδοτη" πρόβλεψη"¹¹³. Γράφω τη χρονολογία κι ανατριχιάζω. Τριάντα χρόνια πρωτίτερα! Μα πότε πέρασαν κιόλας τριάντα χρόνια; Αλήθεια γιατί έχουν περάσει τριάντα χρόνια; Γιατί π ρ έ π ε ι να έχουν περάσει τριάντα χρόνια; Δεν υπάρχει πράμα πιο φυσικό και πιο ακατανόητο από το πέρασμα του καιρού. Των αδυνάτων αδύνατο να συμφιλιωθεί μαζί του ο άνθρωπος", διαβάζουμε στο "Από μακριά"¹¹⁴. Βλέπουμε κι εδώ το άγχος του χρόνου, των χερταειών που έρχονται, φέρνοντας μαζί τους και το τέλος. Είναι στοιχεία που απασχόλησαν τον Παναγιωτόπουλο από πολύ νωρίς αλλά που τώρα -καθώς έχει διανύσει παραπάνω από μισό αιώνα ζωής- διαφαίνονται ως προοπτικές όχι μακρινές. Το ίδιο άγχος, μετουσιωμένο σε θλίψη για τις παλιές μνήμες -από το Πήλιο- που ολοένα και λιχσταεύουν, συναντούμε και στις "Πλαγιές του Πηλίου": πρόκειται για ένα κείμενο συγγενές προς το "Από μακριά", ως προς την κοινή αναφορά στο χρονικό διάστημα, που ο συγγραφέας εργαζόταν ως δάσκαλος στην Πορταριά, περιστατικό που βρίσκεται τόσο πίσω στο παρελθόν, ώστε να του προκαλεί έντονη λύπη.

Καθώς ο καιρός περνά, διαβάζουμε σε πολλές σχετικές με την Ελλάδα σελίδες εκφράσεις όπως **"είχα πολλά χρόνια να πάω..."** που αναφέρεται στην περίπτωση της Υδρας. Ο Παναγιωτόπουλος, το είδαμε και παραπάνω, επιστρέφει σε ήδη γνωστά του μέρη για να διαπιστώσει τις διαφορές, χωρίς να διστάσει να εκφράσει τον ενθουσιασμό του, όπου αυτός εμπνέεται, αλλά και χωρίς να πάψει να επισημαίνει τα "κακώς κείμενα", που τώρα έχουν διαφοροποιηθεί: παλιότερα ήταν η κακή κατάσταση του οδικού δικτύου και όλες εκείνες οι δυσχέρειες που εμποδίζουν την ομαλή μετάβαση από τον ένα τόπο στον άλλο, η ασύδοτη ανοικοδόμηση, το απαράδεκτο βιοτικό επίπεδο και η χαμηλή πνευματική στάθμη των ανθρώπων της υπαίθρου' τώρα είναι η εισβολή του τουρισμού, που απειλεί με αλλοίωση την ελληνική ταυτότητα τόπων και ανθρώπων. Αυτό είναι και το κύριο θέμα του "Βράχου της Υδρας", όπως και της Σκιάθου, για την οποία ο Ι.Μ.Π. μιλεί με σκληρότητα ασυνήθιστη στον τρόπο που αντιμετωπίζει τμήματα ή το σύνολο της πατρίδας του: **"Σε λίγο θα έχει υποστεί και η Σκιάθος την τύχη της Υδρας και της Μυκόνου. Θα προσπαθεί να διατηρήσει την αρχαία ψυχή της, το αρχέγονο φρόνημά της αδούλωτο και δεν θα το κατορθώνει. Θα γίνει ένας τόπος πολύχρωμος, όλος επιφάνεια, όλος φλούδι, χωρίς στέρεο ύψος, μια γλοιώδης μέδουσα που θα επιπλέη χωρίς νόημα στα νερά του Αιγαίου**¹¹⁵. θλίβεται όμως εξίσου, όταν συναντά, στους αντίποδες του τουριστικού οργασμού την εκκατάλειψη και την ερήμωση, που αναφέρεται στο Γαλαξείδι του 1959¹¹⁶.

Είπαμε, ότι, πολλά από τα μέρη, στα οποία αναφέρεται ο Παναγιωτόπουλος σε μεταγενέστερα κείμενά του, τα περιηγείται σε δεύτερη επίσκεψη. Όπως όμως είναι φυσικό, η Ελλάδα δεν μπορεί να εξαντληθεί εύκολα, πράγμα ακόμα πιο φυσικό στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο ως τη δεκαετία του '50, όταν η μετακίνηση στον ελληνικό χώρο δεν ήταν απλή υπόθεση' έτσι υπάρχουν ακόμα τόποι άγνωστοι στον Ι.Μ.Π. και το γεγονός, ότι οι τόποι αυτοί είναι στην

πλειοψηφία τους νησιά, δεν είναι τυχαίο, όταν συνδεθεί με τις δυσκολίες στις θαλάσσιες συκοινωνίες, ως κάποια εποχή τουλάχιστον. Εδώ βλέπουμε να υπεισέρχεται έντονος ο παράγοντας χρώψιμο. Το παρακάτω απόσπασμα θα μπορούσε να μας κάνει να πιστέψουμε, πως ο "περιηγητικός πυρετός" δεν είχε για το συγγραφέα άλλο σκοπό από τη μεταφορά του στο χαρτί: **"Απομένουν ακόμη, παρ' όλο τον περιηγητικό πυρετό, που ασταμάτητα με κατέχει, κάποιες μορφές του ελληνικού χώρου, που δεν έχουν περάσει στα ταξιδιωτικά μου απόγραφα"**¹¹⁷. Οι γραμμές αυτές γράφτηκαν με αφορμή την επίσκεψη του Ι.Μ.Π. στη Λέσβο, στην οποία και αφιερώνει τρία κείμενα. Το "Βορειοανατολικό Αιγαίο" ή "Μια πρώτη εντύπωση από τη Λέσβο" περιλαμβάνει μια εύστοχη φυσική προσέγγιση του νησιού, μέσα από την περιγραφή, τη μικρή αλλά πετυχημένη σπουδή στην -κυρίαρχη στο νησί- ελιά, μέσα τέλος από την αντίχνευση του ύφους του Λεσβιακού τοπίου: **"Η Λέσβος πραγματοποιεί, επάνω στο Βορειοανατολικό Αιγαίο, αντίκρου στην Διολίδα του έπους, χώρα κι αυτή Διολική, την ευγένεια, τη λεπτότητα και τη συμμετρία του κλασσικού τοπίου"**. Και παρακάτω: **"Παρατήρησα, πως είναι αμετάθετα κλασσικό το τοπίο της Λέσβου. Αυτό δε σημαίνει μόνο ευγραμμία, λιτότητα και λεπτότητα. Σημαίνει περισσότερο απ' όλα, πνευματικότητα. Υπάρχει παντού χυμένη μια διαφάνεια, που επιτρέπει στο πνεύμα να βρίσκει την ουσιαστική του ώρα. Διοθάνεσαι, πως μπορείς εκεί πέρα να συζητάς για την ποίηση, να μη την αντικρύζεις μόνο πραγματοποιημένη, για τις ιδέες και για τα αιχμηρά προβλήματα του σύγχρονου κόσμου, να υπηρετήs το πνεύμα, χωρίς να μετατοπίζεσαι"**¹¹⁸. Αυτή ακριβώς την πνευματικότητα ζητεί να αποδώσει ο Ι.Μ.Π. με το δεύτερο, αφιερωμένο στη Λέσβο, κομμάτι του, το "Χώρο του πνεύματος". Πρόκειται για ένα άρτιο κείμενο, με όλη την πνευματική πορεία του νησιού, σε άμεση σχέση με το φυσικό περίγυρο και την κατάνυξη της "Χριστιανικής Λέσβου", για να χάσει όμως κάπως στην τελευταία του παράγραφο,

όταν ο συγγραφέας προσπαθεί να περιλάβει αραδιαστά τα πάντα ("Είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να δώσω σ' ένα, όσο και να πηξ, συνοπτικό άρθρο τα στοιχεία, που σχηματίζουν το πνευματικό κλίμα της Λέσβου"¹²⁹ σημειώνει). Και το αφιέρωμα στο νησί τελειώνει με το απολιθωμένο δάσος στο Σίχρι και το θεόφιλο, δύο ετερόκλητα δηλαδή στοιχεία, που συναντιούνται μόνο κάτω από τον τίτλο του κειμένου: "Φυσικά φαινόμενα" και όπου είναι αξιοπρόσεχτη η ανάλυση του έργου του λαϊκού ζωγράφου, ζυγισμένη ανάμεσα στην αιτιολογημένη αποδοχή και ασυγκράτητο ενθουσιασμό της κοινής γνώμης. Γενικά η Λέσβος είναι μια από τις καλύτερες περιπτώσεις μετάδοσης του νοήματος ενός τόπου, μέσα από τη φύση και το πνεύμα, που παρουσιάζονται αλληλένδετα.

Δε θα μπορούσε να πει κανείς το ίδιο για τη Χίο, όπου ο Παναγιωτόπουλος βρέθηκε καλεσμένος' καλεσμένος ήταν και στη Λέσβο -δεν παραλείπει μάλιστα, στο "Βορειοανατολικό Αιγαίο", να αναφερθεί σε συγκεκριμένους ανθρώπους που τον ξενάχησαν στο νησί τους, προσφέροντάς τους έτσι, μέσα από τη δημοσιότητα, ένα δείγμα της ευγνωμοσύνης του' με τη διαφορά όμως ότι στη Λέσβο είχε χρόνο στη διάθεσή του -και το αποτέλεσμα είναι ανάλογο-, ενώ στη Χίο έμεινε τριάντα έξη -όπως μαρτυρεί ο ίδιος- ώρες' το αποτέλεσμα είναι και πάλι ανάλογο: έτσι η Χίος του, παρά το γεγονός ότι της αφιερώνονται δύο κείμενα, παραμένει μια ρηχή συσσώρευση πληροφοριών. Μοναδική εξαίρεση η μικρή περιγραφή του ταξιδιού ως το νησί, της ανατολής του ηλίου από τις ακτές της Ιωνίας και των συναισθημάτων που τον κατέχουν μπροστά σ' αυτό το θέαμα, γεγονός φυσικό αν σκεφτούμε ότι ο Παναγιωτόπουλος είχε τη χρονική άνεση που του χρειαζόταν για μια τέτοια περιγραφή, άνεση που του έλειπε κατά την περιήγησή του στο νησί.

Φαίνεται πως οι θαλασσινές διαδρομές είχαν ιδιαίτερη ζοητεία για τον Ι.Μ.Π. που τις περιγράφει με επιτυχία' στην ενότητα την αφιερωμένη στα Δωδεκάνησα υπάρχουν δύο τέτοιες περιγραφές. Η πρώτη είναι μια σύντομη

δοκιμακή σπουδή στη λιτότητα του αιχαιοπελαχίτικου τοπίου¹²⁰, η δεύτερη μια απόδοση της εικόνας, από το πλοίο, της άγονης γραμμής με το πέρασμα από τα μικρά δωδεκάνησα¹²¹, ενώ μια πετυχημένη προσέγγιση του πνεύματος των ελληνικών νησιών θα συναντήσουμε στο "Λαό της Θάλασσας":

"Θαλασσοδρομώντας από νησί σε νησί, δεν αντικρύζει κανείς παρά θαλαζωπές, σταχτιές ή μελιχρές πλαγιές, σκοτεινούς βράχους ανέσα αιχμάλωτους των ανέμων, σκληρές ακροθαλασσιές, κορυφές με ασβεστωμένους ταπεινούς αγίους, σύντομες κοιλάδες που βιάζονται ν' αποσυρθούν, σπηλιές όπου το κύμα κομματιάζεται και ροιθεί, μια αζέρωξη μοναξιά, που διατυπώνεται με ξεκομμένους όγκους, με καθάρτες γραμμές, με σχήματα, που αναδύονται μέσ' από τους φωτεινούς σαφείς του νερού, με την πλαστική τους βεβαιότητα, ακηλίδωτα, άμωμα, σαφή. Παντού αισθάνεσαι, πως υπάρχει ένας αναγνίλεκτος λογισμός, χωρίς αποδράσεις, χωρίς κενά, μια ιερή θαυμαστή κατάφαση"¹²².

Παρακάμπτουμε την ενότητα της Μακεδονίας-Θράκης, που δεν αποτελεί τίποτ' άλλο από επανάληψη -περιληπτική- των αντίστοιχων κομματιών στους *Ελληνικούς Θρίζοντες* με εξαίρεση ίσως την αξία της φυγής "για όλους εμάς, που ζούμε στον πάταγο της Αθήνας, αυτή την αδιάκοπη καταδυναστευση"¹²³ στοιχείο που συναντούμε συχνά από τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του '50, οπότε η ραχδαία εξέλιξη της πρωτεύουσας τη μετέβαλε σε παταχώδη και ανυπόφορη πόλη.

Περνούμε στην Κύπρο, που θα την εξετάσουμε μαζί με την Ευρυτανία και τη Σαντορίνη, αφού, όπως είπαμε, τα σχετικά κείμενα χράφονται με αφορμή ένα συγκεκριμένο γεγονός ή ρίχνουν το βάρος τους στο γεγονός αυτό. Στην περίπτωση της Κύπρου κανένα από τα τρία κείμενα δεν αποτελεί άμεσο ταξιδιωτικό αφιέρωμα, καθ' όσον κανένα δεν ήρθε ύστερα από πρόσφατο ταξίδι

στη Μεγαλόνησο. Είναι ύστερα από εντυπωσιακές εξελίξεις του Κυπριακού ζητήματος, που φέρνουν το νησί στο προσκήνιο, οπότε αφιερώνει και ο Ι.Μ.Π. κάποια κείμενά του. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο "Χαιρετισμός", γραμμένος στα 1954, δίνει, ανάμεσα στ' άλλα και εικόνες από την Κυπριακή φύση, η οποία τότε ακόμη ήταν άγνωστη στο συγγραφέα (πρόκειται βέβαια για εικόνες περίπου ουδέτερες, που θα μπορούσε κανείς να συναντήσει στα περισσότερα μέρη της γης, οι οποίες αποδίδονται στην Κύπρο με συγκεκριμένες γεωγραφικές αναφορές). Τα άλλα δύο κομμάτια - "Το πάθος της Κύπρου" (1954) και το "Οδοιπορικό της Κύπρου" (1964)- προδίνουν ξεκάθαρα το πέρασμα του Παναγιωτόπουλου απ' το νησί, καθώς κινούνται με άνεση στο χώρο του. Εδώ έχουμε να κάνουμε με αναμνήσεις από το σχετικό ταξίδι (που είχε γίνει δυόμισυ χρόνια πριν) και κύριος στόχος των κειμένων αυτών -το δεύτερο αποτελεί ταυτόχρονα κριτική του β' τόμου του βιβλίου *Κύπρος* της Αθηνάς Ταρσούλη -είναι η απόδειξη μέσα από την ιστορία, τη γλώσσα, ακόμη κι από το τοπίο, της ελληνικότητας της Κύπρου.

Η Σαντορίνη αποτελεί επίσης ένα κείμενο "κατόπιν εορτής", ο Παναγιωτόπουλος γράφει, καθώς ξαναφέρνει στο νου του παλιότερη επίσκεψή του στο νησί, που έμεινε ασυνόδευτη από ταξιδιωτικό κείμενο¹²⁴, όπως και τη γενική εικόνα από το αεροπλάνο, καθώς γύριζε, στα 1949, από την Αλεξάνδρεια. Αφορμή είναι οι σεισμοί, που έπληξαν επανειλημμένα κατά την περίοδο 1925-1950 τη Σαντορίνη, δίνοντας στο κομμάτι μια διαφορετική θεματολογία εισαγωγή σε σχέση με ό,τι συνήθιζε ο Παναγιωτόπουλος ως τότε: πρόκειται για μια λιρική αναφορά στη δράση του Εγκέλαδου με προεκτάσεις στην επίδρασή της πάνω στον τρόπο ζωής και σκέψης ακόμη των κατοίκων σεισμογενών ή σεισμοπλήκτων περιοχών. Μέσα από αυτή της την ιδιότητα εξετάζεται η Σαντορίνη, χωρίς εδώ να χρησιμοποιούνται φιλολογικές αποσκευές' και είναι γεγονός, ότι το αποτέλεσμα εξυπηρετεί το σκοπό του συγγραφέα ντύνοντας το "απαρχαμένο νησί" μ' ένα διαφορετικό περίβλημα υποβολής. Παρόμοια κοιταχμένη παρουσιάζεται και η Ευρυτανία (με αφορμή την καταστροφή στο

Μικρό Χωριό) με ανάλογο, προς εκείνο της Σαντορίνης, πρόλογο: "Η ζη μας είναι πολύ όμορφη. Έχει πικρό αντιστάθμισμα, τη μοίρα της ομορφιάς. Μια ιδιαίτερη γεύση, μια γεύση ματαιότητας. Εζήσαμε χιλιάδες χρόνια με τούτο τη γεύση στα χείλη. Στους πρώτους καιρούς μεσ' από τις απροσδόκητες καταστροφές εβλάσταιναν οι μύθοι. Επειτα οι καταστροφές έγιναν ιστορία. Τώρα μπορεί και να μην είναι πια ιστορία. Μπορεί και να είναι μια υπόμνηση"¹²⁵. Αξίζει να σημειωθεί και είναι χαρακτηριστικό της πολύχρονης ενασχόλησης του Ι.Μ.Π. με την ταξιδιογραφία το γεγονός ότι, όποτε ο συγγραφέας αφιερώνει κάποιο κείμενο στον τόπο που έπληξε ο Εγκέλαδος, αυτό γίνεται με αναφορά στους προηγούμενους σεισμούς, οπότε όσο περνά ο καιρός προστίθενται -στα καινούργια κείμενα- όλες οι προηγούμενες σεισμόπληκτες περιοχές' έτσι διαβάζουμε στη "Σαντορίνη": "Υστερ' από τα Επτάνησα, ύστερ' από τις ακροθαλασσιές του Παρρασητικού και τις πλαγιές του Πηλίου η Σαντορίνη", ενώ στην "Καταστροφή" σημειώνεται: "Πότε θρηνούμε τα νησιά του Ιονίου, πότε την κατασπαραχμένη Σαντορίνη, πότε την Κορινθία, πότε τη Μαγνησία, πότε την άλλη Ελλάδα".

Είναι περίεργο, που η Κρήτη του αντιστάθηκε του Παναγιωτόπουλου. Ίσως γιατί δεν είχε ποτέ το χρόνο που θα χρειαζόταν για να αποδώσει το συνολικό νόημα του νησιού. Παρά το γεγονός ότι της αφιέρωσε κατά καιρούς τέσσερα κείμενα με αρχή στους *Ελληνικούς Ορίζοντες* -, παρά το γεγονός ότι το θέμα προσφέρεται για τη συγγραφή ενός μεγάλου κειμένου ή κι ενός λιγισέλιδου βιβλίου ακόμη, ωστόσο δεν κατάφερε να πετύχει παρά μια αποσπασματική, περιστασιακή κάλυψη. Σε κάθε κομμάτι ξεκινούσε απ' την αρχή, σε μια νέα προσπάθεια, η ενότητα όμως δεν κατορθώθηκε ποτέ. Τα κείμενα σε μεγάλο μέρος τους, επαλαμβάνουν το ένα το άλλο, ενώ κάθε κομμάτι προσφέρει και νέα στοιχεία, αποκαλύπτοντας μια νέα πλευρά της Κρήτης που μένει όμως

ανολοκλήρωτη. Ως κι η εποχή, που επισκέφθηκε ο Ι.Μ.Π. το νησί, βοήθησε άθελά της την επανάληψη: πάντοτε άνοιξη, οπότε η περιγραφή της φύσης γίνεται αναπόφευκτα, από κείμενο σε κείμενο, πανομοιότυπη. Εχουμε λοιπόν απόδοση του ανοιξιάτικου κρητικού τοπίου τόσο στο "Έαρ της Κρήτης" (*Ελληνικοί Ορίζοντες*) όσο και στην "Ανοιξιάτικη Κρήτη" τις πορτοκαλιές του Αλικιανού και το κελάιδημα των αηδονιών θα τα συναντήσουμε στην "Ανοιξιάτικη Κρήτη" και στο "Ταξίδι της Κρήτης" περιγραφή πολιτειών, όπως το Ρέθυμνο, θα βρούμε στα "Τοπία της Κρήτης" και στην "Ανοιξιάτικη Κρήτη" (που, όπως δείχνεται, αποτελεί περίπου συναχική στοιχείων όλων των άλλων κομματιών). Μονάχα στο "Ταξίδι της Κρήτης" με τον υπότιτλο "Η μνήμη και η παρουσία" υπάρχει μια προσέχχιση του νησιού μέσα από τους ανθρώπους που το σφράγισαν με την παρουσία τους (Καζαντζάκης-Βενιζέλος), χωρίς όμως και πάλι να υπάρχει η πειστικότητα που συναντήσαμε π.χ. στη, στοιχειωμένη από τη μνήμη του Καρυωτάκη, Πρέβεζα. (Είναι φανερό ότι η εσωτερική δόνηση του Ι.Μ.Π. δεν ήταν τέτοια, που θα του επέτρεπε να δει την Κρήτη μέσα από τον Καζαντζάκη -όπως έχινε την Πρέβεζα- και όχι άμεσα από τη δική του σκοπιά).

Στην Πάτμο ο Παναγιωτόπουλος ταξιδεύει προετοιμασμένος -ψυχικά κατά κύριο λόγο- αλλά και κάτι περισσότερο: αποφασισμένος (αντίθετα από την κάποια αβουλία και υποχωρητικότητα στην περίπτωση της Κρήτης) να κατακτήσει τον τόπο, να μην αφήσει να παρεισφύσει στην τελική του εντύπωση κανένα άλλο στοιχείο, πέρα απ' αυτά που κουβαλούσε μέσα του πηγαίνοντας.

Απ' ό,τι φαίνεται πάντως η Πάτμος ανταποκρίθηκε στις απαιτήσεις του και τα τρία κείμενα που της αφιερώνει προδίνουν κάτι από την εσωτερική ένταση και το πρίσμα κάτω από το οποίο είδε και έζησε το νησί. Ο Ιωάννης απ' τη μια, το μοναστήρι απ' την άλλη είναι τα κυρίαρχα πνεύματα, που εξουσιάζουν τον τόπο αλλά και τους ανθρώπους του: **"Λαός ξύμαχος και θαλασσινός, κατανοητικός, με τη συνείδηση πως φρουρεί την παράδοση και είναι**

και ο τόπος καταπονεμένος, αποκαμωμένος, καλοπροαίρετος. Εξω από τον πάταγο, τη λαιμαργία και τη θολή αυτογνωσία των καιρών. **Εννοω τη σύντομη διαμονή μου στην Πάτμο σαν μυστική θητεία σ' ένα ιδανικό καθαριού**¹²⁶. Η φιλολογοική αποσκευή, που σε κείμενα έξαρσης, όπως αυτά της Πάτμου, θα μπορούσε να ενοχλεί, είναι φυσικά απαραίτητη -ιδίως σ' ό,τι αφορά την ιστορία του συγγραφέα της Αποκάλυψης και του μοναστηριού του Όσιου Χριστόδουλου- και συμπληρώνει την εικόνα, χωρίς να γίνεται κραυγαλέα -μονάχα η παρένθεση του θάνθου φαίνεται λίγο εκτός κλίματος- ενώ η παρουσίαση της σύγχρονης Πάτμου δοσμένη, όπως είδαμε, μέσα από το φίλτρο της παράδοσης του νησιού, εναρμονίζεται με το υπόλοιπο κείμενο. Γενικά τα τρία κείμενα για την Πάτμο είναι από τα αρτιότερα. Τα στοιχεία που τα απαρτίζουν, ισορροπούν, χωρίς να επικαλύπτει το ένα το άλλο, ενώ το συνολικό τους πνεύμα αποπνέει μια ιδιότυπη κατάνυξη, που, πέρα από το καθαρά θρησκευτικό τμήμα του, αγκαλιάζει ολόκληρο το νησί: **Το ταξίδι της Πάτμου είναι μια άσκηση. Άσκηση αντίκρου σε μια έκφραση κάλλους, που δεν εξαντλείται στη λιτότητα και την ευγένεια της δραμμής και στην ιδιορρυθμία του σχήματος, αλλά πηγαίνει βαθύτερα, στους μυστικούς χώρους όπου οι βιοτικές μέριμνες αποσύρονται ντροπισμένες**¹²⁷. Αυτή του η στάση, καθαρά και εκούσια υποκειμενική, μπορεί να δίνει μερικές από τις καλύτερες σελίδες του, χαρακτηρίζεται όμως από κάποια μονομέρεια, καθώς ο συγγραφέας μικραίνει, περιορίζοντάς το μόνο στους προετοιμασμένους, το φάσμα των αναγνωστών του· είναι σε λίγους, που απευθύνεται. Δεν είναι για όλους **Αυτός ο αγνισμός, κολλύτιμο δώρο της Πάτμου στους προετοιμασμένους**¹²⁸.

Το Άγιον Όρος, αποτελούμενο από δέκα κομμάτια, είναι η μεγαλύτερη ενότητα, ύστερα από εκείνες των *Ελληνικών Οριζόντων*. Δεν είναι κάτι αφύσικο, αφού ο χώρος προϋποθέτει παραμονή μεγαλύτερη από εκείνη των δύο ή

το πολύ τριών ημερών, που αποτελούσε κανόνα στις προηγούμενες περιηγήσεις του συγγραφέα (ακόμη και στην αποστολή της *Πρωίας*, παρά τη μεγάλη συνολική της διάρκεια, ουσιαστικά ο Ι.Μ.Π., αναγκασμένος να περιοδεύει διαρκώς, δεν έμενε σε κάθε μέρος παραπάνω από μια μέρα, ενώ σε πολλές περιπτώσεις, η παραμονή του ήταν υπόθεση μερικών ωρών). Είχε έτσι την ευκαιρία να αποκτήσει, αν όχι μια πλήρη, πάντως μια πολύπλευρη εικόνα του Αγίου Όρους, να γνωρίσει από κοντά τον τρόπο ζωής, περιηγούμενος αρκετά από τα μοναστήρια, ενώ η επίσκεψή του σε σκήτες του έδωσε τη δυνατότητα να έχει εμπειρία και άλλων μορφών του μοναχικού βίου. Αποτέλεσμα αυτής της επαφής είναι ένας αριθμός διαπιστώσεων, που σκοπό έχουν από τη μια να απομυθοποιήσουν και από την άλλη να αποκαταστήσουν, τοποθετώντας τα πράγματα στις σωστές τους διαστάσεις, όπως και η υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης στάσης που περιλαμβάνει προτάσεις πάνω σε καίρια ζητήματα σχετικά με την επιβίωση και τη λειτουργία του Αθωνικού κόσμου. Η ουσιαστική αυτή γνώριμία πραγματοποιείται και μέσα από τη μετακίνηση στον ευρύτερο χώρο του Αθω, μέσα από το φυσικό περίγυρο, τις αρχιτεκτονικές μορφές, ακόμη μέσα από την αισθητική προσέγγιση με τη βοήθεια της αερογραφίας, γεγονός που του επιτρέπει να συλλάβει καλύτερα το νόημα του τόπου. Δε λείπουν οι φυσικές περιγραφές, που όμως χαρακτηρίζονται από κάποια δυσκαμψία σε περίπτωση τοποθεσιών με ειδυλλιακή φύση, για να κερδίσουν σε υποβολή, όπου η σκληρότητα του τοπίου συναγωνίζεται εκείνη του μοναχικού βίου: **“ο τόπος είναι φαντασμαγορικά αγέρωχος, ένας τόπος που θα τον ονόμαζε κανείς αφιλόξενο, αδιάλλαχτο, ανένδοτο, αν περιωριζόταν στο πρώτο άγγιγμα. Η ακτή ολόγυρα είναι γεμάτη δειγάντιους βράχους που κατεβαίνουν ολόρθοι στο κύμα. Οι ρίζες τους είναι αλλού κουφαλισμένες καθώς το κορμί ενός ητημμένου Βριάρεω, αλλού απείραχτες από την ασταμάτητη επίθεση του νερού. Αν περιηλέης τον τόπο, η πρώτη εντύπωση είναι σκληρή και ελκυστική, ασκεί αλλόκοτη**

ζοητεία, καθώς ένας μεθυστικός εφιάλτης¹²⁹.

Δε λείπει και η κριτική προσέγγιση της τέχνης των Θεοφάνη και Πανσέληνου, που γίνεται εύστοχα και άρτια, για να καταλήξει στη σύγκριση και διάκριση, "με τον πρώτο αυστηρά πειθαρχημένο, όλο δύναμη και πάθος, το δεύτερο ελευθεριώτερο, πιο φωτεινό, πιο πλαστικό"¹³⁰, έτσι, που συνοψίζοντας, να σημειώσει ο συγγραφέας τελικά: "Ο Πανσέληνος είναι παράφορος, θαίμαρχος, ορμητικός. Ο Θεοφάνης είναι ακριβολόγος, προσηλωμένος στο δόγμα, θατρεύει την τάξη, δαμάζει το πάθος του με το χαλινάρι του κανόνα"¹³¹.

Ο Παναγιωτόπουλος είναι γνώστης των βασικών αρχών και ιδεωδών του μοναχισμού, του "βαθύτερου νοήματος του ασκητισμού"¹³² στο οποίο και αφιερώνει ένα ολόκληρο κομμάτι με σαφείς έννοιες τεκμηριωμένες από την Εκκλησιαστική Ιστορία και τους εκπροσώπους της. Είναι επίσης άρτια ενημερωμένος τόσο για τις γενικότερες ιστορικές συνθήκες, όσο και για την συμβολή τους στη δημιουργία της μοναστικής πολιτείας, για το ιστορικό κάθε Μονής και για τις επιφανείς προσωπικότητες που βρέθηκαν ή πέρασαν κατά καιρούς από το θρος.

Πέρα όμως από τις ποικίλες ιστορικές του αναφορές, επιδιώκει να ζήσει και την παρούσα ώρα του Αθω: δε χάνει έτσι ευκαιρία να πλησιάσει, να γνωρίσει και να συζητήσει με διάφορους χαρακτηριστικούς ανθρώπινους τύπους, ηγούμενους, αξιογράφους, επιστήμονες, που άφησαν τα εγκόσμια για το μοναχικό σχήμα, μοναχούς των μοναστηριών και μοναχούς των σκητών, ανώτερους και κατώτερους ιεραρχικά ("Μια μικρή πινακοθήκη ηρωικών προσωπικοτήτων που ασκούνται με βαθύτατη αφοσίωση και με βαθύτατη συνείδηση ευθύνης -οι ερασιτέες του απολύτου")¹³³. Δε χάνει επίσης την ευκαιρία να συμμετάσχει, όσο και όταν του είναι δυνατό στη ζωή κάποιων μοναστηριών, όπως για παράδειγμα της Μεγίστης Λαύρας, όπου η

υποβολή πετυχαίνεται με τη βοήθεια των κακών καιρικών συνθηκών και στη Μονή των Ιβήρων, όπου όμως επιδιώκει να δώσει την ατμόσφαιρα όχι τόσο εσωτερικά μέσα από την κατάνυξη, όσο επιφανειακότερα, μέσα από το υποβλητικό σκηνικό που συνθέτουν ο χώρος και τα δρώμενα.

Τελικά, η υποδομή, η γνωστική αποσκευή με την οποία ξεκινά εφοδιασμένος και οι εμπειρίες, που άμεσα αποχτά κατά την παραμονή του, συνδυάζονται και αλληλοσυμπληρώνονται, δίνοντας, όπως και στην αρχή είπαμε, μια εικόνα πολυπλευρη, όχι όμως και πλήρη: αυτό σημαίνει ότι εθίγησαν όλες οι βασικές συνιστώσες, οι σχετικές με το Άγιον Όρος, εθίγησαν όμως με τρόπο συνοπτικό, πράγμα φυσικό, αφού η αντίθετη περίπτωση θα απαιτούσε πολλαπλάσιο χρόνο: βλέπουμε έτσι τον Παναγιωτόπουλο, στην επιθυμία του να μην παρελείψει τίποτα, προσπαθεί να γνωρίσει και να μεταφέρει ό,τι, ως την τελευταία στιγμή, έμεινε απ' έξω: περιέρχεται βιαστικά δώδεκα (!) ακόμη μοναστήρια, που, επίσης περιγράφει σε ένα μόνο κομμάτι.¹³⁴ Όπως και νάχει πάντως το πράγμα, παρα τη βιασύνη που φαίνεται διάχυτη μέσα στο κείμενο (σημειώνει άλλωστε ο ίδιος: **"αλλ' ας θεωρηθούν αυτά τα κεφάλαια υποστήριγμα μνήμης για όσους το έχουν περιηγηθεί [το Όρος] και παρακίνηση για όσους δεν το έχουν γνωρίσει"**)¹³⁵, μια στοιχειώδης εικόνα, ακόμα και των χώρων αυτών, τελικά κατορθώνεται.

Η άμεση γνωριμία με το Άγιον Όρος καταλήγει σε μια αποκρυσταλλωμένη άποψη του συγγραφέα, που αναπτύσσεται διεξοδικά στο "Ένα Επίμετρο". Ο υπότιτλος του κειμένου, "Συμπεράσματα και διαπιστώσεις" χαρακτηρίζει με σαφήνεια το περιεχόμενό του. Ο Παναγιωτόπουλος έχει δει, έχει ακούσει, έχει ζήσει και εκτιμήσει την κατάσταση. Στο επίμετρό του θα βρούμε το λόγο και τον αντίλογο, σε μια προσπάθεια να κριθούν τα πράγματα αντικειμενικά και αμερόληπτα, ενώ οι προτάσεις, που ακολουθούν τις διαπιστώσεις, ξεκινούν από τη θεμελιώδη προϋπόθεση και αναγκαιότητα περίσωσης και διατήρησης του

Ορους (παρά το γεγονός ότι διαδηλώνει την αντίθεσή του προς τον ασκητισμό: **"Οι δρόμοι της σωτηρίας είναι πολλοί. Και ο σωστότερος είναι: ανάμεσα στους ανθρώπους και για τους ανθρώπους"**)¹³⁶ και είναι συγκεκριμένες και ξεκάθαρες, βασιζόμενες σε ριζικές μεταρρυθμίσεις. Αξιζει να σημειωθεί, ότι είναι από τις λίγες φορές που θα συναντήσουμε τον Ι.Μ.Π. να εκφράζει τόσο ανεπιφύλακτα τις πεποιθήσεις του πάνω σε κάποιο λεπτό και ενδεχομένως, επικίνδυνο θέμα, παίρνοντας ευθέως τις όποιες θέσεις του. Ο Αθως χοήτευσε και ταυτόχρονα απέληψε τον Παναγιωτόπουλο. Αναζήτησε, όπως ο ίδιος σημειώνει, πίσω από τη φύση, την τέχνη, την πίστη, την παράδοση, την ιστορία, το νόημα, που, αν σου διαφύγει, **"ξένος ηχάινεις και ξένος επιστρέφεις από το Ορος"**¹³⁷. Η αναζήτηση αυτή διαχετεύεται σε μια γενναία προσπάθεια, να μην περάσει απαρατήρητο το παραμικρό. Πρόκειται για την ίδια εχρήχωση, που συναντήσαμε και στην αποστολή της *Πρωίας* και οδηγεί στο ποθητό αποτέλεσμα μ' ένα συγκεκριμένο τρόπο: έχουμε και πάλι να κάνουμε με μια επίσκεψη-αυτοψία, που απαιτεί ψυχραιμία, αποκλείοντας έτσι τη, σε μόνιμη τουλάχιστον βάση, κατάνυξη, τη βαθύτερη μέθεξη, για να δώσει σ' αντίλλαγμα τις δυνατότητες για τις διαπιστώσεις και προτάσεις που αποτελούν το επίμετρο, επιστέγασμα, αλλά και στόχο του αφιερώματος στον Αθω.

Με τα δέκα κείμενα για το Άγιον Ορος, τελειώνουν τα σχετικά με την Ελλάδα ταξιδιωτικά κείμενα του Παναγιωτόπουλου. Βρισκόμαστε πια στο τέλος του 1966, ο συγγραφέας έχει προχωρήσει σε ηλικία, όχι όμως τόσο, ώστε να μην μπορεί να κινηθεί άνετα -άλλωστε οι μετακινήσεις του στον Αθω, όπως και μεταγενέστερα ταξίδια του, στο εξωτερικό μάλιστα, ως το 1975, πείθουν για το αντίθετο. Αναρωτιέται κανείς για την αιτία της οριστικής αυτής διακοπής, αν λάβει κιόλας υπόψη του ότι υπήρχαν κι άλλοι τόποι στην Ελλάδα, που δεν τους είχε περιηγηθεί. Αναρωτιέται επίσης, κατά πόσο οι περιηγήσεις σταμάτησαν μαζί με τα κείμενα, πράγμα όχι πάντως πιθανό- αν και η άποψη αυτή ενισχύεται από τη δήλωσή του στο *"Βορειοανατολικό Αιγαίο"*¹³⁸, ότι σχεδόν

ταξιδεύει για να γράφει¹³⁹.

Τα ταξιδιωτικά δοκίμια σταματούν κι αυτά στο τέλος του 1966, πράγμα επίσης όχι άσχετο από τη διακοπή των περιηγήσεων -ή τουλάχιστον, των σχετικών κειμένων- της Ελληνικής Επικράτειας, δεδομένου ότι τα δεκαοχτώ, από τα εικοσιοχτώ συνοδικά ταξιδιωτικά δοκίμια αναφέρονται στην Ελλάδα (και δύο μόνο στο εξωτερικό, ενώ τα υπόλοιπα αφορούν την περιήγηση ως γενικότερη δραστηριότητα ιδωμένη κατά εντελώς θεωρητικό τρόπο). Πρόκειται για κομμάτια με θέμα όχι πάντα γεωγραφικά καθορισμένο, ή, έστω, εντασσόμενο σε κάποιο περιορισμένο χώρο. Εχουμε να κάνουμε με σπουδές πάνω στο Ελληνικό τοπίο, ειδικότερες ή γενικότερες. Ειδικότερες θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τις σχετικές με την πέτρα, το πεύκο ή την ελιά, τη θάλασσα ή το τριζόνι, γενικότερες τις σχετικές με το τοπίο π.χ. της Αττικής ή της Ρούμελης από τη μια και από την άλλη τις ευρύτερες εκείνες, που εξετάζουν το ελληνικό τοπίο στο σύνολό του. Εχουμε ήδη αναφερθεί σε περιπτώσεις δοκιμίων που υπάρχουν μέσα σε ταξιδιωτικές εντυπώσεις' στα αυτοδύναμα δοκίμια δε θα συναντήσουμε μεμονωμένες, σαν τις παραπάνω, περιπτώσεις, αλλά περισσότερο ενότητες που αποτελούνται από μεμονωμένα στοιχεία, όπως συμβαίνει με τη "Συμφωνία του πράσινου", όπου βρίσκουμε, περιληπτικά δοσμένες σ' ένα σύνολο, ήδη υπάρχουσες σε κείμενα ταξιδιωτικών εντυπώσεων σκέψεις-σπουδές πάνω στη χλωρίδα. Μια σύγκριση ανάμεσα στις μεμονωμένες σπουδές τόσο στους *Ελληνικούς Ορίζοντες* όσο και στα υπόλοιπα άρθρα της *Ελευθερίας* και στη γενικότερη εικόνα της "Συμφωνίας του πράσινου" κλίνει σαφώς υπέρ των πρώτων, πράγμα που θα μπορούσε και να παραξενέψει, αν πίσω από τη συνοπτική αναφορά στο πράσινο δεν υπήρχε, στόχος τελικός του κειμένου, η σημασία που έχει και ο ρόλος που μπορεί να παίξει η χλωρίδα στον ανθρώπινο εσωτερικό κόσμο και στην πνευματική δημιουργία. Παρόμοια στοχεύει ο Ι.Μ.Π. σε περιπτώσεις, όπως αυτές των εποχών του έτους, που μπορούν να ελημερεύουν τη

λογοτεχνική παραγωγή, καθορίζοντας ακόμα και το πνεύμα συγκεκριμένων λογοτεχνικών ρευμάτων (όπως συμβαίνει με τα δοκίμια "Το Φθινόπωρο" και η "Η σιχαλή βροχή", όπου έχουμε να κάνουμε με μια καλή προσέγγιση του φθινοπώρου, που παραχωρεί όμως το κέντρο βάρους της στη φιλοσοφική προσέγγιση, σε τεκμηριωμένες αναφορές σε εκπροσώπους και κείμενα της παγκόσμιας λογοτεχνίας).

Άλλος τύπος ταξιδιωτικού δοκιμίου μπορεί να θεωρηθεί αυτός που εξωτερικεύει τη διάθεση μιας -μεγαλύτερης ή μικρότερης- στιχμής, οπότε το κείμενο παίρνει τον τόνο εξομολόγησης, του μονολόγου. Παράδειγμα η πολύ καλή "Βροχή της Θεσσαλίας", όπου ο Παναγιωτόπουλος αντιλώντας από τη μελαγχολία της φύσης -από το παράθυρο του τραίνου κατά τη διαδρομή προς τη βόρεια Ελλάδα- επηρεάζεται άμεσα, πετυχαίνοντας, μαζί με τη φυσική περιγραφή, να πλησιάσει τον άνθρωπο, να εντοπίσει προεκτάσεις (άλλοτε με τόνο διδακτισμού, όπως τα περί ηθικής σημασίας της λίσσης, άλλοτε με κάποιο εύθυμο ρομαντισμό, όπως το μισό φιλί, που -όπως του αρέσει να φαντάζεται- πρόλαβε να πάρει, αποχαιρετώντας την αγαπημένη του, ο συνταξιδιώτης του στρατιώτης) και να προκαλέσει υποβολή στον αναγνώστη: **"Όλα σβήνουν μέσα στη σταχτιά καταχνιά, μέσα στην επίμονη βροχή, που πλημμυρίζει τον κάμπο. Γίνεται κ' η συγγειά μολυβιά κι ο τόπος στενεύει ολόγυρα. Σφυρίζει δαιμονισμένα το τρέινο, μοιάζει σα νάχασε πια τον προανατολισμό του και να πηγαίνει αδέσποτο μέσα στο διάστημα, μέσα στο χρόνο, όπου του βολεύει, όπου του ληγαίνει, λήγυρο του καιρού απελπισμένο. Βλέπω αντίκρυ μου, στ' άδεια καθίσματα, νιώθω στο πλάι μου τους νεκρούς. Ταξιδεύουν και κείνοι μαζί μου σε μίαν άγνωστη γης, ζυμνωμένοι τη σάρκα τους, σπασμένοι για πάντα κι ασάλευτα"**¹⁴⁰. Δεν μπορούμε εδώ να μιλήσουμε τόσο για περιγραφή όσο για έκφραση σκέψεων και προσωπικών διαθέσεων. Υπάρχουν βέβαια κομμάτια με καθαυτό περιγραφή, μια μάλιστα σε θέμα ανάλογο (μια ραχδαία βροχή)

παρουσιάζεται ιδιαίτερα επιτυχής, ενώ συναντούμε και μια χτυπητή περίπτωση επανάληψης - για τρίτη φορά τον Πέτρο Βλαστό και τις βεδικές αεελάδες του: **"Εθυμήθηκα τον Πέτρο Βλαστό, που εβάλθηκε κάποτε να περιζράγη μια παρόμοια βροχή στις Ινδίες. Εκεί πέρα πιστεύουν, πως είναι οι θεοί που αρμέζουν τις βεδικές αεελάδες στα λειβάδια τ' ουρανού"**¹⁴¹.

Στα γενικότερα ταξιδιωτικά δοκίμια η εικόνα είναι διαφορετική, πιο σύνθετη και, όσο το δυνατό, πλήρης. Απαιτείται άρτια γνώση του χώρου, τόσο από πλευράς ουσιαστικής, όσο και τυπικής. Ουσιαστική μπορεί να θεωρηθεί η βαθιά γνώση, που αποχτιέται με τη συστηματική επαφή, τόσο προς το σύνολο, όσο και προς ειδικότερα και λεπτομερέστερα μέρη, με την άρτια πληροφόρηση πάνω ο,τιδήποτε αφορά ένα τόπο, συμβάλλοντας στη σύνθεση της εικόνας του. Είναι η ολοκληρωμένη γνώση που έχει αφομοιωθεί και μετουσιωθεί σε βίωμα. Τυπική γνώση θεωρείται εκείνη που καθορίζεται από το εύρος της εμπειρίας, ενώ θα μπορούσαμε να της προσθέσουμε και την αναφομοίωτη, ακατέρχαστη, ουσιαστική γνώση.

Ο Παναγιωτόπουλος αποδεικνύεται τυπικός γνώστης του ελληνικού χώρου, καθώς έχει περιηγηθεί συστηματικά την πατρίδα του -στο ηπειρωτικό τουλάχιστον τμήμα της- διαπιστώνουμε την τυπική αυτή γνώση (απόρροια, κατά μεγάλο μέρος, της αποστολής της *Πρωίας*) χωρίς κόπο μέσα από την άνεση με την οποία κινείται στον Ελληνικό χώρο και τις συχνές σχετικές αναφορές του: **"[...] ας θυμηθούμε τη λίμνη της Καστοριάς, ας θυμηθούμε τα νερά της Εδεσσας, τους εξώστες της Βέρροιας και της Νάουσας προς την ανοιχτή αγκαλιά της Ημαθίας, τον Αλιάκμονα και τον Αξιό και τη μεγάλη καρδιά του Βορρά, τη Θεσσαλονίκη [...] να η Σφακτηρία [...], να η Μεθώνη [...], να ο Μυστράς [...]. Και του Ευρώτα η κοιλάδα [...]. Και της Βυτίνας το σκουροπράσινο έλατο [...]. Και η ζυμνή Γορτυνία [...]. Κι ο παράδεισος της Ανδρίτσαινας και κείνος ο Απόλλων, ο**

Επικούριος [...] ¹⁴². Αποδεικνύεται ακόμη ουσιαστικός γνώστης της Ελλάδας, κάτοχος αυτού που ονομάζει "συνείδηση της γης μας"¹⁴³, με αποτέλεσμα τα γενικότερα δοκίμιά του να παρουσιάζονται εύστοχα και πετυχημένα. Μπορεί έτσι να ορίσει ένα στοιχείο εντοπίζοντας τις λεπτές αποχρώσεις που το διακρίνουν από άλλα ομοειδή, όπως συμβαίνει με το φως της Αττικής και των Κυκλάδων ή με την Ελληνική Θάλασσα: "ας συλλογιστούμε άλλες θάλασσες, μακρινές: της Ανατολής, αποκαμωμένες από την αφόρητη ζέση, ζεμάτες αγνό. Είναι οι θάλασσες που βρίσκονται περίπου σε κατάσταση βρασμού και δημιουργούν ατμόσφαιρα πνιχτή, ασφυκτική [...]. Η τις θάλασσες του Βορρά, μαύρες, σκοτεινές, θυελλώδεις, ρυπαρές, φορτωμένες απειλές και κινδύνους"¹⁴⁴, μπορεί ν' αντικρύσει ένα χώρο μέσα από το ανθρώπινο τοπίο του, μέσα από την έκφραση της τέχνης του, που την ορίζει ως τον εσωτερικό ρυθμό του τοπίου μετουσιωμένο σε πνευματική παρουσία,¹⁴⁵ μέσα από την αρτίωση του λόγου, όπως αυτή μπορεί να συντελεστεί στο συγκεκριμένο χώρο¹⁴⁶, μέσα από τη φιλοσοφία του ακόμη: "Τα πάντα μοιάζουμε απεικασματα, για να θυμηθούμε και πάλι τον Πλάτωνα: το βουνό είναι η αναπαράσταση του ιδεατού βουνού' το ποτάμι, ιδιαίτερα τούτο, του ιδεατού ποταμού' ο κάμπος, του ιδεατού κάμπου. Κάπου υψηλά, στον χαλάζιο αιώρα, στον κόσμο των ιδεών, μπορούμε μονάχα να συναπαντήσουμε τα όντως ποτάμια, τους όντως κάμπους, τα όντως φαράγγια, τις όντως κοιλάδες"¹⁴⁷.

Στόχος του η κατάκτηση του τόπου, πέρα από τις αισθήσεις, με το νου, την καρδιά και την ψυχή, η ταύτιση του τόπου, με τον έτοιμο, πρόσφορο άνθρωπο: "Επικοινωνεί [το ελληνικό τοπίο] άμεσα με τα τρίαβαθα του ανθρώπου. Είναι μια προαιώνια ψυχή, χυμένη παντού, κομματιασμένη σε μικροσκοπικά κομματάκια. Μα η μια και μόνη ψυχή. Τη συνοψίζουν στην ύπαρξή τους οι άφθαρτοι άνθρωποι. Όσοι της έχουν απομείνει πιστοί, όσοι κατόρθωσαν να μείνουν λαός, να μην καταντήσουν

όγλος¹⁴⁸. Ενδεικτικοί και οι τίτλοι των κομματιών του: "Η ψυχή και το πνεύμα της Ρούμελης", "Το πνεύμα της Αττικής", "Το ύφος ενός τοπίου".

Τον τόπο ο Ι.Μ.Π. τον έχει κατακτήσει ανταποκρινόμενος σ' ένα αίτημα, την ύπαρξη του οποίου ο ίδιος αναγνωρίζει, ότι δηλ. η Ελλάδα **"απαιτεί τόσο πλούσια δεκτικότητα"**¹⁴⁹. Μπορεί έτσι να έχει τη βεβαιότητα, που θα τον οδηγήσει σε χαρακτηρισμούς, άλλοτε γλαφυρότερους (**"κι έλεγα τούτο είναι παληκαρίσιο ποτάμι κι όχι νεροσυρμή να ποτίζεις λαχανικά"**¹⁵⁰), συχνά επιχραμματικούς και κοφτούς (**"Η Αττική είναι το κλασσικό τοπίο [...]. Η Αττική, από τον πέμπτο αιώνα και πέρα, δεν είναι γεωγραφικός όρος"**¹⁵¹) και σε αφορισμούς (**"αντίκρυ στο θάνατο θα αισθανθούμε σωστότερα το πνεύμα της Αττικής"**¹⁵², **"Μπορεί να κοιτάξεις την Αττική και να διαβάζεις τον Πλάτωνα"**¹⁵³). Τη βεβαιότητα αυτή επιδιώκει να μεταδώσει στον αναγνώστη, όχι πάντα χωρίς διδακτισμό. Αλλωστε, όπως φαίνεται, η δεκαετία του '50 χαρακτηριζόταν από μια γενικευμένη κίνηση προς τη γνωριμία του Ελληνα με τον τόπο του, όχι στο επιφανειακότερο επίπεδο των αισθήσεων ή της αυτοψίας, όπως αυτή πραγματοποιήθηκε στα 1937 με την *Πρωία*, αλλά ουσιαστικότερα, ακριβώς με την απόκτηση της ελληνικής συνείδησης' για το σκοπό αυτό οργανώθηκαν ομιλίες, ακόμη και διαγωνισμοί για την καλύτερη γραπτή απόδοση των ελληνικών τόπων¹⁵⁴ από αξιόλογους συλλόγους με εθνικές-πολιτιστικές ανησυχίες. Στα πλαίσια τέτοιων εκδηλώσεων χράφηκαν οι *θέσεις και αντιθέσεις του ελληνικού τοπίου* και η "Σπουδή του ελληνικού τοπίου", τα εποπτικότερα και πληρέστερα απ' όλα τα δοκίμια του συγγραφέα.

Τα κείμενα είναι στο μεγαλύτερο ποσοστό τους καλά, γιατί είναι ευθύβολα, αν και τελικά δεν ξεφεύγουν από τη παχίδα της επανάληψης: από τη στιχμή που θα αποδοθούν τα μεμονωμένα στοιχεία ή οι πιο στενά εντοπισμένες γεωγραφικές επιφάνειες (Ρούμελη, Αττική) και συμπληρωθεί το σύνολο, τα κομμάτια

αποκτούν βασικές ομοιότητες μεταξύ τους, τόσο ως προς επί μέρους στοιχεία του περιεχομένου (συγκεκριμένα παραδείγματα το ανθρώπινο τοπίο, η μικρογραφία του σύμπαντος, ο Προφητηλίας της Σαντορίνης, οι Χαμαιεύνοι Πελασγοί, τα ταπεινά μυριστικά χορτάρια, που θα τα συναντήσουμε σε περισσότερα από ένα δοκίμια), όσο και ως προς τη συνολική εικόνα που παρουσιάζουν και τα μηνύματα, που μεταφέρουν. Πρόκειται ακριβώς για την **"Προαιώνια Ψυχή, που, χυμένη παντού, κομματιασμένη σε μικροσκοπικά κομμάτια** [στην περίπτωση μας είναι τα μεμονωμένα στοιχεία] **γίνεται η μια και αδιαίρετη και μόνη Ψυχή"** (συνιστώντας το σύνολο, τη μόνη ενότητα, που δε μπορεί παρά να επαναλαμβάνεται, όταν επιχειρηθεί η συχνή έκφρασή της).

Τα ταξιδιωτικά σημειώματα, δημοσιευμένα, όπως προαναφέραμε, στην *Νέα Εστία* από τον Αύγουστο του 1951 ως τον Ιούνιο του 1956, είναι ταξιδιωτικά κείμενα μικρής έκτασης, γεγονός που τους προσδίνει ιδιοτυπία: μέσα σε περιορισμένο χώρο πρέπει να υπάρξει μια αναφορά σε ένα συγκεκριμένο μέρος, η οποία δεν μπορεί εκ των πραγμάτων να είναι πλήρης, με φυσικές περιγραφές, ιστορικές αναδρομές ή άλλες πληροφορίες, με αποτέλεσμα να διαφοροποιείται αρκετά από τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις, αλλιά και από τα ταξιδιωτικά δοκίμια, περιέχοντας όμως ταυτόχρονα στοιχεία κι' από τα δύο (χωρίς φυσικά ν' αποκλείεται η περίπτωση, όπου κάποιο σημείωμα πλησιάζει περισσότερο προς το δοκίμιο -όπως ο "Κάμπος της Βοιωτίας"- ή προς την ταξιδιωτική εντύπωση -όπως το "Λελούδι της Μονοβασιάς").

Θα συναντήσουμε ένα κύριο στοιχείο, που αποτελεί και το κεντρικό θέμα του κομματιού και το οποίο αναπτύσσεται συνήθως προς το τέλος του κειμένου. Ο Παναγιωτόπουλος ξεκινά με τη γνωστή μέθοδο της φυσικής περιγραφής, που όμως τώρα δεν παίζει παρά το ρόλο σκηνικού, μπροστά από το οποίο θα παρουσιάσει το κυρίως θέμα. Το τελευταίο μπορεί να είναι -πράγμα που συμβαίνει τις περισσότερες φορές- ένα από τα ίδια τα στοιχεία του σκηνικού, που όμως απομονώνεται και έρχεται στο προσκήνιο, για ν' αναπτυχθεί από το συγγραφέα

και να γίνει πηγή για κάποιες προεκτάσεις στη σκέψη ή τη διάθεσή του. Παράδειγμα ο "Κισσός του Μυστρά": στη βυζαντινή πολιτεία ο Ι.Μ.Π. έχει ξαναπάει, αφιερώνοντάς της αρκετές σελίδες, είτε αυτούσιες είτε στα πλαίσια μεγαλύτερων κειμένων.

Ένα ακόμη κείμενο με τη μορφή των προηγουμένων θα ήταν περιττό. Απομονώνει λοιπόν ο συγγραφέας τον κισσό, ένα φυτό, που, μέσα στην ερημιά του Μυστρά, τραβά την προσοχή και εστιάζει τον ενδιαφέρον δημιουργώντας ταυτόχρονα μια πετυχημένη, σχεδόν φωτογραφική εικόνα της χρωματικής αντίθεσης ανάμεσα στο ζωντανό καταπράσινο του φυτού και στο γκριζο των ερειπίων. Ανάλογο είναι το παράδειγμα των σημειωμάτων "Τα τρία παχώνια", "Σπιτάκια της ερημιάς", "Ο λόφος με τα ρείκια", όπου ο Ι.Μ.Π. βρίσκει ευκαιρία να μιλήσει για την παιδική αθωότητα ή "Τα τρία γουρουνάκια", όπου η κατάλληλη είναι μια επίθεση κατά της καθαρεύουσας.

Στις δύο όμως τελευταίες περιπτώσεις οι προεκτάσεις μπορούν να θεωρηθούν περίπου αυθαίρετες και τραβηγμένες και μόνο με αρκετή ελαστικότητα παίρνουν τη θέση προεκτάσεων του κυρίως θέματος -ιδιαίτερα στα "Τρία γουρουνάκια", που, θυσιασμένα στις ανάγκες της καταναλωτικής κοινωνίας, από ζωντανά γουρουνάκια γίνονται σφαγμένα χοιρίδια, γεγονός που, μάλλον άστοχα, συνδυάζεται με την καθαρεύουσα: **"Είδατε η καθαρεύουσα, νεκρή η ίδια, έχει και την ικανότητα να σκοτώνει τα πάντα. Τα γουρουνάκια, όσο ζουν, είναι απλά και τίμια, γουρουνάκια. Μόλις τα πιάσει ο φονιάς στα χέρια του γίνονται χοιρίδια [...]. Όπου σφαγή και χοιρίδιο. Ιδού τι κατορθώνει η καθαρεύουσα!"**.¹⁵⁵

Πέρα από τις άτυχες αυτές περιπτώσεις έχουμε κι άλλες, όπου η μετάβαση από το κυρίως θέμα στην προέκταση γίνεται με τρόπο ομαλό, και πειστικό, όπως π.χ. στο "Ανέβασμα" τα 26 χρόνια, που μεσολάβησαν από το πρώτο ως το δεύτερο τούτο ανέβασμά του στο Παλαμήδι, η άφιξη πάνω **"ανάμεσα όχι στους**

ανήμπορους, μα στους θεληματικά στερνούς¹⁵⁶, είναι φυσικό να τον κάνουν να σκέφτεται τον καιρό που περνά¹⁵⁷ καταλήγοντας στην παρήγορη παρατήρηση: "Κι ως θυμηθούμε πως δεν είναι έκταση η ζωή. Ενταση είναι"¹⁵⁸.

Υπάρχουν επίσης περιπτώσεις, όπου το σημείωμα γράφεται με αφορμή ένα τυπικό γεγονός, π.χ. μια πρόσκληση προς το συγγραφέα από τοπικούς επαρχιακούς φορείς, για συμμετοχή σε πολιτιστικές εκδηλώσεις' γίνεται τότε αναφορά σε συγκεκριμένα άτομα, τα οποία ο Ι.Μ.Π. ευχαριστεί ή επαινεί (όπως στο "Ηράκλειο της Κρήτης" και το "Τουρισμό", που αφορά στο Μεσολόγγι).

Θα συναντήσουμε ακόμη τρία αυτοτελή σημειώματα, που, δημοσιευμένα το ένα ύστερα από το άλλο, στο ίδιο τεύχος της *Νέας Εστίας*, αποτελούν μιαν ενότητα: "Η βροχερή Λαμπρή", "Ένας περίπατος στην αιθρία", "Ο κήπος των ηρώων" δεν είναι τίποτε άλλο από τρεις, αναφορές σε ισάριθμες στιχμές των διακοπών του συγγραφέα στη Ρούμελη, το Πάσχα του 1955. Πρόκειται για ένα νέο τρόπο κάλυψης μιας χρονικής περιόδου κοντά στη φύση, όπου συνδυάζεται ο ημερολογιακός αποσπασματικός χαρακτήρας με την καταγραφή εικόνων, συμβάντων και διαθέσεων. Αποφεύχεται παράλληλα η επανάληψη στοιχείων ήδη γνωστών από προηγούμενα πολυπληθή κείμενα με θέμα την Αιτωλία' την ίδια παξίδα, πέρα από την παραπάνω τριλογία, την αποφεύχει ο Παναγιωτόπουλος και με το "Χύμα και νερό της πατρίδας"¹⁵⁹, προγενέστερο σημείωμα, όπου παρουσιάζεται η φύση της Αιτωλίας, με τελικός όμως στόχο μετατοπισμένο στην υπόθεση της τοπογραφίας.

Γενικά, τα ταξιδιωτικά σημειώματα είναι, στο μεγαλύτερο μέρος τους, εστίαση σε ένα στοιχείο, που απομονώνεται και μεγεθύνεται, το σταμάτημα του χρόνου σε μια στιχμή, το περιεχόμενο της οποίας, συλλέχεται, περιγράφεται και αναπτύσσεται με την προσθήκη προσωπικών σκέψεων και προεκτάσεων ή, αλλιώς, σύμφωνα με τον ορισμό που τους έδωσε ο ίδιος ο Παναγιωτόπουλος

είναι μια ειδικότητα εντομολόγου: να καρφώνεις στο χαρτί τη μετέωρη χρυσαλλίδα, που έλαχε να συναπαντήσεις στο δρόμο σου: μια απόχρωση, μια διάθεση, ένα περιστατικό, από τα φαινομενικά ασήμαντα και τ' αθάνατα¹⁶⁰.

3. Το Πέρασμα από την Κύπρο

Το ταξίδι της Κύπρου έδινε στα 1961' τόσο το περιεχόμενο του σχετικού βιβλίου όσο και το πρωτοτυπωμένο στην *Ελευθερία* της 7.10.1956 άρθρο-σχόλιο σ' ένα περιστατικό, που προτάσσεται, μπορούν να μιλήσουν για τον ουσιαστικό σκοπό του ταξιδιού της Κύπρου και για τον τρόπο με τον οποίο είδε τη Μεγαλόνησο ο συγγραφέας, στοιχεία που εύκολα μπορούν να συνοψισθούν ως εξής: παντού όπου βρεθεί ο Ι.Μ.Π. στο νησί, σε κάθε εκδήλωση της ζωής της Κύπρου, αναζητεί και βρίσκει την Ελλάδα' είναι η ελληνικότητα, την ύπαρξη της οποίας θέλει να υπερασπίσει, αφού την αποδείξει, για να καταλήξει ότι η ελληνικότητα αυτή είναι το κίνητρο των διαρκών κυπριακών αγώνων. Το περιστατικό αποδεικνύει έμπρακτα την προάσπιση της ελληνικότητας η οποία άμεσα πια, διαπιστώνεται από τον Παναγιωτόπουλο στα 1961, αλλά σχολιάζεται ήδη στην *Ελευθερία* του 1956 με τρόπο αρκετά διδακτικό για τις νεαρότερες ηλικίες: πρόκειται για το πνεύμα αυτοθυσίας ενός Κύπριου μαθητή γυμνασίου και την εμμονή του σε δύο παράλληλες αγάπες του: την πατρίδα και τη μόρφωση. Ο "νεανίσκος" συλλαμβάνεται και φυλακίζεται ύστερα από μια διαδήλωση. Καθώς υπολείπονται δύο μαθήματα για να ολοκληρώσει τις σπουδές του και δεν του επιτρέπεται προσωρινή έξοδος για τις εξετάσεις, έρχεται στη φυλακή ο δάσκαλός του. Σ' ερώτηση σχετική με την ελληνική ποίηση ο μαθητής τονίζει την προτίμησή του προς το Σολωμό κι αρχίζει να απαγγέλλει μια στροφή από τον ύμνο στην Ελευθερία, για να διακοπεί βίαια από τους δεσμοφύλακες του. Διανθισμένο το περιστατικό από τον Παναγιωτόπουλο, ώστε να θίγει καυτά ελληνικά προβλήματα ("Πρώτα τα Νέα μας Ελληνικά, του είπε [ο δάσκαλος]. 'Αυτά τα βεβηλωμένα από τις λοζής λοζής φατρίες, τα καταδιωχμένα από το λεύτερο κράτος μας Νέα Ελληνικά', θα μπορούσε να του προσθέσει.")¹⁶¹, με κάποια άλλα στοιχεία τονισμένα (π.χ. οι φύλακες ήταν ο ένας Τούρκος και ο άλλος Αχχίλος) σχολιάζεται με έμφαση, που φτάνει τα

όρια της μεγαλοστομίας, μέσα από ένα ύφος καθαρού διδακτισμού: **"Η ρητορεία των 'εισθῶτων' και η πατριδοκαπηλεία των λαχοκόπων και των δημαγωγών δεν έχει καμιά σχέση με την στέρεη πράξη, με την υψηλή ενέργεια, που είναι ο αγώνας για την απολύτρωση. Η ευχλιπτικότητα του δεσποτότος εξευτελίζει την ευφράδεια των ανθρώπων. Άδειος και μάταιος φαίνεται πολύ συχνά ο λόγος, όταν αποφασίζει ν' αναμετρηθεί με ό,τι είναι πνεύμα θυσίας και απόφαση θανάτου"**¹⁶² και συνεχίζει με την απορία αν **"τα χαρούμενα παιδιά των σχολείων του κόσμου γνωρίζουν ότι σε κάποιο άλλο μέρος κάποια άλλα παιδιά δεν έχουν σχολεία αλλά σέρνονται αλυσοδεμένα από φυλακή σε φυλακή, ανάμεσα σε σκληρούς δεσμοφύλακες"**¹⁶³ για να καταλήξει, απευθυνόμενος στο μαθητή της Κύπρου: **"Μπράβο παιδί μου. Είσαι ένα αληθινός άντρας, είσαι ένας αληθινός άνθρωπος. Ανήκεις με κάθε δικαίωμα στη φυλή των Ελλήνων"**¹⁶⁴.

Αυτή είναι η μια πλευρά, ευτυχώς η λιγότερο αισθητή μέσα στη συνέχεια του βιβλίου' η άλλη δίνεται με το δεύτερο κεφάλαιο της εισαγωγής (η οποία διακρίνεται σαφώς από τα διαφορετικά- μικρότερα και πυκνότερα- τυπογραφικά στοιχεία), που είναι ίσως και το λιγότερο της *Κύπρου*, καθώς δείχνει άμεσα το θάμπος, που γίνεται έκταση και πάθος και που κάτεχε ολοκληρωτικά τον Παναγιωτόπουλο κατά τη διάρκεια της εκεί περιήγησής του. Να, πώς την αντιμετώπισε την Κύπρο: **"τώρα το περπάτησα [το νησί], το έζησα, το άγγιξα, και το γνώω κρουστό, όλο κορμί και ψυχή, το γνώω γεμάτο, να ξεχειλίζει καθώς ένα ποτήρι κρασί της Πάφου, όρθιο, καθώς οι κοιλόνες στο Κούριο ή στη Σαλαμίνα, πονεμένο, πολεμημένο, αένσα ζωντανό"**¹⁶⁵. Το δεύτερο τούτο κεφάλαιο της εισαγωγής, από τα καλύτερα του συγγραφέα, δίνει ξεκάθαρα το ήθος αρχαικότητας και γλυκυθυμίας¹⁶⁶, που, σύμφωνα με την πεποίθησή του, χαρακτηρίζει το νησί.

Στο ίδιο κεφάλαιο εξάλλου, τη "Γενική θεώρηση", αρχίζει η αναζήτηση και

τεκμηρίωση της ελληνικότητας της Κύπρου: Ένα ακραίο σημείο κ' εκεί να βρίσκεται τόσο καλή Ελλάδα, αρχαία, νεότερη, τόσο στοιβαγμένη μνήμη, τόσο θέρμη ελληνικής ζωής¹⁶⁷. Κι ακόμη: "Οι φίλοι μιλούσαν για τα δράγματα, για το πνεύμα, για την Ελλάδα. Όλοένα μιλούσαν για την Ελλάδα, το αθάνατο ορόσημο. Ήλιιάδες χρόνια εκεί κάτω υπάρχει ένας Έλληνας, που οργώνει, που σπέρνει, που βοτανίζει. [...]. Αυτόν τον Έλληνα τον συναπάντησα, όπου κι αν στάθηνκα, όπου κι αν βρέθηνκα, στην Κύπρο"¹⁶⁸. Όπως ανακαλύπτει, "όπου κι αν έστρεφα τη ματιά συναπαντούσα Ελλάδα, πολλή κι ασάλευτη και ατελεύτητη Ελλάδα"¹⁶⁹. Η αναφορά στα ακριτικά τραγούδια της Κύπρου, η αναδρομή στην παλιότερη ιστορία της γίνονται για να φανούν πιο ανάγλυφοι οι αρχαίοι δεσμοί με την Ελλάδα και τον πολιτισμό της. Η εκτενής, πέρα του δέοντος ιστορική αναδρομή¹⁷⁰ από το 13ο αιώνα και ύστερα, σκοπό έχει να δείξει τα δεινά από τις αλληπαλλήλες ξένες κατοχές, για να καταλήξει πάσι στην επιθύμητη διαπίστωση: "Όταν ο πόθος της λευτεριάς φούντωσε πια και ξεσήκωσε το νησί, να πολεμήσει τους Εγγλέζους, όλοι εδώ συλλοχιστήκαμε, πως η σκληριά, τόσο μακριά, σε τόσους αφέντες, είχε σκοτώσει το φρόνημα. Τα περιστατικά έδειξαν, από την πρώτη στιχμή, πως είχαμε πέσει σε λάθος. Η Κύπρος είναι, στην εσωτερή της υπόσχεση, ένας κόσμος ελληνικός"¹⁷¹.

Η προετοιμασία -γιατί τελικά περί προετοιμασίας πρόκειται- του αναχνώστη έχει συντελεστεί και μπορεί τώρα, σωματά ενημερωμένος και ψυχικά φορτισμένος, να συμμετάσχει, παρακολουθώντας το σύγχρονο αγώνα της Κύπρου, υπέρ του οποίου ο συγγραφέας τάσσεται φυσικά ανεπιφύλακτα. Αναφέρεται στο ρόλο των ξένων επιρροών "που διασταυρώνονται κάθε μέρα και περισσότερο στα χώματά της"¹⁷², στις "εσωτερικές, ενδοελληνικές διενέξεις"¹⁷³, αναλύει την κατάσταση της διχογνωμίας ανάμεσα σ' όσους

επιθυμούν την ανεξαρτητοποίηση και στους άλλους, που θεωρούν εχθύηση ασφάλειας την προστασία των Αγγλων, τους οποίους και επικρίνει για τη στάση τους, προσκυνά τους ήρωες, στους οποίους και αφιερώνει ουσιαστικά το βιβλίο.

Παράλληλα προς την αρχαία συζένηεια και προς την εξίσου ελληνική "παρούσα στιχημή" γνωρίζουμε τη φυσική ομορφιά της Κύπρου. Εχουμε να κάνουμε μ' ένα οδοπορικό, που, αυτό καθαυτό, περιορισμένο στα απλά περιγραφικά του στοιχεία, δεν μπορεί να θεωρηθεί (υπάρχουν βεβαια και εξαιρέσεις) από τα πιο πετυχημένα του Παναγιωτόπουλου: θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την περιγραφή του Ολύμπου κάπως στεγνή, ενώ οι επισκέψεις στις πόλεις και τα περίφημα μοναστήρια και κάστρα σχεδόν παρουσιάζονται σαν μια άρτια, ωραία εκφρασμένη ξενάγηση, χωρίς όμως υποβολή. Αλλά, μοιρασμένο το οδοπορικό ανάμεσα στις ιστορικές μνήμες και την έκφραση της έξαρσης του Ι.Μ.Π., αποχτά διαφορετικά οντότητα, όπου η υποβολή είναι γεγονός: **"ο μελωδός Κινύρας δεν τραγουδεί. Οι αναρίθμητοι ξένοι, από την άλλη Ελλάδα κι από τους τόπους της Ανατολής, έχουν αποσυρθεί. Η ιερή ακολουσία, που σε κάποιες εποχές συνόδευε τη θιαρεία της θεάς έχει απολησμονηθεί. Και δεν απομένει παρά η χρυσοπράσινη σαύρα, που χαμοσέρνεται ανάμεσα στον άγριο θάμνο και στη σκοτωμένη πέτρα. Τόσοι καιροί, τόσοι βάρβαροι, τόση σκληριά, τόσες εναντιότητες πολέμησαν με την ευαίσθητη Αφροδίτη και με τον εύθραυστο Αδωνη και τους νίκησαν. Ηρθε κι ο Ιριστός στο αναμεταξύ και άπλωσε τη φτερούχα του, σαν το μεγάλο μοναξιασμένο πουλί, ήρθε ο Ιριστός του Παύλου και του Βαρνάβα. Κι ο Αδωνης πήρε τα όρη και τα βουνά. Ισαμε που μίλησε η ψυχή του τόπου, η μοίρα του τόπου και ξιλιώθηκαν ο Ιριστός με τον Αδωνη σ' ένα αρμονικό συνταίριασμα ψυχικής και πνευματικής ευφορίας, σε μια νέα έκφραση κάλλους"**¹⁷⁴.

Ετσι το σύνολο "δένει" και δικαιώνεται η αγάπη του συγγραφέα, που έχινε **"πάθος ασίχαστο"**¹⁷⁵, ίσως και γιατί το πάθος ήταν που διέκρινε στο νησί από

την αρχή, "πάθος της ομορφιάς, πάθος της λευτεριάς, πάθος της αγάπης"¹⁷⁶. Η "Γη της αγάπης" είναι ένα από τα πιο πετυχημένα κεφάλαια του βιβλίου' η Αφροδίτη εξουσιάζει τα πάντα με την παρουσία και το συμβολισμό της, πετυχαίνοντας, μέσα από τον έρωτα, την αποκατάσταση μιας συνέχειας, μιας χρονικής ενότητας (καθώς "οι ποιητάρηδες, αυτά τα ζωντανά μνημεία, συνομιλούν ακόμη με τους αρχαίους θεούς. Μέσα τους αχρημνεί ἡ ψυχή των καιρών, όλο ρίζες και φύτρα")¹⁷⁷, που θα συναντήσουμε και στη διάσταση του χώρου: "αν δε θυμηθείς τον Έρωτα, δε θα γνώσεις την Κύπρο. Έμαθα, πως ψηλά στο Σταυροβούνι οι καλόγεροι ασκητεύουν σκληρά, με πείνα και δίψα και προσευχή ασταμάτητη και βαριά δουλεία στα χωράφια και στα λιοστάσια και παντού αλλού, όπου ορίζει τόπο το μοναστήρι. Είναι η άλλη μορφή του ίδιου πάθους. Ακόμη και να παιδεύσαι χωρίς σύνορο παιδεμού. Η Μεσόγειος. Είναι η θάλασσα της ιερής παραφορούνης. Οι θεοί, οι Άγιοι, οι κουρσάροι, η ποίηση, όλα ανεβασμένα σε μέγεθος.[...]. Απο δω κάπου ξεκινάει η Μεσόγειος, συλλογίστηκα. Απο δω και μακραίνει και ξετυλίγεται με τον καημό της γυναίκας ίσαμε το πρώτο νερό του Ατλαντικού"¹⁷⁸.

Το βιβλίο *Η Κύπρος, ένα ταξίδι*, βιβλίο αγάπης και ενθουσιασμού, όπως το χαρακτηρίζει ο συγγραφέας του¹⁷⁹, δίνει μια Κύπρο πρότυπο ομορφιάς και ελληνικότητας, παρά την καπήλευση της τελευταίας από τρίτους¹⁸⁰. Είναι ακόμη ένα νησί, όπου "ένας ελληνικός λαός πάλεψε με νύχια και δόντια για τη λευτεριά του, αλλά και για την αμετακίνητη απόφασή του να ολοκληρώσει την ανεξαρτησία του"¹⁸¹.

Αυτό το πάθος κι αυτό τον αγώνα επιδιώκει ο Παναγιωτόπουλος να μεταδώσει ώστε, γνώθοντας οι Έλληνες την υπόθεση της Κύπρου δική τους, να θεωρήσουν συνειδητά και με ζέση το Κυπριακό ως θέμα εθνικό.

Η Κύπρος: ένα ταξίδι είναι βιβλίο θάμπους, κατά το μέρος του εκείνο που δεν ασχολείται με ατέλειωτες και κουραστικές ιστορικές αναδρομές. Στο μέρος αυτό θα πρέπει ν' αναφέρεται ο Παναγιωτόπουλος γράφοντας στον επίλογό του: "Οι φίλοι της Κύπρου ήθελαν ένα βιβλίο χορδό, ζωντανό, δραμμένο όχι από ιστοριοδικό ζήλο, με τη λυρική διάθεση, που βρίσκεται μέσα στη μοίρα της Κύπρου, μέσα στην ομορφιά του προσώπου της. Προσπάθησα να τους το προσφέρω".

4. Στο χώρο της Ασίας

Στα 47 του χρόνια, και μετά την ανάσχεση, που αποτέλεσε για τις περιηγητικές δραστηριότητες ο πόλεμος, ξεκινά ουσιαστικά ο Παναγιωτόπουλος τα ταξίδια του στο εξωτερικό. Δεν είναι η πρώτη φορά που βγαίνει από τα σύνορα της χώρας του, το ταξίδι όμως του 1930, ασυνόδευτο από κείμενο, δε μπορεί παρά να θεωρηθεί μια απαρχή χωρίς συνέχεια, αφού η επόμενη έξοδος γίνεται στα 1948. Στο μεταξύ ο συγγραφέας γνωρίζει την πατρίδα του και δίνει τα δύο του σχετικά βιβλία.

Οι *Πολιτείες της Ανατολής* καταγράφουν δύο ταξίδια, που έγιναν με διαφορά πέντε χρόνων: το πρώτο, στα 1948, είναι αποκλειστικά το ταξίδι της Κωνσταντινούπολης και καλύπτει την πρώτη ενότητα του βιβλίου με δύο κεφάλαια, ενώ τα υπόλοιπα οκτώ αναφέρονται στο δεύτερο ταξίδι, του 1953 και περιλαμβάνουν μια ακόμη επίσκεψη στη Πόλη και περιηγήσεις στην Ανατολική Θράκη, την Ανατολία και τη Μ.Ασία. Ήδη από τον τίτλο του βιβλίου προετοιμάζεται ο αναγνώστης για την γνωριμία μ' ένα χώρο εξωτικό, που κινείται περίπου στα σύνορα του μύθου και την αίσθηση αυτή φροντίζει να καλλιεργήσει ο Ι.Μ.Π. κι ακόμη να εντείνει, όσο του είναι δυνατόν, όχι μόνο για να δώσει χρώμα στο βιβλίο του, αλλά και γιατί ανάλογη ήταν και η δική του ψυχική αντιμετώπιση προς το νέο τόπο που επισκέπτεται. Από τον πρόλογο του κιόλα βλέπουμε μια εναρμόνιση του τρόπου γραφής προς την Ανατολή, με την οποία αρχίζει ν' ασχολείται. Το ύφος του προσαρμόζεται στο ιδιότυπο, πρωτόγνωρο περιβάλλον, παίρνει κάτι απ' όλα εκείνα τα στοιχεία, που ο ίδιος απέδιδε στην Ανατολή -διακρίνοντάς την από τη Δύση- στο πρώτο του δοκίμιο, "Το πνεύμα του Νότου", στις *Μορφές της Ελληνικής Γης*, και το διατηρεί, όσο μπορεί, καθ' όλη την έκταση του βιβλίου, με διακυμάνσεις (υπάρχει λιγότερη Ανατολή στο χράσιμό του, όταν πρόκειται για την Αγία Σοφία ή την Ιωνία, φυσικό, αφού και στις δύο περιπτώσεις, υπάρχει κυρίαρχο το Ελληνικό πνεύμα).

Την επίσκεψη στην Αγία Σοφία ο Παναγιωτόπουλος τη θεωρεί μύηση, για την οποία χρειάζεται η κατάλληλη προπαρασκευή, μια περίοδος περισυλλογής και καθαρμού' έτσι, μεταδίνει την πρώτη επαφή με την εκκλησία: **"Τετάρτη απομεσήμερο βρισκόμουν στην Πόλη. Κυριακή μεσημέρι, πρώτη του Φλεβάρη, άνοιξε μπροστά στ' αμφίβολα βήματά μου η σιδηρόπορτα του αυλόδουρου. Κι άρχισα να πορεύομαι προς τον εσπνάρθηκα της Αγια-Σοφιάς"**¹⁸². Και κει σταματά. Ξαναχυρνά πίσω, στη νύχτα της συγκίνησης που πέρασε και που θα παραχωρούσε τη θέση της στη ξεχωριστή μέρα **"που θα έπρεπε ν' αντιμετωρηθώ με τα μέγιστα"**¹⁸³, την περιγράφει για λίγο, αλλά και πάλι δεν περνά στην αποφασιστική είσοδο στο Ναό: θα παρεμβάλει κάποια σύγκριση με τον Παρθενώνα, διάφορες πληροφορίες για τους κατά καιρούς επισκέπτες, που άφησαν γραπτή τη μαρτυρία τους, θα ελεκταθεί ακόμη και πέρα από το συγκεκριμένο θέμα, σε μερικές σκέψεις σχετικές με την άσκοπη περισσολογία και μόνο τότε, ύστερα από σφήνες, που μπορούν ακόμη και να ενοχλήσουν, καθώς εμποδίζουν, καθυστερώντας την ένωση του αναγνώστη με το αντικείμενο, ξαναπιάνει το νήμα από κει που το είχε αφήσει και συνεχίζει: **"Προχώρησα στην εσπνάρθηκα και στάθηκα στην Πύλη τη μεσιανή, τη βασιλική, και κοίταξα μέσα"**¹⁸⁴. Σκοπός όλης αυτής της ηθελημένης καθυστέρησης είναι να ενταθεί η αίσθηση της αναμονής, να γίνει ανυπομονησία για τον αναγνώστη, τόσο μέσα από την ίδια τη καθυστέρηση ως γεγονός, όσο και μέσα από το περιεχόμενό της' η περιέργεια μεγαλώνει και ο δείκτης ενδιαφέροντος και προσοχής έχει ανέβει, όταν πια η είσοδος στην εκκλησία έχει συντελεσθεί. Ο συγγραφέας, έχοντας κερδίσει την πρώτη, αποφασιστική μάχη της δημιουργίας του κατάλληλου κλίματος, μπορεί τώρα να προχωρήσει, με τον αναγνώστη να τον ακολουθεί πιστά. Ο δρόμος που διαλέγει, πηγαίνει από το όλο στα μέρη και πάλι στο όλο. Η πρώτη εντύπωση, που συκλονίζει το συγγραφέα, δίνεται μ' επιτυχία μέσα σε μιάμισυ σελίδα, πάντως

όμως επικεντρώνεται και αναπτύσσεται γύρω από μια φράση, που δεν ανήκει στον Παναγιωτόπουλο: **"Σιγησάτω πάσα σαρξ βροτεία και μηδέν το δήλιον εν εωατή βογιζέσθω"**¹⁸⁵. Στηριχμένος στην -όχι θρησκευτική- κατάνυξη και στην ανάταση, ο Ι.Μ.Π. ανακαλύπτει την ομορφιά του οικοδομήματος, που τείνει να την ταυτίσει με την ομορφιά ως απόλυτη έννοια, ως το σημείο μάλιστα της επανάληψης και της περισσολογίας, που ο ίδιος καταδίκασε, λίγες σελίδες πρωτύτερα.

Όταν η πρώτη συγκίνηση κατασταλάξει, μπορεί ν' αρχίσει η περιπλάνηση και η αναλυτικότερη, ιστορική και τεχνική (ως προς την αρχιτεκτονική και τη διακόσμηση) και πραγματικά άρτια γνωριμία με την Αγία Σοφία καθώς, χωρίς να κουράζει με λεπτομέρειες, που μόνο εξειδικευμένο κοινό μπορεί να ενδιαφέρουν πληροφορεί επαρκώς, διανθίζοντας τα καθαρά αισθητικά στοιχεία με άλλα, που συμβάλλουν αποτελεσματικά στη συνολική κατανόηση. Θα συναντήσουμε έτσι, πάνω απ' την καθαυτό ιστορική αναδρομή -που σχεδόν λείπει-, μια άλλη τοποθέτηση του οικοδομήματος μέσα στις ιστορικές και άλλες συνθήκες, στην ιδιοτυπία της γεωγραφικής του θέσης, στη σημασία και το ρόλο, που έπαιξε το Βυζάντιο, μέσα στα αιτήματα των καιρών, τους οποίους κατέληξε η Αγία Σοφία να εκφράζει: **"Ο σκοπός μου ήταν να ζήσω την ώρα της Αγίας Σοφιάς στο χώρο της αμόλευτης αισθητικής θέας. Μα μπροστά σε τέτοια μνημεία η ιστορία και η παράδοση είναι οι ακατάλυτες και ελκυστικές δυνάμεις, που αχρυσίζουν και σε δυναστεύουν σε κάθε σου βήμα. Και δεν είναι αταίριαστο τούτο. Γιατί έτσι μονάχα μπορείς να τοποθετήσεις το μνημείο έξω από το αισθητικό του κλίμα, και στο ανθρώπινο κλίμα του"**¹⁸⁶. Για μια ακόμη φορά ο Παναγιωτόπουλος επιδιώκει να συλλάβει και να μεταδώσει το πνεύμα, πράγμα που πετυχαίνει κύρια μέσα από την απόδοση του μυστικού υμέναιου της Ανατολής με τη λύση, του αράχιστου δεσμού **"ανάμεσα σ' ένα χριστιανισμό εξελληνισμένο και σ' ένα ελληνισμό εκχριστιανισμένο"**¹⁸⁷. Περιγραφές της διακόσμησης, των

κιδόνων του θόλου, επεκτείνονται, πέρα απ' την αισθητική του προσέγγιση, καθώς συνδέονται με γενικότερα, ιστορικά και άλλα καθέκαστα. Ας πάρουμε για παράδειγμα το γυναικωνίτη: πρόκειται για ένα χώρο, που περιγράφεται με συντομία, στην ουσία όμως περίπου αποτελεί αφορμή για μια αναφορά στη γυναίκα του Βυζαντίου, κυρίως στην αυτοκράτειρα και τις αρχόντισσες, για τη θέση και το ρόλο τους στα εκάστοτε διαδραματιζόμενα, που απ' το γυναικωνίτη ξεκινά, για να καταλήξει στο ιερό παλάτι. Όταν η πολυεδρική παρουσίαση του Ναού τελειώσει, ο Παναγιωτόπουλος επιδιώκει να δώσει, για μια ακόμη φορά, αυτή την αίσθηση της ανάτασης που τον κατέχει, πριν βγει ξανά στο δρόμο, όπου, προσχειωμένος στη σύγχρονη πραγματικότητα, παρατηρώντας την καθημερινή ζωή, συνεχίζει τις σκέψεις του -με κάποιο μάλιστα τόνο διδακτισμού- προς άλλες, κοινές κατευθύνσεις.

Με το κεφάλαιο "Ισταμπούλ" ο συγγραφέας αφήνεται στη ζοητεία της Ανατολής. Είναι το Ισλάμ που προσπαθεί τώρα να κατανοήσει, οι εκφάνσεις της ιστορίας, της θρησκείας, της τέχνης του, όπως παρουσιάζονται στη Κωνσταντινούπολη. Είναι η ίδια η Κωνσταντινούπολη, όπως την αναζητεί αντίστροφα μέσα από το πνεύμα του Ισλάμ -στο παρελθόν και στο παρόν της. Εδώ μπαίνει ο εξωτισμός, που θα συνοδέψει τον Ι.Μ.Π. ως το τέλος σχεδόν και του δευτέρου ταξιδιού του.

Στο δεύτερο τούτο ταξίδι, η προσέγγιση της Πόλης γίνεται από τη θάλασσα. Και πάλι μια εισαγωγή, μια σύντομη περιγραφή των μικρών ωρών της νύχτας της παραμονής, η αφήγηση της ιστορίας του καπετάνιου, μέσα σε μια ατμόσφαιρα παραμυθιού, συμπληρώνει το στήσιμο της σκηνής, ώσπου **"ξαφνικά μέσα σε κείνο το κατάχρυσο φως, όραμα μέγα και θαυμαστό, ανεβαίνει η Πόλη!"**¹⁸⁸

Στη δεύτερη επίσκεψη της Κωνσταντινούπολης ο Παναγιωτόπουλος δίνει ένα ακόμη κείμενο, συμπλήρωμα αλλά και επανάληψη του πρώτου, για να

προχωρήσει στη γνωριμία με άλλα τμήματα της Τουρκίας. Έχουμε να κάνουμε με περιηγήσεις αληθινά ενδιαφέρουσες, ακόμη και για τα σύγχρονα μέτρα, όταν με τη σημερινή οργάνωση του περιηγητισμού, πολλοί τόποι γίνονται εύκολα εφικτοί, με συνέπεια την απομυθοποίησή τους.

Το ταξίδι αυτό της Τουρκίας έγινε ύστερα από γερή προπαρασκευή του συγγραφέα, που ξεκινά εφοδιασμένος με όσες πληροφορίες ήταν δυνατό να συγκεντρώσει. Όλο το υπόλοιπο βιβλίο, (πέρα από τη Κωνσταντινούπολη και την Αχία Σοφία, που δεν είναι άλλο παρά ο ύμνος της ελληνικότητας), βασίζεται στην παρουσίαση τόπων, που είναι δοσμένοι με κάποιο πρόσωπο ή ιστορικό περιστατικό ή περίοδο, περισσότερο ή λιγότερο γνωστά στους Έλληνες (για τους οποίους πολλές φορές έχουν ιδιαίτερη σημασία, ιστορική, εθνική, συναισθηματική), αλλά τοποθετημένα μέσα σε μια ατμόσφαιρα μύθου. Με τις επιτόπιες επισκέψεις του ο Παναγιωτόπουλος ξεδιαλύνει αυτή την ατμόσφαιρα, άλλοτε δίνοντας στα πράγματα τις πραγματικές τους διαστάσεις με τη σωστή ενημέρωση, άλλοτε εξαίροντας και κάνοντάς τα -μέσα από τη δική του έξαρση- ακόμη πιο υποβλητικά στην κοινή συνείδηση. Σχεδόν αναζητεί ολόεα και εντοπίζει τα σημεία που έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με την Ελλάδα και τον πολιτισμό της διαχρονικά, χρησιμοποιώντας τη σύγχρονη Τουρκία ή τις αναφορές σε καθαρά τουρκικά ιστορικά και πολιτισικά στοιχεία ως ένα πληθωρικό πλαίσιο ή ως προσθήκες και εκτεταμένα συμπληρώματα: **"Αν δεν είχαμε τη συνείδηση της γης, το τοπίο δε θα μπορούσε ιδιαίτερα να μας συκινήσει"**¹⁸⁹ ομολοχεί για την Ανατολική Θράκη, ενώ για την Ασιατική Τουρκία, όση επισκέφθηκε, σημειώνει: **"Μιλούμε για τη Λυδία, για τη Φρυγία, για τη Καππαδοκία, για τη Γαλιατία κατόπι, σα να μιλούμε για τη ζεϊτονιά. Είταν μια Ελλάδα, που έσπειρε παντού το στοχασμό και το λόγο. Που άναψε, από βουνό σε βουνό, την αιώνια φρυκτωρία του πνεύματος. Ο μύθος έγινε ψυχή του λόγου. Κ' είταν ο λόγος ο ελληνικός. Αυτό λέει πολλά"**¹⁹⁰.

Ετσι η Καππαδοκία δένεται με τον Μ.Βασίλειο, με το Διγενή και τους άλλους Ακρίτες, ενώ, και σ' αυτή ακόμα τη χώρα των βράχων, είναι η βυζαντινή τέχνη, που, αποτυπώνεται στα τοιχώματα των υπόγειων εκκλησιών της Καππαδοκίας, έρχεται να γίνει το κύριο, μετά τη φυσική περιγραφή, θέμα. Η αιολική δη αντανακλά τα βιώματα του Βενέζη και του Κόντογλου, ελληνική, γεμάτη πατριαρχική χαλήνη και η Ιωνία αποτελεί την κορύφωση της έξαρσης: "η άκρα συγκίνηση που μ' εξουσίαζε δε βρήκε να πάρει άλλο όνομα παρά το μοναδικό και το μακαρισμένο: Ιωνία. Αυτή η παρυφή, που είναι πλιασμένη με το χώμα, με το νερό του Παραδείσου, είναι η Ιωνία. Ετσι την είπανε κ' οι άνθρωποι κ' οι θεοί. Ολο εύηχα και αβρά και μαλακά κ' ευγενικά φωνήεντα: Ιωνία. Είταν η χάρη, είταν η ποίηση, είταν η πιο μελωδική ευγένεια"¹⁹¹. "Ανασαίνουν τα φρένα, ξυπνούν οι καρδιές: το Διχαίο! το Διχαίο! Στεκόμαστε ορθοί στο παράθυρο. Αντίκρυ μας, στο βάθος της νύχτας, μόλις που θαμποφέγγει ο μακρινός αστερισμός' μια σειρά τρεμάμενα φώτα. Κι όσο προχωρούμε, τόσο ζωντανεύουν τα φώτα, τόσο πληθαίνουν. Κ' έρχεται μια στιγμή, που τα πάντα λάμπουν περίγυρα, οι ουρανοί, τα νερά, τα χώματα. Κι ανεβαίνει στα μάτια μας ατελειωτη, κατάφωτη, κατάδροση, ντυμένη την ιστορία της, την ομορφιά της, η Σμύρνη!"¹⁹²

Υπάρχουν τέλος και κάποια άλλα μέρη, κάποια άλλα ονόματα, που αποτελούν αναμνήσεις που πληθύνουν: "Μια πολιτεία, το Εσκι Σεχίρ. Ένα ποτάμι, ο Σαχζάριος. Μια ερημιά, η αρμυρή. 'Στώμεν καλώς'. Δεν είναι τα κατατόπια που επιτρέπουν την ρέμβη. Κλείνουμε τα μάτια, μια κόκκινη θάλασσα ανεβαίνει στο νου μας, αίμα ζωντανό, 'πλήθος αίμα Ελληνικό'"¹⁹³. Εδώ ο Παναγιωτόπουλος βρίσκεται σε δύσκολη και λεπτή θέση, όπως άλλωστε κι ο ίδιος ομολογεί, όταν συναντήσει, στη μέση κάποιου ροδόκηπου "ένα σύμπλεγμα πλαστικό, μια βίαιη σκηνή, σε υπερφυσικό

ανάστημα. Ένας πελώριος στρατιώτης, οργισμένος, ασυγκράτητος, τροπαιοφόρος έχει ρίξει στα πόδια του νικημένο τον αντίμαχο στρατιώτη: ο στρατιώτης ο πρώτο είναι ο Τούρκος, ο στρατιώτης ο δεύτερος είμαστ' εμείς. Μια επιγραφή: 30 Αυγούστου 1922¹⁹⁴: "Δεν ξέρω, πώς ν' αντικρύσω αυτό το σύμπλεγμα"¹⁹⁵ γράφει, ενώ αλλού διαπιστώνει: "Όπου γίνεται μνεία της νίκης, όπου γίνεται μνεία του νικημένου πολέμιου, ο πολέμιος είμαστ' εμείς. Υπάρχουν παραστάσεις, που μας κάνουν δύσκολη την ανάσα"¹⁹⁶. Και συνεχίζει προσπαθώντας να παραμείνει αντικειμενικός και αμερόληπτος, με την πεποίθηση, ότι, όπως και νάχει το πράγμα, οι λαοί δεν πρέπει να απαρνιούνται την ιστορία τους και ότι, πάντως, όπου πήγε ο ίδιος και η μικρή ελληνική συντροφιά του, όλοι ήσαν εχκάρδιοι και τους υποδέχτηκαν θερμά¹⁹⁷. Το επίμαχο ζήτημα των ελληνοτουρκικών σχέσεων το χειρίζεται άψογα, χωρίς επικίνδυνους σωβινισμούς ή ρητορείες αλλά και χωρίς να κλείνει τα μάτια ή με τάση να κολλακέψει (γράφει π.χ. για τον Ινονού: "απελπιστικά βαρήκοος αυτός ο πολέμιος"¹⁹⁸), με γνώμονα την καλή προαίρεση αλλά και την προσοχή.

Όπως είπαμε, μπορεί να θεωρηθεί ότι ο Ι.Μ.Π. αναζητεί στην Τουρκία την Ελλάδα, ως μνήμη και ως ζωντανή παρουσία, χρησιμοποιώντας την πρώτη ως πλαίσιο ή συμπλήρωμα. Μιλήσαμε όμως για γερό πλαίσιο και για πληθωρικό συμπλήρωμα, πράγμα που σημαίνει, ότι η Τουρκία προσεγγίζεται και αποδίδεται με επάρκεια, με τις γνωστές πια μεθόδους του συγγραφέα σε ανάλογες περιστάσεις: θα συναντήσουμε έτσι τη φυσική περιγραφή, που εκτείνεται σε μεγάλο φάσμα: στα τοπία και στις πολιτείες' στις τελευταίες διακρίνουμε κάποια επανάληψη και μονοτονία, καθώς οι αναφορές σε αναρίθμητα τζαμιά, που τελικά δε διαφέρουν το ένα από τ' άλλο, γίνονται κουραστικές' εξαίρεση αποτελούν περιπτώσεις όπως ο χαρακτήρας μιας πόλης δίνεται με τρόπο που να προβάλλει την ιδιαιτερότητά της, άλλοτε εκτενέστερα, όπως στην Αγκυρα,

άλλοτε επιγραμματικά, όπως στη σύγχρονη Καισάρεια, που ορίζεται ως η πολιτεία του παστοურμά και της μύζας¹⁹⁹. Έχουμε ακόμα περιγραφή της ανθρώπινης γεωγραφίας' χαρακτηριστικοί τύποι, όπως ο βαλής της Καισάρειας, οι φτωχοί και αγροίκοι κάτοικοι του εσωτερικού, ο ανατολίτης συνταξιδιώτης του τραίνου, χαρακτηριστικές λεπτομέρειες και συνήθειες (όπως το περίφημο THERMOS, " η μεγάλη συγκατάβαση, μια ραχδαία υποχώρηση αντίκρου στον πολιτισμό"²⁰⁰ συνθέτουν την εικόνα του ανθρώπινου στοιχείου, η ψυχολογία του οποίου δίνεται σε μικρές διάσπαρτες στο βιβλίο, σπουδές, όπως: "Ο άνθρωπος της Ανατολής δεν έχει στο αίμα του τη μετακίνηση. Ριζωμένος στη γη του, στο φτωχό του το βιός, έχει μεταμορφώσει την καθημερινή του γαμοζωή σε αμετακίνητο πεπρωμένο. Είναι φιλοπερίεργος, μα δεν ξαφνιάζεται. Του αρέσει να βλέπει. Δε σκοτώνεται για να μάθει. Υπάρχει η προγονική σοφία μέσα του. Του περισσεύει η άλλη"²⁰¹.

θα συναντήσουμε τέλος περιγραφές εθίμων, όπως επίσης και περιπετειών του ταξιδιού, απ' όπου δε λείπει και το χιούμορ.

Υπάρχει η ιστορική αναδρομή, οι αναφορές σε πρόσωπα υπαρκτά ή αμφισβητούμενα, όπως ο Καραγκιόζης, ο Νασρεντίν Χότζας, ο αρχιτέκτονας Σινάν ή ο Μεβλιανά Τζελαλεντίν, η ζωή των οποίων δίνεται συχνά με τον αφηγηματικό τρόπο του παραμυθιού σε μια ατμόσφαιρα ονειρική, τόσο ώστε ο ίδιος ο Παναγιωτόπουλος, να ξεκαθαρίζει τελικά, ότι δεν πρόκειται για μύθο: "Παραμύθι; Καθόλου. Μια ζωντανή ιστορία, η ιστορία ενός ανθρώπου, η ιστορία μιας φυλής, η ιστορία μιας αυτοκρατορίας"²⁰².

Η παρουσίαση εξάλλου της μουσουλμανικής τέχνης είναι αναλυτική, περισσότερο ίσως απ' όσο θάπρεπε, με την ευκαιρία της αναφοράς στο μεγαλύτερο αρχιτέκτονα της Τουρκίας, τον Σινάν, ενώ δε λείπουν οι αντιθέσεις (όπως αυτή της ερημιάς, του αδυσώπητου ήλιου της Ανατολίας και της Βιέννης, η ατμόσφαιρα της οποίας φτάνει ως εκεί ραδιοφωνικά με τη σερενάτα του

Schubert²⁰³, οι προεκτάσεις (χαρακτηριστικό στον Παναγιωτόπουλο το παρακάτω απόσπασμα: **Λοιπόν ναι, τον ευγνωμονώ [το βαλή της Καισάρειας]. Και μαζί μου άλλες πέντε ψυχές, αρσενικές και θηλυκές. Αλήθεια οι ψυχές έχουν 'φύλλον': Θα είταν πολύ θυπηρό να μην έχουν!**²⁰⁴).

Επιδιώκει ο Παναγιωτόπουλος να δώσει την εικόνα της Τουρκίας, αλλά δε σταματά εκεί· βοηθεί τον αναγνώστη να κατανοήσει και, ακόμη περισσότερο, τον υποβάλλει με καταγραφές της διάθεσής του που γνωρίζει ποικίλες διακυμάνσεις, όπως και με τις γνωστές του πια -και στην περίπτωση μας επιτυχείς- σπουδές πάνω στο πνεύμα και το ήθος της Ανατολής, που ο ίδιος έχει συλλάβει στο ακέραιο. Να ένα απόσπασμα, που προχωρεί σε μια συνολικότερη αντιμετώπιση: **Ἡ Ανατολή είναι, στη βαθύτερή της υπόσταση, σιωπηλή. Κοιτάζει, παρακολουθεί και σπαίνει. Καμιά φορά ενεδρεύει. Ο θόρυβος δεν είναι το πεπρωμένο της. Είναι μια λύση συνέχειας. Η σιωπή της, μέσα στον πάταγο των καιρών, σου προκαλεί, στην αρχή, ανακούφιση. Σε ζητεύει κατόπιν. Σε τρομάζει, στο τέλος. Διοθάνεσαι ολοζυρά σου, παντού, πως είναι μια σιωπή, που κάπου πηγαίνει. Πως είναι πηρασμένη από πολλή καρτερία, μα όχι και από απεριόριστη ανοχή**²⁰⁵.

Οι *Πολιτείες της Ανατολής* είναι ένα βιβλίο εύστοχο, καθώς μπορούμε να το χαρακτηρίσουμε συγκρατημένα "ανατολίτικο", που απευθύνεται ταυτόχρονα στην ελληνική συνείδηση και στην ανθρώπινη τάση προς το εξωτικό ή το ονειρικό. Μέσα στην Τουρκία ενυπάρχουν η Ανατολή και η Ελλάδα, που ξεκινούν ταυτόχρονα από το μακρινό παρελθόν, συγκλίνουν και δένονται αναπόσπαστα για να χωριστούν τελικά στο παρόν, όχι όμως απόλυτα, καθώς **ἡ μνήμη των Ελλήνων βρίσκεται παντού ζωντανή**²⁰⁶ με αποτέλεσμα να μπορεί ο Παναγιωτόπουλος να μιλήσει για ώρα ελληνική **"αδιάφορη"**²⁰⁷ προκειμένου για τη Μ.Ασία· και πάλι στη Μ.Ασία αναφέρεται -συνοψίζοντας

όμως κατά κάποιο τρόπο τη γενική εντύπωση που του άφησε αυτό το διάσπαρτο στην Τουρκία απόσταγμα ελληνικότητας- όταν γράφει: **"Μα υπάρχουν και κάποιοι τόποι, που είναι πατρίδες και τίποτ' άλλο, που δεν μπορούν να μην είναι πατρίδες"**²⁰⁸.

Εφτά χρόνια μετά το β' ταξίδι της Τουρκίας ο Παναγιωτόπουλος πραγματοποιεί το μεγάλο του ταξίδι της Κίνας και της Ρωσίας, χωρίς να έχει μεσολάβησει άλλο ταξίδι στο εξωτερικό. Όπως ο ίδιος μας πληροφορεί στην πρώτη σελίδα του βιβλίου του *Ο Κόσμος της Κίνας κ' ένα επίμετρο: μια ματιά στη Ρωσία* η αναπάντεχη πρόσκληση, που ήρθε το καλοκαίρι του 1960, τον βρήκε απροετοίμαστο. Δικαιολογημένα λοιπόν, όταν την αποδέχτηκε, είχε διαμορφώσει μέσα του την αίσθηση, ότι επρόκειτο για ένα τόπο σχεδόν εξωπραγματικό, έτσι όπως ήταν μακρινός και άπιαστος. Βέβαια, όπως προαναφέραμε, η πρόσκληση της ΚΝΟΚΣ είχε το σκοπό της: να γνωρίσουν από κοντά τη Νέα Κίνα οι πνευματικοί άνθρωποι διαφόρων χωρών και επιστρέφοντας στις πατρίδες τους, να μιλήσουν ή να γράψουν, για όσα είδαν. Ο Παναγιωτόπουλος το σκοπό αυτό τον είχε καταλάβει ή του είχε ευθέως γνωστοποιηθεί' αποδεχόμενος την πρόσκληση, αποδεχόταν αυτόματα τους όρους ενός άγραφου συμβολαίου: **"Να ιδώ με τα μάτια μου την Κεντρική Ασία, να την περπατήσω με τα πόδια μου, να τη νιώσω ζεστή στα χέρια μου, στα νου, στην καρδιά μου, να παρακολουθήσω από σιμά τις μνημές των παλιών και τις ανελίξεις των νέων της πεπρωμένων. Το χρέος του πνευματικού ανθρώπου υπήρξε πάντα μεγάλο, ένας κλήρος βαρύς και πολύτιμος. Σήμερα είναι μεγαλύτερο από κάθε άλλη φορά. Χρέος κ' ευθύνη"**²⁰⁹.

Την Κεντρική Ασία δεν κατάφερε να τη νιώσει ζεστή, στην καρδιά του τουλάχιστον. Το χρέος του πνευματικού ανθρώπου βάρυνε τόσο πάνω του, που έπνιξε κάθε δυνατότητα συναισθηματικού πλησιάζματος και έκανε τον *Κόσμο της Κίνας* ένα βιβλίο που κινείται ανάμεσα στον ταξιδιωτικό οδηγό και το

ταξιδιωτικό ρεπορτάζ, ένα βιβλίο παράταιρο σε σχέση με ό,τι είχε ως τότε παρουσιάσει ο Ι.Μ.Π. ο οποίος αναγνωρίζει: "Έχω την εντύπωση, πως θα βρει [ο αναγνώστης] τα ταξιδιωτικά τούτα απόγραφα διαφορετικά, ίσαμ' ένα σημείο τουλάχιστον, από τα προγενέστερά μου [...]. Εδώ πρόκειται για κάτι άλλο' φυσικά και για την ιστορία και για την τέχνη επίσης' αλλά και για την ανθρώπινη ανάγκη, το ανθρώπινο χρέος να μελετηθεί και να τοποθετηθεί το παρόν"²¹⁰. Και προσθέτει, ότι ο στόχος του δεν είναι η λεπτομερειακή ανάλυση της θρησκευτικής, οικονομικής, καλλιτεχνικής διάρθρωσης της Κίνας (αν και τελικά είναι και αυτό) αλλά η μετάδοση της προσωπικής παρατήρησης, πείρας, διαπίστωσης"²¹¹. Πρόκειται λοιπόν κι εδώ για αυτοψία, με τη διαφορά ότι έχουμε να κάνουμε με μια ψυχρή αυτοψία, που ξεκινά και καταλήγει στην όσο το δυνατό πιστότερη καταγραφή μιας πραγματικότητας.

Μια ματιά στους τίτλους των κεφαλαίων είναι κατατοπιστική: "Ο παροξυσμός του εκσυγχρονισμού", "Τί είναι το κοινόβιο", "Εκπαιδευτικά και άλλα", "Η θρησκεία και η πολιτική" κλπ. Δεν υπάρχει τίποτα στο περιεχόμενο των κεφαλαίων, πέρα από αυτά που με ακρίβεια και αυστηρότητα προσδιορίζουν οι τίτλοι τους. Βλέπουμε έτσι τον Ι.Μ.Π. να πληροφορεί για το Μάο Τσε Τούνγκ, για τον τρόπο ζωής και εργασίας στα κοινόβια, για το βελιονισμό, για τα επιτεύγματα της βιομηχανίας, την επεξεργασία του τσαχίου, ακόμη και για την Κινέζικη κουζίνα, πράγμα τελείως ασυνήθιστο στα βιβλία του, όπου η γεύση και τα μέσα που την ικανοποιούν επιμελώς αποσιωπούνται ή αγνοούνται. Δεν είναι το μόνο που ξενίζει. Αποσπάσματα, όπως το παρακάτω, με δυσκολία θα μπορούσε κανείς να τα αποδώσει στον Παναγιωτόπουλο κι όμως δεν είναι σπάνια στο βιβλίο: "Επίσημες στατιστικές του 1959 μας δίνουν τους εξής αριθμούς με βάση το 1949 και το 1958. Η στοιχειώδης παιδεία από 24.000.000 μαθητές έφτασε στο 86.000.000. Η Μέση παιδεία από 1.040.000

έφτασε στα 8.250.000. Η ανώτερη παιδεία από 117.000 στους 660.000. Οι μέσες τεχνικές σχολές στα 1949 229.000. Στα 1958 1.470.000²¹². Ο συγγραφέας αισθάνεται την ανάγκη να δικαιολογηθεί: "Επιμένω, καθώς βλέπει ο αναγνώστης, σε πολλές λεπτομέρειες. Εγώ συγκεντρώνω, με όση προσοχή μπορούσα να διαθέσω, πλήθος στοιχεία. Ο σκοπός μου είναι να του τα μεταδώσω, να του τ' ανακοινώσω, και να τον αφήσω να κρίνει"²¹³.

Πέρα από αυτά, ακόμη και τα συνηθισμένα στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις στοιχεία του ή είναι ανύπαρκτα ή, όπου τα συναντούμε, δεν έχουν καμία σχέση με προηγούμενες εκφράσεις τους. Οι φυσικές περιγραφές περίπου σπανίζουν, ενώ κι αυτές που υπάρχουν, δεν αποτελούν, στο μεγαλύτερο μέρος τους, παρά χλιαρές φωτογραφικές απεικονίσεις χωρίς καμιά συκίνηση. Το απόσπασμα που ακολουθεί μπορεί να θεωρηθεί το καλύτερο δείγμα περιγραφής για τον *Κόσμο της Κίνας*: "Δέκα χιλιόμετρα έξω από το Πεκίνο απλώνεται το καλοκαιρινό παλάτι. Εκεί υψώνεται λόφος ζυγαρωτός, στεφανωμένος με κομψή παγόδα. Στα πόδια του ανοίγεται λίμνη ονείρου, αλλού πλατιά σαν αγκαλιά, αλλού στενή. Κι όπου στενεύει, πετρόχτιστα γεφυράκια με ημικυκλικές καμάρες, για να περνούν τα ελαφρά σκάφη, δένουν τις ακρολιμνιές [...]. Χρειάζεται ανόθευτη λιρική διάθεση, για να μπορέσει ν' αποστάξει κανείς σ' επιγραμματικούς αφορισμούς την αισθητική ευφροσύνη, που γίνεται, καθώς αναπαύεται στα πέτρινα σκαλοπάτια κι αφήνει τη ματιά του να πλανηθεί ολόγυρα"²¹⁴. Όχι μόνο η ανόθευτη, αλλά και μόνη η λιρική διάθεση αποδείχτηκε ανέφικτη για το συγγραφέα, που, σημειώνοντας "δεν πρόκειται να χρονοτριβήσω σε λεπτομερειακές περιγραφές, που δεν έχουν, άλλωστε, τη θέση τους σ' αυτό το βιβλίο"²¹⁵ στρέφεται αλλού: στην ιστορική αναδρομή, με συχνές αναφορές στην παράλληλη Ευρωπαϊκή Ιστορία, στην αναδρομή στις ποικίλες θρησκείες και τη φιλοσοφία τους, στην ψυχολογία και γενικότερη ιδιοσυγκρασία

του Κινέζου -πολύ κοντά σ' αυτήν του Ανατολίτη, που συναντήσαμε στις *Πολιτείες της Ανατολής*- στην προσέγγιση της Κινέζικης τέχνης -γενική κι αυτή και καθαρά πληροφοριακή, χωρίς τη γνωστή προσπάθεια για ουσιαστική προσπέλαση, για τον εντοπισμό του πνεύματος και του χαρακτήρα της.

Καλύτερες μπορούν να θεωρηθούν οι πρώτες σελίδες του βιβλίου, όταν ακόμη ο συγγραφέας δεν έχει πατήσει το πόδι του στο έδαφος της Κίνας (από αυτό το σημείο ακριβώς αρχίζει το βιβλίο να υστερεί). Η προετοιμασία για τη μακρινή χώρα ξεκινά εύστοχα με την περιγραφή της πολυχρωμίας του αεροδρομίου της Ζυρίχης, του συνονθυλεύματος όλων των φυλών της γης. **"Έσμιξαν οι τόποι, σίμωσαν ο ένας τον άλλο οι άνθρωποι"**²¹⁶ σημειώνει και η ζωντανά δοσμένη κοσμοπολίτικη ατμόσφαιρα του αεροδρομίου πραγματικά πείθει, πως **"η πύλη της Ασίας δε βρίσκεται πια στα Θυράκια ή στο Καράτσι"**²¹⁷. Σιγά σιγά συντελείται η αποδέσμευση από τον ελληνικό και, πιο πέρα, από τον ευρωπαϊκό χώρο ως κοιτίδα, που αποτελεί ένα από τους πρώτους στόχους τους συγγραφέα, ώστε η γνωριμία με την Κίνα να βρει τον ίδιο και τον αναχνώστη όσο γίνεται αποτοξινωμένους από τον οικείο τους πολιτισμό και κατ' επέκταση, πρόσφορους να δεχτούν χωρίς προκατάληψη τη νέα εμπειρία. Ταυτόχρονα συντελείται και το πλησίασμα στην Κίνα: ενώ λοιπόν η υποδομή πετυχαίνει, ακριβώς γιατί ο Παναγιωτόπουλος αφήνεται ελεύθερος να τη διαμορφώσει μόνος του χωρίς δεσμεύσεις από οποιοδήποτε άγραφο συμβόλαιο, η ουσιαστική επαφή δεν καταφέρνει να ενεργοποιηθεί, στο μέτρο που θα έπρεπε, για να δικαιώσει την υποδομή. Αιτία η απογοήτευση που υπήρξε γι' αυτόν η Κίνα: όπως ο ίδιος εξομολογείται **"αναζητούμε"** [άπου κι αν βρεθούμε] **επιβεβαιώσεις εκείνου που έχουμε στοχασθεί, εκείνου, που έχουμε επιθυμήσει**²¹⁸, εκείνο που είχε στοχαστεί, ήταν ένας κόσμος, που τον ένιωθε **"περισσότερο σαν παραμύθι παρά σαν άμεση και ζωντανή πραγματικότητα"**²¹⁹. Και το παραμύθι δεν μπόρεσε να το βρει.

Ο τρόπος εξάλλου που έχινε η περιήγηση, με το φορτωμένο πρόγραμμα, που δεν άφηνε περιθώρια, όχι μόνο μοναχικής περιδιάβασης, αλλά και ανάπαυσης, που απαιτούσε διάβασμα και καταγραφή σημειώσεων, έκαναν το ταξίδι της Κίνας **“ένα ταξίδι γεμάτο μόγθο”**²²⁰. Κάτω από τέτοιες συνθήκες δεν μπορεί να υπάρξει χρόνος για ηυρική διάθεση, η εσωτερική μίση είναι αναπόφευκτη και η συναίσθηση του Ι.Μ.Π. ότι περίπου κατευθυνόταν για να γράψει, **ότι έ - π ρ ε π ε να γράψει, εξαφάνισε κάθε θέρμη, γεγονός που τελικά σφράγισε τον Κόσμο της Κίνας**.

Στο ίδιο κλίμα κινείται και το επίμετρο **“Μια ματιά στη Ρωσία”**. Πραγματικά πρόκειται για ματιά και μάλιστα ενός ανθρώπου κουρασμένου από το ταξίδι της Κίνας, και, θα μπορούσε να πει κανείς, βαριεστημένου. Οι περίπατοι στη Μόσχα και το Λένινγκραντ δεν είναι τίποτε άλλο από καταγραφή των μνημείων, δρόμων, κτιρίων, πλατειών, που συναντά στο δρόμο του. Οι περιγραφές του φτωχές, όπως εκείνες της Κίνας. Έχοντας υπόψη όσα γράφτηκαν για τα ποτάμια, στους *Ελληνικούς Ορίζοντες* για παράδειγμα, η αντίθεση προς την περιγραφή του Νιέβα είναι χτυπητή: **“Ο Νιέβας ηγάζει από τη Λάδοχα. Και μεταφέρει, κάθε χρονιά, στο Φιννικό κόλπο οχδόδια δισεκατομμύρια κυβικά μέτρα νερό, δηλαδή όσο ο Βόλγας και ο Ντον μαζί [...]. Ο Νιέβας είναι ένα πολύ ωραίο ποτάμι, ένα ποτάμι με πραγματικά αισθητική αξία, με ψυχή”**²²¹. Ολόκληρη σελίδα αφιερώνεται στην απαρίθμηση των έργων του ρεπερτορίου των θεάτρων της Μόσχας, ενώ, για πρώτη ίσως φορά, λειτουργούν στον Παναγιωτόπουλο μηχανισμοί απομυθοποίησης: **“Ένας φίλος, που είχε ταξιδέψει στους ίδιους τόπους, μου είχε πει στην Αθήνα: -Η Μόσχα είναι απέραντη και όλη καινούργια. Κονιορτοποιεί τον επισκέπτη! Υπερβολές. Κ’ επί τέλους, ας μας κονιορτοποιούσε, για να υπάρξει και λίγη σκόνη της Αιτικής σε μια πολιτεία, που την καταδυναστεύει το χιόνι! Ωστόσο, ούτε όλη καινούργια είναι η Μόσχα ούτε κονιορτοποιεί κανένα”**²²². Και

παρακάτω: **"Η εντύπωση [της Ερυθράς Πλατείας και του Κρεμλίνου] δεν είναι καταπληκτική"**²²³. Μόνη η περιγραφή του τάφου του Ντοστογιέφσκι μπορεί να θεωρηθεί ότι ξεχωρίζει, δείχνοντας ότι το πνεύμα έρχεται και πάλι να περισώσει μια χαμένη περίπου υπόθεση: **"Το χιόνι ήταν στοιβαγμένο απάνω στους τάφους, ο αζέρας φυσούσε παζερός, άρχισε ξαφνικά να πέφτει και πάλι χιονόνερο. Μόλις μπήκαμε, στρίψαμε δεξιά. Είδαμε ένα μεγάλο δέντρο κατάχυμο, με σκελετωμένα κλαδιά. Ένα πολυκαιρινό μνήμα, μια επιγραφή, μια βασανισμένη προτομή, εκείνα τ' αραιά δένια, τα σκαμένα μάγουλα, το φαρδύ ταλαιπωρημένο μέτωπο, την αρρώστια, το πάθος, το φόβο, το θάνατο, την αθνασσία, όλα μαζί, μέσα στην καρδιά μέσα στο πνεύμα ενός ανθρώπου. Η ώρα ήταν βαριά από μνήμη"**²²⁴.

Από τον *Κόσμο της Κίνας* έχει πολλά να μάθει κανείς, αλλά χωρίς καμιά αισθητική ή άλλη βαθύτερη συγκίνηση. **"Μια νέα πείρα -και πλουσιότητα. Προσπάθησα να την προσφέρω στον αναχνώστη μου, με όση μπορούσα αντικειμενικότητα"**²²⁵.

Αυτή η αντικειμενικότητα τελικά επηρέασε άμεσα το βιβλίο ²²⁶ σχεδόν ακρωτηριάζοντάς το, καθώς του στερεί τη δυνατότητα να υποβάλει και να κερδίσει τον αναχνώστη.

Η τελευταία επαφή του Παναγιωτόπουλου με τη γη της Ασίας γίνεται στα 1965, σ' ένα ταξίδι αστραπή στο Ισραήλ -πρώτη γνωριμία το αποκαλεί ο ίδιος, που δεν έμελλε όμως να συμπληρωθεί από δεύτερη. Δύο σύντομα κείμενα που δημοσιεύτηκαν και παρέμειναν στην *Ελευθερία* καλύπτουν το ταξίδι με το σκοπό να μεταδώσουν την τραγωδία των Εβραίων στη διεκδίκηση της πατρίδας τους και την εικόνα του νεαρού, αναπτυσσόμενου κράτους. Το πρώτο κείμενο προσεγγίζει το πρόβλημα μέσα από τη γνωριμία με τους Εβραίους κατά το ταξίδι προς το Ισραήλ, στο πλοίο "Ολυμπία" για το οποίο έχει πολλά καλά να πει ο Ι.Μ.Π.

(ήταν ένας τρόπος να ευχαριστήσει τον εφοπλιστή για την προσφορά του ταξιδιού). Στο δεύτερο κομμάτι πραγματοποιείται η σύντομη περιήγηση -μιας μονάχα ημέρας- περιεκτική πάντως, καθώς θα συναντήσουμε μια σύντομη παρουσίαση του σύγχρονου Ισραήλ και μια θερμή προσέγγιση της ιδιαίτερα σημαντικής για τους Χριστιανούς Ναζαρέτ. Μέσα σε πολύ λίγες γραμμές ο Παναγιωτόπουλος κατορθώνει καίρια ό,τι δεν μπόρεσε σ' ολόκληρο το βιβλίο της Κίνας: το πνεύμα του τόπου.

5. Πρώτη και δεύτερη γνωριμία με την Αφρική

Ένα χρόνο μετά το πρώτο ταξίδι της Πόλης, το ταξίδι της Αιγύπτου στα 1949 φέρνει το *Σκαρβαίο τον Ιερό*, ένα από τα αισθαντικότερα, αν όχι το αισθαντικότερο ταξιδιωτικό βιβλίο του Παναγιωτόπουλου. Οι *Ποιητικές της Ανατολής* είναι σχεδόν εξίσου αισθαντικές, στο επίπεδο όμως της εθνικής συνείδησης. Εδώ έχουμε να κάνουμε με συνείδηση όχι απάτριδα (δεν παύει ο συγγραφέας να είναι Έλληνας και στην Αίγυπτο, σημειώνει μάλιστα πως "εκεί κάτω πάμε να συναντήσουμε κάποιους προχόνους"²²⁷), κυρίως όμως ανθρώπινη, προσωπική.

Ηδη από τον πρόλογο των τριών πρώτων σελίδων μπορούμε να καταλάβουμε ποιο θα είναι το πνεύμα του υπόλοιπου βιβλίου (ή ποιο θάθελε ο συγγραφέας να είναι, αν λάβουμε υπόψη τον *Κόσμο της Κίνας*, που επίσης είχε ξεκινήσει μ' ένα ορισμένο πνεύμα, για να μην το διατηρήσει όμως στη συνέχεια). Είναι η πρώτη φορά που ένας πρόλογος ταξιδιωτικού βιβλίου δεν αναφέρεται στο συγκεκριμένο τόπο, με τον οποίο θα ασχοληθεί το κείμενο, αλλά με μια γενικότερη ανάπτυξη ενός συναφούς θέματος, που στην περίπτωση μας είναι το ταξίδι.

Επιδιώκεται η εισαγωγή σ' ένα νέο τρόπο αντιμετώπισης του ταξιδιού και η Αίγυπτος αποτελούσε ιδανικό πεδίο εφαρμογής²²⁸. Λέγοντας νέος τρόπος δεν εννοούμε ότι ήταν άγνωστος στον Ι.Μ.Π. ως τα 1949' αυτή ήταν από την αρχή η στάση του απέναντι στην περιήγηση (γνωρίτερα άλλωστε, είχε διατυπώσει σχετικές του θέσεις, κάπως διαφοροποιημένες σε δοκίμια, όπως το "Έντεχνος λόγος και περιήγηση") που η πάροδος του χρόνου καλλιέργησε και αποκρυστάλλωσε, με αποτέλεσμα να βρει την έκφρασή της στο *Σκαρβαίο τον Ιερό*, χωρίς ν' αγνοείται κι ένας άλλος παράγοντας: της εναρμόνισης των παραπάνω σκέψεων προς το πνεύμα του τόπου που επισκεπτόταν ο συγγραφέας - και η Αίγυπτος αποτελούσε το ιδανικό κλίμα γι' αυτή την περίπτωση.

Σ' αυτό το κλίμα κινείται ολόκληρο το βιβλίο παρ' ότι κάθε άλλο παρά λείπουν τα γνωστά στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις στοιχεία. **Μα πώς να την τινάξουμε από πάνω μας, από μέσα μας, τη σκόνη των βιβλιοθηκών, αυτή τη δύναμη της υποβολής που θρέφεται με τη γνώση και με την ιστορική φαντασία;**²²⁹. Έτσι και φυσική περιγραφή θα συναντήσουμε και την ιστορική αναδρομή και την προσέγγιση της τέχνης και την αναφορά στη σύγχρονη Αίγυπτο' η διαφορά έγκειται αλλού: στον τρόπο που αναπτύσσονται (κατά το μεγαλύτερο μέρος τους) τα στοιχεία αυτά, κοιταζμένα με μια αλληλώτικη προσοχή, πέρα από την επιφάνεια και με μια έντονη φιλοσοφική διάθεση, που βρίσκει διέξοδο με μια συχνά χαρισματική έκφραση. Το κάθε τι πηγαίνει πολύ βαθύτερα από το πρώτο κοίταγμα.

Ας πάρουμε για παράδειγμα την έρημο από την κορυφή του Δέλτα ως τη Νουβία: δεν έχουμε να κάνουμε με απλή περιγραφή' είναι η διάθεση και τα συναισθήματα που γεννά η αγανής έκταση, δεν είναι πια η έρημος που θάθελε ο Παναγιωτόπουλος να περιγράψει, είναι η ερημιά, που τη νιώθει και θέλει να τη δώσει και στον αναχνώστη του να τη νιώσει, μέσα από την υποβολή περισσότερο, παρά από την απεικόνιση. Μεταφέρουμε αποσπάσματα μόνο από το εκτενές σχετικό εδάφιο: **Πολλοί την είδανε την ερημιά σα μια φοβερή και κακότροπη δύναμη, που ενεδρεύει. Οχι, νομίζω πως είναι η μεγάλη διψασμένη, η στέρφα που καρτερεί το σπόρο το χόνιμο, η ζυμνή που νιώθει τη ζύμνια της [...]. Οι πολιτείες είναι χαμένες πίσω από τους φιλοξιμένους ορίζοντες, το διάστημα άνυδρο και άδεντρο απλώνεται ίσιο, μόλις ρυτιδωμένο από τους ανάλαφρους κυματισμούς του άμμου. Κι ο άμμος είναι κίτρινος και κοκκινωπός και σταχτός κι αλαφρός και λεπτός, μια σκόνη που λιανοτρέμει στο φως, μια επιφάνεια άμόλυπτη, άχραντη, άφιλη, αφιλόξενη -η ερημιά δοσμένη στη μοναξιά της [...]. Δεν υπάρχει η πλάση. Κ' έτσι**

ξαφνιάζεσαι, που ανασαίνεις μέσα σ'ένα ακατασκεύαστο σύμπαν, που περπατείς σφηνωμένος στην τρίτη μέρα της δημιουργίας. άνθρωπος πριν από τον άνθρωπο· δεν είσαι της έγτης μέρας το πρόσωπο, είσαι ένα μόριο άμορφης ουσίας ανάμεσα σε γη και ουρανό, μια προσδοκία ζωής, μια σφοδρή επιθυμία του είναι²³⁰. Ακόμη κι όταν το θέμα είναι από τη φύση του πεζότερο, ξανά η υποβολή κατακτάται, με τη μορφή, αυτή τη φορά, της παραστατικότητας: "Κ' είναι μια στιγμιά τελετουργική, σαν ανοίχουν και ξεθύνουν τα χέρια τους οι ζέφυρες οι σιδερένιες στο Κάιρο, με τ' αυτοκίνητα και τ' αμάξια και το πλήθος απάνου τους το παρδαλό, για ν' αφήσουν πέρασμα σε κείνα τα καράβια με τα πανιά τα πολύχρωμα και με τους κουπολάτες που τραγουδούν. Τότες, η πολιτεία ξεσηκώνεται κομματιάζεται στα δύο, για να διαβεί ανάμεσά της η Αφρική, το τραζούδι της Αφρικής το σεργιό, που αφήνεται στη μοίρα του και στο ρέμα του Νείλου, να το κατεβάσει στη Μεσόγειο"²³¹.

Στην περίπτωση της Ιστορίας, είναι επίσης η πρώτη φορά, που ο Παναγιωτόπουλος αποχτά τόσο ξεκάθαρα μια καθολικότερη αίσθηση του χρόνου, μια ευρύτερη χρονική συνείδηση, κατακτημένη μέσα από την αποκατάσταση της ιστορικής ενότητας: "Κ' είχαν κάτι αλλόκοτο και θαυμαστό, αυτή η συνείδηση της χορχής μετακίνησης μέσα στους αιώνες, που ένιωθα, τόσο εξουσιαστικά, σε κείνον τον τόπο της Μέμφιδας, σιμά στο κανάλι του Νείλου, κάτω από τις κοιμάμενες χουρμαδιές. Είταν η ιστορική συνείδηση, ένας χρόνος ονοματισμένος, όχι ανώνυμος, ένα γνώριμο περπατημένο διάστημα, τα βιβλία, τα περιστατικά, οι άνθρωποι -όλο το ιστορικό τοπίο ζωντάνευε μονομιές κ' έζηνε μια βίαιη, απανωτή, αδακάνητη θύμηση"²³². Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις η προσέγγιση της Ιστορίας της Αιγύπτου -κοινής σε αρκετά σημεία, μ' εκείνη της Ελλάδας-, γίνεται πειστικότερα, με μια αμεσότητα, που της προσδίνει ζωντάνια. Δεν έχουμε εξιστόρηση γεγονότων' η προσέγγιση γίνεται με την

εξέταση του Αιγυπτιακού πολιτισμού ως τρόπου σκέψης και ζωής και καλλιτεχνικής έκφρασης. Και πάλι ο πολιτισμός δίνεται από τη μια μοιρασμένος σε βασικές χρονικές ενότητες (στο Κάιρο για παράδειγμα βρίσκουμε κατά κύριο λόγο την Αραβική και Ισλαμική ψυχή της πολιτείας, αλλά και την Ελληνική και την Κοπτική -την τελευταία στα πλαίσια του ασκητικού ιδεώδους στην Αίγυπτο των πρώτων χριστιανικών χρόνων) κι από την άλλη ως ενιαίο σύνολο. Επιδιώκει έτσι ν' αποσαφηνίσει το πνεύμα της Αιγύπτου καταφεύχοντας για το σκοπό αυτό στην προσφιλή του μέθοδο σύγκρισης προς άλλους πολιτισμούς- εδώ προς τον ελληνικό (παράδειγμα η αναπαράσταση, σύντομη και μεστή, της στιχμής που **"το Ελληνικό πνεύμα κοινωνεί το Αιγυπτιακό"**²³³).

Η τέχνη της Αιγύπτου συμπληρώνει, όπως είπαμε, τη γνωριμία με τον πολιτισμό της χώρας' περιπλανήσεις σε μουσεία, ερειπιώνες, εσωτερικά τάφων κλπ μας δίνουν, καρπό προσεχτικής παρατήρησης, πολλές εκτενείς αναλύσεις, αφιερωμένες κατά κύριο λόγο στην αρχαία αιγυπτιακή και, κατά δεύτερο λόγο, στην Ισλαμική τέχνη (που παρουσιάζεται σχεδόν πανομοιότυπα όπως στις *Πολιτείες της Ανατολής*). Θαυμάσια είναι η περιπλάνηση στο μουσείο του Καΐρου, **"το μεγάλο σχολείο του θανάτου"**²³⁴, όπου η θέα των εκθεμάτων αφυπνίζει το μηχανισμό των υπαρξιακών ανησυχιών για μια ακόμη φορά και ο συγγραφέας κλείνει την επίσκεψή του με άλλη μια αναφορά στη ματαιότητα, στο αμετάκλητο και το αέναιο της ανυπαρξίας: **"Κ' οι ξύλινοι κουπολάτες λήμνουν ολόενα στις άλλες αίθουσες του μουσείου και τις πάνε με τους νεκροθάλαμους τις ψυχές στις χώρες του θαιρη, του θεού των κερών. Μα οι μούμιες δε λένε να ξυπνήσουν! Τόσες χιλιάδες χρόνια και δε λένε να ξυπνήσουν ακόμα!"**²³⁵.

Αλλά η ιστορική προσέγγιση (μέσα από τα γεγονότα και τον πολιτισμό) δε σταματά σ' όσα αναφέραμε παραπάνω Κ' εδώ βρίσκεται το μεγάλο μετονέκτημα

του *Σκαρβαίου του Ιερού*: από ένα σημείο και ύστερα (ιδιαίτερα στο κεφάλαιο "Λούζορ και Καρνάκ") ο Παναχιωτόπουλος καταλαμβάνεται από τη γνωστή του τάση να μην παραλείπει τίποτα· αρχίζει λοιπόν μια ατέλειωτη περιπλάνηση, ανάμεσα σε ποίλια και ποικίλα μνημεία, η αναλυτική περιγραφή των οποίων (πραγματοποιούμενη με αρκετή ταχύτητα) κουράζει τον αναχνώστη, ενώ η απαρίθμηση σειράς ολόκληρης δυναστειών και μελών τους, πέρα από την επίδειξη σημαντικής ενημέρωσης, δεν προσφέρει τίποτα άλλο, εκτός από τη βέβαιη πτώση του ενδιαφέροντος και την ενδεχόμενη δυσφορία που αναγκάζει όσους διαβάζουν, να περνούν βιαστικά και επιπόλαια τις σελίδες, για να αποφύχουν τον καταχρισμό όλων αυτών των ονομάτων²³⁶.

Η ιστορική συνείδηση έχει πάντως κατακτηθεί και η αποκατεστημένη ενότητα συνδέει το παρελθόν με το παρόν σ' ένα σύνολο, που συχνά γίνεται σύμπλεγμα, καθώς τα δύο μέρη που το αποτελούν βρίσκονται σε μια διαρκή αμοιβαία προσφορά στοιχείων: **"Κι ωστόσο η συνείδηση του χρόνου απόμεινε ζωντανή. Ερχόμουν από τους πανάρχαιους βασιλιάδες, από τις πρώτες δυναστείες, τις μεμφιτικές, από τον ιερό χώρο του Θ9α, ερχόμουν από τα κρῶπεδα της ιστορικής ζωής κ' έπεφτα ξαφνικά μέσα στη συγκατρινή αναταραχή, στις εφημερίδες που κραύδαζαν, στους τροχούς που αχωνιούσαν, στα φῶτα που ζύμνωναν"**²³⁷. Η απόδοση της σύγχρονης Αιγύπτου γίνεται επίσης με τρόπο άρτιο, καθώς ο Παναχιωτόπουλος δεν αγνοεί το παρόν χάριν του παρελθόντος, πιστεύοντας ότι **"το ανθρώπινο δικαίωμα στη ζωή είναι πολύ βαρύτερο από κάθε οπισθοδρομική δρατικότητα"**²³⁸. Θα συναντήσουμε το ανθρώπινο τοπίο, Κόπτες, Αραβες, παιδιά που ζητιανεύουν, οδηγούς, φύλλακες αρχαιοτήτων, κουπολάτες του Νείλου, όλο αυτό το πολύχρωμο πλήθος, την πανοπερμία φυλών, γλώσσων, θρησκειών· θα συναντήσουμε ζωντανές περιγραφές πόλεων: τις κακόφημες συνοικίες, όπου **"όλες οι φυλές του κόσμου [...] κατασταλάζουν σε κείνα τα δρομάκια τα σκοτεινά, τ' αδιέξοδα, με τις κάμαρες τις**

ανοιχτές, φωτισμένες μ' ένα ηυχνάρι, με μια λάμπα νυσταζμένη, επιπλωμένες μ' ένα φαγωμένο στρώμα κατάχαμα, με δύο καρέκλες κουτσές [...] και στολισμένες με τα καλέσματα τ' ανοιχτόστομα και τα ζέλια των νεκρών και των τάφων [...]”²³⁹ Θα ακολουθήσουμε το συγγραφέα στο ζωολογικό κήπο του Καΐρου με τα όλο θλίψη αιχμαλωτισμένα αχρίμια, στο σπίτι του Καβάφη στην Αλεξάνδρεια, στο Χαν Χαλίλ, το παζάρι του Καΐρου “μια μικρή περιπέτεια της φαντασίας, ένα ξεστράτισμα”²⁴⁰, απ' όπου “μάζεψες τεμενάδες, χαμόγελα, καλέσματα σ' όλες τις γλώσσες του κόσμου. Κ' είσαι βέβαιος, πως,κι αν σ' έβρισαν, καθώς τους άφηνες, με τα χέρια σχεδόν αδειανά, θα σ' έβρισαν μόνο αράπικα, χορταστικά, εκφραστικά, όλο λάμδα και ζήλκα”²⁴¹ κι ακόμη, θα διαβάσουμε τις προεκτάσεις που δίνει στον Ανατολίτικο χορό: “Το μελαγχό κορμί, που σαν οιστρηλατημένο και σαν από βακχεία απεριόριστη κατεχόμενο φρενιάζει μπροστά μας και λευτερώνεται με τη δύναμη του ρυθμού, με την αναζωγή σε μια θαυμαστή υπερένταση όλων των κυττάρων της ύπαρξής του,μας επιτρέπει ξανά να αισθανθούμε τη ζωτική, τη φυσιολογική καταζωγή του χορού, να τον δούμε σαν ανθρώπινη πράξη που έδινε τέχνη, όχι αντίστροφα”²⁴².

Μιλήσαμε για προεκτάσεις' τις βρίσκουμε ποικιλότροπα παντού: με τη μορφή κάποιου παράδοξου συνειρμού (“[...] απομένει ίσαμε σήμερα οριζοντιομένος ο “ημιτελής οβελίσκος”. Είναι φοβερό με πόσο ύπουλο τρόπο μας υποβάλλουν οι λέξεις τους στοχασμούς! Καθώς περπατούσα απάνου στη σκαλισμένη του ράχη, που λαμποκοπούσε τριανταφυλλένια στον ήλιο, συλλογίστηκα την “ημιτελή συμφωνία” του Σούμπερτ, συλλογίστηκα όλες τις μισοτελειωμένες προσπάθειες, κ' ένιωσα, πως ίσως τίποτε πουθενά δεν τελειώνει, πως δεν είναι προορισμένο τίποτε να τελειώνει σε τούτη τη γη”²⁴³ με τη μορφή ενός

νοερού ξεστρατίσματος κινημένου από τη νοσταλγία, όπως στην περίπτωση του μεσημεριού στο Ελληνικό μοναστήρι του Καΐρου, όπου βλέπουμε το ύφος να αλλιάζει εντελώς: **Ἔτι ο ηγούμενος, ένα κειμήλιο, ένα μνημείο και κείνος. Σα να την είχα ξαναζήσει την ώρα εκείνη κάπου μακριά, στις Κυκλάδες, και σα νάταν όλα έρημα γύρω και να κρατούσε η πλάση την ανάσα της, μονάχα οι πεταλούδες πετούσαν από κλαδί σε κλαδί, από κάλυκα σε κάλυκα [...]. Ο δίσκος με το γλυκό, το ασημένιο κουτάλι, το κρύο νερό - η Πατρίδα!**²⁴⁴.

Από το σύμπλεγμα του παρόντος με το παρελθόν, ακόμη κι από αυτή την ατμόσφαιρα του θανάτου, που αναδίνεται από τα λείψανα του αρχαίου πολιτισμού της, η Αίγυπτος αναδύεται σαν ένας ολοζώντανος κόσμος, η γη, κι αυτή ακόμα η έρημος έχουν φύλλο, αλλιάζουν φύλλο και βρίσκονται σε μια διαρκή ερωτική επαφή τόσο μεταξύ τους, όσο και προς τα άλλα φυσικά στοιχεία, επηρεάζοντας άμεσα τους ανθρώπους που κινούνται πάνω του. Γράφει: **Ἄο πόθος μου περιορίζεται σε κείνο που κυριότατα είναι αίσθηση, στο θυρικό, κατά βάθος, στοιχείο που με συνεπήρε στην Αίγυπτο και μ' έκανε, με το δικό μου βέβαια τρόπο, να την αγαπήσω**²⁴⁵.

Πραγματικά αγάπησε την Αίγυπτο ο Ι.Μ.Π. μ' ένα τρόπο **ἄνάμεσα στον αυτοτιμωρούμενο ασκητή και στον αυτοεγκαταλειπόμενο χαροκόπο**²⁴⁶. Πραγματικά στο *Σκαρβαίο τον Ιερό* κυρίαρχο στοιχείο είναι η αίσθηση, που όμως δεν εξαντλείται στις αισθήσεις αλλά, κατευθυνόμενη, πέρ' από την επιφάνεια, στην ψυχή, εξωτερικεύεται ξανά, μετουσιωμένη σε έξαρση' την έξαρση, που μετέλληξε τα αιγυπτιακά **"απόγραφα"** σε **"αιγυπτιακά απομνημονεύματα"**²⁴⁷.

Η δεύτερη γνωριμία με την Αφρική γίνεται 14 χρόνια αργότερα. Πρόκειται στην κυριολεξία για μια δεύτερη γνωριμία, αφού οι διαφορές από την Αίγυπτο

είναι θεμελιώδεις ("Η Αίγυπτος είναι ερμαφρόδιτη. Ανήκει και δεν ανήκει στην Αφρική")²⁴⁸. Το ταξίδι αυτή τη φορά γίνεται στην Αιθιοπία, Κένυα, Ουγκάντα, Ταγκανίκα, Ζανζιβάρη και, αντίθετα από τη χώρα του *Σκαρβαίου του Ιερού*, δεν έχει καμιά σχέση με οποιαδήποτε αναδρομή στο παρελθόν ή σε κάποιο προηγούμενο πολιτισμό. Ολόκληρο το βιβλίο *Η Αφρική αφυπνίζεται* κινείται στην παρούσα στιχμή, μια αποφασιστική στιχμή αναβρασμού για τη Μαύρη Ηπειρο, εκτός από κάποιες ιστορικές αναδρομές - σύντομες πάντως - ή και μόνο αναφορές που κι αυτές, δοσμένες με καθαρά ενημερωτικό χαρακτήρα, υπηρετούν την παρούσα στιχμή στοχεύοντας στην καλύτερη κατανόησή της.

Έχουμε εδώ ένα Παναχιωτόπουλο κοινωνικό κι ακόμη πολιτικό παρατηρητή, πράγμα ασυνήθιστο, αν λάβουμε υπόψη, ότι γενικά απόφευγε να καταπιάνεται με τέτοιου είδους θέματα κι όταν αναγκάστηκε να το κάνει (στην περίπτωση της Κίνας) επιδίωξε απλώς να παρουσιάσει μια εικόνα, αποφεύγοντας συστηματικά να πάρει θέση. Ούτε στην Αφρική παίρνει θέση, όχι άμεσα, αντιλαμβάνεται όμως κανείς χωρίς κόπο, ποια είναι η από μέρους του αντιμετώπιση του αφρικανικού ζητήματος.

Το είδος τούτο της αυτοψίας αποτελεί το ένα από τα δύο επίπεδα, στα οποία κινείται το βιβλίο: το δεύτερο επίπεδο είναι καθαρά προσωπικό και καλύπτει ό,τι θα μπορούσαμε να ονομάσουμε περιπέτετες του συγγραφέα στην Αφρική, τις οποίες και ζει συνοδευμένος από τον θάνο Μοννά, παλιό μαθητή του και οικοδεσπότη και ξεναχό του στη Μαύρη Ηπειρο, στον οποίο και αφιερώνεται το βιβλίο.

Στον πρόλογο τα δύο επίπεδα αρχίζουν ήδη να διαφαίνονται και να εναλλιάσσονται, καθώς από τη μια γίνεται αναφορά στο θάνο Μοννά (κ' είναι η πρώτη φορά που μνημονεύει τόσο πολύ ο Ι.Μ.Π. ένα συγκεκριμένο πρόσωπο) και από την άλλη στην Αφρική, που **"αναφλογίζεται από δεινό πυρετό, ανακλαδίζεται κι αφυπνίζεται"**²⁴⁹. Υστερα από μια πρώτη προσέγγιση στο

αφρικανικό ζήτημα, παρακολουθούμε την περιγραφή της νυχτερινής πτήσης προς την Ασμάρα της Ερυθραίας. Και πάλι είναι η πρώτη φορά, που αφιερώνει ένα ολόκληρο μικρό κεφάλαιο στο χρονικό διάστημα που περνά μέσα στο αεροπλάνο. Το κεφάλαιο αυτό, ένα σύνολο στα πλαίσια της μνήμης (η Αίγυπτος έρχεται και ξανάρχεται στο μυαλό του), του ονείρου (καθώς δεν μπορεί να αντέξει στην αχρύπνια, όταν αυτή γίνεται μια στενή λουρίδα στεριάς, που πασκίζει γ' αντισταθεί στις θάλασσες του ύπνου²⁵⁰, της παρατήρησης των δέκα συνταξιδιωτών, της αεροσυνοδού, της έξω ατμόσφαιρας τη στιχμή που αρχίζει να χαράζει (**"Βασανίζομαι με την έγνοια της δης"**²⁵¹) αποτελεί την εισαγωγή στο ταξίδι της Αφρικής. Από τη στιχμή που **"η συνοδός, μ' ένα μεσίτιο χαμόγελο, ορθή στο κεφαλόσκαλο, ξοδεύει μεθοδικά τους έντεκα αποχαιρετισμούς της"**²⁵² η προετοιμασία έχει ολοκληρωθεί για το συγγραφέα και τον αναγνώστη και η αφρικανική περιπλάνηση μπορεί, ουσιαστικά πια, να ξεκινήσει.

Μια περιγραφή του ξενοδοχείου της Ασμάρας, του παρουσιαστικού και της αμφίεσης των κατοίκων, της γεωγραφικής κατασκευής της Αιθιοπίας, του τρόπου ζωής με τους κινδύνους και τις στερήσεις της, δίνουν μια καίρια προσέγγιση στον ευρύτερο χώρο. Ανάλογες περιπτώσεις περιγραφών, συνοδευμένων και από πλήθος αριθμών και ποικιλία πληροφοριών κάθε λογής, θα συναντήσουμε και στις υπόλοιπες αφρικανικές χώρες -σταθμούς του ταξιδιού του Ι.Μ.Π. που, όπως σημειώνει, προσπαθεί να κερδίσει **"μια νέα όραση, αφρικανική"**²⁵³. Αυτό το καταφέρνει στα πλαίσια της κατανόησης του Αφρικανού σε σχέση με το φυσικό περίγυρο που του επιτρέπει **"να περιφέρεται εδώ κ' εκεί άστεγος, φερέοικος, πολίτης της δης, χωρίς υποχρέωση και κύρωση"**²⁵⁴, στα πλαίσια της κατανόησης της ζωής, της σκέψης, της ρευστής ηθικής του (ο καννιβαλισμός²⁵⁵, ο θεσμός του γάμου και γενικότερα οι σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα²⁵⁶, είναι ζητήματα που θίγονται). Από κει και πέρα η όρασή του δεν

είναι αφρικανική: είναι η όραση ενός τρίτου ανθρώπου -λέγοντας τρίτου εννοούμε άσχετου προς τα δύο άμεσα ενδιαφερόμενα μέρη, των Αφρικανών δυναστευομένων και των Ευρωπαίων, ιδιαίτερα Αγγλων δυναστών- κινούμενου από πνεύμα δικαιοσύνης και αγάπης προς το συνάνθρωπο.

Διαπιστώνει από κοντά τις άθλιες συνθήκες ζωής των υθαγενών, τις αρρώστιες, την παιδική θνησιμότητα, την έλλειψη εκπαίδευσης και την ολική σχεδόν άγνοια για στοιχειώδη θέματα: **"Μέσα σε αιώνες πολλούς έχει μάθει [ο Αφρικανός] να γίνεται το τίποτε με περισσή ηδονή, να μη φροντίζει παρά μονάχα για τη στιγμή, να ξεχειλιέται με λίγες χάντρες, ν' αρρωσταίνει, γυρίς να νιάζεται για το τι θα του βάλει με την αρρώστια και να πεθαίνει ανώνυμος, καταφρονημένος, αλύτρωτος, ένα μόριο σκόνης, που ξαναβρίσκει τη μηδαμινότητά του"**²⁵⁷.

Θλίβεται και προσπαθεί να αναζητήσει τους λόγους και να αποδώσει ευθύνες, όπου υπάρχουν. Εκεί αποσκοπεί και η ιστορική αναδρομή, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά απαρίθμηση ατέλειωτης σειράς εισβολών στην Αφρική και κατακτήσεών της από πλήθος φυλών και εθνικοτήτων και για σειρά αιώνων και παρουσίαση της, ως τα όρια της απομύζησης, εκμετάλλευσης της χώρας και των ανθρώπων της από τους ξένους, τόσο που οι **"άντρες βλέπουν στο πρόσωπο του Ευρωπαίου τον αφέντη, οι γυναίκες το βιαστή"**²⁵⁸. Με αρκετή ειρωνεία ο Παναγιωτόπουλος, μιλά για το διπλό στομάχι της Αγγλίας: **"Ετσι κάθε φορά που το βρεταννικό μυρηκαστικό αναγκάζεται να βγάλει από το ένα στομάχι ό,τι δεν μπορεί πια να κρατήσει, το μεταφέρει στο άλλο. Αυτό το δεύτερο στομάχι το έχει ονομάσει 'Κοινοπολιτεία'"**²⁵⁹. Όπως ήδη αναφέραμε, οι Αγγλοι, θεωρούνται οι περισσότερο υπεύθυνοι' δεν είναι όμως οι μόνοι υπεύθυνοι. Στην περιπέτεια π.χ. του Χριστιανισμού, στην Ουγκάντα βλέπουμε ποιος ήταν ο ρόλος και άλλων δυτικών χωρών κι αυτής της Καθολικής Εκκλησίας ακόμη, προκειμένου να αποχτηθούν δικαιώματα και να διασφαλιστούν συμφέροντα στην Αφρική. Εύκολα

διακρίνει κανείς την επίκριση και τη ντροπή για λογαριασμό όβου του πολιτισμένου κόσμου, που θεωρείται συνυπεύθυνος, όπως εύκολα διακρίνει και την αχανάκτηση του Παναχιωτόπουλου και τη συμπαράστασή του στους πάσχοντες: "Ο αδερφός μου ο άνθρωπος με το πρόσωπο, με το κορμί πασπαλισμένο καπνιά, μισόχυμος, ιδρωμένος, κοντανασαίγοντας προσπαθεί να κουβαλήσει ένα φουσκωμένο σακκί· πρέπει να δουλέψει σκληρά για να ξεφλήσει με τον εαυτό του [...]"²⁶⁰.

Από την άλλη όμως πλευρά διαπιστώνει και την ανησυχία, που τελικά δίνει και τον τίτλο στο βιβλίο. "Δεν πρόφτασα να πατήσω το πόδι μου σε τούτη τη γη και την ένωση μονομιás τη μυστική αλλαγή, που προσπαθεί να βρει το δρόμο της, να κερδίσει το πρόσωπό της. Και τούτο θέλει να πει: να εξουσιάζει ο καθένας τον εαυτό του. Ο βασιτάζος, σαν του λήχει καιρός να ξανασάνει, κάθεται και συλλογίζεται. Ο γκαμηλιέρης σκίζει τις ερημιές με το γωθρό παραβάνι του και συλλογίζεται. Ο γύφτος κατεβάζει στ' αμόνι το σφυρί του και συλλογίζεται"²⁶¹. Η ανησυχία αυτή, δοσμένη με την κραυγή-αίτημα "Θυγούρου σάσα" ("τώρα η λευτεριά"), βρίσκει σιγά σιγά το δρόμο προς την έκφρασή της με την πραγματοποίηση του αιτήματος. Το δρόμο αυτό επιδιώκει, κατά δεύτερο λόγο, να κατανοήσει ο Ι.Μ.Π.: αναφέρεται έτσι στην εξέλιξη των κινημάτων ανεξαρτησίας των αφρικανικών χωρών, στη σύγχρονη πολιτική ζωή τους, επισκέπτεται κοινοβούλια, ασχολείται με πολιτικά κόμματα και εκπροσώπους τους και φτάνει μέχρι του σημείου να αναλύσει την πολιτική κατάσταση. Δε θα συναντήσουμε συχνά στο έργο του Παναχιωτόπουλου αποσπάσματα σαν τα παρακάτω: "Το πρώτο κόμμα θέλει μια Κένυα ενωμένη, ενώ το δεύτερο, επειδή αν επικρατήσει το πρώτο, έχει το βασικό φόβο, πως θα επικρατήσουν στη διακυβέρνηση της γήρας και οι Κικούχιου, που είναι πάντα αφοσιωμένοι στον Κενυάτα, ευνοεί την

ομοσπονδιακή συγκρότηση του νέου κράτους. Φανερό, πως ανάμεσα στα στελέχη του βρίσκονται αρχηγοί των κυριοτέρων από τις άλλες φυλές⁻²⁶².

Στα πλαίσια της γνωριμίας με τη σύγχρονη Αφρική βρίσκεται τοποθετημένη και η επίσης Ελληνική παρέμβαση: σ' όποια χώρα κι αν βρεθεί ο συγγραφέας θ' αναφερθεί στην ελληνική παροικία, θα συνομιλήσει με μέλη της (επώνυμους Έλληνες, έτσι που να δημιουργείται ένας σεβαστός κατάλογος ομογενών της Μαύρης Ηπείρου), θα επισκεφθεί σχολεία για να μιλήσει στα παιδιά για την Ελλάδα ή Επισκοπές, για να πάρει και, στη συνέχεια, να μεταδώσει μια εικόνα για την παρουσία και την δραστηριότητα της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Αφρική. Η νοσταλγία ενεδρεύει, για να έρθει στην επιφάνεια με μια ελάχιστη αφορμή -παράδειγμα στο σαφάρι, όπου **"δεν έλειψε μήτε η ρίξανη από τα Ελληνικά βουνά κι ο τόπος ευωδίασε πατρίδα"**⁻²⁶³ -καθώς και κάθε φορά που θα συναντηθεί μ' εκείνη των ξενιτεμένων συμπατριωτών: **"Εκεί πέρα στα μακρινά υψίπεδα, στην ξενιτιά, δεν υπάρχουν σε τέτοιες στιχμές οι λοχοτριβές, οι μεψιμοιρίες, οι σφοδρές αντιθέσεις. Υπάρχει μονάχα η προχονική μνήμη. Η νοσταλγία. Μονομιάς γίνεται κανείς ενάρετος. 'Να πούμε για την πατρίδα"**⁻²⁶⁴.

Το δεύτερο επίπεδο, το ατομικό εκκαταλείπει την αυτοψία και περνά στη βίωση προσωπικών εμπειριών. Εδώ θα τοποθετήσουμε αρχικά τις ποικίλες περιγραφές της φύσης, της πανίδας και της χλωρίδας, και κατά κύριο λόγο, την αφήγηση περιστατικών και περιπετειών, όπου ο συγγραφέας συμμετείχε άμεσα.

Οι φυσικές περιγραφές του Παναγιωτόπουλου στην Αφρική είναι παραστατικές, χωρίς να γίνονται υποβλητικές. Μεταφέρουν πάντως εικόνες ζωντανές και πλούσιες, που θα ήταν αναμφισβήτητα εντυπωσιακές για τον αναγνώστη του 1963, όταν η Μαύρη Ηπειρος δεν ήταν παρά ένας σχεδόν άγνωστος κόσμος καθώς τα διάφορα ντοκυμανταίρ και οι πολυπληθείς φωτογραφίες σε όλων των ειδών τα έντυπα, που τώρα μας κατακλύζουν, τότε άρχιζαν σιγά σιγά να

εμφανίζονται. Η θέα ενός ελέφαντα, μιας καμηλοπάρδαλης, των φλαμίνγκος, ενός λιονταριού ασφαλώς είχε πολύ μεγαλύτερο αντίκρουσμα τότε, σε σχέση με σήμερα, που οι περιγραφές του Ι.Μ.Π., ακριβώς επειδή στερούνται υποβολής περιοριζόμενες στην απλή αναπαράσταση, δεν έχουν τίποτα να επιδείξουν αν τοποθετηθούν δίπλα σε πλήθος άλλων' αντίθετα, συχνά μπορούν να θεωρηθούν και ανεπαρκείς, όπως για παράδειγμα εκείνη του Κιλιμαντζάρο.

Πειστικότερος γίνεται ο Ι.Μ.Π. στην επίσκεψη του εθνικού πάρκου του Ναϊρόμπι (όπου όμως σπεύδει, όπως στο ζωολογικό κήπο του Καΐρου, να δηλώσει την απογοήτευσή του, καθώς όλα του φαίνονται "φτιαχτά" και κάθε άλλο παρά φυσικά άγρια), στη νύχτα πάνω στο δεντρόσπιτο, που επίσης έχει τη χροιά της βιομηχανοποιημένης τουριστικής οργάνωσης και, περισσότερο, στο σαφάρι, που οργανώνουν για χάρη του οι φίλοι του. Πρόκειται για μια πραγματικά καλή αφήγηση, όπου η αίσθηση του αναπάντεχου αφήνει τον Παναγιωτόπουλο ελεύθερο να ζήσει και να νιώσει. Η περιγραφή της προετοιμασίας προδίνει την έξαψή του ακόμα και το συναίσθημα πως είναι "έξω από τα νερά του", έτσι όπως βρίσκεται, ένας άνθρωπος των γραμμάτων, ανάμεσα σε ανθρώπους της δράσης: **"Το μεγάλο πάθος τους είναι το σαφάρι [...] Ο θάνατος είναι η ακοίμητη ψυχή της συντροφιάς . Κ' εγώ ο παρατηρητής, ο θλιβερός άμαχος πληθυσμός"**²⁶⁵. Απαριθμεί ολόκληρο τον κατάλογο των προμηθειών με τα πιο πιθανά και απίθανα πράγματα για να προσθέσει: **"Τέλος πάντων, ένα τέτοιο σαφάρι μπορεί να το επικροτήσει κι ο άμαχος πληθυσμός! Υπάρχουν και πέντε ζερά τουφέκια [...], το πέμπτο είναι προορισμένο ν' απομείνει παραπονεμένο, αχρησιμοποίητο"**²⁶⁶. Κι όμως: παρ' όλο που πράγματι μένει αχρησιμοποίητο το πέμπτο τουφέκι, ο άμαχος πληθυσμός συμμετέχει' έτσι μοιράζεται τα τρόπαια της νίκης: **"Υτυπήσαμε δυο τρεις [σαύρες] για το πολύτιμο δέρμα τους' μας ξέφυγαν όλες λαβωμένες, μέσα σε φηλιές τερμιτών []. Σκοτώνουμε για χάρη τους [των Αφρικανών,**

που τους αρέσουν οι φραγκόκοτες] **κάμποσες**²⁶⁷. Η συμμετοχή συνεχίζεται, άμεση πια εκ των πραγμάτων, όταν ξαφνικά τα πάντα σαρώνονται από ξαφνική βροχή που ο Παναχιωτόπουλος προσπαθεί, μάταια, ν' αντιμετωπίσει με ψυχραιμία. Είναι πάντως συνεπαρμένος, γι' αυτό και το κεφάλαιο του σαφάρι είναι από τα πιο πετυχημένα του. Παρά την αδυναμία και την απειρία του -ίσως μάλιστα να ήταν κι αυτές ένας από τους λόγους που εντυπωσιάστηκε τόσο- πήρε μέρος μ' όλες του τις δυνάμεις, φτάνοντας στο σημείο να χρώψει: **"Βέβαια η δόξα μας θα ήταν μεγάλη, αν είχαμε σκοτώσει λιοντάρι. Συλλογίστηκα κιόλα, μήπως θα ήταν απαραίτητο, για τους καλούς φίλους, να το σκοτώσω μέσα στη διήγηση τούτη, αλλά, για να πω την αλήθεια, δεν το βάσταξε η καρδιά μου"**²⁶⁸.

Το βιβλίο *Η Αφρική αφυπνίζεται* είναι ένα πλήρες σύνολο, που αποσκοπεί στην απόδοση (και την πετυχαίνει) της εικόνας και της έκρυθμης κατάστασης της Μαύρης Ηπείρου στη δεκαετία του '60: μέσα από την παρουσίαση του αφρικανικού πληθυσμού και του φυσικού του περιβάλλοντος προβάλλεται το ερώτημα **"αν η Αφρική είναι μια καθυστερημένη χώρα ή μια χώρα που έχει ξαναπέσει στην καθυστέρηση"**²⁶⁹, για να δοθεί έτσι κάποια εξήγηση στην πολλαπλή μόνωση που χώρισε την ήπειρο από τον υπόλοιπο πολιτισμένο κόσμο, ο αμφιλεγόμενος ρόλος του οποίου επίσης εξετάζεται και επικρίνεται. Το βιβλίο αποχτά τέλος πρόσθετο ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί σημαντική, ολοζώντανη μαρτυρία²⁷⁰ για την αρχή ενός κινήματος, που στις μέρες μας οδεύει προς την ολοκλήρωσή του.

Τρίτη και τελευταία επίσκεψη στην Αφρική, το ταξίδι της Αλγερίας, στα τέλη του 1974. Πρόκειται για το προτελευταίο ταξίδι του Παναχιωτόπουλου στο εξωτερικό και για το προτελευταίο από το σύνολο των ταξιδιωτικών κειμένων. Τα "Αλγερινά υστερόγραφα" είναι πραγματικά υστερόγραφα, ακόμη και ως προς

την ποιότητά τους, που υστερεί σε σχέση με πολλά άλλα ταξιδιωτικά κείμενά του. Μια κάμψη είναι εμφανής, καθώς δίνεται η εντύπωση ότι ο συγγραφέας κινήθηκε περισσότερο από συνήθεια ή από υποχρέωση προς το σπίτι **"σπίτι, που μας ξένισε και κατά τρόπο που τον έλεξαν άλλοτε 'ηγεμονικό'"**²⁷¹. Ριχμένα, θα έλεγε κανείς, με τρόπο ακόμη και βαρυστημένο, διάφορα στοιχεία ιστορικά (αναπόφευκτες αποκαλεί τις κατατοπιστικές αυτές σημειώσεις)²⁷², σύντομες ουδέτερες περιγραφές, απαριθμήσεις παρισταμένων προσωπικοτήτων αναμεταδόσεις (αυτός είναι ο κατάλληλος χαρακτηρισμός) χιορταστικών εκδηλώσεων (είναι με την ευκαιρία της επετείου των 20 χρόνων από την κήρυξη της ανεξαρτησίας της χώρας, που βρίσκεται στην Αλγερία ο Παναγιωτόπουλος), επισκέψεις σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους. Την κάμψη πρέπει να την ένωσε κι ο ίδιος και δεν είναι τυχαίο το νόημα μιας φράσης, με την ευκαιρία της μεγαλόπρεπης δεξίωσης του Προέδρου Μπουμεντιέν: **"Η νύχτα που ζήσαμε ήταν μια νύχτα της Ιαλιμάς. Χίλιες και μια, πάει η μία, τώρα μας απόμειναν χίλιες. Αυτές δεν είναι ενδεχόμενο να τις ζήσουμε πια, εξόν αν έχει διαφορετικά προστάξει το ανεξιχνίαστο πεπρωμένο"**²⁷³.

6. Η γνωριμία με την Ευρώπη

Η πρώτη γνωριμία του Παναγιωτόπουλου με την Ευρώπη χρονολογείται, όπως είδαμε, από το 1930. Όπως φαίνεται, καμιά εκτενέστερη αναφορά δε θα γινόταν για το ταξίδι αυτό, στην Αυστρία και Ουγγαρία, αν η Ρωσική εισβολή στην τελευταία δεν αποτελούσε την αφορμή για να γραφτεί η "Ουγγρική Ραγωδία". Πρόκειται λοιπόν για κείμενο, που δόθηκε με την ευκαιρία κάποιου γεγονότος, όπως, για παράδειγμα, εκείνα της Σαντορίνης και της Κύπρου. Καθώς ο σκοπός του κομματιού ήταν να δείξει την περίπου ειδυλλιακή -όπως την παρουσιάζει- ζωή των Ούγγρων, πριν από την προσάρτησή τους στον ανατολικό συνασπισμό, δε θα βρούμε τις εκτενείς περιγραφές τοπίων ή τις ιστορικές αναφορές, στοιχεία απαραίτητα στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του Ι.Μ.Π. Θα συναντήσουμε τονισμένη την ατμόσφαιρα της ευθυμίας και της ανεμελιάς, δοσμένη μέσα από το ταξίδι από Βιέννη προς Βουδαπέστη (με ποταμόπλοιο) όπως και με την απόδοση μιας βραδιάς σε κέντρο της Ουγγρικής πρωτεύουσας με βιολιά.

Μπορούμε έτσι να πούμε, πως η συστηματική ταξιδιογραφία με θέμα την Ευρώπη άρχισε με το ομώνυμο βιβλίο, τα "Δώδεκα κεφάλαια θυρικής γεωγραφίας", που αφορούν σε περιήγηση του 1952 και συνεχίζεται με περιηγήσεις στα 1956, 1965, 1972, 1973 και 1975, οι οποίες και δίνουν μια σειρά κειμένων, που, μαζί με τα "Δώδεκα κεφάλαια θυρικής γεωγραφίας" αποτελούν την *Ευρώπη* στην τελική της μορφή, του πολυσέλιδου τόμου της 8' έκδοσης.

Ο τρόπος έκδοσης εξέτασης της *Ευρώπης* θα γίνει κομματιαστά κατά ταξίδια με χρονολογική σειρά, εκτός από μιας παρέκκλιση: το ταξίδι στα Βρετανικά νησιά -1972-1973- θα προηγηθεί εκείνου της Πορτογαλίας -1966-, αν και χρονολογικά έπεται, πράγμα που ο ίδιος ο συγγραφέας επέλεξε, για να παρουσιαστεί συγκεντρωμένη και ενιαία η γνωριμία με τη Βρετανία, που είχε αρχίσει στα 1965.

Τόσο το ταξίδι του 1952, όσο και τα υπόλοιπα (πλην της Πορτογαλίας και

Ρουμανίας) έγιναν ύστερα από πρωτοβουλία του συγγραφέα -χωρίς να αποτελούν ανταπόκριση σε προσκλήσεις- γεγονός που τον απάλλασσε από δεσμεύσεις και υποχρεώσεις και του έδινε τη δυνατότητα να κινηθεί και, κατά συνέπεια, να γράψει ελεύθερα. Ο ίδιος το αναγνωρίζει και το εκτιμά: **"Η αδέσμευτη ώρα ανήκει στο χώρο της πιο ποιότητας δουλειάς του ταξιδιού. Ανάμεσα στο πλήθος το ξένο, ξένος ανώνυμος, να βαδίζεις στην τύχη, καρτερώντας το απροσδόκητο συναπάντημα. Χωρίς σκοπό, χωρίς σχέδιο. Η' αφήνεσαι σ' εκείνο που βρίσκεις και να τη ζεύεσαι τη στιγμή καθώς σου προσφέρεται. Μια μικρή λευτεριά. Μια μικρή ασυδοσί περίπου"**²⁷⁴.

Η πρόσβαση στη Δυτική Ευρώπη γίνεται με το πλοίο ως το Μπρίντιζι -κι από εκεί η μετακίνηση συνεχίζεται, στο μεγαλύτερο ποσοστό της, με τρένο. Η θαλασσινή διαδρομή, με εξομολογητική περιγραφή της διάθεσης που κατέχει τον Παναγιωτόπουλο, καθώς ξεκινά για ένα νέο ταξίδι, παίρνει τη θέση προλόγου, που θα θερμάνει την ατμόσφαιρα και θα προετοιμάσει ψυχικά τον αναγνώστη για την καινούργια αποδημία: **"Υπάρχουν πράματα που κλαίνε μέσα μου, υπάρχουν λαχτάρες που τραγουδούν. [...] Συλλογιούμαι τον άγνωστο κόσμο, το τοπίο, το μνημείο, τον άνθρωπο κ' είναι μια φλόγα που τρεμοσαλεύει και που σύγχορμη μέσα μου ανατριχιάζει και ανεμοσέρνεται η εναζώνια προσμονή τους"**²⁷⁵ για να ακολουθήσει η εισαγωγή, που θα αποτελέσει την προετοιμασία για το συγκεκριμένο ταξίδι της Ευρώπης. Και η εισαγωγή αυτή δεν είναι τίποτα άλλο από μια προσέγγιση-δοκίμιο, με τη μορφή διαλόγου με κάποιο φίλο ή μονολόγου και σχολίων, της ζηρταίας ηλείρου, που φέρεται απλά με το όνομα Δύση, για την αντιδιαστολή της από τη γη της Ασίας -την Ανατολή. Έχουμε κάτι ανάλογο "με το πνεύμα του Νότου" δοκίμιο που προτάσσεται στις *Μορφές της Ελληνικής Γης*. Ταυτόχρονα προβάλλεται και η ενότητα των δύο χώρων, αναμφισβήτητη, καθώς η Ιστορία τους συνέδεσε με κοινές περιπέτειες και μνήμες, έτσι ώστε να μπορούν να αποτελούν

συνέχεια, προέκταση, συμπλήρωση ο ένας του άλλου: "Από τη Ρώμη στη θάλασσα του Αδρία στο Μπρίντιζι και το Μπάρι κι από κει στ' ακροζιάλια της Ιλλυρίας, όχι Via Appia, πια, οδός Εξνατία, ίσαμε τη Θεσσαλονίκη' κι από τη Θεσσαλονίκη στην Πόλη, στο Βυζάντιο τότε και στους κάμπους και τα βουνά της Μικρασίας και πάρα πέρα, στους τόπους με τα μεγάλα ποτάμια, τον Τίχρη και τον Ευφράτη, και στις χώρες των Πάρθων και των φυλών, που κατοικούσαν, γιατί το γιατί, τη Μαύρη Θάλασσα"²⁷⁶.

Ξεκινώντας την περιήγηση της Δυτικής Ευρώπης από τη γειτονική Ιταλία ο Παναγιωτόπουλος κινείται μέσα σε μια πλημμυρίδα εντυπώσεων και εμπειριών' μια χώρα με ειδυλλιακή φύση -που, όπως δεν παραλείπεται να αναφερθεί, είναι, στα μεσημβρινά της τμήματα, όμοια με την ελληνική- μια ιστορία πολλών αιώνων, μ' ένα επίσης παλιό πολιτισμό άμεσα επηρεασμένο από τον αρχαίο Ελληνικό, ένα νεότερο πολιτισμό, που οι πλούσιες εκφράσεις του στην τέχνη και τη λογοτεχνία είναι οικείες στον Ι.Μ.Π. αποτελώντας αντικείμενο για το θαυμασμό του, μια παρούσα στιχμή, τέλος, γεμάτη μεσοχειιακή ζεστασιά και ζωντάνια: να τί ξεχώρισε ο συγγραφέας στην Ιταλία και σε ποιές βάσεις στήριξε το σχετικό του κείμενο. Χωρίς να παραλείψει κάποια αναφορά στο Μπρίντιζι, ασχολείται αρκετά με το Μπάρι, για να επιμείνει σ' έναν από τους κύριους σταθμούς του, τη Νάπολη. Η πολιτεία τον μαγεύει με τη ζωντάνια της, που πετυχαίνει να αποδώσει, καθώς διαβάζοντας, δημιουργούμε μέσα μας μια εικόνα πολυκοσμίας και φασαρίας: "Λοιπόν, φορεί τα ζιορντάνια της [η Νάπολη], ολόγυρα στο μεγάλο της λαιμό τα φλοδισμένα κοράλλια και τ' ασημένια βραχιόλια στ' ανήσυχα χέρια της και πηδαίνει να σεργιανίσει. Ο πόθος κι ο κάματος. Κι όλα βιαστικά, εναχώνια. Περίγυρά της οι φάμπρικες δουλεύουν αδιάκοπα. Ένα άλλο βαρύθυμο πλήθος εκεί πέρα, ανασαίνοντας καπνιά και φλόγα, καρτερεί την ώρα

του βραδιού, τη σχόλη και την Κυριακή, να ξεσκάσει. Ένα παράδομα²⁷⁷. Το ίδιο συμβαίνει και με τους κατοίκους της πόλης, ακόμη και με το γήλωστικό τους ιδίωμα.

Ο θυρισμός του τοπίου έρχεται να εναρμονιστεί με την ανάλογη, αλλά και κυμαινόμενη διάθεση του Παναξιωτόπουλου: πρόσχαρα θυρικός και θερμός παρουσιάζεται στις παρακάτω γραμμές: **"Κατηφορίζω στο περιδιάβι, για να συναντήσω ξανά το Θλάβιο Γζόγια, τον Δμαλφίτη [...]. Τίποτε το σημαντικό δε φαίνεται να κατόρθωσε αυτός ο Θλάβιος Γζόγιας, ο μισο-πραγματικός, μισο-φανταστικός, ο αντιλεχόμενος' πήρε μονάχα μια μαχητισμένη βελόνα και τη στήριξε σ' έναν άξονα και την έβαλε να δείχνει νυχτοήμερα το βοριά και την έκλεισε σ' ένα κουτί και την παράδωσε στους ναυτικούς [...]. Και μονομιές θουλούδισαν οι θάλασσες πανιά και κατάρτια"**²⁷⁸. Μελαγχολικά θυρικό, μ' ένα σφίξιμο και μια αίσθηση αγωνίας θα τον συναντήσουμε στην Πομπηία: **"Πολλή είναι η μοναξιά στην Πομπηία. Η θλίψη κ' η μοναξιά. Σφίγγεται η καρδιά του ανθρώπου, καθώς διαβαίνει τη μεγάλη πύλη των τειχών κι αρχίζει να προχωρεί απάνου στα σταχτερά λιθόστρωτα, περιδιαβάζοντας ανάμεσα στις αγορές, στους ναούς, στα θέατρα, στα στάδια, στ' αρχοντικά, στα λουτρά, στα καταστήματα, στα εργαστήρια. Τι μάταιος, που είναι ο μόχθος της ζωής!"**²⁷⁹.

Η Πομπηία αποτελεί την απαραίτητη παρένθεση σ' ένα σύνολο που πάλλεται και χοιτεύει. Ο Ι.Μ.Π., ύστερα από μια πρώτη μακρόθεν αποχοήτευση από το Βεζούβιο, που ησυχασμένος κατόντησε σαν τα άρρωστα, άτονα λιοντάρια, σαν ένα **"θεαματικό λιοντάρι της METRO-GOLDWYN-MAYER, για να το βλέπεις και να νυστάζεις"**²⁸⁰, αναλαμβάνει, μόνος πια, να αναπαραστήσει την καταστροφή της αρχαίας πολιτείας, με όλη την υποβολή που και πάλι ο ίδιος είχε πλάσει με τη φαντασία του. Είναι γεγονός, ότι η απόδοση της Πομπηίας γίνεται με τρόπο ιδιαίτερα εύστοχο: πρώτα η υποβολή, με το χρονικό της

καταστροφής, τη μετάδοση της ατμόσφαιρας των ερειπίων και της διάθεσης που γεννούν και ύστερα η ξενάγηση στην πολιτεία και το μουσείο, σ' έναν αναχνώστη προετοιμασμένο και φορτισμένο συκκινησιακά.

Την ίδια σχεδόν διαδικασία θα συναντήσουμε και στην περίπτωση της Σικελίας. Η ως εκεί διαδρομή με το σιδηρόδρομο γίνεται η αφορμή για να περιγραφεί η ξερή, τραχιά φύση και να συντελεστεί η αποσύνδεση από το φυσικό ειδύλλιο της Νάπολης, για να ξυπνήσουν οι Ελληνικές μνήμες. Οση Σικελία είδε, την είδε μέσα από τη Μεσσήνη, τις Συρακούσες, τους Διονυσίους, τους Ιέρωνες, τον Πελοποννησιακό πόλεμο: **"ο τόπος όλος εκεί ανασαίνει Ελλάδα"**²⁸¹.

Ανεβαίνοντας βορειότερα, φτάνει ο Παναχιωτόπουλος στην Ιταλική πρωτεύουσα. Μαζί με το σκηνικό, αλλιάζει και το ύφος της γραφής που προσαρμόζεται στο ύφος της επιβολής και της δύναμης, χαρακτηριστικό για αιώνες της αυτοκρατορικής Ρώμης. Ο συγγραφέας αναζητεί το πνεύμα της, με την αγαπημένη του μέθοδο της διάκρισης από τα ελληνικά δεδομένα και της σύνδεσης, πουπραγματώνεται από τον Ελληνορωμαϊκό πολιτισμό. Για τον ίδιο σκοπό αναφέρεται και στην αφομοιωτική δύναμη της πόλης, καθώς **"η αρχαία κ' η χριστιανική Ρώμη, η πρωτόγονη αποστολική εκκλησία συναπαντήθηκαν στα ματωμένα λιθόστρωτα του αμφιθεάτρου των Φλαβίων, του Κολλοσσαίου"**²⁸². Για να κλείσει την αναζήτηση του χαρακτήρα του ιδιαίτερου νοήματος της πόλης μ' ένα μικρό, αλλά πληρέστατο απόσπασμα, που συμπληρώνει τη φυσιογνωμία της μέσα από τις ιστορικές περιόδους κι από τα πρόσωπα, που συνδέθηκαν με τις τύχες της: **"Το άγροικο Λάτιο, το Λάτιο του μύθου είναι ο Θαλασσοπόρος Δινείας. Το Λάτιο του όρθρου είναι ο Νουμάς Πομπίλιος. Το Λάτιο της ακμής είναι ο Ιούλιος Καίσαρας. Το Λάτιο της αισχύνης είναι ο Νέρωνας. Το άγιο Λάτιο είναι ο Πέτρος"**²⁸³.

Και πάλι αλλαγή σκηνικού για να μεταφερθούμε στη Φλωρεντία του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης, του Σαβοναρόλα και των Μεδίκων, του Ντάντε και του Μπονιτσέλι: **Ἡ Φλωρεντία είναι η ομορφιά. Η ομορφιά του τοπίου, η ομορφιά του κορμιού, η ομορφιά του πνεύματος, η ομορφιά της τέχνης**²⁸⁴. Τον Παναγιωτόπουλο φαίνεται να τον κερδίζουν περισσότερο το πνεύμα και η τέχνη· αναλαμβάνει έτσι να μελετήσει και να μεταδώσει το φαινόμενο της Αναγέννησης και τις εκφράσεις της, στην αρχιτεκτονική και ζωγραφική μερικών από τους κυρίους Φλωρεντινούς εκπροσώπους της.

Τέλος, η Βενετία: **ἕνα κάλλος, που έχει καταντήσει π ά ν δ η μ ο**²⁸⁵ και που ο συγγραφέας δεν είχε σκοπό να επισκεφθεί. Τελικά δεν αντιστάθηκε στον πειρασμό και ξαναπέρασε από τη Βενετία, αφιερώνοντας της ένας κείμενο που συνδυάζει τη σύγχρονη εικόνα μ' εκείνη της παλιάς Γαληνότατης Δημοκρατίας.

Πέρα απ' όλα αυτά, το ταξίδι της Ιταλίας διανθίζεται κι από άλλα στοιχεία. Ένα είναι η νοσταλγία για την πατρίδα, παρά το γεγονός ότι η αποδημία βρίσκεται ακόμη στην αρχή (**Ἔίμαστε χαρούμενοι, που προσδοκούμε μια νέα αίσθηση [...] και να, ξαναβρεθήκαμε στο ίδιο βαχόνι και ξαναμιλούμε τη γλώσσα μας. Σα νάχει, σιωπηλά και διαβρωτικά, αρχίσει να πορεύεται μεσ' την καρδιά μας η νοσταλγία, και δεν υπάρχει πιο πολύτιμο στημόνι του ταξιδιού από την έλξη προς τη γη που άφησες πίσω σου, προς τη δική σου πατρίδα**²⁸⁶, δεύτερο στοιχείο η ευθύβολη παρουσίαση του ανθρώπινου τοπίου, αυτή που δεν περιορίζεται στις απόπειρες συλλήβδην χαρακτηρολογίας του ντόπιου στοιχείου (όπως συνέβη με τους κατοίκους της Νάπολης). Εδώ έχουμε να κάνουμε με συντομότερα ή εκτενέστερα περιστατικά, όπου πρωταγωνιστούν τυχαίοι άνθρωποι ανώνυμοι, τα οποία, εμβόλιμα τοποθετημένα μέσα σε μια περιγραφή ή σε οποιοδήποτε άλλο σημείο της περιήγησης, ξαφνιάζουν ευχάριστα, καθώς τονίζουν διακριτικά, συχνά μέσα από την αντίθεση, στοιχεία στα οποία θέλει ο συγγραφέας να δώσει

έμφαση. Παράδειγμα ο Ελβετός συνταξιδιώτης, που βεβαιώνει, ότι στη χώρα του τα δημόσια ρολόγια είναι ακριβέστερα και οι δρόμοι καλύτεροι: **"Αισθάνομαι την ανάγκη να τον σκοτώσω, μα συλλογιέμαι, πως έτσι θα προσθέσω μια νέα σελίδα -και πολύ συνταραχτική, στην αδιατάραχτη ελβετική ιστορία και τούτο με αποκαρδιώνει"**²⁸⁷. Κι ακόμη η χτυπητή διαφορά ανάμεσα στις αυστηρές, ασπριδερές, ξερακιανές Αγγλίδες κυρίες και στο γεροδεμένο αγόρι, που ψιθυρίζει με πάθος "Amore mio" στο κορίτσι δίπλα του²⁸⁸. Η Μαρία-Λουίζα, η κοπέλα της βόρεινης Ιταλίας, που συνομιλεί με το συγγραφέα για Ουγκαρέτι και Μοράβια -απαγορευμένο από τον Πάπα²⁸⁹.

Μπορούμε να συναντήσουμε υπαρξιακές σκέψεις, όπως τις σχετικές με το μέγεθος του ανθρώπου μπροστά στην ομορφιά του μεγαλείου (ή στο μεγαλείο της ομορφιάς), που γεννιούνται στη θέα του Αγίου Πέτρου της Ρώμης²⁹⁰. Δε λείπει επίσης και το χιούμορ, που καταλήγει σε λεπτή ειρωνεία: **"Ένα μελαγχρινό αγόρι, σταματημένο καταμεσής της πλάταιας με τα χέρια στηριχμένα στο ποδήλατό του, κουβεντιάζει μ' ένα κορίτσι. Είναι δύο νέα παιδιά, ομομόναχα, σε μια πλάση που δεν υπάρχει. Τέτιο πράμα είναι ο έρωτας. Μια διπλή μοναξιά. Το αγόρι, αναβλοχισμένο, δεν παύει να λέει. Το κορίτσι ακούει. Μόλις παντρευτούν, σαν τύχει και παντρευτούν, θα συμβεί το αντίθετο. Τέτιο πράμα είναι ο έρωτας"**²⁹¹. Θα συναντήσουμε ξανά το χιούμορ, που όμως τείνει αυτή τη φορά στο σαρκασμό²⁹². Αφορμή η ιστορία του Κυθήριου Φιλόξενου, που ο τύραννος των Συρακουσών Διονύσιος φυλάκισε, όταν ο πρώτος κατηγορήσε την ποίηση του δευτέρου' κάθε φορά, που έγραφε καινούργια ποιήματα, τον καλούσε για να μάθει τη γνώμη του και για να τον ξαναστείλει στις λιθοτομίες, αφού ο Φιλόξενος ήταν πάντα καταδικαστικός: **"Τόσο που μια φορά παράτησε το συμπόσιο στη μέση κ' έφυγε μόνος του για τις λιθοτομίες, πριν του ζητήσει ο ηγεμόνας τη γνώμη του. Το δρόμο τον είχε πια μάθει και καλομάθει.**

Απόδειξη, πως είναι πάντα πολύ επικίνδυνο πράμα η κριτική⁻²⁹³.

Δε θα πρέπει να παραλείψουμε κι' ένα καινούργιο στοιχείο, που πρώτη φορά συναντούμε στον Παναγιωτόπουλο και που οι λόχοι ύπαρξής του δε γίνονται άμεσα κατανοητοί: πρόκειται για την παρεμβολή λέξεων ή σύντομων φράσεων στα ιταλικά (κατά τη διάρκεια συζητήσεων με Ιταλούς), πράγμα που θα συμβεί και στην Αγγλία, Γαλλία και Γερμανία αργότερα. Για να έγιναν οι κουβέντες αυτές στα ιταλικά, είναι μάλλον απίθανο (τα γαλλικά ήταν η γλώσσα που χειριζόταν ο Ι.Μ.Π. με άνεση)' εκείνο που πρέπει να υποθέσει κανείς, είναι ή η επιδίωξη παραπέρα εναρμόνισης προς το χώρο με την, έστω και περιορισμένη, μεταφορά τμημάτων της γλώσσας του στο χαρτί ή μια καλοπροαίρετη ανέμελη μικρή επίδειξη γλωσσομάθειας, που προδίνει την άνεση με την οποία κινείται ο συγγραφέας στην Ευρώπη, Ευρωπαίος κι αυτός -χαρίζοντας ταυτόχρονα ένα τόνο κοσμοπολίτικο. Οπωσδήποτε, δεν παύει να ξενίζει ή και να διασκεδάζει ακόμη η παρακάτω στιχομυθία, τα ελληνικά μέρη της οποίας αποδίδονται σε Ιταλό και τα ιταλικά στον Παναγιωτόπουλο:

"-Μπορεί και γάναι χειρότερα έτσι, συμπληρώνει ο άνθρωπος

[εννοώντας το Βεζούβιο]

- **Che cosa? ρωτώ.**

- **Που σπαίνει.**

-**Perche?**

-Και ποιος τον ξέρει τι μαστορεύει δι' αργότερα:⁻²⁹⁴

Από την άλλη πλευρά, είναι θαυμάσια η σχετική με τον Ίψεν αναφορά με αφορμή την επίσκεψη στον ξενοδοχείο που τον στέγασε κάποτε, που δείχνει την ομοζώντανη και ζεστή σχέση του Παναγιωτόπουλου με το χώρο του πνεύματος: **"Αγάπησα και κείνη τη στενόχωρη την Εντα Γκάμπιερ, που με δίδαξε τούτο μονάχα: πως δεν είναι σωστό να πεθάνεις με μια σφαίρα στη κοιλιά -την καλαισθησία του θανάτου, θέλω να πω, θέλησα να του**

φωνάζω: Ερρίκο! Ερρίκο! Μα θυμήθηκα, πως έτσι τελειώνει ο πρώτος 'Ψάουσι'. Υστερα, συλλοχίστηκα πως φορεί ρεντιζκότα.

-Κύριε Ίβεν! (ναι, αυτό είναι πολύ καλύτερο). Είστε βέβαιος, πως δεν σας ξέφυγε τίποτε; όχι, δε μπορεί να είστε βέβαιος μέσα σε τούτο το αβέβαιο σύμπαν!"²⁹⁵.

Μετά την Ιταλία, το ταξίδι συνεχίζεται βόρεια και τα υπόλοιπα "κεφάλαια θυρικής γεωγραφίας" κινούνται σε πνεύμα ανάλογο μ' αυτό της Ιταλίας, που εξετάσαμε. Θα ήταν υπερβολή ν' αναφερόμαστε τόσο λεπτομερειακά σε στοιχεία από δω και μπρος επαναλαμβανόμενα. Θα σταθούμε έτσι όπου υπάρχει κάτι ξεχωριστό, όσο για τον συγκεκριμένο τόπο, όσο για το σύνολο των ταξιδιωτικών εντυπώσεων του Ι.Μ.Π. Ο ίδιος άλλωστε σημειώνει: "Μπορεί εκείνος που διαβάζει τα χειρόγραφα τούτα να ξαφνιαστεί, καθώς με βλέπει να σταματώ περισσότερο απ' όσο θα πρόσμενε σε κάποιες στιγμές, σε κάποια ονόματα, σε κάποιους καιρούς και να παραμερίζω μνημεία ή περιστατικά που λογαριάζονται από την κοινή συνείδηση, βαρυσήμαντα ή και να ξαναχυρίζω σε θέματα, που, με την πρώτη ματιά, παρουσιάζονται δοσμένα κ' εξαντλημένα ή και να καθολικεύω παρατηρήματα, που γενικότερη ίσως σημασία δεν έχουν"²⁹⁶.

Όταν έρχεται η στιχμή της Ελβετίας, το χράψιμο του συγγραφέα αλλάζει και πάλι ύφος, επηρεασμένο από τη χαλήνη ανάμεσα στα σιωπηλά βουνά: το πάθος έχει εξατμισθεί, δεν μπορούμε ούτε για έξαρση να μιλήσουμε' έχουμε να κάνουμε μ' έναν άνθρωπο, που περιηγείται τον τόπο, περιγράφει, χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις την υπαίθρη χώρα και προσπαθεί, μέσα από την ιστορία και σε συνδυασμό με τη γεωφυσική μορφολογία, να εξηγήσει την ιδιοσυγκρασία των κατοίκων, το νόημα της ηρεμίας, της σιγουριάς και της ειρηνικής ατμόσφαιρας' που αφιερώνει αρκετές σελίδες στην καθαριότητα, την τάξη, την έλλειψη αστυνόμευσης και απαγορεύσεων, στην τιμιότητα, τη συνέπεια, την εξυπηρέτηση, όλα εκείνα τα χαρίσματα που συναντά, καθώς κυκλοφορεί, στις

πόλεις κατά κύριο λόγο, χωρίς να μπορεί πάντα να κρύψει την έκπληξή του για τα μικρά θαύματα -αδιανόητα στην Ελλάδα. Η σύγκριση είναι αναπόφευκτη και φτάνει με κάποια τόλμη και ως αυτή την εξουσία ακόμη: **"Δεν ανεβαίνουν στην εξουσία, για να ικανοποιήσουν ψηφοφόρους, για να υπηρετήσουν τα συμφέροντά τους, για να εξασφαλίσουν λαμπρά αυτοκίνητα και συμπόσια στις γυναίκες τους, στα παιδιά τους και στις συνομοταξίες των παρακοιμώμενων"**²⁹⁷. Σ' αυτή και σε πλήθος άλλων πραγματικοτήτων, ο νους πηγαίνει αυτόματα στην Ελλάδα, για ν' αποτελέσουν έτσι όλες αυτές οι σελίδες της Ελβετίας τη προσωποποίηση του διδακτισμού, που, έτσι ή αλλιώς, κάθε άλλο παρά σπάνιος είναι σ' ολόκληρο το βιβλίο. Δεν είναι φυσικά μόνο η προσήλωση στους γραπτούς και άγραφους νόμους, που προσέχει ο Παναγιωτόπουλος στις Ελβετικές πόλεις. Φορτωμένος τη βιβλιοθήκη του ανατρέχει και βρίσκει ότι μπορεί να έχει σχέση με την εκάστοτε πολιτεία' η Ζυρίχη για παράδειγμα, με τον Πεσταλότσι και τα παιδαγωγικά ιδεώδη του, με τον Τσβίνγκλι, οι θεωρίες του οποίου συνεξετάζονται με κείνες τους Λούθηρου και του Καλβίνου αποδίνοντας έτσι την ιδέα της Μεταρρύθμισης.

Παρά τον όποιο του θαυμασμό πάντως, η Ελβετία περίπου τον απειπίζει, οδηγώντας τον στο σημείο να αποκηρύξει συγκαλυμμένα αυτό το θαύμα της κατακτημένης τάξης, για χάρη της μεσογειακής αυθαιρεσίας και ζωντανίας: **"Δεν νιώθω τίποτε να με συγκλονίζει [...]. Φαίνεται, πως αναπαύομαι, πως η Ελβετία έχει περάσει μέσα στο αίμα μου [...]. αρχίζω να γίνομαι αδιάφορος, να οκνεύω, ν' αφήνω παράμερα τον καιρό [...]. Ε' είναι βέβαιο, πια, θεέ μου! πως την τελειότητα δεν την αγαπώ"**²⁹⁸.

Το πέρασμα στη Γαλλία, που ακολουθεί, αποτελεί κατά ένα μέρος του αναζήτηση των ιερών τεράτων της γαλλικής λογοτεχνίας ("Μεσάνυχτα και τέταρτο κατεβαίνουμε στη Γρενόβλη. Μα, γιατί κατεβαίνουμε; Φυσικά για το Stendhal! Αυτός είναι η Γενόβλη!"²⁹⁹ και κατά ένα άλλο - το

αναφερόμενο στο νότιο τμήμα της χώρας- στη σύγχρονη πραγματικότητα μέσα από τα κοσμικά θέρετρα της Κυανής Ακτής. Οι Κάννες, Antibes, Νίκαια, το πριγκηλάτο τέλος του Μονακό ζητεύουν το συγγραφέα και ταυτόχρονα τον απειλίζουν: **"Εγώ είμ' ένας ταπεινός στοχαστής, ένας άνθρωπος που δράφει βιβλία, πώς μπορώ να υπάρξω κατά κάποιον τρόπο μέσα σ' ένα κόσμο, που δε συλλογιέται παρά την επίδειξη και την καλοπέραση"**³⁰⁰. Περίπου σοκαρισμένος μιλά για την πρωτόφαντη μανία του κόσμου στις Antibes να κυκλοφορεί με Maillot (η λέξη γραμμένη και επαναλαμβανόμενη στα χαλλικά, κατά τον ίδιο τρόπο που θα συναντήσουμε στην Αγγλία το Pull-over)' εδώ ο προοδευτικός Ευρωπαίος υποχωρεί και αναδύεται ο εκ των πραγμάτων (με βάση την εμπειρία των περιορισμένων ελληνικών δεδομένων) συντηρητικός, μη δυτικός Ευρωπαίος, Έλληνας. Περίπου σοκαρισμένος εμφανίζεται και σε άλλα κέντρα του κοσμοπολιτισμού, όπου, **"η πολυτέλεια καταντύνει εκνευριστική"**³⁰¹, όπου οι βαθύπλητοι πηγαίνουν **"να παίξουν και να χάσουν τα πετρέλαια του Τέξας, τα ορυχεία του Τράναβααλ, τους σιδηρόδρομους του Μεξικού, σε μια νύχτα και μόνη' ύστερα ν' ανάψουν το πούρο τους, να κατέβουν στην ακροθαλασσιά και να φυτέψουν μια σφαίρα στον κρόταφο τους"**³⁰², όπου, **"οι άλλοι ξενοχτούν στο καζίνο, χορεύουν, γελούν, σκορπίζονται στους σύσκλους κήπους των ξενοδοχείων δυο δυό, υποκρίνονται την αγάπη, υποκρίνονται τα πάντα"**³⁰³, ενώ ο ίδιος, έξω απ' τα νερά του, μένει πεισματικά "εκτός", για να τονίσει, αντιπροτείνοντας: **"Εγώ, την ώρα εκείνη, θυμούμαι πολύ τις Κυκλάδες! Τη μοναξιά και την απανεμιά χωρίς τον αιματηρό φωτιστέφανο του ακόλαστου πλούτου. Εκείνα τα εκκλησιάκια, που σημαίνουν τον όρθρο και τον εσπερινό με κρυστάλλινα σήμαντρα, τις βαρκούλες, που κοιμούνται γεμάτες όνειρα του Αιγαίου"**³⁰⁴. Όταν, τέλος, η γύρω ατμόσφαιρα γίνεται ανυπόφορη (**"κάτου η αμμουδιά, ας πούμε αμμουδιά ένα είδος ποητός γεμάτος**

φύκια. Μια ανθρωπότητα θυμνή, μισόθυμνη, ξαπλωμένη, αδιάφορη - φυσικά "πολιτισμένη" χιλιάδες φακίδες, χιλιάδες ρυτίδες, εκατομμύρια κόκκαλα, κόκκαλα κόκκαλα³⁰⁵), προσπαθεί να ξεφύγει από τον ορυμαχδό και αναζητεί -με φόβο, μήπως κι αυτό εναρμονίζεται με τον υπόλοιπο περίγυρο- το σπίτι του Καζαντζάκη στις Αντίβες. Βρίσκει ένα κτίσμα απεριποίητο και ξεχδαρμένο, γεμάτο αταχτοποιητα, πολυκαιρινά πρόχματα και ανακουφίζεται: "Δοξασμένος ας είναι ο θεός: δεν είναι σπίτι, είναι μια μονιά τούτο, η μονιά του αγριμιού, δηλαδή του Καζαντζάκη!"³⁰⁶.

Εγκαταλείποντας οριστικά τη μεσημβρινή, παραλιακή Γαλλία ο Παναγιωτόπουλος κατευθύνεται στην Αρλη σε αναζήτηση του "άθλιου φίλου"³⁰⁷: πρόκειται για ένα ωραίο κεφάλαιο, όπου σκιαγραφείται μέσα από τη ζωή και την τέχνη του, η προσωπικότητα του Βαν Γκόγκ, από το φίλτρο της ματιάς του οποίου παρουσιάζεται η κωμόπολη με τους κατοίκους της. Η αναζήτηση γίνεται μια απογοήτευση, καθώς η προσπάθεια εντοπισμού ιχνών και ενθυμημάτων σκονιάφει στην άγνοια και την πεζότητα των σύγχρονων Αρλεζιάνων.

Αυτό όμως δεν εμπόδισε τον συγγραφέα να δώσει μια χαρισματική προπέλαση της τέχνης του Βαν Γκόγκ, που ξεφεύζει από τα συνηθισμένα -έστω και διευρυμένα, στην περίπτωση του Παναγιωτόπουλου- πλαίσια της κριτικής της τέχνης.

Υστερα από την Αρλη, το Παρίσι. Το θέμα - παχίδα, που ο Ι.Μ.Π. έχει νιώσει και γράφει ότι αποφασίζει να προσπεράσει αυτό το μεγάλο "κοινό τόπο"³⁰⁸ του ταξιδιού. Τελικά αναθεωρεί και αφιερώνει στην πόλη του φωτός ένα κείμενο με τον τίτλο "Παρισινά υστερόγραφα", που φιλοδοξούν, στο περιθώριο όσων αναρίθμητων έχουν γραφεί, στο περιθώριο δηλαδή του κοινού τόπου, να δώσουν "το στοιχείο της προσωπικής επαφής, ό,τι περισσότερο σ' άγγιξε, ό,τι περισσότερο μπόρεσες ν' αγαπήσεις στην πολιτεία, που με τόση καλαισθησία και με τόση σοφία έπλησαν οι καιροί"³⁰⁹. Ό,τι ο ίδιος

αχάπησε, βρίσκεται πραγματικά μέσα στο κομμάτι: είναι το Παρίσι του πνεύματος του Baudelaire, του Valéry, των θρυλικών κέντρων, όπου σύχναζαν ο Moréas ή ο Sartre του νεκροταφείου του Montparnasse. Δίνεται έτσι η φυσιογνωμία της γαλλικής φιλοσοφίας, μέσα σε μια γραμματολογική ενότητα, όχι πάντως ιδιαίτερα ξεκάθαρη. Η προσέγγιση αυτή έπρεπε να στηρίζεται σε κάποιο φόντο, μια εικόνα του Παρισιού με ηθελημένα φροντισμένη ακαταστασία, ώστε ν' αποδίνεται η ατμόσφαιρα, συγκεχυμένη, με πλήθος ετερόκλητων στοιχείων. Τα ετερόκλητα αυτά στοιχεία, όπως η Notre Dame, ο Πύργος του Eiffel, η Μονμάρτρη, τα Folies Bergère, ο Dior, ο Cartier, η Μαρία Αντουανέτα, ο Rodin και οι πόρνες ακόμη των πεζοδρομίων αποτελούν τον αναπόφευκτο, όπως αποδεικνύεται, καινό τόπο του Παρισιού, με τρόπο ώστε τα "Παρισινά υστερόγραφα" να μην περιοριστούν μόνο σε όσα ο συγγραφέας τους έσπευσε να διακηρύξει.

"Για μένα το Βέλγιο δεν είναι μήτε η εμπορική μήτε η βιομηχανική επίδοση. Δεν είναι το Μονς, δεν είναι η Λιέγη, το νότιο Βέλγιο και το δυτικό. Είναι ο βοριάς, η αιώνια ακοίμητη θάλασσα και τα κανάλια και οι κάμποι της Φλάνδρας, η μνήμη των μεγάλων ζωγράφων, η μνήμη της συντεχνιακής ζωής, όχι σε ό,τι κατόρθωσε πρακτικό, μονάχα σε ό,τι άξιο της αισθητικής πραγμάτωμα. Η ποίηση, τέλος"³¹⁰.

Ακριβώς αυτό είναι το Βέλγιο του Παναγιωτόπουλου. Οι σελίδες της κριτικής της Φλαμανδικής τέχνης είναι κατατοπιστικές, αλλά όχι από τις καλύτερες του συγγραφέα. Η ιδιότυπη για την εποχή της ποίησης του Verhaeren αποτελεί αντικείμενο προσπέλασης, όχι όμως αξιόλογης. Ούτε και η περιγραφή των Βρυξελλών προσθέτει τίποτα. "Το πνεύμα της παλιάς ιλλουσύνης"³¹¹ δίνεται με ευστοχία μέσα από την ανάλυση του νοήματος των συντεχνιών, προσφέροντας την υποδομή για μια βαθύτερη κατανόηση του νοήματος της παλιάς Φλάνδρας, εκεί που ανήκει και η Μπρούζ: Και, ξαφνικά, "ολόκληρη η

Φλάνδρα του Θρύλου, ο μεσαιώνας, οι σταυροφορίες. Οι παλιοί ιππότες, βρίσκεται ολόζυρά μου, με τη βροχή της, με τη μελαγχολική της γαλήνη με την υποβλητική ομορφιά της³¹². Αυτήν την υποβλητική ομορφιά προσπαθεί να μεταδώσει ο συγγραφέας στο κομμάτι για τη Μπρυζ. Είναι η δεύτερη φορά, μετά τις συντεχνίες, που πλησιάζουμε την γνήσια παλιά Φλαμανδική ατμόσφαιρα, τώρα μέσα από τα στενά λιθόστρωτα δρομάκια, τα γοτθικά κτίρια, τα Carillon και τις δαντέλλες, μέσα -ιδιαίτερα στον Παναγιωτόπουλο- από τον Rodenbach "Κι από τότε κ' οι άλλοι και, μπορεί, με κάποια ενδειχτική υπερβολή εγώ, τον είχαμε πολύ αγαπήσει τον Rodenbach. Και καθόμαστε και γράφαμε τους 'αγθελληνικούς μας' στίχους, για κανάλια κ' εμείς κι ως μη τα είχαμε αντικρύσει ποτέ, και για στοχαστικές δεντροστοιχίες [...] . Κ' έδινε μέσα στη νεανική μας καρδιά μια πολιτεία της ουτοπίας η Μπρυζ, ένα σύμβολο"³¹³.

Δεν είναι συχνές στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις οι αυτοβιογραφικές εξομολογήσεις, οι σχετικές με την ποίηση, όπως παραπάνω. Γράφοντας, "η ποίηση τέλος", ανάμεσα σ' όσα τον τράβηξαν στο Βέλγιο, δεν είναι απλά και μόνο το ενδιαφέρον -φιλοσοφικό- του κριτικού, ή η κατανόηση του συμποητή, είναι, πολύ περισσότερο, η επίδραση, η συνοδοιπορία, οι καταβολές, η πνευματική συγγένεια προς το μακρινό δημιουργό του Βελγίου.

Στην "Αμβέρσα του Ρούμπενς", εκείνο που εντυπωσιάζει, ξαφνιάζοντας ευχάριστα, είναι οι ζωντανές σελίδες της απελπισμένης αναζήτησης νερού, σε μια χώρα όπου οι περισσότεροι κάτοικοι είναι ζήτημα, αν το είχαν βάλει ποτέ στο στόμα τους. Αφήνοντας κατά μέρος τον Ρούμπενς (του οποίου το έργο αναλύεται διεξοδικά με αναφορές στη ζωή του), ο Ι.Μ.Π. αφηγείται το πρόβλημά του της δίψας, τόσο ζωτικό, ώστε όλα τα άλλα αυτόματα να χωριούν μπροστά του. Είναι μια παρένθεση ξεκούρασης μέσα στο βομβαρδισμό εντυπώσεων, ένα διάλειμμα ευθυμίας, μέσα στη διάχυτη μελαγχολική ατμόσφαιρα, που αποτελεί

για ένα μεσοχειτακό ο συννεφιασμένος Βορράς.

Μετά το σκυθρωπό Βέλγιο η πιο πρόσχαρη Ολλανδία, με τις άσπρες και ροδοκόκκινες κοπέλλες, τα λουλούδια (εδώ μέσα σ' ένα κλίμα νοσταλγίας που ενεδρεύει θα συναντήσουμε την αντίθεση ανάμεσα στα εντυπωσιακά αλλά άοσμα ολλανδικά λουλούδια και στον **"ανασασμό της ψυχής"**³¹⁴ που αποτελούν τα ταπεινά μυριστικά χορτάρια της ελληνικής γης), τα φράγματα και τα κανάλια της, τη ζεστασιά των ανθρώπων της (**"ενας λαός που μιλιέται"**³¹⁵). Ο Παναγιωτόπουλος διαπιστώνει, ότι και πάλι τείνει να προσαρμοστεί στο πνεύμα της Βόρειας Ευρώπης, όπως του είχε συμβεί στην Ελβετία: **"Πίσω από την αυλαία της βροχής ετοιμάζεσαι να παίξεις το ρόλο σου, να γίνεις κάτι διαφορετικό από κείνο που είσαι. Το πνεύμα του νερού αρχίζει να κερδίζει τον εσωτερικό σου χώρο, να γίνεται η ατομική σου περιπέτεια [...]"**³¹⁶. Στην πραγματικότητα δε φαίνεται να ανθίσταται και πολύ στο πνεύμα αυτό κατανοώντας, υποσυνείδητα ίσως, ότι του προετοιμάζει το έδαφος και την κατάλληλη διάθεση για την ώρα της Ελσινόρης, ύστερα από τη σύντομη διαδρομή στο έδαφος της Γερμανίας, οι χήνες της οποίας, **"οι χήνες του πανγερμανισμού, οι άδριες χήνες, με το λαιμό σηκωμένο, με τα πλατιά πορτοκαλιά πέλματα, με τ' άσπρα φτερά τα πολύ αισιόδοξα"**³¹⁷, **"περπατούν ακόμα εθνικοσοσιαλιστικά"**³¹⁸.

"Και συχνά, καθώς περνούσαμε από τη μια πολιτεία στην άλλη, στο νότο, στη δύση και σε κάποιες άλλες ακροποταμιές του βορρά ξαναθυρίζαμε σ' εκείνο το φάσμα [του Αμλετ], μη λήξει κι απολησμονηθούμε, μη λήξει και δουλωθούμε στο θέσμα, στο πολύμορφο θέσμα του κόσμου, και χάσουμε το τιμιότερο, θέλω να πω την αγωνία, την αξία του ανθρώπου"³¹⁹. Έτσι αντιμετώπισε τον Αμλετ και, μέσα απ' αυτόν, τη Δανία ο Παναγιωτόπουλος' η χώρα εξετάζεται ως γεωγραφική κατασκευή, ιστορία (δοσμένη με τρόπο που να κινείται ανάμεσα στην

πραγματικότητα και το θρύλλο), ως ανθρώπινο τοπίο με τη χαρακτηριστική των Δανών, όλα καθορισμένα, χωρίς περισσολογίες και χαλαρότητα. Ο Ι.Μ.Π. έχει μεταρριωθεί και ανάμεσα σε σκόρπιους στίχους ζει την τραγωδία μεταφέροντας τους προβληματισμούς της σε προσωπικό επίπεδο: **"Ένας χώρος τραγωδίας, το δίχως άλλο. Μα της τραγωδίας, που δεν είναι ψευδαισθησιμια, υποβολή σκηνικού, της τραγωδίας, που έχει πεθάνει. Λοιπόν, θα ρωτήσω και πάλι: μήπως είμαστε οι πιχμάλντοι της άρρωστης φαντασίας μας; Τί είμαστε τέλος πάντων;"**³²⁰

Ο "Μικρός γερμανικός επίλογος" πραγματικά μικρός, καθώς αναφέρεται σ' ένα σύντομο πέρασμα από τη χώρα, κατά την επιστροφή από τη Δανία, δεν αποτελεί παρά ζωντανό μνήμη της Κατοχής και στο πρόσωπο κάθε Γερμανού πιθανολογεί ο συγγραφέας κάποιον από τους τότε κατακτητές, βασανιστές, βιαστές, δολοφόνους παιδιών. Η εικόνα της γερμανικής υπαίθρου τον χαλιναγεί αλλά δεν τον παρασύρει: **"Εδώ είναι ο άλλος λαός. Τα ροδοκόκκινα πρόσωπα, τα κορίτσια της ύπαιθρου της με τις γενναϊόδωρες καρπούλες, τις ξανθές πλεξούδες και τα ψιλοκεντημένα ζιπούνια. Αυτές οι υποδειγματικές γυναίκες του σπιτιού, πλάσμενες για τα παιδιά και τον άντρα, ένα πλήθος παιδιά, που ο θεός να μη δώσει να σηματούσουν ξανά στρατιές για επίθεση"**³²¹.

Τα "δώδεκα κεφάλαια θυρικής γεωγραφίας" τελειώνουν. Ο Παναγιωτόπουλος βρίσκεται σ' ένα μεταίχμιο, καθώς μέσα του συνυπάρχουν η νοσταλγία της πατρίδας και ταυτόχρονα η αίσθηση του αποχωρισμού από τους νέους τόπους (που ξαναπερνούν με ταχύτητα μπροστά από τα μάτια του): **"Το ταξίδι έχει μεταμορφωθεί σε μια πολυπρόσωπη νοσταλγία. Νοσταλγούμε τα πάντα. Εκείνα που αφήσαμε στην πατρίδα, εκείνα που αφήσαμε στους ξένους τόπους [...] κ' εκείνα που ποθούμε σε κάποιους άλλους τόπους να ιδούμε"**³²².

Τα "Σύντομα σταματήματα" αναφέρονται σε ταξίδια του 1956 (που καλύπτει 6 από τα κείμενα) και του 1965 (που καλύπτει τα υπόλοιπα 7). Πρόκειται για πολύ συντομότερα κείμενα, που ασχολούνται συμπυκνωμένα με κάποιες ευρωπαϊκές χώρες (όπως η Αυστρία και η Ιταλία) ή αναλυτικότερα μ' ένα περιστατικό (όπως "Ο πρώτος πόλεμος"), μ' ένα πιο εντοπισμένο από πλευράς ορίων τόπο (όπως "Το μεγάλο ζωντανό βουνό"), ένα συγκεκριμένο άτομο (όπως το "Ένα πρόσωπο τραγωδίας" αναφερόμενο στην Ελισάβετ της Αυστρίας). "Η χώρα του μειδιάματος", τίτλος δανεισμένος από τον Λέχαρ, είναι η Αυστρία που ο Παναχιωτόπουλος επισκέπτεται για να διαπιστώσει, σ' ένα είδος αυτοψίας, τί καταστράφηκε, τι περισώθηκε, τί ξαναφτιάχτηκε ύστερα από τον πόλεμο, για να δει αν και κατά πόσο άλλαξε η χώρα στα 26 χρόνια που μεσολάβησαν από το πρώτο του ταξίδι εκεί. Το Μόναχο δεν είναι παρά η απαρτίθρηση ιστορικών προσώπων και αξιοθεάτων, ενώ στοχαστικότερη παρουσιάζεται η "Κόλαση", αναφερόμενος στο Νταχάου' δεν υπάρχει πάντως η υποβολή, που θα περίμενε κανείς' το κομμάτι είναι στεχνά περιγραφικό και σχολιαστικό της ανθρώπινης αποκτήνωσης με κάποιο υποβόσκοντα διδακτισμό κι έναν αφορισμό που επιβεβαιώνει τη συκρατημένη στάση του Παναχιωτόπουλου απέναντι στη Γερμανία (παρά την όποια γραφικότητα και πνευματική προφορά της) στάση που διαφάνηκε ήδη από το "Μικρό Γερμανικό επίλογο": **"Ένας τόπος που έχει στα σπλάχνα του το Νταχάου θα πρέπει πολύ να το συλλοχιστεί, πριν καυχηθεί για την Ενάτη ή για τις εκοτάσεις του Ρίλκε"**³²³. Στον πρώτο, αυτή τη φορά Παγκόσμιο πόλεμο αφιερώνεται το κομμάτι του Βερντέν, ενώ στο "Μεγάλο ζωντανό βουνό" οι Άλπεις θυμίζουν σπουδές για τα ελληνικά βουνά. Επιδιώκοντας στα ταξιδιωτικά του δοκίμια, όχι να περιγράψει, αλλά να συλλάβει το νόημα, το πνεύμα ενός τόπου γράφει: **"Μα τίποτε δε μπορεί να γνωρίσει [ο ταξιδιώτης] σωστά, αν δεν κατορθώσει και να τον νιώσει"**³²⁴, και πραγματικά ζητεί να νιώσει τις Άλπεις μέσα από τη φυσική

παρουσία τους, μέσα από τη σημασία τους για τις χώρες που τις μοιράζονται, για τους κόσμους που χωρίζουν ή ενώνουν' όπου αναδύεται ξαφνικά ξανά η νοσταλγία: "Λέξαμε: πού είναι το δικό μας φεζδάρι, το φεζδάρι του Αυγούστου, που ταξιδεύει στα νερά των Κυκλάδων; [...] Τόσος καιρός, τόσο φεζδάρι και να μη μπορέσουμε να συνομιλήσουμε μαζί του μήτε στιχμή, να πούμε για την Ελλάδα, για την πατρίδα, που είναι και δική του πατρίδα -του φεζδαριού του Αυγούστου!"³²⁵.

Καθώς η περιπλάνηση του 1956 φτάνει στο τέλος της ο συγγραφέας κατηγορίζει από την Κεντρική Ευρώπη προς τη Μεσόγειο, ξαναμπάνει στο κλίμα του, στις πραγματικές του διαστάσεις. Όλα του γίνονται οικεία και ομολογεί: ("Λοιπόν, αρκετά παραστήσαμε τους βορινούς ευπατρίδες! Καιρός να ξαναμπούμε στα μέτρα μας, στο καλούπι μας. Κάπως λιγότερη αξιοπρέπεια! Μα τί να γίνει; Η αξιοπρέπεια, καθώς φαίνεται, είναι και ζήτημα κλίματος. Τουλάχιστο η εξωτερική αξιοπρέπεια. Και τα κυνικά καύματα δεν την ευνοούν"³²⁶.

Από τα "Σύντομα σταματήματα" δε λείπουν οι επαναλήψεις: έτσι το κομμάτι "άλλη μια φορά το Παρίδι" παρουσιάζεται σε μια μικρογραφία των "Παρισινών υστεροχράφων", στο "Ένα πρόσωπο τραγωδίας" θα συναντήσουμε το ίδιο απόσπασμα του Barres -σχετικό με τη δολοφονία της Ελισάβετ- που βρήκαμε στο "Έντελβράϊς" ενώ επίσης από το "Έντελβράϊς" θα βρούμε πάμπολλα στοιχεία στην "Ελβετική στιχμή".

Μπορούμε να θεωρήσουμε επαρκή τη γνωριμία με τη Βρετανία, που άρχισε με τον "Αγγλικό χώρο" στα 1965 για να συμπληρωθεί το 1972 και με τη Σκωτία στα 1973.

Περισσότερο κι από την Αγγλία απασχόλησαν τον Παναγιωτόπουλο οι Αγγλοι (εξάλλου, στο πρώτο του ταξίδι, δεν είδε τίποτα πέρα από το Λονδίνο). Επιζητεί να τους καταλάβει αναλύοντάς τους και είναι η πρώτη φορά που ασχολείται τόσο μένα λαό' αρχίζει από "το δυσκολότατα περιγραφόμενο κράμα

αξιοπρέπειας, αυτοπεποίθησης, σεμνοτυφίας, φλέγματος, γιούμπορ, ιδιορρυθμίας, αδιαφορίας προς τους κοινούς θνητούς, υποκριτικής συχνά ευπρέπειας, ακριβείας, εμμονής σε μια παλαιότητα και πάντα ζωντανή παράδοση, προσήλωσης από ένα πλήθος καθιερωμένες πράξεις³²⁷, που είναι ο τζέντλεμαν, για να καταλήξει στους Μπήτλς και τους μακρυμάλληδες νέους της πλατείας Τραφάλγκαρ. Δε λείπει η αναφορά στο εμπορικό δαιμόνιο και την ψυχραιμία του Αγγλίου, ούτε και ο διδακτισμός, όταν γίνεται λόγος για την περίφημη αγγλική αγωγή με, αφορμή την άμεμπτη φιλοξενία που προσφέρεται σε αλλοδαπούς μαθητές από μέσες αγγλικές οικογένειες.

Ο Ι.Μ.Π. στη μιάμισυ σελίδα που αφιερώνει στα Ελζίνεια μάρμαρα, την επιστροφή των οποίων υποστηρίζει με αντεπιχειρήματα στα επιχειρήματα των Αγγλων για την παραμονή τους στην Αγγλία: "Θλίψη σε πιάνει, κ' Ελληνας να μην είσαι, μόνο κάποια καλλιέργεια αν κατέχεις, καθώς αντικρύξεις την έκφραση εκείνη της ελληνικής θαλήνης, της ελληνικής αρμονίας, [...], σε μια μοναξιά, σε μια ξενιτιά, που μήτε θεός μήτε δαίμονας την εκκρίνει"³²⁸.

Μεγαλύτερες και συστηματικότερες οι περιηγήσεις του 1972 και 1973 έδωσαν στον Ι.Μ.Π. την ευκαιρία να επισκεφθεί την Οξφόρδη, το Ρέντιγκ, το Στράτφορντ και να περιοδεύσει στη Μέση και Βορινή Αγγλία και τη Σκωτία. "Η Οξφόρδη, με την όλη της παρουσία, είναι ένα θαυμάσιο μάθημα"³²⁹ διαβάζουμε και αυτό συμβαίνει στην πραγματικότητα, μια και παντού ο Ι.Μ.Π. βλέπει μια τελειότητα, την οποία -χωρίς να το εκφράζει- συγκρίνει ξανά με τα ελληνικά δεδομένα: αρχίζει από τον τρόπο, με τον οποίο "μπορούμε να περάσουμε από το αρχαίο στο παλιό κι από το παλιό στο νεώτερο, χωρίς να σκοτώσουμε κανενός την ψυχή ή τουλάχιστον ένα κομμάτι ψυχής, εκείνο που έχει τη δύναμη και το δικαίωμα να επιζήσει"³³⁰.

Για να δείξει καλύτερα τί εννοεί, αντιπαραβάλλει με τα πανεπιστήμια -και δεν είναι λίγα-, που επισκέφθηκε στα ταξίδια του, για να συνεχίσει με το σύστημα των σπουδών τον πλούτο των βιβλιοθηκών ("εξεραμβήθην"³³¹ γράφει, προκειμένου για το τεράστιο βιβλιοπωλείο Blackwell's), τις εκδοτικές δραστηριότητες. **"Ανάμεσα στις κάμαρες, στους διαδρόμους, στις αίθουσες [όπου τα νέα παιδιά] γλιστρούν συλλογισμένα και πρόσχαρα, έτσι που και τα γιάτα τους να μη διαψεύδουν και τον προορισμό τους εκεί πέρα να μη προδίνουν"**³³², εντοπίζει και μεταδίνει ο Παναγιωτόπουλος την ατμόσφαιρα της Οξφόρδης.

Την ατμόσφαιρα του Ρέντιγκ και του Στράτφορντ -ον- Αίηβον αναζητεί μέσα από τον Ουάιλντ και τον Σαίξπηρ αντίστοιχα. Στην πρώτη περίπτωση ο Ουάιλντ καθύπτει με τη παρουσία του το Ρέντιγκ, με το οποίο άσπλωστε τυπικά δεν τον συνέδεσε παρά η φυλάκιση ενάμιση έτους και ουσιαστικά η Μπαλλάντα της Φυλακής. Έτσι, άνθρωπος και τόπος προσεγγίζονται στο κείμενο ξεχωριστά: προσπέλαση στο έργο του Ουάιλντ, περιγραφή του Ρέντιγκ, που θα μπορούσε να είναι η οποιαδήποτε μικρή αγχλική πόλη. Η περίπτωση του Σαίξπηρ παρουσιάζεται διαφοροποιημένη. Κι εδώ θα βρούμε μια αξιόλογη προσπέλαση, που περιλαμβάνει ανάλυση του έργου και τοποθέτησή του, για πληρέστερη κατανόηση, στις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής και στις συνθήκες ζωής του ίδιου του Σαίξπηρ. Θα συναντήσουμε επίσης μια αναφορά στους κυριότερους ηθοποιούς, που διακρίθηκαν σε Σαίξπηρικούς ρόλους, ενώ το ίδιο το Στράτφορντ, με τη μνήμη του ποιητή ζωντανή, με τα ενθυμήματά του καθοδιατηρημένα, υποβάλλει και δημιουργεί την ατμόσφαιρα που δίκαια του δίνει -μαζί με τις ολόγυρα τοποθεσίες- την ονομασία "Σαίξπηρική περιοχή".

Είπαμε για τη Μέση και Βορινή Αγγλία και για τη Σκωτία, ότι η γνωριμία τους έγινε σε μια περιοχή. Μπέρμιχαμ, Κόβεντρι, Μάντσεστερ, Λίβερπουλ και κάποιες σελίδες για το καθένα, με την καθιερωμένη περιγραφή των πόλεων, ιστορική αναδρομή και επίσκεψη αξιοθεάτων, δίνουν μια καλή γεύση του

ευρύτερου αγγλικού χώρου, μ' ένα ήρεμο, επίπεδο τρόπο, χωρίς εξάρσεις. Η περιήγηση της Σκωτίας, πέρα από τον επίσης επίπεδο τρόπο γνωριμίας με το χώρο (τις πολιτείες, την ιστορία, τους ανθρώπους του-, έχει περισσότερη υποβολή, χάρη στη Μαρία Στιούαρτ, το Μάκβεθ, τον Τζων Νοξ, στη φύση εξάλλου **"εκεί στα βόρια με τους αλλόκοτους ήλιους και τις μακριές νύχτες, όπου ο άνθρωπος νιώθει την ύπαρξή του μισήν σφηνωμένη στη στέρεη πέτρα και μισή βυθισμένη μέσα στην καταχνιά, στο σκοτάδι, στο εφιάλητη και στ' όνειρο"**³³³ **"ανθίζει η μυθολογία και [...] ξαναγεννιούνται οι μύθοι και οι θρύλοι"**³³⁴.

Παρ' όλα αυτά ο συγγραφέας αρχίζει να κουράζεται, η αδιάκοπη παρέλαση τόπων, που, από ένα σημείο και ύστερα, παρουσιάζονται πανομοιότυποι, δεν έχει την πρώτη χοητεία³³⁵, η Ελλάδα έρχεται ξανά μπροστά του (ακόμη και χωρίς να το θέλει, όταν βρίσκεται αντιμέτωπος με την "παρωδία" παραθερισμού των Σκωτσέζων στον τόπο τους, για να θυμηθεί αυτόματα τα καλοκαίρια των Κυκλάδων) και καταλήγει αποφασιστικά: **"Συλλογίζομαι αυτό που λένε πολλοί: "τίποτε δεν είναι σαν την Ελλάδα". Δεν είμαι καθόλου πρόθυμος να διαφωνήσω"**³³⁶.

Η "Ανατολική Ευρώπη" είναι η Πορτογαλία, την οποία ο Παναγιωτόπουλος επισκέπτεται στα 1966, δίνοντας ένα κείμενο με ανεβασμένο τόνο, όπως στην Ιταλία. Καμιά σχέση με το σκοτεινιασμένο Βορρά δεν έχουν τα αμπέλια και τα λιοστάσια, λουσμένα στο φως. Η ιστορία της Πορτογαλίας, άρρηκτα δεμένη με τη θάλασσα, δίνεται με τον τρόπο του τραγουδιού και του παραμυθιού, καθώς αναφέρεται στον περίφημο εκείνο Ερρίκο τον Θαλασσοπόρο, στις караβέλλες και στα μεγάλα ταξίδια, στην ερωτική ιστορία της Ινές ντε Κάστρο και του βασιλιά Πέτρου ή του άλλου θρυλικού βασιλιά, του Σεβαστιανού. Πέρα από την περιγραφή, της Λισαβώνας για παράδειγμα, το ιστορικό της ίδρυσής της, την κατανόηση του

αρχιτεκτονικού της ρυθμού. Θα συναντήσουμε το ζωντανό περιστατικό: "Χαναβρέθηκα νύχτα στην Αλφάμα. Και τα δρομάκια είχαν χωνεμένα στο θαμπό φως και στη σιωπή κ' οι άνθρωποι περνούσαν τοίχο τον τοίχο καθώς κυνηγημένοι ίσκιος. Κ' είχαν η νύχτα γλυκειά κι αβυσσώδη αεράκι φυσούσε, καθ'αυτό ανοιξιάτικο. Ήταν γεμάτα τα κέντρα όπως και στη δική μας την Πλάκα, άλλα κοσμικά, άλλα λαϊκότερα, κ' οι ψυχές άνοιξαν σαν νυχτολούλουδα και τραγουδούσαν [...]. Ολόγυρα στα τραπέζια αγόρια, κορίτσια, με μαύρα μαλλιά, κατάμαυρα πυρπολημένα μάτια και κάποιος, πιο ηλικιωμένος, σιχόπιναν και σιχομιλούσαν. Ήσασε τη στιγμή που ερχόταν ο τραγουδιστής, ύστερα μια τραγουδίστρια [...] να πούνε τα 'φάντος' τα λαϊκά πορτογαλικά τραγούδια, με την απέραντη νοσταλγία, με το κατασταλασμένο πάθος"³³⁷. Το ίδιο πάθος, διαφοροποιημένο αυτή τη φορά, θα συναντήσουμε "σιγαλά καιόμενο"³³⁸, στη Μαδέρα, αυτό το θάυμα της φύσης, όπου η περιγραφική δεινότητα του Παναγιωτόπουλου, βρίσκει αφορμή για να εκφραστεί, όχι όμως και να μεγαλουργήσει.

Μια περιήγηση στη βορινή Πορτογαλία, για μια πληρέστερη γνωριμία με την παρούσα στιγμή της, το γρήγορο ρυθμό ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού, τις ποικίλες εκφάνσεις της τέχνης, την ιστορία και την πολιτιστική της παράδοση, δίνει, πέρα από την άρτια πληροφόρηση, το μέτρο της ενημέρωσης του Παναγιωτόπουλου, που κουβαλά πάντα μαζί του τη βιβλιοθήκη του, συμπληρώνοντας τα όποια κενά του με επιτόπιες αυτοψίες και ερωτήσεις σε αρμόδιους.

Μιλήσαμε παραπάνω για ανεβασμένο τόνο: πρόκειται για τη συμμετοχή του συγγραφέα στο πάθος, που επίσης προαναφέραμε, πάθος για τη ζωή, τη δύναμη, το στολίδι, την ομορφιά, δοσμένο μέσα από τις εκφράσεις του τοπίου, των ανθρώπων και των έργων τους. Καθώς ο ίδιος προέρχεται από μια χώρα μεσογειακή, το

πάθος δεν του είναι άγνωστο, Γι' αυτό και η στενότερη επαφή του με τους Πορτογάλους δεν κινείται μόνο από την πλευρά των Πορτογάλων προς εκείνον: είναι αμείδωρη και γίνεται μια σχέση αμοιβαίας θερμής κατανόησης, όπως αποδεικνύεται μέσα από την παρουσίαση της Ελλάδας, που επιχειρεί ο συγγραφέας σε ιδιωτικές συζητήσεις και στην ομιλία του προς του φοιτητές της Πανεπιστημιούπολης της Κοϊμπρας (είναι μια από τις σπάνιες φορές, εξάλλου, που αναφέρεται εκτενώς σε εξωπεριηγητικές του δραστηριότητες, ομιλίες με πνευματικούς ανθρώπους σε ξένη χώρα). Η Ελλάδα κυριεύει τον Ι.Μ.Π. ξανά, καθώς ανακαλύπτει, στην άλλη άκρη της Ευρώπης, μια θαλασσινή χώρα, τόσο παρεμφερή με τη δικιά του. θυμάται το Παλαμήδι, θυμάται τα νησιά των Κυκλάδων και σημειώνει: "Ο συνοδός μου και στην περίπτωση τούτη ξαφνιάστηκε, που δεν έδειξα την έκσταση που πρόσμενε πως θα μ' αιχμαλώτιζε σε κείνον τον τόπο τον προικισμένο με τόση δραματικότητα. Ο συνοδός μου είχε κάποτε ταξιδέψει στην Ελλάδα. Τον ρώτησα:

-Πήγατε στη Σκύρο; Είδατε τη Σαντορίνη, τη Μύκονο, τη Μυτιλήνη, ήθελα να του θυμήσω το Μόλυβο, τη Σκόπελο: είναι πολύ ωραίο το Ομπιαντος, μια μοναδική στιχμή, μόνο που δε ξαφνιάζει. Η Ελλάδα είναι γεμάτη τέτοιες μοναδικές στιχμές"³³⁹.

Βρίσκεται απρόοπτα αντιμέτωπος μ' ένα όνομα, που ηχεί παράξενα και οδυνηρά, μακριά από τα φυσικά του πλαίσια και ομολοχεί: "-θα βρείτε και συντοπίτες σας εκεί. Επεσαν έξω, με το καράβι τους, το 'Παπαδιαμάντη', και κάθονται να το συγγεφέρουν και να ξεκινηθούν πάλι.

Λαχτάρησε η καρδιά μου ν' ακούω για τον Παπαδιαμάντη, κι ως είχαν καράβι, και για τους θαλασσινούς τους δικούς μας, εκεί πέρα, στις Αζόρες, στα ατέλειωτο πέλαγος. Κάποτε κάποτε, χωρίς αμφιβολία, δεν είναι ολότελα χυμνή από νόημα η ζωή"³⁴⁰.

"Η Ρουμανική στιχμή" είναι το τελευταίο ταξιδιωτικό κείμενο του Ι.Μ.Π. "Μια άλλη παρένθεση" είναι η προμετωπίδα της και για παρένθεση πρόκειται. Γράφτηκε έτσι, για να γραφτεί, όπως τα προηγούμενά της "Άλγερινά υστερόγραφα" γράφτηκαν γιατί έπρεπε, σαν ένα ευχαριστώ, προς τη χώρα που τον είχε προσκαλέσει. Εδώ έχουμε μια αναφορά στην πρώτη έκθεση ελληνικού βιβλίου στο Βουκουρέστι (που ήταν και η αιτία του ταξιδιού οπότε δεν μπορούσε φυσικά να αποσιωπηθεί), μια πολύ καλή βάση για να δοθεί στη συνέχεια μια συνοπτική έκθεση των δεσμών, πολιτιστικών και ιστορικών, ανάμεσα στην Ελλάδα και στην παλιά Μολδοβλαχία. Από κει και πέρα το κομμάτι φαίνεται να έχει εκπληρώσει τον προορισμό του: όσα ακολουθούν, δεν αποτελούν παρά μια σπασμωδική απόπειρα γνωριμίας με την ιστορία και με κάποιες τοποθεσίες της Ρουμανίας στο ελάχιστο χρονικό περιθώριο, που άφηνε ο κύριος σκοπός του ταξιδιού: αρπαχτά αγωνίζεται ο αναγνώστης να συλλάβει και να προλάβει, να δημιουργήσει κάποια ενότητα: τελικά δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για το τι μένει -αν μένει κάτι- έξω ίσως από την περιγραφή της περιπετειώδους διαδρομής προς το Τζούρτζεβο, που όμως δεν έχει κανένα χαρακτηριστικά εγχώριο στοιχείο μέσα της, μπορώντας άνετα να έχει διαδραματιστεί σε οποιαδήποτε άλλη χώρα. "Η Ρουμανική στιχμή" είναι μια στιχμή περιηγητικής κόπωσης -ενδεχομένως και ταξιδιωτικού κορεσμού. Μια στιχμή -η απαρχή- της κάμψης, όπως ήδη σημειώσαμε και για τα "Άλγερινά υστερόγραφα". Δεν είναι τυχαίο, | ότι το κομμάτι τελειώνει με παράδοξο τρόπο: **"Είμαι πολύ συγκινημένος κοιτάζοντας τούτη την αλλόκοτη πλάση με την ακατακόννητη συντροφιά μιας έξοχης ξεναχού, Ελληνίδας από το Γαλάτσι, από παλιά φαμίλια του τόπου, της κυρίας Πολυξένης Καράμνη, που πολύ με βοήθησε στο μικρό ρουμανικό μου ταξίδι και φρονώ πως είχα υποχρέωση να τη μνημονεύσω, έστω και τη στερννή στιχμή"**³⁴¹. Ο Παναγιωτόπουλος, κι αν ακόμη δεν έχει στερέψει, δεν έχει την

διάθεση να κουραστεί ψάχνοντας να βρει ένα ποιητικότερο τέλος σ' ένα αντιπονητικό κείμενο. Η κυρία Πολυξένη Καράμπα αποτελεί μια σανίδα σωτηρίας, ένα πρόσχημα, που έρχεται να πάρει την κατάλληλη θέση κλείνοντας έτσι το κείμενο και ταυτόχρονα ολόκληρο το βιβλίο της Ευρώπης.

7. Διαφοροποιήσεις από την αρχή ως το τέλος της πορείας

Στην εξέταση, που κάλυψε τα προηγούμενα κεφάλαια είδαμε αναλυτικά τα στοιχεία, που απαρτίζουν το ταξιδιωτικό έργο του Παναγιωτόπουλου' στοιχεία που αποτελούν απαραίτητη βάση για τη συγγραφή ταξιδιωτικών εντυπώσεων (φυσικές περιγραφές, ιστορική και γενικότερη πληροφόρηση) και άλλα, που χαρακτηρίζουν τα ταξιδιωτικά του συγκεκριμένου συγγραφέα (προεκτάσεις, αντιθέσεις, συγκρίσεις, εξομολογητικός τόνος).

Όπως είχαμε διαπιστώσει, ήδη από τα πρώτα του ταξιδιωτικά κείμενα ο Ι.Μ.Π. παρουσιάζεται πλήρης και ώριμος -δεν είναι άλλωστε παρά από τα τριάντα του χρόνια και ύστερα, που καταπιάνεται συστηματικά με το είδος. Όσα στοιχεία απαντούν σε μεταγενέστερα κείμενα θα τα βρούμε και στις *Μορφές της Ελληνικής Γης*. Αυτό όμως θα υπονοούσε ότι όλα τα ταξιδιωτικά κείμενα του Παναγιωτόπουλου είναι, λίγο ως πολύ, όμοια μεταξύ τους. Και μπορεί να υπάρχουν επαναλήψεις, αλλι' από κει και πέρα θα ήταν άστοχο ν' αποτελέσουν γνώμονα, για να χαρακτηριστεί το σύνολο του έργου.

Ότι πραγματικά συμβαίνει με την ταξιδιωτική πεζογραφία του Παναγιωτόπουλου, είναι οι διαφοροποιήσεις, που πολύ λίγο μπορούν να παίξουν το ρόλο της εξέλιξης. Βέβαια, από μια πλευρά, και μόνο το γεγονός ότι υπάρχει διαφοροποίηση μαρτυρεί αυτόματα κάποια εξέλιξη, η οποία όμως δεν ακολουθεί την έντονα εξελικτική πορεία άλλων ειδών που καλλιέργησε ο συγγραφέας (π.χ. την ποίηση). Δεν έχουμε εδώ να κάνουμε με μια ευθύγραμμη πορεία, που τείνει προς συγκεκριμένη κατεύθυνση (προς τα πάνω ή προς τα κάτω), περιλαμβάνοντας μια αφετηρία, ένα άνυσμα κι ένα τέλος, μια που κανένα βιβλίο δεν παίρνει τη σκυτάλη από άλλο, αποτελώντας τη συνέχειά του. Ευστοχότερο θα ήταν να μιλήσουμε για μια κοινή αφετηρία με πολλαπλές ακτινωτές κατευθύνσεις, κάθε μια από τις οποίες αντιστοιχεί σε ένα από τα

ταξιδιωτικά βιβλία του Ι.Μ.Π. Η κοινή αφετηρία είναι το σταθερό σημείο, τα κοινά σημεία, που συναντούμε σ' όλα τα ταξιδιωτικά κείμενα' οι ακτινωτές κατευθύνσεις είναι ακριβώς οι διαφοροποιήσεις από το ένα βιβλίο στο άλλο, που αποτέλεσαν συνάρτηση πολλών παραχόντων, εσωτερικών (του συγγραφέα) και εξωτερικών.

Η διαφοροποίηση από βιβλίο σε βιβλίο έγκειται, κυριότατα, στο γεγονός ότι, κατά ένα αξιοπρόσεχτο τρόπο, η ματιά και η γραφίδα του Παναγιωτόπουλου προσαρμόζονται (και αναπροσαρμόζονται) από τόπο σε τόπο με την ευχέρεια του χαμαιλέοντα. Πέρα από όσα στοιχεία γίνονται αντιληπτά από τις πέντε αισθήσεις, η διαφοροποίηση κατορθώνεται και μέσα από το ιδιαίτερο ύφος ενός τόπου προς το οποίο προσαρμόζει και το δικό του συγγραφικό ύφος, έτσι ώστε να μπορούμε να μιλήσουμε για την Ελλάδα του Παναγιωτόπουλου, την Αίγυπτο του Παναγιωτόπουλου κλπ.

Δεν υπάρχει εξέλιξη στην ποιότητα όσον αφορά τον κύριο όγκο των ταξιδιωτικών εντυπώσεων (αφήνω απ' έξω τα "Αλγερινά υστερόγραφα" και την "Ρουμανική στιχμή", τελευταία ταξιδιωτικά κείμενα του Παναγιωτόπουλου, η ποιότητα των οποίων είναι χαμηλή): ο Παναγιωτόπουλος βρίσκεται σε απόλυτη συνέπεια προς τους συγγραφικούς τρόπους που υιοθέτησε ήδη από τις *Μορφές της Ελληνικής Γης* -προκειμένου βέβαια για ταξιδιωτικές εντυπώσεις. Υπάρχει διαφοροποίηση στην ατμόσφαιρα, στο πνεύμα, οπότε ο Παναγιωτόπουλος βρίσκεται σε απόλυτη συνέπεια προς τον ίδιο τον τόπο που περιηγείται.

Η γνωριμία με την Ελλάδα ήρθε σε μια μεταβατική για τον Παναγιωτόπουλο περίοδο, μια περίοδο αφύπνισης: η άμεση επίδραση ξένων λογοτεχνικών ρευμάτων, (του συμβολισμού κυριότατα και των παρεπομένων του μετασυμβολισμού και νεόρομαντισμού), αρχίζει να υποχωρεί και το ελληνικό φως λούζει το νου και χερμίζει την καρδιά του, πριν φτάσει, συνδυασμένο και με τη μοναδικότητα του ελληνικού πνεύματος, να του γίνει συνείδηση. Σ' αυτή λοιπόν την περίοδο της πρώτης ωριμότητας χράφονται οι *Μορφές της Ελληνικής*

Γης (1937), ένα βιβλίο αισθαντικό, όσο και στοχαστικό: αισθαντικό, καθώς αντανακλά το πρωτόφαντο θάμπος που αποτέλεσε για το συγγραφέα η πατρίδα του, στοχαστικό, καθώς η ελληνικότητα αρχίζει να του γίνεται γνώση, κατακτημένη μέσα από τις ιστορικές συγκυρίες και την πνευματική και πολιτιστική ελληνική παρουσία. Ακολουθούν, λίγα χρόνια μετά οι *Ελληνικοί Ορίζοντες* (1940), επίσης "βιβλίο συνθεμένο με την αγάπη της μητρικής γης", όπως διαβάζουμε στην αφιέρωση προς τη μητέρα του, στην αρχή του βιβλίου. Οι ομοιότητες προς τις *Μορφές της Ελληνικής Γης* είναι πολλές. Πρώτα πρώτα η οπτική γωνία, το πρίσμα, κάτω από το οποίο αντικρύζεται και αντιμετωπίζεται η Ελλάδα: υπάρχει η ίδια διάθεση, κατευθυνόμενη από το ίδιο -κατασταλαζμένο πια όμως- πάθος. Υστερα οι τρόποι που εκφράζουν αυτή την αντιμετώπιση της πατρίδας: φυσικές περιγραφές, σπουδές πάνω σε συγκεκριμένα φυσικά στοιχεία (δέντρα, βουνά, ζώα κλπ), αναφορές στη μυθολογία και την ιστορία, στην πνευματική παράδοση, στη σύγχρονη πραγματικότητα, στην αναζήτηση του χαρακτήρα ενός τόπου, του ιδιαίτερου νοήματος και ύφους του.

Η διαφοροποίηση ανάμεσα στα δύο βιβλία έγκειται στο γεγονός ότι οι *Ελληνικοί Ορίζοντες* αποτελούνται από κείμενα, που γράφτηκαν δια μιας, ύστερα από ένα ενιαίο ταξίδι - αποστολή. Παρουσιάζονται έτσι πιο συστηματοποιημένοι, καθώς χωρίζονται σε ενότητες κατά γεωγραφικά διαμερίσματα, πιο μεθοδευμένοι, καθώς αναπτύχθηκαν πάνω σ' ένα προκαθορισμένο σχέδιο, που ακολούθησε έναν εξίσου μεθοδευμένο προγραμματισμό των περιηγήσεων. Το αποτέλεσμα είναι, ότι, από τη μια πλευρά η Ελλάδα παρουσιάζεται σα σύνολο, βοηθώντας έτσι τον αναγνώστη ν' αποκτήσει μια καθολικότερη συνείδηση της πατρίδας του, από την άλλη όμως μερικά κομμάτια χαρακτηρίζονται από κάποια στεγνότητα, μια έλλειψη αυθορμητισμού' πρόκειται για τα κείμενα που παίζουν το ρόλο πορίσματος αυτοψίας και που, τοποθετημένα πλάι σ' όσα ο Παναγιωτόπουλος έγραψε, αποδεσμευμένος από "δημοσιογραφικά καθήκοντα" παρουσιάζουν

αισθητή αντίθεση. Ήταν κατά ένα μέρος ένα ταξίδι - αυτοψία αυτή η αποστολή της *Πρωίας*, που απαιτούσε από το συγγραφέα και το ρόλο του παρατηρητή. Επρεπε να γίνει σαφές ότι η Ελλάδα του 1937 βρισκόταν -μαζί με τα εδάφη που ανακτήθηκαν με τους Βαλκανικούς πολέμους- σε μια φάση ανάπτυξης, για να απαλλοτριωθούν από οποιοδήποτε σύμπλεγμα κατωτερότητας οι κάτοικοί της και για να γνωρίσουν καλύτερα τον συν-Ελληνα, τον αλύτρωτο ως πριν μερικά χρόνια αδελφό, να αποδυθούν ενωμένοι σ' ένα αγώνα καλύτερευσης. Οι *Ελληνικοί Ορίζοντες* αναγκαστικά φέρνουν τη σφραγίδα της αποστολής που τους προκάλεσε: έχουν κάποιο σκοπό, που θα μπορούσε, με μια δόση υπερβολής, να χαρακτηριστεί εθνικός' ο Παναγιωτόπουλος κατόρθωσε πάντως, με μια μεταγραφή των κειμένων και με αρκετές αφαιρέσεις (ολόκληρων τμημάτων ή και ημερησίων ανταποκρίσεων ακόμα) να αμβλύνει την εντύπωση αυτή, έτσι ώστε το βιβλίο, πέρα από κάποιες περιπτώσεις διδακτισμού -που όμως δε λείπει σχεδόν από κανένα ταξιδιωτικό κείμενο- κι από την παράθεση κάποιων αριθμών, μεθεθών και τυπικών πληροφοριών, να μη φωνάζει τους λόγους που ώθησαν στη συγγραφή του.

Δεν μπορούμε να θεωρήσουμε τους *Ελληνικούς Ορίζοντες* προωθημένους, σε σχέση προς τις *Μορφές της Ελληνικής Γης*, καθώς θα βρούμε κομμάτια ανώτερα αλλά και κατώτερα από εκείνα των δευτέρων, με συνέπεια να δίνεται κάποτε η εικόνα της ανισότητας. Η εικόνα αυτή εντείνεται από τη δεύτερη έκδοση και ύστερα, όταν προστίθενται τα "Άλλα ταξίδια", κείμενα, που, γραμμένα χωρίς υποχρεώσεις προς τρίτους, παρουσιάζονται πιο γνήσια, ακριβώς γιατί είναι αυθόρμητα.

Στο ίδιο κλίμα κινούνται, σε γενικές γραμμές όλα τα υπόλοιπα κείμενα, που αφορούν την Ελλάδα και που, δημοσιευμένα σε περιοδικά και εφημερίδες, δεν περιλήφθηκαν σε βιβλία: θα συναντήσουμε τα στοιχεία των δύο βιβλίων, στο σύνολό τους. Υπάρχουν όμως και διαφορές, που διακρίνουν τα κείμενα αυτά σε δύο βασικές κατηγορίες' τα μεμονωμένα και κείνα που γράφτηκαν με την

ευκαιρία κάποιου γεγονότος από τη μια και όσα γράφτηκαν χωρίς χρονικές πιέσεις αποτελώντας ενότητες, από την άλλη: τα πρώτα καλύπτουν σύντομες αποδημίες, που, στην πλειοψηφία τους, έγιναν για κάποια ομιλία του Παναγιωτόπουλου, οπότε δεν του έμενε πολύς χρόνος για περιήγηση, γεγονός εμφανές μέσα στα κείμενα, καθώς μπορούμε να διαπιστώσουμε μια βιασύνη και μια προχειρότητα πολλές φορές, που τα διαφοροποιεί από άλλα κομμάτια (π.χ. η Χίος, η Άρκαδία κλπ.). Τα δεύτερα επίσης διαφοροποιούνται: από τη μια απαρτίζουν ενότητες (πράγμα που δε συναντούμε στα σχετικά με την Ελλάδα βιβλία, γιατί και η περίπτωση ακόμα των *Ελληνικών Οριζόντων* είναι άλλη, μια που οι σχετικές ενότητές τους αφορούν, μεγάλα γεωγραφικά διαμερίσματα, όπως είπαμε) κι από την άλλη τους έχει διατεθεί χρόνος, που επέτρεψε στον συγγραφέα να ξεφύγει απ' το περιστασιακό και να αφοσιωθεί στη γνωριμία με τον τόπο: στις περιπτώσεις αυτές το αποτέλεσμα είναι ανώτερο σχεδόν απ' ό,τι άλλο είχε ως τότε παρουσιάσει ο Ι.Μ.Π. (Πάτμος, Άγιον Όρος).

Οι *Πολιτείες της Ανατολής* (1954), αποτελούν την καταγραφή του πρώτου σημαντικού ταξιδιού στο εξωτερικό. Εχουμε ήδη μια αρχική, ουσιαστική διαφοροποίηση, σε σύγκριση με τ' αφιερωμένα στην Ελλάδα κείμενα. Η αντιμετώπιση μιας ξένης χώρας είναι πάντα διαφορετική από εκείνη της πατρίδας. Εδώ η ξένη χώρα είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση: γεμάτη από μνήμες Ελληνικές αλλά και ταυτόχρονα γεμάτη απέχθεια για την Ελλάδα. Είναι λοιπόν οι περιστάσεις, που παρουσιάζουν τον Παναγιωτόπουλο πιο ώριμο στις *Πολιτείες της Ανατολής*, επειδή τον έκαναν πιο προσεκτικό. Έχει κατανοήσει τη σημασία αυτών που θα γράψει -ας μη ξεχνούμε, ότι έχει πια περάσει τα 50 του χρόνια, με την υπευθυνότητά του στην κορύφωσή της- και, έχοντας συναίσθηση της σημασίας του ελληνισμού, δίνει ένα βιβλίο με ισορροπία, που δεν είχε ως τότε κατορθώσει, ανάμεσα στην έξαρση και την ψυχραιμία: έξαρση, όταν ανακαλύπτει παντού την πολυδύναμη ελληνική παρουσία μέσα από τα

κατάλοιπα των σφριγηλώτερων και δυναμικότερων περιόδων της ψυχραιμίας, όταν πετυχαίνει να μη παρασυρθεί από την αφύπνιση της εθνικής συνείδησης σε σφβινιστικές μεγαλοστομίες, ακραίες και επικίνδυνες' όταν, ακόμα, πετυχαίνει να κρατήσει μια στάση μετριопάθειας, που ίσως να μην ήταν εφικτή, αν το ταξίδι είχε γίνει (και αν το βιβλίο είχε γραφτεί) σε πρωιμότερα χρόνια άκρατου νεανικού ενθουσιασμού, με πολλές πιθανότητες δογματισμού να ενεδρεύουν, με αποτέλεσμα να μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο Παναγιωτόπουλος έχει εξελιχθεί ως άνθρωπος περισσότερο, παρά ως ταξιδιωτικός συγγραφέας.

Στο χώρο, ξανά, της Ασίας, *Ο Κόσμος της Κίνας* (1961), μας αναγκάζει να μιλήσουμε για, αρνητική αυτή τη φορά διαφοροποίηση: δεν υπάρχει καμιά σχέση προς τις *Πολιτείες της Ανατολής*, για παράδειγμα. Ο Ι.Μ.Π. σχεδόν δεν αναγνωρίζεται: καμιά έξαρση, καμιά ζέση, κανένα από τα βαθύτερα στοιχεία, που συνθέτουν την ταξιδιογραφική ταυτότητα του συγγραφέα, όπως τουλάχιστον αυτή τον έχει καθιερώσει στην κοινή γνώμη του αναγνωστικού κοινού. Δεν είναι βέβαια δυνατό να ισχυριστούμε, ότι πρόκειται για οπισθοδρόμηση, που θα τον έφερνε πολύ πιο πίσω, ακόμη και από την αφετηρία, απ' όπου ξεκίνησε. Είναι κι' εδώ οι περιστάσεις που τον δεσμεύουν, και, πολύ περισσότερο, τον κατευθύνουν να λειτουργήσει συγγραφικά. Η Κίνα του Παναγιωτόπουλου δεν ήταν παρά μια χώρα ονειρική συνδεδεμένη με τις διηγήσεις του Μάρκο Πόλο για όσα απίστευτα έκλεινε μέσα της μια χώρα πλούτου, σοφίας και μυστηρίου. Η πραγματική Κίνα, η Κίνα του Μάο, δεν είχε καμιά σχέση προς την παραπάνω εικόνα, με αποτέλεσμα ο συγγραφέας να βρίσκεται έξω από τα νερά του σ' όλο το ταξίδι, και, όταν αρχίζει να γράφει, έξω και από τον εαυτό του. Πρόκειται για μια έντονη διαφοροποίηση, οι αιτίες για την οποία πρέπει, όπως σημειώσαμε, ν' αναζητηθούν και πάλι έξω από τον Παναγιωτόπουλο.

Ολθωδιόλου αλλιώτικος παρουσιάζεται στον *Σκαρβαίο τον Ιερό* (1950). Ο ψυχικός τόνος του βρίσκεται στο ζενίθ, κινείται σε μιαν ατμόσφαιρα έκστασης

και μυστικισμού. Ο ρόλος που παίζει σ' αυτό η ίδια η χώρα με το πλούσιο και έντονα αισθητό παρελθόν και τον εξωτισμό της είναι βέβαια αποφασιστικός. Η εναρμόνιση της διάθεσης του Ι.Μ.Π. -που αγωνιά μπροστά σε ερωτήματα για τη ζωή και το θάνατο- προς τον φυσικό περίγυρο και την ατμόσφαιρα που αναδίνει, μαζί με το γεγονός ότι κατέβηκε στην Αίγυπτο ελεύθερος από τυπικούς περισπασμούς, επίσης συνετέλεσαν, ώστε, ο *Σκαρβαίος ο Ιερός* να διαφέρει, όχι μόνο από τον παράδοξο *Κόσμο της Κίνας* αλλά και από τα βιβλία της Ελλάδας και από τις *Ποιητικές της Ανατολής* ' θα συναντήσουμε, για πρώτη φορά σε τέτοια έκταση, την περιήγηση δεμένη με υπαρξιακούς και μεταφυσικούς προβληματισμούς. Οι προεκτάσεις, αυτή η τάση του συγγραφέα να προχωρεί, πέρα από την εμπειρία της στιχμής, σε κάποια άλλα επίπεδα συναισθημάτων και στοχασμών, βρίσκουν στο βιβλίο της Αιγύπτου την αρτιότερη έκφρασή τους.

Η Κύπρος, ένα ταξίδι (1962), ένα ακόμη βιβλίο πάθους, κατευθύνθηκε ξανά από τις περιστάσεις, μια και είναι αμφίβολο αν θα έφτανε στον ίδιο βαθμό έντασης, σε περίπτωση που η Μεγαλόνησος είχε ένα ανέφελο, ήρεμο ιστορικό πεπρωμένο, εντελώς διαφορετικό από τη σωρεία των δεινών, για αιώνες ολόκληρους.

Η Αφρική αφυπνίζεται (1963) παρουσιάζεται κι αυτή διαφοροποιημένη. Εδώ έχουμε να κάνουμε με την αποτύπωση της "παρούσας στιχμής", κάτι ανάλογο με την αυτοψία, που συναντήσαμε στους *Ελληνικούς Ορίζοντες*. Ο συγκεκριμένος χώρος, στο συγκεκριμένο χρόνο, στη συγκεκριμένη φάση της ιστορίας του, κρίσιμη για την ταυτότητά του και το μέλλον του. Δεν υπάρχει η ατμόσφαιρα του παρελθόντος, όπως συνέβη με την Αίγυπτο. Δεν υπάρχει καθόλου το παρελθόν' κι αυτές ακόμη οι ιστορικές αναδρομές αφορούν σε περιόδους σχετικά πρόσφατες, ώστε να μπορούν να χαρακτηριστούν σχεδόν σύγχρονες. Αποκαλύπτεται εδώ μια άλλη διάσταση του Παναγιωτόπουλου: εκείνη του παρατηρητή, ως παρατηρητής είχε παρουσιαστεί και στον *Κόσμο της Κίνας*, πολύ επιφυλακτικός όμως, καθώς απλά κατέγραφε ό,τι έβλεπε και γνώριζε χωρίς σχόλια και αποφεύγοντας

σχολιαστικά να πάρει θέση. Εδώ εγκαταλείπει την παθητική εκείνη στάση του και δε διατάζει να προχωρήσει σε αναλύσεις, αιτιολογήσεις, καταρχαίως και προτάσεις.

Η *Ευρώπη* είναι ένα βιβλίο πληθωρικό. Όλα τα στοιχεία, που χαρακτηρίζουν την ταξιδιογραφία του Παναγιωτόπουλου, θα τα συναντήσουμε εδώ και μάλιστα σε αφθονία. Η τρίτη της συμπληρωμένη έκδοση αποτελεί ταυτόχρονα και ένα βιβλίο-καθρέφτη, καθώς καλύπτει μια μεγάλη χρονική περίοδο, με ταξίδια του 1952, 1956, 1965, 1966, 1973 και 1975 και μια, κατά συνέπεια, μοναδική ευκαιρία -αν κιόλας λάβουμε υπόψη, ότι πρόκειται για ταξίδια, που έγιναν στο μεγαλύτερο μέρος τους στις ίδιες, πάνω κάτω, χώρες -να διαπιστώσουμε, κατά πόσο ή κατά τί εξελίχθηκε ο ταξιδιωτικός Ι.Μ.Π. Εκείνο που διαπιστώνουμε, είναι μια πορεία, η οποία, ως κάποιο σημείο, δεν παρουσιάζει μεταβολή. Τα "δώδεκα κεφάλαια θυρικής γεωγραφίας", του 1952, τα "Σύντομα σταματήματα" του 1956 και 1965, η Πορτογαλία του 1966, θα μπορούσαν κάλλιστα να είχαν γραφτεί την ίδια χρονιά.

Έχουμε να κάνουμε μ' ένα ώριμο και κατασταλαζαμένο συγγραφέα, που επισκέπτεται τη δύση, το πνεύμα της οποίας είχε εύστοχα εντοπίσει και ορίσει, ήδη από τα 1934 (με το πρώτο του δοκίμιο "Το πνεύμα του Νότου"). Το ίδιο πνεύμα έχει τώρα τη δυνατότητα να κοινωνήσει, τεκμηριώνοντας, με επιτόπου εμπειρίες, όσα από τότε είχε υποστηρίξει. Με την εξαίρεση της Νότιας Ιταλίας και Γαλλίας και της Πορτογαλίας, όπου η ιδιοσυγκρασία των κατοίκων και το μεσογειακό ύφος των τοπίων παρασύρουν το συγγραφέα σε σελίδες περισσότερο θερμές και έντονες, η υπόλοιπη *Ευρώπη* είναι ένα βιβλίο ψυχραιμο, αντικειμενικό, συγκρατημένο, ίσως γιατί και το θέμα της δεν κρύβει κανένα εξωτισμό. Εξίσου συγκρατημένη παρουσιάζεται και η -ενταχμένη στον τόμο της *Ευρώπης* - Βρετανία του 1972 και 1973 και, πέρα από ψυχραιμία, σχεδόν ψυχρή. Παρ' όλο που τα κείμενα είναι άρτια, ως προς το περιεχόμενο, λείπει εν τούτοις

ο ενθουσιασμός - όχι για το συγκεκριμένο τόπο - ο ενθουσιασμός της περιήγησης, που συνόδευε τον Παναγιωτόπουλο σε κάθε του ταξίδι. Διαπιστώνουμε μια υποψία κάμψης, η σαφής απαρχή της οποίας γίνεται αισθητή στα "Άλγερινά υστερόγραφα" και τη "Ρουμανική στιχμή", τελευταία ταξιδιωτικά κείμενα, όπου ο συγγραφέας παρουσιάζεται κουρασμένος, κορεσμένος και άκεφος: η ποιότητα έχει πέσει, το περιεχόμενο περιορίζεται σε παράθεση πληροφοριών και τετριμμένων περιγραφών, αναφομοίωτων και αμετουσίωτων. Αυτό που λέμε "ψυχή", ο ίδιος δηλαδή ο συγγραφέας, σε τελική ανάλυση, απουσιάζει ολοκληρωτικά.

Η πορεία των δοκιμών είναι ανάλογη με κείνη των ταξιδιωτικών εντυπώσεων, χωρίς όμως την κάμψη των τελευταίων, αφού η συγγραφή τους σταμάτησε πολύ νωρίτερα. Είχαμε εξετάσει στις *Μορφές της Ελληνικής Γης*, το πρώτο ταξιδιωτικό δοκίμιο του Παναγιωτόπουλου. Η σύγκριση με τα δοκίμια, που γράφτηκαν είκοσι και παραπάνω χρόνια αργότερα, δείχνει ότι ουσιαστική εξέλιξη δεν υπήρξε. Μόνο οι εμπειρίες του συγγραφέα έχουν πολλαπλασιαστεί και η γνώση της πατρίδας του έχει συμπληρωθεί, γεγονός που του επέτρεπε να κινείται με περισσότερη άνεση, έχοντας πολλά και ποικίλα παραδείγματα, για να υποστηρίξει απτά τις όποιες απόψεις του. Από κει και πέρα όμως, η σύλληψη και απόδοση του πνεύματος ενός χώρου κατορθώνεται εξίσου, ήδη από το "Πνεύμα του Νότου", καθώς η δεκτικότητα και η ικανότητα προς αφομοίωση της ουσιαστικής γνώσης ενός τόπου είναι από πολύ νωρίς ανεπτυγμένες, άσχετα από την ποσότητα "τροφής", από το πλήθος δηλαδή των εμπειριών, που τους παρέχεται.

Βλέπουμε λοιπόν, ότι δε μπορούμε να μιλήσουμε για εξελικτική πορεία στην περίπτωση της ταξιδιογραφίας του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: από τα πρώτα του κιόλας κείμενα εμφανίζεται άρτιος ταξιδιογράφος, χωρίς να υπάρχουν βασικά στοιχεία που προστέθηκαν αργότερα. Υπήρξε μια ωρίμανση, που ακολούθησε τη φυσική ωρίμανση του ανθρώπου: οι φάσεις της ζωής του συγγραφέα βρίσκονται

αποτυπωμένες στα ταξιδιωτικά του κείμενα' από το θάμπος, καθώς ανοίγει τα μάτια στον κόσμο (Ελλάδα), στην περίοδο υπαρξιακής και μεταφυσικής αγωνίας (Αίγυπτος), στην περίοδο του κατασταλάχματος, της ορθής κρίσης και ψυχραιμίας (Ευρώπη) και στην απαρχή τέλος της κάμψης (Ρουμανία, Αλγερία). Είναι σαφές, ότι ο πρώτος ενθουσιασμός, όταν η νεότητα εξασφάλιζε τον μέγιστο βαθμό των φυσικών δυνατοτήτων, με τις αισθήσεις σε όξυνση και την κινητικότητα σ' όλο της το σφρίγος, δεν μπορούσε ν' ακολουθεί με την ίδια ένταση τον Ι.Μ.Π. ως τα 75 χρόνια του. Η κάμψη των τελευταίων κειμένων είναι αποτέλεσμα της αναπόφευκτης φυσικής κάμψης.

Αν όμως δεν μπορούμε να μιλήσουμε για εξέλιξη (κι όχι μόνο στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις, αλλά και στα ταξιδιωτικά δοκίμια και φυσικά, στα σημειώματα, που συμπληρώνονται μέσα σε πέντε συνεχόμενα χρόνια), είναι αδύνατο να παρακάμψουμε τις διαφοροποιήσεις, που, όπως είδαμε, υπάρχουν, από βιβλίο σε βιβλίο. Πρόκειται για περιπτώσεις, που επηρεάζονται άμεσα από εξωτερικούς παράγοντες, για μεταβλητές, που καθορίζονται από συνθήκες στην πλειοψηφία τους άσχετες από το συγγραφέα -αλλά με άμεση επίδραση πάνω του- σφραγίζοντας τα βιβλία και καθορίζοντας τον τελικό χαρακτήρα τους, ενώ ταυτόχρονα παίζουν πρωτεύοντα ρόλο στην αξιολόγηση του έργου.

8. Αξιολόγηση των κειμένων

Η αποτίμηση του ταξιδιωτικού έργου του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου -τόσο στο σύνολό του όσο και τμηματικά- δεν μπορεί να γίνει με απόλυτους χαρακτηρισμούς. Δεν είναι δυνατό να αποδεχτούμε ανεπιφύλαχτα ένα κομμάτι - εκτός από μερικές εξαιρέσεις- όπως δεν είναι σε καμιά περίπτωση δυνατό να απορρίψουμε αβασάνιστα ένα άλλο. Οι διαφοροποιήσεις που εξετάσαμε παραπάνω, απλώνουν το έργο σ' ένα ευρύ φάσμα, αμβλύνοντας τις επαναλήψεις από κείμενο σε κείμενο και προσθέτοντας στο καθένα μια ιδιαιτερότητα, που δεν είναι δυνατό να παραβλεφθεί σε μια αξιολόγηση.

Οι *Ελληνικοί Ορίζοντες* για παράδειγμα, έχουν μια πληρότητα αλληλά ταυτόχρονα και μια ανισότητα, καθώς άλλα κομμάτια τους έχουν γνήσιο ηυρικό ύφος και άλλα εμφανίζονται πεζά, πληροφοριακά³⁴². Οι *Μορφές της Ελληνικής Γης* είναι ομοιογενείς αλληλά αποσπασματικές.

Η Κύπρος, ένα ταξίδι αποσκοπεί, μέσα από αλληπάλληλες αναφορές στην ελληνικότητα του νησιού, να φέρει πιο κοντά τους Έλληνες στο μαρτύριο και τον αγώνα του νησιού' υπάρχει έξαρση και πάθος, αλλά, όπως στο *Σκαρβαίο τον Ιερό*, το μέρος που αφιερώνεται στην Ιστορία είναι μεγαλύτερο απ' όσο θάπρεπε.

Οι *Πολιτείες της Ανατολής*, βιβλίο ισορροπημένο, λειτουργούν πάνω στη βάση της εθνικής συνείδησης, όπως αυτή αφυπνίζεται από τις αδιάκοπες ιστορικές μνήμες στην Κωνσταντινούπολη, την Καππαδοκία, τη Μ.Ασία. Ταυτόχρονα δεν παραμελούν το σκοπό τους, παρέχοντας πραγματικές ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Τουρκία, όσο κι αν οι αναφορές σε τζαμιά, που στο τέλος καταντούν πανομοιότυπες, γίνονται υπερβολικές.

Σε προσωπικό επίπεδο λειτουργεί ο *Σκαρβαίος ο Ιερός*' η ζωή και ο θάνατος εναλλάσσονται δημιουργώντας για πρώτη φορά σε τέτοιο βαθμό ένα βιβλίο γεμάτο υποβλητικές προεκτάσεις. Ταυτόχρονα όμως γίνεται κουραστικός μ'

εκείνες τις ατέλειωτες σελίδες για δυναστείες και οβελίσκους, στοιχεία που υπερβαίνουν την προσληπτική ικανότητα του αναγνώστη.

Ο Κόσμος της Κίνας δεν υποβάλλει σε κανένα σημείο του. Αν κριθεί σαν βιβλίο λογοτεχνικό, είναι απορριπτέο, (αλλά και σ' αυτή την περίπτωση ακόμη δεν μπορούμε να καταδικάσουμε τον Παναγιωτόπουλο: παρουσιάζει τον τόπο, όπως ο τόπος του παρουσιάστηκε), από την άλλη όμως πλευρά δεν μπορεί κανείς να του αμφισβητήσει την αξία και την αντικειμενικότητα της μαρτυρίας ή τη χρησιμότητά του ως πραγματικά άτιας ξενάγησης στην Κίνα.

Ανάλογα διαφωτιστικό είναι και το βιβλίο *Η Αφρική αφυπνίζεται*. Μπορεί να θεωρηθεί ως το ζωντανότερο ταξιδιωτικό κείμενο του Ι.Μ.Π. -και πάλι δε μπορεί να ενταχθεί εύκολα στην κατηγορία των λογοτεχνικών κειμένων, παρά μόνο αποσπασματικά, όπως έχει πολλή από τα στοιχεία ταξιδιωτικού "ρεπορτάζ", ανάλυσες κοινωνικοπολιτικού περιεχομένου κλπ. Πρόκειται για μια ακόμη μαρτυρία, που η αξία της μένει και, ενδεχομένως, όσο περνά ο χρόνος, μεγαλώνει καθώς αναφέρεται σε κινήματα ανεξαρτησίας που μόλις γεννιούνται, καταγράφοντας με πιστότητα την Αφρικανική πραγματικότητα στις αρχές της δεκαετίας του '60.

Η *Ευρώπη* τέλος, σοφά ζυγισμένη, παρουσιάζει αρμονία των στοιχείων που την απαρτίζουν -κανένα δεν ευνοείται σε βάρος άλλων- είναι όμως ογκώδης και, από ένα σημείο και ύστερα, το ενδιαφέρον και οι αφομοιωτικές δυνατότητες μειώνονται και ο αναγνώστης "στομώνει", περίπου αδυνατώντας να δεχτεί περισσότερα. Εξάλλου λείπει από την *Ευρώπη*, στο μεγαλύτερο μέρος της, η έξαρση και η υποβολή, ενώ λειτουργεί εντονότερα η κρίση³⁴³.

Ειδικότερα, απομονώνοντας, μπορούμε να ξεχωρίσουμε το *Σκαρβαίο τον Ιερό* για τις προεκτάσεις του και για αρκετές χαρισματικές λυρικές του σελίδες, όπου η ανθρώπινη ψυχή, απόλυτα εναρμονισμένη με το χώρο, διαχέεται ταυτόχρονα στο χρόνο, αποχτώντας καθολικότητα. Σε ορισμένα κομμάτια των *Ελληνικών*

Οριζόντων (π.χ. "ο παράδεισος της καστανιάς και του ελάτου", "Η μάχη με τα βουνά") η περιγραφή είναι από τις καλύτερες, ενώ αλλού (Το παράδοξο νησί των τραχικών πεπρωμένων") είναι η ανάπλαση γεγονότων του παρελθόντος, με δύναμη που οδηγεί τον αναγνώστη να συμμετάσχει. Στο ίδιο βιβλίο, τα κομμάτια "Η ομορφιά και η αθανασία της Ολυμπίας" και "Ο δωρικός ασκητισμός και η αθανασία της ομορφιάς", όπως και τα αντίστοιχά τους των *Μορφών της Ελληνικής Γης* ("Άρες της Ολυμπίας", "Ο Ευρώτας χωρίς τον κύκνο και η Σπάρτη χωρίς την Ελένη") αποδίνουν άρτια το πνεύμα της Ολυμπίας και της Σπάρτης. Άρτια, για το γενικό τους πνεύμα, θεωρούνται στο σύνολό τους, τα "Άλλα ταξίδια" των *Ελληνικών Οριζόντων*, όπως και οι ενότητες για τη Λέσβο και την Πάτμο, από τα καλύτερα κομμάτια του Παναγιωτόπουλου, αν εξαιρέσουμε κάποια σημεία, όπου η υπευθυνότητα του συγγραφέα τον ωθεί μέσα από την επιθυμία του να μην παραλείψει τίποτα σε μια ρηχή πληροφόρηση, που τελικά μειώνει κάπως τα κείμενα.

Το Άξιον Όρος είναι μια επίσης καλή στιχική στην ταξιδιογραφία του Ι.Μ.Π., στιχική ωριμότητα, όπου ο συγγραφέας κατάφερε, εξισορροπώντας ανάμεσα στην ψύχραιμη αντιμετώπιση και την κατάνυξη, να κερδίσει και να μεταδώσει το πνεύμα του Άθω, μέσα από την ιστορία, την τέχνη, το ιδεώδες του ασκητισμού, κατανοώντας και νιώθοντας, παρατηρώντας και συμμετέχοντας' φτάνει έτσι σ' ένα υψηλό βαθμό κατάκτησης του στόχου, τον οποίο και πολιορκεί από κάθε δυνατή του πλευρά. Κατάκτηση του στόχου έχουμε και στα "Δώδεκα κεφάλαια θυρικής γεωγραφίας", όπου κατά τον ίδιο τρόπο ο Παναγιωτόπουλος καλύπτει οτιδήποτε είναι δυνατό να αφορά στην Ευρώπη και να συμβάλει στην κατανόηση του δυτικού πνεύματος' την ίδια όμως στιχική έχουμε και έλλειψη συναισθηματικής φόρτισης: ο ίδιος άλλωστε χράζει **"δε μπορώ να μη το μοιλογήσω, μυστικά και φοβισμένα, στον εαυτό μου, πως είμαι -ή και πως θέλω παράφορα κι' απειλημένα να είμαι-** πολύ περισσότερο η

Ανατολή και πολύ λιγότερη η Δύση³⁴⁴. Θα μπορούσαμε λοιπόν να χαρακτηρίσουμε αρκετά από τα κομμάτια ουδέτερα, παρά την άψοχη τυπική τεχνική τους.

Αν από την *Κύπρο* αφαιρούσαμε τα κομμάτια τα σχετικά με την ιστορία, μερικές περιγραφές, κάποια σχόλια δίνουν απόλυτα την εντύπωση του Παναγιωτόπουλου, ότι περιπατούσε πάνω σ' ένα θερμό, παλλόμενο σώμα. Πρόκειται για μια λιυρική ανάταση, θαυμαστά εκφρασμένη πολλές φορές, που ανεβάζει ποιοτικά ολόκληρο το έργο.

Περισσότερα έχει να σημειώσει και να παραδεχτεί κανείς για τα δοκίμια, αρχίζοντας από τις μικρότερες εκείνες σπουδές, που συναντούμε στα κείμενα ταξιδιωτικών εντυπώσεων (π.χ. η σχετικές με την ελιά στο "Βορειοανατολικό Αιγαίο") από αυτοτελή δοκίμια με κάπως ειδικότερο θέμα ξεχωρίζουμε την "Ελληνική Θάλασσα" και τη "Ζωντανή πέτρα" για τις λεπτές διακρίσεις και αποχρώσεις, που αναδεικνύουν τα στοιχεία του άψυχου κόσμου σε προσωπικότητες με πολλές πτυχές, ενώ ανάμεσα στα -σχετικά με την Ελλάδα- γενικότερα δοκίμια αξιοπρόσεχτα είναι οι *θέσεις και αντιθέσεις του Ελληνικού Τοπίου*, η "Σπουδή του Ελληνικού τοπίου" και το "Πνεύμα της Αττικής".

Παρά το γεγονός ότι τα δύο πρώτα έχουν πολλές μεταξύ τους ομοιότητες και αρκετές επαναλήψεις, δεν παύουν να είναι κείμενα αξιώσεων. Έχουμε να κάνουμε με το απόσταγμα των αισθητικών εμπειρών, των ιστορικών και φιλοσοφικών γνώσεων της ανθρώπινης και ελληνικής συνείδησης και της αγάπης του Ι.Μ.Ι. καρπό εσωτερικής προετοιμασίας και διεργασίας.

Πολλά άλλα κομμάτια είναι πραγματικά αξιόλογα, για ορισμένα μόνο από τα στοιχεία που περιέχουν, αλλά στο σύνολό τους χαρακτηρίζονται μέτρια ενώ άλλα παρουσιάζουν μια καλή γενική εικόνα, αναλυόμενα όμως στα συστατικά τους χάνουν. Όπως είπαμε, λίγα κομμάτια μπορούμε να αποδεχτούμε -ενώ δεν μπορούμε να απορρίψουμε κανένα- απερίφραστα. Κάθε κείμενο έχει κάποιο δικό

του στοιχείο, που προσθέτει ένα μικρό κομμάτι στο οικοδόμημα, κάθε κείμενο συμπληρώνει το άλλο, με αποτέλεσμα ολόκληρο το έργο να εμφανίζεται τελικά σαν ένα συμπαχές σύνολο, από το οποίο δύσκολα θα μπορούσε να αποσπάσει κανείς κάτι, για να το αφαιρέσει, όσο κι αν ενδεχομένως μπορεί να εμφανίζεται μειωτικό για τη γενική εικόνα.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. "Από μακριά" περ. *Θεώτις* Ιούλιος 1955, σ.σ. 37 - 8
2. *Πρόσωπα Ε'*, σ.σ. 105-106
3. *Μορφές* σ. 122
4. *Μορφές* σ. 35
5. *Μορφές* σ. 36
6. "Μυκήνη" *Μορφές*, σ. 37
7. *Μορφές* σ. 22
8. "Το πάθος και η δόξα μιας πολιτείας" *Μορφές* σ.σ. 29-31
9. "Ο Ευρώτας χωρίς τον κύκνο και η Σπάρτη χωρίς την Ελένη" *Μορφές* σ.σ. 60-63
10. *Μορφές* σ. 62
11. "Ερέτρια" *Μορφές* σ. 114-5
12. "Αντίλαλοι από τα γυμνά βουνά" *Μορφές* σ. 41
13. *Μορφές* σ.σ. 69-70
14. *Μορφές* σ.σ. 18-9
15. Γράφουμε "ταξιδιωτικό", γιατί ήδη έχει ασχοληθεί, αρθρογραφώντας, με την κριτική της τέχνης.
16. "Μεταβυζαντινή Ζάκυνθος" *Μορφές* σ.σ. 108-9
17. *Μορφές* σ. 122
18. Για την τάση αυτή εξωραϊσμού σημειώνει σχετικά ο Γ. Χατζίνης: "Ο Ι.Μ.Π. έχει φτιάξει από τα πριν μια εικόνα των τόπων και των ανθρώπων και πάει προς αυτούς με το μύχιο φόβο μήπως μήπως η προσδοκία του διαψευσθεί". (περ. *Νέα Εστία*, 54, 1973 σ. 1690)
19. "Αντίλαλοι από τα γυμνά βουνά" *Μορφές* σ.σ. 46-7
20. *Μορφές* σ. 43
21. "Το Παρόρι και η Βυτίνα" *Μορφές* σ.σ. 79-80
22. "Αντίλαλοι από τα γυμνά βουνά" *Μορφές* σ. 44
23. "Λίμνες και λιμνοθάλασσες" *Μορφές* σ. 18

24. "Ερέτρια" *Μορφές* σ. 113
25. "Λίμνες και λιμνοθάλασσες" *Μορφές* σ. 20
26. Ο.π
27. Ο.π.
28. "Ἦρες της Ολυμπίας" *Μορφές* σ. 97
29. *Μορφές* σ.σ. 97-8
30. *Μορφές* σ.99
31. Θα πρέπει να προστεθεί εδώ, ότι όχι μόνο οι πρόλογοι, αλλά και ολόκληρο το βιβλίο γενικότερα είναι βασισμένο στο στοιχείο της αντίθεσης, όπως π.χ. η Σπάρτη, που ταυτόχρονα είναι ο χώρος του Καιάδα και της Ελένης.
32. "Το πάθος και η δόξα μιας πολιτείας" *Μορφές* σ.σ. 27-9
33. *Μορφές* σ. 85
34. "Λίμνες και λιμνοθάλασσες" *Μορφές* σ. 23
35. "Το Παρόρι και η Βυτίνα" *Μορφές* σ. 81
36. "Η χαρούμενη πολιτεία της Αταλάντης" *Μορφές* σ. 55
37. εφ. *Η Πρωία* 5.9.1944
38. Σχετικές κριτικές υπήρξαν παραπάνω από θετικές (όπως αυτή του Κατζίνη-περ. *Πνευματική Ζωή*, Ιούνιος 1937, σ.139) και μάλιστα διατυπωμένες αρκετά χρόνια μετά τη συγγραφή του βιβλίου, οπότε νέες ταξιδιωτικές σελίδες του Παναγιωτόπουλου παρέχουν μέτρο για σύγκριση. Έτσι ο Απόστολος Σαχίνης σημειώνει: "[...] έχουν λοι "Μορφές της Ελληνικής Γης" υποκειμενικότερο και ποιητικώτερο χρώμα' υπάρχει στο βιβλίο τούτο ζνήσιος ηυρικός κραδασμός, αλήθεια στη ηυρική έκφραση και τη συγκίνηση, ενώ δεν υπάρχουν τα ιστορικά ή τα φιλολογοικά ενδιαφέροντα και οι αρχαιολογικές μνήμες του συγγραφέα για να το βαραίνουν". (*Η σύγχρονη πεζογραφία μας*. Θεσ/νίκη Κωνσταντινίδης³ 1976, σ. 106).

39. "Οι Πυλώνες του Κυρίου" περ. *Νέα Εστία* 21 (1937) σ. 895
40. *Μαρξές* σ. 122
41. *Μαρξές* σ. 122
42. Εφ. *Η Πρωία* 4.11.1937
43. "Ο θανθός κάμπος της Θεσσαλίας" *Ορίζοντες* σ. 11
44. "Προοίμιο σε μια περιήγηση" *Ορίζοντες* σ. 158
45. Ο.π.
46. "Το ταξίδι των Σερρών" *Ορίζοντες* σ. 70-71
47. "Αμύνταιο και Φλώρινα" *Ορίζοντες* σ. 41
48. "Προοίμιο σε μια περιήγηση" *Ορίζοντες* , σ. 159
49. "Προς την Καστοριά" *Ορίζοντες* σ.σ. 34-6
50. "Στις πλάγιές του Βερμίου" *Ορίζοντες* σ. 52-3
51. "Η χοητεία των Τεμπών" *Ορίζοντες* σ. 26
52. "Ημαθία, η χώρα του νερού και του δένδρου" *Ορίζοντες* σ. 51
53. "Η πολιτεία της λιμνοθάλασσας" *Ορίζοντες* σ.σ. 143-5, και "Ιερά Πόλις"
Ορίζοντες σ. 148
54. "Η απίθανη πολιτεία των βράχων" *Ορίζοντες* σ. 22
55. "Η χοητεία των Τεμπών" *Ορίζοντες* σ.σ. 28-9
56. "Θάσος, το σμαράγδι του βορινού Αιγαίου" *Ορίζοντες* , σ. 101
57. "Προοίμιο σε μια περιήγηση" *Ορίζοντες* σ. 159
58. Ο.π.
59. Ο.π.
60. Ο.π.
61. "Η ολόφωτη αγκαλιά του Ναυαρίνου" *Ορίζοντες* , σ. 236
62. "Το χρονικό της Γλαρέντζας" *Ορίζοντες* σ. 211
63. "Θάσος. Το σμαράγδι του βορινού Αιγαίου" *Ορίζοντες* σ.104
64. "Προοίμιο σε μια περιήγηση" *Ορίζοντες* σ.159
65. "Οι Φίλιπποι χωρίς τους Φιλιππησίους" *Ορίζοντες* σ.σ. 87-8

66. "Ανδρίτσαινα, ο φιλικός και ο λόγιος" *Ορίζοντες* σ.σ. 267-9
67. Το κείμενο δημοσιευμένο στις 2.9.1937 στην *Πρωία* δεν χρησιμοποιήθηκε στο βιβλίο.
68. Κατά τον ακριβή χαρακτηρισμό του Ι.Μ.Π. στο "Μακεδονικό Επίλογο" στην *Πρωία* της 22.8.1937
69. "Προοίμιο σε μια περιήγηση" *Ορίζοντες* σ. 160
70. "Ο ρυθμός και το χρώμα της Ξάνθης" *Ορίζοντες* σ. 114
71. "Η μάχη με τα βουνά" *Ορίζοντες* σ. 135
72. "Αμύνταιο και Φλώρινα" *Ορίζοντες* σ. 44
73. "Το ταξίδι των Σερρών" *Ορίζοντες* σ. 78
74. "Ημαθία, η χώρα του νερού και του δέντρου" *Ορίζοντες* σ. 50
75. "Ο ρυθμός και το χρώμα της Ξάνθης" *Ορίζοντες* σ. 115
76. "Ανθρωποι του Μοριά" εφ. *Η Πρωία* 7.11.1937
77. "Ο ρυθμός και το χρώμα της Ξάνθης" *Ορίζοντες* σ. 115
78. Υπάρχει ένα ολόκληρο κείμενο σχετικά, "Ο χυρισμός των Οδυσσέων"
79. "Προς την Καστοριά" *Ορίζοντες* σ. 35
80. "Κέντρα και απόκεντρα της δυτικής Πελοποννήσου" *Ορίζοντες* σ. 217
81. "Η πολιτεία της λιμνοθάλασσας" *Ορίζοντες* σ. 145
82. "Επεισόι και Ανιχνίδες" *Ορίζοντες* σ. 230
83. "Ο παράδεισος της καστανιάς και του ελάτου" *Ορίζοντες* σ. 127
84. "Ημαθία, η χώρα του βουνού και του δέντρου" *Ορίζοντες* σ. 45
85. "Αμύνταιο και Φλώρινα" *Ορίζοντες* σ. 42
86. "Η Καβάλλα, το μεγάλο λιμάνι του βορινού Αιγαίου" *Ορίζοντες* σ. 90
87. "Θάσος, το σμαράγδι του βορινού Αιγαίου" *Ορίζοντες* σ. 95
88. "Ο ρυθμός και το χρώμα της Ξάνθης" *Ορίζοντες* σ. 112
89. "Δράμα, η αρχαία πολιτεία των Ηδωνών" *Ορίζοντες* σ. 81
90. "Απόλλων Επικούριος" *Ορίζοντες* σ. 269

91. "Αντίκρυ στη θάλασσα του Ιονίου" *Ορίζοντες* σ. 213
92. "Οι τόποι των ηρωικών αναμνήσεων" *Ορίζοντες* σ. 197
93. "Ο ξανθός κάμπος της Θεσσαλίας" *Ορίζοντες* σ. 11
94. Για παράδειγμα: "Μακεδονικός επίλογος", "Εντυπώσεις της επιστροφής", "Προοίμιο σε μια περιήρηση", "Πελοποννησιακός Επίλογος"
95. "Δράμα, η αρχαία πολιτεία των Ηδωνών" *Ορίζοντες*, σ. 81
96. Έχουμε το παράδειγμα των κειμένων που αναφέρονται στη θράκη, ενώ, αλλού, ανάλοχα εξειδικευμένα αποσπάσματα -ακόμη και ένα ολόκληρο κείμενο, "Το παραμύθι της κήωστής"- έμειναν τελικά έξω από το βιβλίο.
97. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Κλ. Παράσχος (περ. *Νέα Εστία* 28, 1940, σ.843) παρά την ευμενέστατη ως προς τα επί μέρους στοιχεία του βιβλίου κριτική του, χαρακτηρίζει ολόκληρους τους *Ελληνικούς Ορίζοντες* ως ένα αληθινά χρήσιμο -και όχι ως ένα π.χ.ωραίο βιβλίο. Ανάλογη είναι και η γνώμη του Απόστολου Σαχίνη: "Ο Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος δεν αφήνεται [...] να χαρεί αδέσμευτα τη φύση και ό,τι άλλο συναντούν τα μάτια του, για να μεταδώσει κατόπι αυτή την άδολη χαρά στον αναγνώστη του' στους "Ελληνικούς Ορίζοντες" περισσότερο κρίνει και αναλύει". (*Η σύγχρονη πεζογραφία μας* σ. 108).
98. "Ηπειρωτική συμφωνία" *Ορίζοντες* σ. 351
99. "Η θάνατη μνήμη" *Ορίζοντες* σ. 39
- 100 "Η Πρέβεζα του Καρυωτάκη" *Ορίζοντες* σ.σ. 375-6
101. Ο.π. σ. 379
102. "Βοιωτικός Ορχομενός" *Ορίζοντες* σ. 327
103. "Κέρκυρα, το νησί της λυρικής φαντασίας" *Ορίζοντες* σ. 374
104. "Οι σχιστόλιθοι" *Ορίζοντες* σ. 369
105. "Ηπειρωτική συμφωνία" *Ορίζοντες* σ. 351
106. "Ο ασύγχρονος κόσμος" εφ. *Ελευθερία* 1.9.1957

107. "Περιηγητικά" εφ. *Ελευθερία* 3.6.1956
108. "Ο παλιός καιρός" εφ. *Ελευθερία* 30.8.1959
109. Εφ. *Ελευθερία* 3.8.1958
110. "Το ταξίδι της Αρτας" εφ. *Ελευθερία* 11.1.1959
111. "Το χρονικό της Γλαρέντζας" *Ορίζοντες* σ. 208
112. "Η Δωδώνη" εφ. *Ελευθερία* 23.8.1964
113. "Πλάγιές του Πηλίου" εφ. *Ελευθερία* 21.8.1960
114. Οπου και στην υποσ. 1
115. "Σκιάθος" εφ. *Ελευθερία* 28.8.1960
116. "Η νεκρή πολιτεία" εφ. *Ελευθερία* 4.1.1959
117. "Βορειοανατολικό Αιγαίο" εφ. *Ελευθερία* 2.5.1965
118. Ο.π.
119. "Χώρος του πνεύματος" εφ. *Ελευθερία* 9.5.1965
120. "Ασκηπτικός" εφ. *Ελευθερία* 15.7.1962
121. "Χώρα του ήλιου" εφ. *Ελευθερία* 2.7.1962
122. "Λαός της Θάλασσας" εφ. *Ελευθερία* 14.7.1963
123. "Μακεδονία" εφ. *Ελευθερία* 8.3.1959
124. Υπάρχει η περίπτωση, αν κάποιο κείμενο χράφηκε, να δημοσιεύτηκε σε ασυνήθιστο έντυπο, ως το οποίο δεν μπόρεσε να φτάσει η βιβλιογραφική έρευνα' είναι πάντως πολύ λίγες οι πιθανότητες να συνέβη κάτι τέτοιο. Μπορεί όμως να πρόκειται για το ταξίδι που έκανε τον πρώτο καιρό του γάμου του, -γιατί το αφηγείται με σαφήνεια στο διήγημά του "Το κρασί της Σαντορίνης", οπότε θα πρέπει να το τοποθετήσουμε στον τελευταίο χρόνο της 10ετίας του '30. Ταυτόχρονα δικαιολογείται και η έλλειψη σχετικού κειμένου (θα ήταν λίγο αφύσικο στο χαμηλό ταξίδι του να ασχολείται με τη συλλογή εμπειριών και στοιχείων για γράψιμο).
125. "Η καταστροφή" εφ. *Ελευθερία* 20.1.1963

126. "Τόπος ησαχαστικός" εφ. *Ελευθερία* 13.9.1964
127. Ο.π.
128. "Ο αγαπημένος" εφ. *Ελευθερία* 20.9.1964
129. "Η Ερημος του Ορους" εφ. *Ελευθερία* 23.10.1966
130. "Η Μεγίστη Λαύρα" εφ. *Ελευθερία* 30.10.1966
131. Ο.π.
132. "Το βαθύτερο νόημα του ασκητισμού", υπότιτλος στον "Ερωτα του Απόλυτου" εφ. *Ελευθερία* 9.10.1966
133. "Ο Μεσαιωνικός Ελληνισμός" εφ. *Ελευθερία* 18.9.1966
134. "Άλλα μοναστήρια" εφ. *Ελευθερία* 20.11.1966
135. "Το Μοναστήρι του Διονυσίου" εφ. *Ελευθερία* 13.11.1966
136. "Ο Ερωτας του Απόλυτου" εφ. *Ελευθερία* 9.10.1966
137. "Ο Μεσαιωνικός Ελληνισμός" εφ. *Ελευθερία* 18.9.1966
138. Εφ. *Ελευθερία* 2.5.1965
139. Από την άλλη πλευρά μπορεί και να μην είναι άσχετο το γεγονός, ότι οι τελευταίες ελληνικές ταξιδιωτικές εντυπώσεις είναι από το Άγιον Όρος, δίνοντας την αίσθηση πως πρόκειται για ένα επιστέγασμα, μια ολοκλήρωση των εμπειριών του συγγραφέα - ίσως δεν είναι τυχαίο, ότι άφησε να περάσει τόσος χρόνος προτού επισκεφθεί τη μοναστική πολιτεία- ύστερα από την οποία η συσσώρευση εντυπώσεων από οποιοδήποτε άλλο ελληνικό χώρο, δε θα είχε πια τίποτα νέο να προσθέσει.
140. "Βροχή της Θεσσαλίας" περ. *Νέα Εστία* 49 (1951), σ. 454
141. "Ζεϋς κεραύνειος" εφ. *Ελευθερία* 5.11.1956
142. "Σπουδή του ελληνικού τοπίου" περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1953 σ. 68
143. Ο.π.
144. "Η ελληνική θάλασσα" περ. *Θεώτις* Μάρτιος - Ιούνιος 1959 σ. 78

145. "Σπουδή του ελληνικού τοπίου" σ. 91
146. "Το πνεύμα της Αττικής" περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1951, σ. 53
147. *Βάσεις και αντιβάσεις του ελληνικού τοπίου* σ. 17
148. Ο.π. σ. 33
149. "Σπουδή του ελληνικού τοπίου" σ. 89
150. "Το ύψος ενός τοπίου" περ. *Βιωτής* Απρίλιος - Οκτώβριος 1955, σ. 37
151. Ο.π.
152. "Το πνεύμα της Αττικής" σ. 48
153. "Το ύψος ενός τοπίου" σ. 36
154. Σχετική μαρτυρία του Παναγιωτόπουλου στο "Έντεχνος λόγος και περιήγηση" περ. *Νέα Εστία* 47 (1950), σ.σ. 98-103
155. "Τα τρία χουρουνάκια" περ. *Νέα Εστία* 59 (1956), σ. 623
156. "Το ανέβασμα" περ. *Νέα Εστία* 55 (1954), σ. 483
157. Είναι παρεμφερές προς το "Από μακριά" (βλ. υποσ. 1) κείμενα, συγκαλυμμένα όμως απαισιόδοξο πίσω από ένα προπέτασμα αισιολοξίας.
158. Οπου και στην υποσ. 156, σ. 483
159. Περ. *Νέα Εστία* 50 (1951), σ.σ. 1318-9
160. "Οι ασφόδελοι" περ. *Νέα Εστία* 53 (1953) σ. 419
161. *Κύπρος* σ. 11
162. *Κύπρος* σ. 12
163. *Κύπρος* σ. 14
164. *Κύπρος* σ. 14
165. *Κύπρος* σ. 15
166. *Κύπρος* σ. 19
167. *Κύπρος* σ. 18
168. Ο.π.
169. *Κύπρος* σ. 22

170. Ο ίδιος ο Ι.Μ.Π. σημειώνει σχετικά: "Ιστορία δε ζράφω. Μα δε μπορώ, πατώντας τα χέρια της Κύπρου, να μη συλλοχιστώ να μην ξαναζήσω την απέραντη νύχτη [...]. Πώς να μπορέσω να γιώσω βαθύτερα την ομορφιά και τη δόξα, αν παραμερίσω την ιστορική περιπέτεια;" (*Κύπρος* σ.47)

171. *Κύπρος* σ. 28-9

172. *Κύπρος* σ. 137

173. *Κύπρος* σ. 137

174. *Κύπρος* σ. 108

175. *Κύπρος* σ. 43

176. *Κύπρος* σ. 29

177. *Κύπρος* σ. 28

178. *Κύπρος* σ. 30

179. *Κύπρος* σ. 128

180. Η ειρωνεία του Παναγιωτόπουλου είναι εύχρηστη στο παρακάτω απόσπασμα: "Οι δρομοδείχτες, τα τοπωνύμια ζράφονται σε τρεις γλώσσες: προηγούνται τα ελληνικά, ακολουθούν τα τούρκικα και τα εγγλέζικα. Ετσι και τα ψημισμένα 'Λουιρά της Λεροδίτης' γίνονται 'Λεροντίτ χαμαλβάρι'. Τί ειρωνία θεέ μου! πού να ακούσει η Λεροδίτη που δεν ανέχεται άλλη από τη γλώσσα των θεών και των ημιθέων!" (*Κύπρος* σ. 134)

181. *Κύπρος* σ. 53

182. *Πολιτείες* σ. 11

183. *Πολιτείες* σ. 11

184. *Πολιτείες* σ. 15

185. *Πολιτείες* σ. 16

186. *Πολιτείες* σ. 31

187. *Ποιητείες* σ. 21
188. *Ποιητείες* σ. 59
189. *Ποιητείες* σ. 76
190. *Ποιητείες* σ. 122
191. *Ποιητείες* σ. 179
192. *Ποιητείες* σ. 177
193. *Ποιητείες* σ. 109
194. *Ποιητείες* σ. 172
195. *Ποιητείες* σ.172
196. *Ποιητείες* σ.σ. 114-5
197. *Ποιητείες* σ. 114
198. *Ποιητείες* σ. 114
199. *Ποιητείες* σ. 127
200. *Ποιητείες* σ. 134
201. *Ποιητείες* σ.168
202. *Ποιητείες* σ. 99
203. *Ποιητείες* σ.σ. 123-4
204. *Ποιητείες* σ. 128
205. *Ποιητείες* σ. 168
206. *Ποιητείες* σ. 103
207. *Ποιητείες* σ. 194
208. *Ποιητείες* σ.196
209. *Κίνα* σ. 10
210. *Κίνα* σ. 16
211. *Κίνα* σ. 15
212. *Κίνα* σ. 96
213. *Κίνα* σ. 74
214. *Κίνα* σ. 131

215. *Κίνα* σ. 132
216. *Κίνα* σ. 17
217. *Κίνα* σ. 19
218. *Κίνα* σ. 12
219. *Κίνα* σ. 10
220. *Κίνα* σ. 11
221. *Κίνα* σ. 192
222. *Κίνα* σ. 163
223. *Κίνα* σ. 164
224. *Κίνα* σ. 198
225. *Κίνα* σ. 209
226. Αυτή ήταν και η γενική εντύπωση, με ανάλογες γνώμες των Α. Θρύλου (περ. *Καινούργια Εποχή* Καλοκαίρι 1961 σ. 231) και Γ. Χατζίνη (περ. *Νέα Εστία* 70, 1961, σ.973)
227. *Σκαραβαίος* σ. 13
228. Εχουμε ήδη αναφερθεί στον πρόλογο αυτό στο κεφάλαιο "Ο Ι.Μ.Π. και το ταξίδι - Ταξιδιωτική ηθική"
229. *Σκαραβαίος* σ. 10
230. *Σκαραβαίος* σ.σ. 20-21
231. *Σκαραβαίος* σ. 53
232. *Σκαραβαίος* σ. 26
233. *Σκαραβαίος* σ. 32-3
234. *Σκαραβαίος* σ. 83
235. *Σκαραβαίος* σ. 85
236. Ο Απόστολος Σαχίνης συμφωνεί και συμπληρώνει: **Ύκτι το μονογραμμικό και το αδιακύμαντο διακρίνεται στις ταξιδιωτικές αυτές σελίδες του Ι.Μ.Παναγιωτόπουλου και ο**

αναγνώστης αποκομίζει μια εντύπωση ισοπεδωτική. Αυτό συμβαίνει γιατί ο συγγραφέας δε θέλει να παραλείψει τίποτα στο "Σκαρβαίο τον Ιερό": Μιλάει για όσα συναντάει στο δρόμο του, όσα δείχνει πως τον ενδιαφέρουν, για όσα έχει ένα λόγο να πει και ο αναγνώστης θα τον βρει πάντοτε σχεδόν ικανοποιημένο" (*Η σύγχρονη πεζογραφία μας* σ. 101).

237. Σκαρβαίος σ. 27
 238. Σκαρβαίος σ. 51
 239. Σκαρβαίος σ.σ. 56-7
 240. Σκαρβαίος σ. 97
 241. Σκαρβαίος σ. 97
 242. Σκαρβαίος σ.σ. 129-130
 243. Σκαρβαίος σ.σ. 172-173
 244. Σκαρβαίος σ.σ. 110-111
 245. Σκαρβαίος σ. 34
 246. Σκαρβαίος σ. 69
 247. Σκαρβαίος σ. 175
 248. Αφρική σ. 16
 249. Αφρική σ. 10
 250. Αφρική σ. 17
 251. Αφρική σ. 18
 252. Αφρική σ. 19
 253. Αφρική σ. 32
 254. Αφρική σ. 36
 255. Αφρική σ. 38
 256. Αφρική σ. 38,42
 257. Αφρική σ. 27
 258. Αφρική σ.21

259. *Αφρική* σ. 13
260. *Αφρική* σ. 26
261. *Αφρική* σ. 27
262. *Αφρική* σ. 76
263. *Αφρική* σ.140
264. *Αφρική* σ. 46
265. *Αφρική* σ.132
266. *Αφρική* σ. 133
267. *Αφρική* σ. 136
268. *Αφρική* σ.σ. 146-7
269. *Αφρική* σ. 116
270. Το ίδιο παρατηρεί και ο Γιάννης Χατζίνης, για την *Αφρική*: "[...] συμπύκνωσε με μια δύναμη λόγου επιγραμματικού εντυπώσεις όχι χυμεμένες και πνευματοποιημένες, όπως το έκανε στα παλιότερα βιβλία του, αλλά σχνιστές, σα φυσαλίδες νερού στην πρώτη του βράση. Θα τόλγεζε κανείς λογοτεχνικό ρεπορτάζ αυτό το χράνιμο με τη σύντομη, κοφτή φράση, η οποία όμως δίνει τόση πυκνότητα σε ό,τι αγγίζει, στη συζκίνηση από το θέαμα, και τόση αναπαραστατική χοητεία, ώστε ο όρος ρεπορτάζ που θυμίζει δημοσιογραφία, να φαίνεται ανεπαρκής" (περ.*Νέα Εστία* 75, 1964 σ.206).
271. "Αλγερινά υστερόγραφα", περ. *Νέα Εστία* 97 (1975) σ.76
272. "Αλγερινά υστερόγραφα", σ. 76
273. "Αλγερινά υστερόγραφα", σ. 82
274. *Ευρώπη*, σ. 11
275. *Ευρώπη*, σ. 9
276. *Ευρώπη* σ.σ. 14-5

277. *Ευρώπη* σ. 20

278. *Ευρώπη* σ. 33

279. *Ευρώπη* σ. 23

280. *Ευρώπη* σ. 21

281. *Ευρώπη* σ. 59

282. *Ευρώπη* σ. 73

283. *Ευρώπη* σ. 76

284. *Ευρώπη* σ. 83

285. *Ευρώπη* σ. 91. Εδώ έχουμε μια μαρτυρία για κάποιο προγενέστερο ταξίδι στην Ιταλία, που όμως, δεν αναφέρεται πουθενά αλλού, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να το εντοπίσουμε χρονικά, παρά μόνο κατά προσέγγιση: ο ίδιος ο Ι.Μ.Π. αναφέρει ότι είχε γίνει προπολεμικά προσθέτοντας ότι ο σκοπός του, το 1952, ήταν να ξαναδεί τη Ραβένα, τη Μπολόνια, τη Βερόνα, την Πάντοβα. Θα ήταν τοιμηρό να συνδέσουμε το ταξίδι εκείνο με το άλλο, του 1930, στην Αυστρία και την Ουγγαρία, αφού δεν έχουμε δυνατότητα να συνδυάσουμε πληροφορίες, εκτός ίσως από το γεγονός ότι το ταξίδι της Βενετίας έγινε καλοκαίρι και οι ενδείξεις στην "Ουγγρική Ραγωδία" μαρτυρούν ότι και η περιήγηση στην Αυστρία-Ουγγαρία έγινε τους καλοκαιρινούς μήνες' και πάλι όμως δεν είναι απαραίτητο να πρόκειται για το ίδιο ταξίδι, αφού οι εκδρομικές εξορμήσεις του Ι.Μ.Π. -ιδιαίτερα του εξωτερικού- γίνονταν σε εποχές σχολικών διακοπών, περισσότερο το καλοκαίρι. Από την άλλη πάλι πλευρά, δύο ταξίδια στην Ευρώπη και μάλιστα προπολεμικά και με τη δεδομένη τότε οικονομική στενότητα του Ι.Μ.Π., φαίνονται απίθανα.

286. *Ευρώπη* σ. 16

287. *Ευρώπη* σ. 32

288. *Ευρώπη* σ. 37

289. *Ευρώπη* σ.σ. 43-4
290. *Ευρώπη* σ.σ. 76-7
- 291 *Ευρώπη* σ. 83
292. Ισως γιατί η ανάμνηση της θύελλας, που ξεσήκωσαν τα *Ανήσυχια* *Χρόνια* του, ο β' τόμος των κριτικών του *Γα Πρόσωπα και τα Κείμενα*, ήταν ακόμη νωπή.
293. *Ευρώπη* σ. 59
294. *Ευρώπη* σ.21
295. *Ευρώπη* σ. 34
296. *Ευρώπη* σ. 223
297. *Ευρώπη* σ.125
298. *Ευρώπη* σ. 129
299. *Ευρώπη* σ. 144
300. *Ευρώπη* σ. 153
301. *Ευρώπη* σ. 156
302. *Ευρώπη* σ. 157
303. *Ευρώπη* σ. 158
304. *Ευρώπη* σ.153
305. *Ευρώπη* σ. 155
306. *Ευρώπη* σ. 156
307. *Ευρώπη* σ. 172
308. *Ευρώπη* σ. 181
309. *Ευρώπη* σ. 182
310. *Ευρώπη* σ. 224
311. *Ευρώπη* σ. 221
312. *Ευρώπη* σ. 237
313. *Ευρώπη* σ. 236
314. *Ευρώπη* σ. 277

315. *Ευρώπη* σ. 269
316. *Ευρώπη* σ. 295
317. *Ευρώπη* σ. 296
318. *Ευρώπη* σ. 296
319. *Ευρώπη* σ. 297
320. *Ευρώπη* σ. 313
321. *Ευρώπη* σ. 321
322. *Ευρώπη* σ. 322
323. *Ευρώπη* σ. 336
324. *Ευρώπη* σ. 345
325. *Ευρώπη* σ. 348
326. *Ευρώπη* σ. 351
327. *Ευρώπη* σ. 383
328. *Ευρώπη* σ. 394
329. *Ευρώπη* σ. 412
330. *Ευρώπη* σ. 412
331. *Ευρώπη* σ. 415
332. *Ευρώπη* σ. 414
333. *Ευρώπη* σ. 468
334. *Ευρώπη* σ. 468

335. Σε σχέση και με όσα ήδη σημειώθηκαν για τον επίπεδο τρόπο γραφής και με τη γενικότερη αίσθηση κόπωσης, που προκαλεί στον αναγνώστη η εκτενέστατη τελική μορφή της *Ευρώπης*, πιστεύω ότι θα εξέφραζε επιφυλάξεις και η παρακάτω ενθουσιώδης γνώμη του Α. Καραντώνη, που, γραμμένη στα 1957, αναφέρεται μόνο στα "δώδεκα κεφάλαια θυρικής γεωγραφίας": **"Το ταξίδι να γίνεται μύθος κι ύστερα μυθιστόρημα του πλήθους των μικρολεπτομερειών**

που το συνθέτουν -να η ποιητική και η τεχνική της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας του Ι.Μ.Π. Ζωντανά, κίνηση, πολυχρωμία, εναλλαγή ρυθισμού και διανόησης, προβληματισμός επάνω σε όλα [...], δίνουν κάτι το ολότελο **ξέγυρο στην 'Ευρώπη'**" ("Ο ταξιδευτής συγγραφέας", περ. *Καινούργια Εποχή*, 49 Ιανουάριος 1957, σ. 71).

336. *Ευρώπη* σ. 472

337. *Ευρώπη* σ. 524

338. *Ευρώπη* σ. 526

339. *Ευρώπη* σ. 560

340. *Ευρώπη* σ. 530

341. *Ευρώπη* σ. 582

342. Σχετικά με το θέμα, αλλά και με την ποιότητα γενικότερα των *Ελληνικών Οριζώντων* ο Κλ. Παράσχος (περ. *Νέα Εστία* 28, 1940, σ. 842) υποστηρίζει ότι το ύφος, πηγαίο και αβίαστο, καταντά σα το νερό που κυλά, ισοπεδωμένο, μονότονο, αλλά με μια μονοτονία που τρέφεται με συνεχή παλμό, οίστρο, έξαρση, με αποτέλεσμα το βιβλίο να μη παύει να αποδίδει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα κάθε ελληνικού τόπου.

Εντελώς αντίθετα, ο Χατζίνης (περ. *Πνευματική Ζωή*, Ιούνιος 1937, σ. 139) σημειώνει ξανά για τους Ελληνικούς Ορίζοντες: "[...] ίσως η τελική εντύπωση που μας αφήνει καθένα απ' αυτά τα ταξίδια του, είτε πρόκειται για το Μεσολόγγι, είτε για την Αταλάντη, τη Σπάρτη, το Μυστρά, τη Βυτίνα, το Μέγα Σπήλαιο, την Ολυμπία, τη Ζάκυνθο, την Ερέτρια -η εντύπωση δε διαφέρει, κατά βάθος, από τη μια περίπτωση την άλλη". Τελικά πιστεύω, ότι, ουσιαστικά, δεν υπάρχει διάσταση. Ο Κλ. Παράσχος πετυχαίνει τη λεπτή διάκριση, αντιδιαστέλλοντας το ενιαίο -ή κατά τον χαρακτηρισμό των άλλων, ισοπεδωτικό- γενικότερο ύφος (στο οποίο,

νομίζω, αναφέρεται χωρίς να γίνεται σαφής ο Κατζίνης) από τις διαφοροποιημένες επιμέρους αναφορές, που δεν αποτυγχάνουν να προσδώσουν το ιδιαίτερο πνεύμα ενός τόπου -γεγονός που κανείς κριτικός δεν αμφισβήτησε ουσιαστικά.

343. Γράφει σχετικά ο Γιάννης Κατζίνης: **"Ο Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος σαν ταξιδιώτης, παρακολουθείται κατά πόδι από τη σκιά του στοχαστή, του κριτικού, του λοζίου"** (περ. *Νέα Εστία* 57, 1955, σ. 348).
- Ο Π. Χάρης είναι εκείνος που, πάνω απ' όλους, τόνισε, ως σημαντική αδυναμία για το σύνολο του έργου του Ι.Μ.Π. **"την έλλειψη τέλει ισορροπίας, δηλαδή [...] την απαράδεκτη παρουσία του λοζίου στα έργα του λογοτέχνη"** ("Ο λογοτέχνης και ο λόγιος" στο αφιέρωμα της *Νέας Εστίας*, 1982, σ. 1537).
344. *Ευρώπη* σ. 11

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ. Συνοδική θεώρηση

1. Τα Χαρακτηριστικά και τα στοιχεία.

Πρέπει να ξέρεις τι θα πεις¹ διατείνεται, προκειμένου για την ταξιδιογραφία (αλλά και όχι μόνο βέβαια για αυτήν) ο Παναγιωτόπουλος. Απ' όσο μπορούσαμε να διαπιστώσουμε στο δεύτερο μέρος της διατριβής, όταν αναλύσαμε το έργο του, ο ίδιος είχε σαφή αντίληψη του τι θα έπρεπε να πει, αντίληψη διαμορφωμένη από πολύ νωρίς, η οποία και τον καθοδήγησε σε ένα συγκεκριμένο τρόπο γραφής, που ακολούθησε ως το τέλος.

Δεν είναι μονάχα μέσα από τα ταξιδιωτικά του κείμενα, που μπορούμε να κατανοήσουμε, πώς ο συγγραφέας, έβλεπε την ταξιδιογραφία. Σε μερικά γενικότερα για τον περιηγητισμό κομμάτια του διατυπώνει αρκετές απόψεις του, όπως π.χ. συμβαίνει με τα σχόλιά του, θετικά και αρνητικά, όταν κρίνει μερικές σχετικές με την Ελλάδα ομιλίες, κατά τη διάρκεια διαγωνισμού της Περιηγητικής Λέσχης² μιλώντας για φλύαρες κενολογίες, αντιγραφές από βιβλία και λεξικά, για υπερβολές, που εντοπίζει στην πληθυσμική πληροφοριών και στη μεγαληγορία, για έλλειψη έξαρσης, για παρέκκλιση από το καίριο και το ουσιαστικό από τη μια και από την άλλη για ασφάλεια περιεχομένου, για αρμονική σύνθεση, σωστά μοιρασμένες ανάμεσα στη φυσική περιγραφή και την ιστορική πληροφορία αναλογίες, για ζωντανά, αληθινά, γεμάτα βέβαιη γνώση κείμενα, μας προσφέρει ταυτόχρονα μια εικόνα των δικών του προτύπων.

Πραγματικά, θεωρεί ότι η ταξιδιωτική εντύπωση είναι μια σύνθεση στηριχμένη στην ισορροπία των μερών που την αποτελούν και περιβλημένη με τον κατάλληλο ψυχικό τόνο, ώστε να πετυχαίνεται αρμονία. Ποιά είναι τα μέρη, που συνιστούν το περιεχόμενο της ταξιδιογραφίας του, δηλαδή τη θεματική του; Εχουμε να κάνουμε με στοιχεία που θα συναντήσουμε σταθερά σ' όλα τα κείμενα και με κάποια άλλα, εξίσου σημαντικά, που τα βρίσκουμε σποραδικά, ανάλογα με

την περίσταση και εφ' όσον ο συγκεκριμένος χώρος τα ευνοεί.

Απαραίτητα στοιχεία είναι η φυσική περιγραφή, η ιστορική αναφορά, η παρούσα στιχμή ενός τόπου και η ανθρώπινη γεωγραφία του, η εξέταση της πνευματικής και ευρύτερα πολιτιστικής παράδοσης και προσφοράς του. Περιστασιακά περιλαμβάνονται η τέχνη και η κριτική της, η μυθολογία και η αρχαιολογία, στοιχεία δηλαδή όχι άσχετα προς τα παραπάνω απαραίτητα, αφού η τέχνη μπορεί να ενταχθεί στην πολιτιστική αναφορά, ενώ η μυθολογία-αρχαιολογία αποτελούν "δορυφόρους" της ιστορικής πληροφόρησης.

Αρχίζοντας από τη φυσική περιγραφή, δεν πρέπει να παραλειφθεί το γεγονός, ότι η χρησιμότητα και, παραπέρα, η αναγκαιότητά της, απασχόλησαν τον Παναγιωτόπουλο: παίρνει υπ όψη του την πεποίθηση του Taine, ότι η φυσική καλλονή δεν περιγράφεται κι ότι, όποιος θέλει, πρέπει να την ανακαλύψει μόνος του, πεποίθηση που, κάπως διαφοροποιημένη, συμπεριρίζεται ο Πάλλης, εξομολογούμενος στον *Μπρουσό* του, πως βρέθηκε σε αδυναμία να περιγράψει την ομορφιά και τη μεγαλοπρέπεια του τοπίου. **“Δεν μπορώ αυτή τη στιχμή, να πω με βεβαιότητα [γράφει ο Ι.Μ.Π.] αν έχουν δίκιο ο Ταιν και Πάλλης. Κι αν είναι σωστό να την καταρξήσουμε πια την περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος. Αλλά νομίζω, πως, περισσότερο από τον αναγνώστη η περιγραφή πρέπει να ενδιαφέρει τον άνθρωπο που γράφει. Περιγράφοντας πραγματοποιεί μια δική του απολύτρωση. Αποδεσμεύει τις εντυπώσεις και τις μνήμες, που είναι στοιβαχμένες μέσα του. Η έκφραση είναι το μαρτύριό του και το προνόμιό του συνάμα. Μια αέναη δίψα, ένα ασταμάτητο ερέθισμα, μια ανάγκη. Βέβαια και η ικανότερη περιγραφή δεν είναι παρά μια ωχρή απόδοση του πραγματικού. Αλλά ίσως να το χρειάζεται κι ο αναγνώστης να του φέρης ένα φύλλο από τα μεγάλα δάση, ένα ψίθυρο από το ευφραντικό αχεράκι του βουνού [...]**3

Ο σκεπτικισμός του αυτός και ταυτόχρονα η ιδέα που έχει για την περιγραφή, τον ώθησαν να την χρησιμοποιήσει, όχι όμως αλόγιστα και αβασάνιστα, ούτε με τον ίδιο τρόπο σ' όλα του τα κείμενα. Η διαίσθηση και η συνείδησή του τον βοηθούν να ρυθμίζει την έκταση και την ποιότητα της περιγραφής του, συνυπολογίζοντας το εκτόπισμα και άλλων στοιχείων της προσωπικότητας του τόπου, πέρα από την καθαρά αισθητική του παρουσία. Αλλού, λοιπόν, θα συναντήσουμε περιγραφές εκτενείς και αλλού σύντομες, άλλοτε με φωτογραφική πιστότητα και άλλοτε πιο ελεύθερες. Υπάρχουν τόποι, που η περιγραφή τους αποτελεί για τον Ι.Μ.Π. μια εύκολη υπόθεση, που την εξυπηρετεί απλά εξωτερικεύοντας μια εσωτερική αβίαστη ροή, με φυσικό επακόλουθο τις πιο καλές στιχμές του (παράδειγμα τα "Άλλα ταξίδια" των *Ελληνικών Οριζώντων*). Υπάρχουν και κάποιοι άλλοι τόποι, που δείχνουν να του αντιστέκονται για λόγους που θα πρέπει να αναζητηθούν στην ιδιόρρυθμή του διάθεση και έλλειψη συγκεντρωσης (όπως στην περίπτωση της Κίνας), αλλά και στο γεγονός ότι, άλλοτε, οι ίδιοι οι τόποι αποδείχτηκαν ανώτεροι από την περιγραφική του δεινότητα, όχι τόσο για την ιδιαίτερη ομορφιά τους, όσο γιατί κάτι στην ατμόσφαιρά τους του ξεφεύγει (όπως στο Άγιον Όρος και την Κρήτη). Οι περιγραφές αυτές δίνουν την εντύπωση ότι γράφτηκαν ύστερα από προσπάθεια, από πίεση.

Αν εξετάσουμε τις παραπάνω περιπτώσεις, μπορούμε να πούμε, ότι, όπως και να αξιολογεί την περιγραφή ενός συγκεκριμένου μέρους ο Ι.Μ.Π., όπως κι αν αποφασίζει να την αποδώσει, δεν αρκείται στην επιφάνεια, στην κάλυψη δηλαδή όσων γίνονται αντιληπτά από τις αισθήσεις. Επιδιώκει να εντοπίσει το φυσικό χαρακτήρα, τις ιδιαιτερότητες εκείνες, που διακρίνουν τον ένα τόπο από τον άλλο, αντιμετωπίζοντας αυτά που περιγράφει όχι σαν άψυχα στοιχεία του περιβάλλοντος, αλλά σαν ζωντανούς οργανισμούς **“Η γραμμή σμιλεύει τις αλαφρές καμπύλες, τη μια πάνου στην άλλη, τη μια σιμά στην άλλη, και την τραυματίζει την ασαφειά της πέτρας και της μεταχίζει**

την κίνηση και τη θέρμη της παλλόμενης γεωμετρίας του ανθρώπινου κορμιού. Ετσι και το τοπίο μέσα στην ακόλαστη φωταύγεια γίνεται ολόξεστη σάρκα, γεμάτη αίσθηση, γεμάτη αυτοσυνείδηση” 4. Είναι αλήθεια πάντως, ότι πολύ συχνά έχει μια τάση εξωραϊσμού, που πλησιάζει την υπερβολή. Τοποθεσίες χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις παρουσιάζονται ως αξιοπρόσεχτες φυσικές καλλονές, με αποτέλεσμα οι περιγραφές να στερούνται αντικειμενικότητας. Εύκολα μπορούμε να εξηγήσουμε το χεχονός. Ποτέ δεν έβλεπε με μονομέρεια ο Παναγιωτόπουλος ένα τόπο, ποτέ δεν περιοριζόταν στην εξωτερική εικόνα του. Επιδίωκε να συλλάβει το ύφος του μέσα από τη συνολική του παρουσία, δηλαδή την ιστορία του και το πνεύμα του. Η ιστορία και το πνεύμα της Κύπρου έχουν έντονο ενδιαφέρον, ένα πάθος που τον επηρέασε καθορίζοντας ταυτόχρονα και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε τη φύση του νησιού. Είχαμε αναφερθεί εξάλλου⁵ σε κάποιο απόσπασμα των *Πολιτειών της Ανατολής* όπου ο Ι.Μ.Π. ομολοχεί, πως, αν δεν υπήρχε η συνείδηση της γης, το τοπίο της Ανατολικής Θράκης δε θα μπορούσε να συγκινήσει ιδιαίτερα τον επισκέπτη. Είναι λοιπόν σαφές, ότι οι αναφορές στην ιστορία και την πολιτιστική ταυτότητα ενός τόπου είναι απαραίτητες για τη σύνθεση της εικόνας του.

Ειδικότερα για την αναγκαιότητα της ιστορικής αναδρομής μας δίνει και πάλι την άποψή του: “Υπάρχουν εκείνοι που πιστεύουν, πως δεν είναι σωστό να κουβαλούμε σ ένα ταξίδι και τη βιβλιοθήκη μας. Φυσικά, ο σχολιαστικός ταξιδιώτης, όσο κι αν είναι πολύμαθος, δεν είναι παρά ένα όργανο έμμεσης, όχι άμεσης επαφής με τον τόπο που διαβαίνει. Έχει ανάγκη να καταφύγει στην αυθυποβολή, που προσφέρει η ιστορική γνώση. Κι έτσι χάνει τη φρεσκάδα της πρώτης ματιάς, αυτεξορίζεται από το χώρο της α π ο κ ά λ υ ψ η ς. Μα και εκείνος, που οδοιπορεί χυμνός από γνώση, δεν κατορθώνει ποτέ να αποστάξει

ολόκληρη την ουσία του τόπου. Πιστεύω, πως η γνώση παίζει και στην περίπτωση του ταξιδιώτη το ρόλο που παίζει σε κάθε άλλη περίπτωση. Η πολυμάθεια είναι μια πολύτιμη αρετή, μονάχα σα δεν κατορθώνει να αποστραχχίσει τους χυμούς της ζωής και να μεταμορφώσει τον άνθρωπο σε βιβλιοθήκη και γεμάτη μούχλα και σκόνη [...]. Ο ανιστόρητος ταξιδιώτης είναι ένας ανάπηρος ταξιδιώτης "6.

Όπως φαίνεται, πρέπει να υπάρχει μια πολύ λεπτή ισορροπία ανάμεσα στη "ζωντανή πολυμάθεια" (που αναφέρεται σ' άλλο μέρος του παραπάνω αποσπάσματος) και την σχολαστικότητα. Ισορροπία, που συχνά ο Παναχωτόπουλος δε μπόρεσε να διατηρήσει. Είδαμε στην αναλυτική εξέταση του έργου περιπτώσεις εξαιρετικής απόδοσης συγκεκριμένων ιστορικών περιόδων και περιστατικών με μια ικανότητα αναπλάστική, που, πολλές φορές, φτάνοντας σε υψηλό βαθμό, κατορθώνει όχι μόνο την παραστατικότητα, αλλά και την υποβολή. Η Εξοδος του Μεσολοχίου για παράδειγμα (*Μορφές της Ελληνικής Ληξ*) ή το πέρασμα του Ηροδότου από την Αίγυπτο (*Σκαραβαίος ο Ιερός*) δίνονται με σαφήνεια και, την ίδια στιχμή, με συκίνηση που κερδίζουν τον αναγνώστη (θα πρέπει εδώ ν' αναφέρουμε, ότι τις καλύτερες ιστορικές αναφορές-ίσως όχι τόσο από πλευράς αρτιότητας, όσο από πλευράς ανάπτυξης και απόδοσης-θα τις συναντήσουμε στην πλειοψηφία τους, στα ελληνικά ταξιδιωτικά κείμενα).

Υπάρχουν πάλι περιπτώσεις όπως εκείνη του Σουλίου και κυρίως του Ζαλόχου, που του ξεφεύχουν: παρά το γεγονός, ότι πρόκειται για γεγονότα με ιδιαίτερη συκινησιακή χροιά, η περιγραφή τους δεν καταφέρνει να χίνει ανάπλαση' στερούνται έτσι ζωντάνιας και παραμένουν στο επίπεδο της προικισμένης ιστορικής πληροφόρησης.

Και τις δύο πάντως παραπάνω περιπτώσεις μπορούμε να τις τοποθετήσουμε μέσα στα πλαίσια της ισορροπίας, αντίθετα προς κάποιες άλλες, όπου ο

Παναγιωτόπουλος φτάνει στην υπερβολή (πράγμα που επισημαίνεται ιδιαίτερα από την κριτική) στην Κύπρο, αλλά κυριότατα στο *Σκαρβαίο τον Ιερό*. η αναφορά στην ιστορία φτάνει στη σχολαστικότητα, που είναι τελικά σε βάρος του συνόλου. Κι αν στην Κύπρο μπορούμε να δεχτούμε τον καταχρισμό των ιστορικών πυρών, με την εξήγηση ότι εξυπηρετούν το συγκεκριμένο σκοπό της απόδειξης της ελληνικότητας του νησιού, στο *Σκαρβαίο* δεν υπάρχουν τα ανάλογα περιθώρια.

Η ατέλειωτη απαρίθμηση Φαραώ και Πτολεμαίων δεν προσφέρει τίποτα στην κατανόηση του πνεύματος της Αιγύπτου (που, άλλωστε, δίνεται θαυμάσια με μικρές επιχραμματικές αλλά καίριες ιστορικές αναφορές).

Αντίθετα, στην περίπτωση της μυθολογίας -όπου αυτή υπάρχει και καλύπτεται από το συγγραφέα- ο Ι.Μ.Π. δε φτάνει ποτέ στα άκρα. Μετρημένα, με τρόπο γλαφυρό και ζωντανό, θ' αναφερθεί στο μύθο, που συνδέθηκε με ένα τόπο, επιδιώκοντας να εντοπίσει ή να μεταδώσει τους δεσμούς, μυστικούς ή φανερούς, που ένωσαν μύθο και τόπο, δίνοντας στον πρώτο μια απτότερη, ρεαλιστικότερη βάση και στο δεύτερο μια διαφορετική, θερμή και ποιητικότερη διάσταση (όπως στην περίπτωση της Λήδας και του Κύκνου, που σφραχίζονται με το μύθο τους τη Σπάρτη των *Μορφών της Ελληνικής Γης* και των *Ελληνικών Οριζώντων*).

Η προσέγγισή του σε αρχαιολογικούς χώρους είναι ανάλογη προς την ιστορική προσέγγιση: έχουμε να κάνουμε με πραγματικά ευτυχισμένες περιπτώσεις, όπου ο Παναγιωτόπουλος, αφήνοντας κατά μέρος τη λεπτομερειακή πληροφόρηση, επιδιώκει να δώσει το πνεύμα του χώρου, όπως συμβαίνει με την Ολυμπία και στα δύο αφιερωμένα στην Ελλάδα βιβλία. Πρόκειται για ένα μέρος προσιτό στους Έλληνες, οι οποίοι, αν δεν το έχουν ήδη επισκεφθεί, εύκολα μπορούν να το γνωρίσουν και, ακόμη, να το κερδίσουν, αν έχουν διαμορφώσει μέσα τους το κατάλληλο κλίμα, εκεί δηλαδή που στοχεύει ο συγγραφέας. Προκειμένου για την Πομπηία, βρισκόμαστε μπροστά σε μια εξίσου καλή στιχημή:

με τρόπο πραγματικά υποβλητικό αναπλάθεται η καταστροφή της αρχαίας πολιτείας και σε συνδυασμό με την απόδοση του πνεύματός της (κυρίως ως προς τη νοοτροπία και τον τρόπο ζωής των κατοίκων της) και με μια ξενάγηση στο μουσείο και στον ερειπιώνα δίνει μια πλήρη όσο και ευρηματική εικόνα της πόλης. Εδώ η ξενάγηση είναι απαραίτητη. Μια και δεν μπορούσε ο καθένας (ιδιαίτερα στη δεκαετία του '50) να ταξιδέψει στην Ιταλία, ο Παναγιωτόπουλος μεταφέρει για λογαριασμό του αναγνώστη του τις εικόνες που είχε τη δυνατότητα να αποκομίσει.

Πέρα από τους παραπάνω χώρους, με τα ηχηρά ονόματα, κάποιοι ήσσονες ερειπιώνες τραβούν επίσης την προσοχή του Ι.Μ.Π. (παράδειγμα οι Φίλιπποι ή η Σικυώνα): τους καλύπτει διακριτικά, όχι όμως και με λιγότερη προσοχή, καθώς επιδιώκει να τους αναδείξει, όσο αυτό είναι δυνατό, ανασύροντάς τους από τη λήθη και την παραχώνιση: **"Αιαιτηρώ την πιο ευχάριστη, την πιο συμπαθητική μνήμη από τον κόσμο τούτο των σιωπηλών ερειπίων. Τα αισθάνομαι περιφρονημένα και για τούτο τ' αγαπώ περισσότερο"**⁸ γράφει, αποκαλύπτοντας και ταυτόχρονα υποδεικνύοντας στον αναγνώστη τον τρόπο αντιμετώπισης των μικρότερων αυτών ερειπιώνων. Δε λείπουν όμως και οι περιπτώσεις εκείνες, όπου, όπως συμβαίνει και με την ιστορική αναδρομή, η ιστορική διαταράσσεται, καθώς ο Παναγιωτόπουλος, ζητώντας να ενημερώσει πλήρως, φτάνει (όχι πάντως συχνά) στην υπερβολή, αναφερόμενος, π.χ. σ ένα μεγάλο αριθμό οβελίσκων και άλλων, όχι σημαντικών μνημείων της αρχαίας Αιγύπτου⁹ ή, προκειμένου για μεταγενέστερες εποχές, σε πλήθος τζαμιών της Τουρκίας¹⁰.

Ο ίδιος δεν είναι αρχαιολόγος, δεν μπορεί λοιπόν να μιλήσει με τον τρόπο του ειδικού, πράγμα που άλλωστε θα περιόριζε τον κύκλο των αναγνωστών του και θα έκανε το κείμενό του στεγνό. Δεν μπορεί να κρίνει αρχαιολογικά τα ερείπια και τα ευρήματα, είναι όμως καλά καταρτισμένος ιστορικά, ώστε να μπορεί να μεταδώσει οτιδήποτε αφορά στο συγκεκριμένο χώρο.

Μιλώντας ο Παναγιωτόπουλος για πολυμάθεια προχωρεί πέρα από την ιστορική ή αρχαιολογική πληροφόρηση: το πνεύμα είναι ένας χώρος, στον οποίο ο συγγραφέας παρουσιάζεται ιδιαίτερα ευαίσθητοποιημένος. Η πνευματική παράδοση, προσφορά και παρουσία μιας χώρας ή ενός τμήματός της τον απασχολούν στον ίδιο βαθμό με τη φυσική περιγραφή και την ιστορία. Το θεμελιώδες εξάλληλο ιδεώδες του, όπως προκύπτει μέσα από τα δοκίμιά του, είναι ο ανθρωπισμός, που μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από το πνεύμα. Θα σταθεί έτσι στους ανθρώπους και τα έργα της λογοτεχνίας, όπως εμφανίστηκαν μονιμότερα ή περιστασιακά σ' ένα τόπο και τα οποία θα παρουσιάσει δίνοντας κάθε δυνατή πληροφορία και ταυτόχρονα αναλύοντας' βρίσκεται στο στοιχείο του, καθώς, κινούμενος σ' ένα εντελώς οικείο του χώρο, έχει τη δυνατότητα να μεταφέρει με άνεση την εικόνα της προσωπικότητας ενός δημιουργού και να προσπελάσει στο έργο του, σε σχέση με το φυσικό του περίγυρο' συμβαίνει το ίδιο που διαπιστώσαμε στην περίπτωση της μυθολογίας, μεταξύ τόπου και μύθου: εδώ ο πνευματικός δημιουργός και το έργο του κατανοούνται καλύτερα τοποθετημένα στο συγκεκριμένο μέρος, που μπορεί και να ερμηνεύει πολλά τους ιδιώματα, ενώ και το ίδιο το μέρος αποχτά μια πιο βέβαιη προσωπικότητα' το Ρέντιγκ, για παράδειγμα, θα ήταν καταδικασμένο στην αφάνεια, αν δεν υπήρχε ο Wilde, το τοπίο της Ελσινόρης βοηθεί στο στήσιμο του σκηνικού για την κατανόηση του Αμλετ, ενώ η λογοτεχνική Σχολή της Ρούμελης παρουσιάζει χαρακτηριστικά, που μπορούν να ερμηνευθούν με βάση τη φυσιογνωμία της ελληνικής αυτής περιοχής.

Το ίδιο συμβαίνει και με την τέχνη: οι δημιουργοί και τα δημιουργήματα είναι επηρεασμένοι από το εξωτερικό περιβάλλον τους. Μπορούμε να ξεχωρίσουμε την Αρρή, που έγινε γνωστή από τον Βαν Γκογκ, την παρουσία του οποίου πηγαίνει ο Παναγιωτόπουλος να συναντήσει στη χαλκική κωμόπολη. Βλέπει την Αρρή μέσα από το ζωγράφο, την προσωπικότητα του οποίου

σκιαγραφεί πειστικότερα, ενώ αναλύει το έργο το μέσα -και πάλι- από την πόλη. Η κριτική της τέχνης αποτέλεσε ένα πεδίο όπου επίσης ο Ι.Μ.Π. μπορούσε να κινηθεί με άνεση. Έχει τη δυνατότητα να διεισδύσει σ ένα έργο και όχι μόνο να το κατανοήσει ουσιαστικότερα, μα και να το αισθανθεί. Από εκεί και πέρα όμως ήταν απαραίτητη και η σωστή απόδοση αυτής της προσέγγισης, ώστε να μη γίνει πηγή πλήξης ή δυσφορίας, δεδομένου ότι η υπόθεση της τέχνης αντιμετωπίζεται συχνά κάπως αρνητικά από μεγάλο τμήμα του αναγνωστικού κοινού. Ο συγγραφέας είχε ήδη ασχοληθεί συστηματικά με την τεχνοκριτική, στη σχετική στήλη που κρατούσε στην *Πρωία*. Στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις όμως χρειαζόταν μια πιο ελεύθερη, λιγότερο εξειδικευμένη παρουσίαση -την οποία και πέτυχε. Κρατήθηκε μακριά από την επίδειξη με τη χρήση βαρύχδουπων επιστημονικών όρων, χωρίς όμως από την άλλη πλευρά να φτάνει στον ερασιτεχνισμό με απλές ή απλοϊκές παρατηρήσεις, υποβαθμίζοντας έτσι το αντικείμενο που υπάρχει μπροστά του, χρησιμοποιώντας ως άλλοθι το αίτημα για κατανόηση από πλευράς αναγνώστη. Πετυχαίνει την ισορροπία, συνδυάζοντας την υπευθυνότητα με την απλοποίηση, τη συνεπή, προς τα αιτήματα της κριτικής, προσπάθεια με την ανθρώπινη θέρμη. Αντιμετωπίζει το αντικείμενο με την ανάλογη προσοχή τοποθετώντας το στις πραγματικές -κατά την άποψή του- διαστάσεις, αλλά όχι με το ψυχρό μάτι του ανατόμου' δεν έχει μπροστά του ένα νεκρό σώμα, αλλά ένα ζωντανό οργανισμό κι αυτή ακριβώς τη ζωντανία επιδιώκει να μεταδώσει, παράλληλα με τη φροντίδα του να κατατοπίσει ορθά, εισάχοντας στο γενικότερο πνεύμα και σ εκείνο του συγκεκριμένου έργου.

Η πολυμάθεια όμως αφορά στην ευρύτερη ενημέρωση, σε όλα εκείνα τα στοιχεία που διέπουν και χαρακτηρίζουν ένα τόπο και τα οποία, αν απλά και μόνο αραδιαστούν, συνθέτουν ένα ταξιδιωτικό οδηγό. Ο Ι.Μ.Π. σίγουρα ταξιδεύει φορτωμένος τη βιβλιοθήκη του και, στην περίπτωση που ξεκινώντας αισθάνεται

ανεπαρκής, ρωτά και συμπληρώνει τα κενά του επί τόπου. Συγκεντρώνει έτσι πλήθος πληροφοριών, που δε διστάζει να περιλάβει στα κείμενά του, σε όλα τα κείμενά του, χωρίς εξαίρεση. Διαφορές υπάρχουν ως προς την ποιότητα και τον τρόπο παρουσίασης των πληροφοριών. Στην Κίνα, έχουμε απλή πληροφόρηση, όπως και στην Αφρική, όπου ο Παναγιωτόπουλος παραθέτει αριθμούς και μεχέθη' ο χαρακτήρας τους είναι καθαρά ενημερωτικός, χωρίς να ενεργοποιούν συγκινησιακά τον αναγνώστη, πράγμα που θα συναντήσουμε και στην *Ευρώπη* η οποία επίσης βρίθει πληροφοριών, συχνά όμως δοσμένων με λυρικό τρόπο (όπως η ιστορία του Γαριβάλδη και της Ανίτας). Δεν είναι σπάνιες και οι περιπτώσεις, που ο αναγνώστης εκπλήσσεται μαθαίνοντας για ένα τόπο πράγματα που δεν είχε υποπτευθεί. Σχεδόν παντού όμως έχουμε την εντύπωση ενός Μιαίντσερ, μια που ο Ι.Μ.Π. δεν κατορθώνει να διανθίσει λογοτεχνικά μια πληροφορία. Πράγμα άλλωστε ευκολότατο, όταν έχει να κάνει με στοιχεία εντελώς πεζά, η λογοτεχνική απόδοση των οποίων θα άγγιζε τα όρια της γελοιοποίησης. Γεννιέται το ερώτημα, γιατί ο συγγραφέας δεν παρέλειψε ορισμένες από τις πληροφορίες αυτές, που ο αριθμός τους καταντά συχνά υπερβολικός. Η απάντηση είναι η ίδια που ισχύει και για την περίπτωση του φόρτου ιστορικών πληροφοριών: ο Ι.Μ.Π. δε θέλει να αφήσει τίποτα απέξω. Πιστεύει ότι οφείλει να παραθέσει όσα περισσότερα μπορεί, με την πεποίθηση ότι έτσι φθάνει στον ύψιστο βαθμό υπευθυνότητας απέναντι στον αναγνώστη του. Το γεγονός ότι αυτό μπορεί να αποβαίνει σε βάρος του συνόλου (που και ο ίδιος θα έπρεπε να είχε να αντιληφθεί), το αντισταθμίζει με τη βεβαιότητα της άρτιας ενημέρωσης.

Η πολυμάθεια αφορά τόσο στο παρελθόν, όσο και στο παρόν ενός τόπου. Για μια ακόμη φορά μαθαίνουμε από τον ίδιο την άποψή του πάνω στη σημασία της "παρούσας στιγμής", άποψη που παράλληλα παχύνει την πεποίθησή του σχετικά με τον τρόπο που πρέπει να βλέπει κανείς ένα μέρος: "Προχθές ακόμα διάβαζα στη δοκησιολογότερη από τις ελληνικές εφημερίδες [...] πως

τα μικρά γεγονότα της σύγχρονης καθημερινής ζωής είναι εκείνα που συγκρατούν το ύψος ενός τόπου και εκφράζουν χαρακτηριστικώτερα το νόημά του. Λε συμμερίζομαι πέρα για πέρα αυτή την άποψη: οι τόποι έχουν και την προαιώνια παράδοσή τους και την ιστορία τους· έχουν τους μνημειακούς θησαυρούς των, τη φυσική ομορφιά, τη συνείδηση της γης των, τη φυλετική των ιδιορρυθμία, το ιδιότυπο πνεύμα των, που δεν συμπυκνώνονται και δεν εκφράζονται σε μια φευγαλέα σκηνή του δρόμου, σ αυτά τα στιχμιότυπα, που είναι πολλές φορές αποκαλυπτικά, μα και που είναι τις περισσότερες φορές ασήμαντα και ομοιόμορφα και άβαθα σε απεικονιστικό βαθμό. Ο στοχαστικός, ο καλλιεργημένος άνθρωπος δεν μπορεί να ιδή έτσι ένα τόπο· θα τον ιδή μια στιχμή έτσι, τη στιχμή που θέλει να κατακτήσει μια πλευρά του, να χαρή μια μορφή του· από κει και πέρα η χρησιμότης της σκηνής του δρόμου είναι αμφισβητήσιμη¹¹. Χωρίς να βρίσκεται ο Παναγιωτόπουλος σε διάσταση προς τα παραπάνω σχετικά με τη σύγχρονη καθημερινή ζωή, δε βρίσκεται ωστόσο ούτε σε απόλυτη συμφωνία, καθώς, πέρα ακόμα κι από τις περιπτώσεις περιηγήσεων αυτοψίας (Μακεδονία-Θράκη του 1937, Κίνα) όπου η σύγχρονη πραγματικότητα ήταν απαραίτητη, θα βρούμε το καθημερινό περιστατικό σε στιχμιότυπα από την ζωή των κατοίκων πολλών πόλεων και περιοχών.

Εξάλλου, η ανθρώπινη γεωγραφία, ως μέρος της σύγχρονης εικόνας ενός τόπου, βαρύνει πάντα πολύ. Η ιδιοσυγκρασία των κατοίκων προσέχεται ιδιαίτερα από τον Παναγιωτόπουλο, που τη μελετά τόσο στο επίπεδο ευρύτερων πληθυσμιακών ομάδων (π.χ. στην προσπάθειά του να χαρακτηρίσει τον Ανατολίτη και το Δυτικό, τον Αφρικανό ή τον Ευρωπαίο) όσο και σε εθνικό επίπεδο (με την ιδιοσυγκρασία του Ελβετού, του Αγγλου κλπ) χωρίς να αγνοούνται και οι μειονότητες (π.χ. των τσιγγάνων, στους *Ελληνικούς*

Ορίζοντες). Για την ερμηνεία αυτή του εθνικού ή φυλετικού χαρακτήρα ο συγγραφέας παίρνει υπόψη του πολλά στοιχεία και κατά κύριο λόγο: τις γεωφυσικές, ακόμη και κλιματολογικές συνθήκες (θεωρεί ότι επηρεάζουν άμεσα στη διαμόρφωση του χαρακτήρα, όπως συμβαίνει με τους Αφρικανούς της ζούγκλας κοντά στον Ισημερινό, με τους Αιχύπτιους στις αχανείς πεδιάδες της πατρίδας τους ή με τους Έλληνες, η ιδιοσυγκρασία των οποίων αναπτύσσεται διεξοδικά σε σχέση με το φυσικό περίγυρο¹²) τις ιστορικές συνθήκες, που, καθορίζοντας την τύχη πολλών εθνοτήτων, επίσης επέδρασαν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα των ανθρώπων τους' την παράδοση τέλος και τον πολιτισμό που μπορεί να έχει πίσω του ένας λαός και που παίζει σημαντικό ρόλο για την ιδιοσυγκρασία του (όπως στην περίπτωση και πάλι της Ελλάδας, όπου η πλούσια πολιτιστική κληρονομιά δεν άφησε ανεπηρέαστους τους ανθρώπους της).

Όλα τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν την ταξιδιωτική θεματολογία του Παναγιωτόπουλου, όσο αφορά το αντικείμενο, δηλαδή το συγκεκριμένο τόπο που ο Ι.Μ.Π. επισκέπτεται. Γιατί υπάρχουν και κάποια άλλα, εξίσου σημαντικά, που δίνουν στην ταξιδιωτική ερχογραφία τη σφραγίδα του συγγραφέα της και που μπορούμε να τα κατανοήσουμε σε σχέση προς τα παρακάτω ερωτήματα: σε ποιούς απευθύνεται και τι επιδιώκει να δώσει με το ταξιδιωτικό του έργο ο συγγραφέας.

Ο Ι.Μ.Π. χράζει τα βιβλία του για ένα αναγνωστικό κοινό, το οποίο επιθυμεί να πληροφορήσει και να καθοδηγήσει. Ακριβώς εδώ μπαίνει το στοιχείο του διδακτισμού, που συχνά μας απασχόλησε στο β' μέρος και που μπορεί να είναι δοσμένο θετικά και αρνητικά. Στην πρώτη περίπτωση, ο Παναγιωτόπουλος, καθώς περιηγείται την Ελλάδα, εντοπίζει ορισμένα καλά στοιχεία, που αναφέρονται ως παραδείγματα προς μίμηση για τους υπόλοιπους Έλληνες (όπως στην περίπτωση του πνεύματος προόδου και ανάπτυξης που διαπιστώνει στη Βόρεια Ελλάδα)' εδώ ο διδακτισμός είναι διακριτικός, σε αντίθεση με τη δεύτερη περίπτωση, όπου τα παραδείγματα προς μίμηση βρίσκονται έξω από την Ελλάδα, στην Ευρώπη κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τους. Καθώς προβάλλονται και τονίζονται ορισμένα

προτερήματα των Ευρωπαίων, αυτόματα έρχεται στο νου η αντίθετη ελληνική πραγματικότητα, χωρίς να γίνεται συγκεκριμένη αναφορά (π.χ. **“Και δεν έχει ‘φιλότιμο’ [ο Αγγλος οδηγός] σου επιτρέπει να τον προσπεράσεις, αν το επιθυμείς, σε διευκολύνει κιόλας [...]**”¹³. Αλλοτε πάλι ο Παναγιωτόπουλος δε διστάζει να συγκρίνει (και να επικρίνει με ευθύτητα): **“Θομίζω, πως, χωρίς να μιμηθούμε την υπερβολή, μπορούμε να πάρουμε ένα χρήσιμο μάθημα. Ανήκουμε σε μια βαρύτατη, και μοναδική στον κόσμο, πολιτιστική παράδοση [...]. Και σπαράζουμε την Πεντέλη για να κατασκευάσουμε νεροχύτες, και την περισκεπάζουμε με πρόχειρους και, ως επί το πολύ θλιβερούς οικισμούς.[...]. Οι ποιητές μας βρίσκονται θαμμένοι στα σύδεντρα του Κήπου. Και ίσως είναι καλύτερο τούτο. Ίσως έτσι να διασώζονται από τις επιδρομές των απληροφόρητων”**¹⁴, γράφει αφήνοντας πέρα από τη λήψη του να διαφανεί κι ένας τόνος πικρής ειρωνείας.

Από την άλλη πλευρά, ορισμένα τμήματα συγκεκριμένων βιβλίων του απευθύνονται απ τη μια σε πιο εξειδικευμένους αναγνώστες (π.χ. το καθαρά ιστορικό μέρος του *Σκαρβαίου του Ιερού*, και από την άλλη (κι αυτό μας ενδιαφέρει περισσότερο), σε κοινό με κάποια ιδιαίτερη δεκτικότητα, έτοιμο όχι μόνο να μάθει ή να ψυχαγωγηθεί, αλλά πολύ περισσότερο, να αισθανθεί. Εχουμε ήδη αναφέρει ένα σχετικό, κατατοπιστικό απόσπασμα: **“Αυτός είναι ο αγνισμός, πολύτιμο δώρο της Πάτμου στους προετοιμασμένους. Οι άλλοι, φυσικά, περνούν απλοί θεατές. Το τοπίο μιλάει στην όρασή τους, όχι στην καρδιά τους, όχι στο πνεύμα τους. Και το δεύτερο, το μυστικό τοπίο, της άλλης πραγματικότητας, απομένει άφωνο”**¹⁵. Μπορούμε άφοβα να γενικεύσουμε, πέρα από την Πάτμο: τα μυστικά τοπία, οι άλλες πραγματικότητες, της καρδιάς και του πνεύματος, βρίσκονται σ όλα τα ταξίδια του Ι.Μ.Π. και, αλλού λιγότερο, αλλού περισσότερο, σ' όλα τα κείμενα που

ακολουθήσαν (με εξαίρεση τη Ρωσία και την Κίνα). Λέγοντας λιγότερο εννοούμε τις περιπτώσεις εκείνες, όπου ο συγγραφέας επιδιώκει να συλλάβει αυτό που ο ίδιος ονομάζει ύφος και νόημα ενός τόπου. Πρόκειται για τις δοκιμιακότερες μορφές γραφής, τις οποίες συναντούμε αμιχώς στα δοκίμια, αλλά και στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις σε μικρά ή μεγαλύτερα εμβόλιμα κομμάτια (π.χ. στην Ευρώπη). Λέγοντας περισσότερο, εννοούμε τις περιπτώσεις όπου ο συγγραφέας, επηρεασμένος ψυχικά από ένα συγκεκριμένο τόπο, προχωρεί πέρα από την καθ'εαυτή ταξιδιωτική εντύπωση, πέρα ακόμη και από το δοκίμιο. Καθώς ο φυσικός περίχυρος (σε συνδυασμό βέβαια και με άλλους παράγοντες, ιστορικές μνήμες ή πνευματική προσφορά) τον συγκινεί ιδιαίτερα, αφήνεται ελεύθερος' η καθιερωμένη ταξιδιωτική θεματολογία ξεχνιέται για λίγο και ο συγγραφέας, με την συνηθισμένη στο υπόλοιπο έργο του εξομολογητική τάση, παίρνει αφορμή από το τοπίο, για να εξωτερικεύσει δικές του σκέψεις και προβληματισμούς. Πρόκειται για το άλλο στοιχείο, που βλέπουμε να διανθίζει πολλές από τις σελίδες του: τις προεκτάσεις που θα συναντήσουμε στα δύο σχετικά με την Ελλάδα βιβλία του, στις *Πολιτείες της Ανατολής*" περισσότερο όμως στο *Σκαρβαίο τον Ιερό* Εκεί ο μέσα του κόσμος βρίσκει διέξοδο και μεταφέρεται στο χαρτί, με μια ένταση που δεν μπορεί να αφήσει τον αναχνώστη ανεπηρέαστο. Σκέψεις πάνω στη ζωή και στο θάνατο, πεσιμισμός και εκρήξεις αισιοδοξίας, υπαχορευμένα από το αιγυπτιακό τοπίο, τους τάφους, τα σιωπηλά, κολοσσιαία αγάλματα, το πάθος στα μάτια των γυναικών, ταυτίζουν τελικά τον άνθρωπο με τον τόπο. Στο σημείο αυτό ο Παναχιωτόπουλος έχει πετύχει τη μέθεξη, ακριβώς γιατί μπορεί να κατακτήσει και να μεταδώσει την ατμόσφαιρα.

Η πλήρης τυπική, επιφανειακότερη γνωριμία με έναν τόπο (δηλ. η μεταφορά εικόνων, η ενημέρωση, η ψυχαγωγία), σε πρώτο επίπεδο, πολύ περισσότερο το νόημα και το ύφος, η ατμόσφαιρα, τέλος, αποτελούν διαβαθμισμένα το στόχο της ταξιδιωτικής ερχογραφίας του Ι.Μ.Π. Η ταξιδιωτική θεματολογία, ο διδακτισμός και οι προεκτάσεις αποτελούν τα θεμελιώδη στοιχεία μέσα από τα οποία

επιχειρεί να φτάσει το στόχο αυτό. Μένει όμως ακόμα ο τρόπος με τον οποίο όλα αυτά τα στοιχεία θα ιεραρχηθούν, θα συνδεθούν και θα αποδοθούν δίνοντας στο έργο την οριστική μορφή και το ύφος του.

2. Η μορφή (δομή και τεχνική)

Το προηγούμενο κεφάλαιο άρχιζε με ένα απόσπασμα: " Πρέπει να ξέρεις τι θα πεις ...", η συνέχεια του οποίου είναι: " και να κατέχεις τον τρόπο τον άμεμπτο να το πεις" ¹⁶

Η μορφή ως δομή και τεχνική έχει τεράστιο αντίκρουσμα στην ταξιδιωτική ερχογραφία του Παναγιωτόπουλου¹⁷ η σημασία της είναι ίση προς εκείνη του περιεχομένου, το οποίο αναδεικνύει -όπως κάλλιστα θα μπορούσε και να υποβιβάσει-, ενώ παράλληλα διαμορφώνει το προσωπικό ύφος του συγγραφέα. Ο όρος δομή χρησιμοποιείται ευρύτερα για να δηλώσει τη διαφορετική, ανάλογα με τις περιστάσεις, αρχιτεκτόνηση των βιβλίων, στενότερα όταν πρόκειται για την, λίγο πολύ κοινή, σύνθεση των κειμένων. Ο όρος τεχνική καλύπτει τη γλώσσα και τα διάφορα εκφραστικά μέσα.

Προκειμένου για τη δομή μπορούμε να διακρίνουμε διαφοροποιήσεις από βιβλίο σε βιβλίο, όσο αφορά τη μέθοδο που επιλέγει, για να δώσει συνολικά την εικόνα μιας μικρότερης ή ευρύτερης γεωγραφικής επιφάνειας. Στην περίπτωση των *Μορφών της Ελληνικής Γης* έχουμε να κάνουμε με ερανίσματα παλιότερων δημοσιευμάτων, που η συνοχή τους βασίζεται στον κοινό γενικό τίτλο, στο κοινό -αναφερόμενο στην Ελλάδα- θέμα και στο πνεύμα του Νότου (το κομμάτι που προτάσσεται δίνοντας τη γενική χροιά του βιβλίου). Οι *Ελληνικοί Ορίζοντες* φαίνονται και είναι, σε πρώτη όψη, ανάλογοι, με τη διαφορά ότι δεν πρόκειται πια για επιλογή κειμένων, αλλά για αυτούσια μεταφορά (εκτός από ορισμένα αποσπάσματα και κάποια κομμάτια που δεν χρησιμοποιήθηκαν) ενός αριθμού ανταποκρίσεων, τακτοποιημένων μάλιστα κατά γεωγραφικά διαμερίσματα. Στα δύο παραπάνω βιβλία η χώρα δίνεται τεμαχισμένη, αποσπασματικά στο πρώτο, με πληρότητα -ως προς το μεγαλύτερο μέρος της, το ηπειρωτικό- στο δεύτερο.

Αντίθετα, οι *Πολιτείες της Ανατολής* και ο *Σκαραβαίος ο Ιερός*, παρά το

γεγονός ότι, αναπόφευκτα βέβαια, επίσης ασχολούνται με συγκεκριμένα μέρη της Τουρκίας και της Αιγύπτου, στοχεύουν στην απόδοση της συνολικής εικόνας των χωρών αυτών, ενώ στην Αφρική και στην Ευρώπη έχουμε μια τελείως διαφορετική περίπτωση: *Η Αφρική αφυπνίζεται*, παρά το γεγονός ότι καλύπτει ταξίδια σε πέντε χώρες, δίνει, τονίζοντας την ιδιομορφία περισσότερο παρά τις ιδιαιτερότητές τους, την εντύπωση μιας ενιαίας περιήγησης στον ίδιο χώρο. Ανάλογα και στην *Ευρώπη*, όπου πάντως ο ιδιαίτερος χαρακτήρας διαφαίνεται με σαφήνεια (περισσότερο στα "Δώδεκα κεφάλαια θυρικής γεωγραφίας"), ο τελικός στόχος είναι ξανά η απόδοση του χαρακτήρα της ηπείρου. Η *Ευρώπη* αποτελεί, στην τρίτη έκδοσή της, συναχωγή όλων των σχετικών κειμένων κατανεμημένων σε ενότητες.

Ο παραπάνω τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται τα βιβλία, καθορίζεται από το τι επιδιώκει ο συγγραφέας να καταδείξει και από το χρόνο, που έχει στη διάθεσή του για περιήγηση.

Είναι σαφές ότι την Ελλάδα θα μπορούσε ανετότερα να τη γνωρίσει. Στην αποστολή της *Πρωίας* είχε πολλές μέρες, οι οποίες, αφιερωμένες στον σχετικά περιορισμένο χώρο της ηπειρωτικής Ελλάδας, ήταν επόμενο να καλύψουν με πληρότητα πολλές Ελληνικές τοποθεσίες. Εξάλλου, προκειμένου για την Ελλάδα, υποτίθεται ότι ο αναχνώστης έχει μέσα του μια γενική εικόνα, μια συνείδηση της πατρίδας του, ώστε εκείνο που χρειάζεται, να είναι μια στενότερη, λεπτομερέστερη γνωριμία. Στην Τουρκία και την Αίγυπτο έχουμε να κάνουμε με χώρες ξένες και οπωσδήποτε λιγότερο γνωστές. Η γνωριμία πρέπει να είναι γενικότερη και η εξειδίκευση να περιορίζεται μόνο στα πραγματικά αξιοθέατα' άλλωστε δε χινόταν αλλιώς, αφού στον περιορισμένο χρόνο του ο Ι.Μ.Π. δε θα μπορούσε να χωρέσει τα πάντα και, ακόμη περισσότερο, στην Αφρική και την Ευρώπη, όπου, στο ίδιο περιορισμένο χρόνο, έπρεπε να προχωρήσει στη γνωριμία όχι πια μιας χώρας, αλλά μιας ηπείρου.

Πέρα από τη δομή των βιβλίων ως συνόλων, που διαφοροποιείται ανάλογα με

την περίπτωση, έχουμε τη δομή σε επίπεδο άρθρων, είτε μεμονομένων είτε ενταχμένων σε βιβλία. Εδώ ακολουθείται ένα συγκεκριμένο σχέδιο, κοινό για όλα τα κείμενα. Έχουμε απαραίτητα ένα πρόλογο, κύριο μέρος κι έναν επίλογο, η έκταση των οποίων ποικίλλει ανάλογα με τον όγκο του υλικού, αλλά με μια μεταξύ τους αναλογία, που παραμένει σταθερή.

Ο πρόλογος αναλαμβάνει την προετοιμασία του αναγνώστη, κατά κύριο λόγο ψυχικά, ώστε να δεχτεί, ότι θα ακολουθήσει στη συνέχεια. Μπορεί να αναφέρεται απ' ευθείας στο συγκεκριμένο τόπο με τον οποίο θα ασχοληθεί το κύριο μέρος, μ' ένα γενικότερο, ξερότερο πληροφοριακό τρόπο, όπως συμβαίνει με αρκετά κομμάτια των *Ελληνικών Οριζόντων* ή να βασίζεται σε κάποιο ιδιαίτερο στοιχείο, το οποίο αποτελεί πόλο έλξης για το συγκεκριμένο όπως για παράδειγμα η μυθική σχεδόν σημασία που έχει η λέξη Καππαδοκία για τους Έλληνες¹⁸. Μπορεί ακόμη να είναι μια διέξοδος στην εξομολογητική τάση και τους στοχασμούς του συγγραφέα, οπότε δεν έχει άμεσα σχέση προς την περιήγηση του εκάστοτε τόπου, κερδίζει όμως σε υποβολή πολύ περισσότερο απ' όσο σε άλλες περιπτώσεις, δημιουργώντας ατμόσφαιρα, καθώς ο συγγραφέας παύει να είναι ο πληροφοριοδότης ή ο ξεναγός και γίνεται ο άνθρωπος που, μόλις ξεκινώντας για μια νέα εμπειρία, εμπιστεύεται στο χαρτί τη λαχτάρα του, την αγωνία του, το σύνολο των συναισθημάτων που συνθέτουν τη διάθεσή του και ταυτίζεται έτσι με τον αναγνώστη, με τον οποίο και συνοδοιπορεί. Είναι φυσικό ότι το είδος αυτό του προλόγου, ένα είδος μονόλογου, πρέπει να κινείται σ' ένα κλίμα ανάλογο προς εκείνο του κυρίου μέρους, υπαχoreυμένο σε τελευταία ανάλυση από το πνεύμα του ίδιου του τόπου. Ο πολύ καλός εκείνος πρόλογος, που ανοίγει το *Σκαρβαίο τον Ιερό* με τη φιλοσοφική διάθεση τη διοχτευμένη μέσα σε μια ατμόσφαιρα έντασης και μυστικισμού, δε θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί αλλού, στην *Ευρώπη* για παράδειγμα, ή στην *Αφρική*. Κατά τον ίδιο τρόπο που το πέρασμα στην Κίνα, με την απόδοση της φιλετικής πανσπερμίας στα αεροδρόμια

της Ζυρίχης και της Πράγας, αποτελώντας τη γέφυρα ανάμεσα στους δύο κόσμους, είναι η ιδανική εισαγωγή για ένα τέτοιο ταξίδι σε μια χώρα τόσο μακρινή και διαφορετική από τα ευρωπαϊκά δεδομένα. Σε περιπτώσεις βιβλίων όπως τα δύο παραπάνω, ο πρόλογος του πρώτου κεφαλαίου παίζει το ρόλο γενικής εισαγωγής, για ολόκληρο το βιβλίο, χωρίς αυτό να αποκλείει βέβαια τη χρήση προλόγου για κάθε ένα από τα επόμενα κεφάλαια (συμβατικού πάντως για τα περισσότερα απ' αυτά). Παράδειγμα οι *Ελληνικοί Ορίζοντες* όπου η πρώτη παράγραφος του "Ξανθού κάμπου της Θεσσαλίας" περιέχει τον απαραίτητο για το σύνολο διδακτισμό, ενώ καθένα από τα κομμάτια -ανταποκρίσεις αρχίζει περισσότερο ή λιγότερο θυρικά ανάλογα με την αξιολόγηση ή όχι παρουσία του τόπου και τη διάθεση του συγγραφέα. Στις *Μορφές της Ελληνικής Γης* ολόκληρο το πρώτο κομμάτι, "Το πνεύμα του Νότου", παίζει το ρόλο γενικού προλόγου του βιβλίου, παράλληλα όμως καθένα από τα κομμάτια έχει το δικό του πρόλογο (μερικοί μάλιστα είναι από τους καλύτερους του Παναγιωτόπουλου) σχεδόν φυσικό, αφού το βιβλίο απαρτίστηκε από κείμενα μεμονωμένα και αυτοδύναμα.

Γενικά ο πρόλογος προσέχεται ιδιαίτερα από τον Ι.Μ.Π., που πιστεύει ότι μ' αυτόν δίνει τη μάχη της πρώτης εντύπωσης. Αν την κερδίσει, θα αποκτήσει την υπάκουη προθυμία του αναχνώστη να τον ακολουθήσει, περνώντας μέσα από τα κανάλια που ο συγγραφέας έχει επιλέξει και αποκομίζοντας τις τελικές εντυπώσεις που και πάλι ο συγγραφέας επιθυμεί.

Όλα αυτά βέβαια με την προϋπόθεση ότι το κύριο μέρος, που έπεται, παρακολουθεί τον πρόλογο ποιοτικά, αλλά και εναρμονίζεται μαζί του βαθύτερα. Όταν αυτό δεν συμβαίνει, έχουμε σχεδόν πάντα ένα κακό πρόλογο, σε σχέση με το κύριο μέρος, με ελάχιστες εξαιρέσεις (η Κίνα είναι μια απ' αυτές), όπου θα συναντήσουμε το αντίθετο. Στο κύριο μέρος ο Παναγιωτόπουλος μπορεί να ασχοληθεί αποκλειστικά με την παρουσίαση του τόπου που επισκέπτεται, αναπτύσσοντας τη συνηθισμένη θεματολογία που εξετάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο και διανθίζοντας κατά την κρίση του το κείμενο με σύντομα δοκίμια

και προεκτάσεις.

Ο επίλογος μπορεί να συνοψίζει σε μερικές επιγραμματικές φράσεις το νόημα ενός τόπου -κι αυτές είναι οι επιτυχέστερες περιπτώσεις- να σχολιάζει διάφορες καταστάσεις ή να αναφέρεται στο τέλος του ταξιδιού και την επιστροφή. Ερχεται απλά να κλείσει τα κομμάτια χωρίς -τις περισσότερες φορές- αξίωση να υποβάλει ή, έστω, να εντυπωσιάσει. Αν ο πρόλογος και το κύριο μέρος αποτύχχαναν να λειτουργήσουν, ο επίλογος δε θα μπορούσε να περισώσει πολλά πράγματα' έτσι δεν θα έλεγε κανείς ότι παραμελείται, η προσοχή όμως που του δίνεται είναι τόση, ώστε να μπορεί να σταθεί επάξια κοντά στο υπόλοιπο κείμενο χωρίς να του προσθέσει ή να του αφαιρεί τίποτα.

Η γλώσσα απασχόλησε επανειλημμένα τον Παναγιωτόπουλο. Στα σχετικά άρθρα του δείχνεται συχνά εξαιρετικά οξύς, γεχονός ασυμβίβαστο με την μετριοπαθή και διαλλακτική στάση που συνήθιζε να υιοθετεί. Όπως είναι επόμενο, πρόκειται για ένα θέμα, που προσέχει ιδιαίτερα, προκειμένου για τα ίδια του κείμενα, τόσο, ώστε να μην κατορθώσει να ξεφύγει την παχίδα της υπερβολής, καθώς, στα πρώτα του τουλάχιστον χρόνια, ολισθαίνει στην ωραιολογία, πράγμα που και ο ίδιος δεν αρνείται: "Αλλά ο λόγος είναι το μεγάλο μου πάθος. Θυμούμαι τις ακοίμητες νύχτες χωρίς έλεος: να τη γράψω ή να μην τη γράψω; Είναι αναντικατάστατη ή δεν είναι; Θα ξενίσει ή δε θα ξενίσει; Και μ' εκφράζει ή δεν μ' εκφράζει; Για ένα διάστημα είχα πέσει στην 'ωραιολογία' και μου την είχαν κατηγορήσει πολλοί¹⁹" Για να συνεχίσει με "τις αλλαγές που διαδέχονται η μια την άλλη' τις λέξεις που έρχονται και ξαναέρχονται κάτω από το μολύβι μου κι ύστερα χάνονται για πάντα' τους φραστικούς τρόπους που μεθούν για ένα διάστημα κι ύστερα τους απορρίχνω βαριεστημένος αν όχι και ολοκληρωτικά απογοητευμένος" [...] ακόμη και την ορθογραφία, που προχωρεί σε απλούστερους

τύπους, παλινδρομεί ξαναχυρίζει στους ίδιους ή σε παρόμοιους²⁰.

Στην περίπτωση των ταξιδιωτικών εντυπώσεων πάντως δεν τον βρίσκουμε τόσο τολημηρό, όσο σε άλλα είδη που καλλιέργησε. Η γλώσσα που χρησιμοποίησε είναι μια μετρημένη δημοτική, με διαφοροποιήσεις ανάλογες προς την χρονική στιγμή ή τα έντυπα, όπου δημοσιεύονται τα κείμενα. Κάποια στοιχεία της καθαρεύουσας μπορούμε να παρατηρήσουμε στα προγενέστερα κομμάτια (είναι χαρακτηριστική η γλώσσα του αποσπάσματος από τον "Πελοποννησιακό Επίλογο" που παραθέσαμε στη σελίδα), τα αφιερωμένα στην Ελλάδα, στοιχεία, που στη συνέχεια εκλείπουν' είναι φυσικό, αν λάβει κανείς υπόψη τη μεταβαλλόμενη ισορροπία ανάμεσα στη δημοτική και την καθαρεύουσα, που, με την πάροδο του χρόνου διαταράσσεται υπέρ της πρώτης, καθώς και το γεγονός ότι ο συγγραφέας είχε ξεκινήσει χράφοντας στη καθαρεύουσα, γλώσσα που άλλωστε διδάχτηκε και χειρίστηκε στις σπουδές του. Εξάλλου, τα κομμάτια που δημοσιεύονται στην *Ελευθερία* είναι πιο συγκερατημένα ορθογραφικά, όχι μόνο στη σύγκριση με τα σύγχρονά τους ταξιδιωτικά βιβλία του Ι.Μ.Π., αλλά και με άλλα άρθρα του δημοσιευμένα το ίδιο διάστημα σε περιοδικά. Θα παρατηρήσουμε έτσι το *η* και το *ω* στο β' και γ' ενικό και α' πληθυντικό, αντίστοιχα, της υποτακτικής και των υποθετικών λόγων, ενώ ο συγκριτικός και υπερθετικός βαθμός των επιθέτων χράφονται με *ω*, όπου αυτό αρμόζει γραμματικά. Ούτε εδώ έχουμε να κάνουμε με κάτι αφύσικο, μια που στη συγκεκριμένη περίοδο (1956-1967), που αρθρογραφούσε ο Ι.Μ.Π. στην *Ελευθερία*, μπορεί η καθαρεύουσα αλλού να είχε υποχωρήσει, κρατιόταν όμως ακόμη στον Τύπο, οπότε ο Παναγιωτόπουλος έπρεπε κατά κάποιο τρόπο να ακολουθήσει.

Πέρα όμως από τις διαφοροποιήσεις αυτές, συνάρτηση των καιρών και των περιστάσεων, μπορούμε να εντοπίσουμε και κάποιες άλλες, συνειδητά επιλεγμένες από τον συγγραφέα και υπαγορευμένες από τις διαφορετικές ανάγκες κάθε κειμένου. Πρόκειται δηλαδή για προσαρμογή κι αυτής ακόμη της γλώσσας ή καλύτερα του χειρισμού της στην ιδιαιτερότητα κάθε τόπου. Στην Αίγυπτο για

παράδειγμα η αχανής πεδινή έκταση, ο αρχοκίνητος Νείλος, ο αέναος χρόνος, η νωθρότητα μέσα στην ακινησία της ζέστης, καλούν για μακρόσυρτες προτάσεις, μονοκόμματα, χωρίς τελείες, άνετες, που γράφονται και διαβάζονται απνευστί:

“Και το ποτάμι, πότε δεξιά, πότε αριστερά, και οι χουρμαδιές αλλού χωριστές, αλλού πυκνωμένες σε μικρά δάση, που δεν κατορθώνουν, ωστόσο, να σε κάνουν να νοιώσεις το δάσος, γιατί και συντροφευμένο το δέντρο τούτο, γυμνό καθώς είναι και σκαλωτό, μοναχό κι έρημο φαίνεται, και τα κανάλια και τα λασποχτισμένα κυκδικά χωριά, παρόμοια με τα κουβέλια των μελισσιών και χειρότερα, το χωριό της Αιγύπτου είναι, νομίζω, η τελειότερη έκφραση της φτώχειας, της γύμνιας και της απλυσιάς, και κάπου η καρτερική γκαμήλα, η προσιώνια, μια, δύο, τρεις, άλλες χονατισμένες στον αμφίβολο ίσκιο της χουρμαδιάς, άλλες ξεμοναχιασμένες στις σταχτιές ακροποταμιές και το πουλί, η ίβις, ανοιξιιάτικο χιόνι στους κάμπους της χλόης, και το άχαρο βόδι της Αφρικής η γκαμούσα -και όλα τούτα σε μια ίσια γραμμή, στο ίδιο επίπεδο, ριζωμένο στη γης, ασάλευτα, πανάρχαια, σα να μη ζούνε, σα να μην πεθαίνουν, κάτω από τον αλύπητο ήλιο, μέσα σε ένα φως μαλαματένιο, σ ένα φως που τρεμίζει κι ανασαίνει ζέστη και κούραση”²¹. Εντελώς αντίθετα, η Αφρική επιζητεί ένα λόχο, συντομότερο, κοφτότερο που να εναρμονίζεται με την εχρήγορη με το κοντανάσασμα, με την επικείμενη έκρηξη του ηφαιστείου, που λέγεται “Μαύρη Ηπειρος”: “Το ‘χιάμπο’ είναι ο αποχαιρετισμός για την κάθε στιχημή. “Το ‘ουαχέρι’ είναι ο αποχαιρετισμός για την κάθε στιχημή. Λόγια απλά και σταράτα. “Έπειτα πήραμε το δρόμο προς το πορίνι, κονέψαμε για λίχο σε μικρό ποτάμι, σε ούδεντρο, να δροσιστούμε. Η ζέστη δυνάμυνε. Αχεράκι δε σειούσε τα φύλλα. Όλα ήταν ασάλευτα, σταματημένα καταμεσίς στην

αιωνιότητα. Ξαναπήραμε το δρόμο. Ένα κοπάδι πέρδικες συνομιλούσε αμέριμνο, καταμεσίς. Επessαν δυο τουφεκιές. Σταματήσαμε".²²

Είναι επίσης σαφές, ότι η ίδια προσαρμογή εποδιώκεται για το σύνολο των φραστικών μέσων. Ξεκινούμε από τον επίπεδο τρόπο γραφής στον *Κόσμο της Κίνας*, που πλησιάζει το λόγιο της καθημερινότητας, συναλλαγής και της ενημέρωσης με συνηθισμένα ρήματα και επίθετα, λεκτικά σχήματα χωρίς ρήματα και επίθετα, λεκτικά σχήματα χωρίς καμιά φιλοδοξία παρατυπίας. Για να φτάσουμε στο παράδειγμα των *Ελληνικών Οριζόντων* ή των *Πολιτειών της Ανατολής* ή του *Σαραβαίου του Ιερού*, όπου ο λόγος ζυγισμένος, άλλοτε παρουσιάζεται λιτότερος, σεμνότερος, άλλοτε πιο φορτωμένος, καθώς σηκώνει την ευθύνη της απόδοσης εξάρσεων και ευαισθησιών.

Ο Παναγιωτόπουλος αναζητεί με σχολαστικότητα την κατάλληλη λέξη που θα μεταφέρει με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια τα νοήματα, αλλά και τις αποχρώσεις που θέλει και την κατάλληλη αυτή λέξη ψάχνει στο πλούσιο απόθεμα του ελληνικού λεξιλογίου -του οποίου είναι βαθύς γνώστης: ο ίδιος δεν είναι γλωσσολάστης. Ούτε πειραματίζεται με τις λέξεις ή τη διάταξή τους, με μικρές μόνο εξαιρέσεις, όπως οι αγαπημένες του μεταθέσεις του ουσιαστικού πριν από το επίθετο ("**...** του ναού που θα γλίτωνε από τη φθορά την αμείλικτη, το 'διπλό' της Ιατσεφούτ το πολύτιμο"²³, και του επιρρήματος, εμφαντικά τοποθετημένου στην αρχή της φράσης ("**γιατί πολύ ομορφαινουν σε τούτα τα χώματα τα κορίτσια**"²⁴). Ούτε γλωσσικές ακρότητες θα συναντήσουμε συχνά -τουλάχιστον ό,τι για τον Παναγιωτόπουλο θα μπορούσαμε να θεωρούσαμε ακρότητα, γιατί ανάλογες εκφράσεις αποτελούν για άλλους κοινό χαρακτηριστικό. Να μια περίπτωση από τις τολημηρότερες: "**...**ώσου να' ρθουν οι Τούρκοι να διαχουμίσουν και το μοναστήρι και το γυναικομάνι και το παιδοθέμι."²⁵

Η γλώσσα είναι βέβαια ένας φορέας. Ο τρόπος που χρησιμοποιείται μπορεί να προδώσει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα ενός κειμένου από πλευράς περιεχομένου

και ύφους. Υπάρχουν όμως και τα υπόλοιπα εκφραστικά μέσα, που μπορούν να χρωματίσουν και να διανθίσουν το κείμενο, ανανεώνοντας το ενδιαφέρον του αναγνώστη και εντείνοντας τη συγκίνηση και τις γενικότερα τις ψυχικές του διακυμάνσεις.

Η επιλογή και κρίση των εκφραστικών αυτών μέσων συμπληρώνουν τη τεχνική του συγγραφέα. Και είναι είναι εδώ, που ο Παναγιωτόπουλος δίνει στο έργο του πολλά "υπέρ": με μόνη τη μελετημένη δομή και την προσεχμένη γλώσσα δε θα κατόρθωνε να δώσει στις σελίδες του την ποικιλία και τη ζωντάνια, που οξύνουν την παραστατικότητα, ανεβάζοντάς την συχνά ως την υποβολή.

Θα εξετάσουμε στη συνέχεια αυτά τα εκφραστικά μέσα, άλλα από τα οποία ανήκουν στα κοινά παραδεκτά, ενώ άλλα, με κάποια ελαστικότητα και ελευθερία, γίνονται τέτοια από τον ίδιο τον Παναγιωτόπουλο, εντασσόμενα έτσι στους προσωπικούς εκφραστικούς του τρόπους.

Η παρομοίωση δε λειτουργεί στον Ι.Μ.Π. προσδιορισμένη ξεκάθαρα από ένα "σαν" ή ως τέτοιες περιπτώσεις θα συναντήσουμε, άλλοτε περισσότερο πρωτότυπες: **"οι λέξεις αδειάζουν σαν τα τρύπια ασκιά, τα φθαρμένα"**²⁶, άλλοτε όχι τόσο: **"αίμα ακράτο σαν το μαύρο κρασί"**²⁷ και πάντως χωρίς να αναφέρονται άμεσα σ' έναν συγκεκριμένο τόπο. Οποτε κάτι τέτοιο συμβαίνει, γίνεται λιγότερο κοφτά, ηπιότερα, ενώ η εντύπωση της παρομοίωσης δεν παύει να μεταδίνεται: **"Λεν κερδίζεις [με το θάσμα του Ηπειρωτικού τοπίου], κερδίζεσαι. Έτσι, καθώς παίρνει τη γυναίκα ο άντρας"**²⁸ Κι αλλού: **"Ο μεσημβρινός μιναρές του τινάζεται οχδόντα δύο μέτρα ψηλά, ένα βέλος που σκαρφαλώνει στον ουρανό [...]"**²⁹ Πολύ περισσότερο θα συναντήσουμε στον Παναγιωτόπουλο την προσωποποίηση. Οδηγημένος από την ανάγκη του να περιστοιχίζεται από ένα ζωντανό κόσμο (όπου οι αχρωτικές σκέψεις για το θάνατο δεν έχουν καμιά θέση) δίνει ο ίδιος μια παλλόμενη ύπαρξη στα διάφορα στοιχεία του περιβάλλοντος, που μεταβάλλονται έτσι πολλές

φορές, σε έλλοχα και ιδιαίτερα ευαίσθητα όντα' **"Τίποτε πουθενά δεν τελειώνει. Δεν είναι να τελειώσει τίποτε. Εδώ κι εκεί ξαπλωμένη της κουρασμένη, προσπαθεί να ανασηκωθεί, να αλλάξει στάση' συνοφρυώνεται, λυγίζει το χόνατο, λυγίζει, σπέρνει στο τεντωμένο κορμί της μικρές απόπειρες ύψους"**³⁰. Ακόμη: **"Η Αίγυπτος είναι ένας εξώστης: εκεί ανεβαίνει κάθε τόσο η Αφρική να κοιτάζει αντίκρυ"**³¹.

Όταν ο Παναγιωτόπουλος θέλει να εντυπωσιάσει, αφήνει κατά μέρος τη διαλλακτικότητά του και γίνεται απόλυτος. Χρησιμοποιεί τότε τους αγαπημένους του ορισμούς, προβάλλοντας το "είναι" με τρόπο που να μην επιδέχεται αμφισβήτηση ή διαφορετική γνώμη. Τα κείμενά του βρίθουν από τέτοιου είδους διακηρύξεις: άνετα θα μπορούσαμε να τις χαρακτηρίσουμε έτσι, καθώς ο συγγραφέας παρουσιάζεται εδώ κάπως μεγαλόστομος, ακριβώς γιατί είναι σίγουρος για ό,τι πιστεύει και, ό,τι πιστεύει, το μεταδίνει με έντονη τη χροιά του τελεσίδικου και του αμετάθετου. Επειδή ο ίδιος έχει φτάσει, μέσα από την πληρέστερη δυνατή γνώση, στη συνείδηση ενός τόπου ως συνόλου και χωριστά όλων εκείνων των στοιχείων που τον απαρτίζουν, μπορεί να ορίσει με λιτότητα, άλλοτε με λογική και ακρίβεια (**"Λοιπόν, οι θερμοπύλες δεν είναι μονάχα ο άξιος θάνατος. Είναι κι η ίδια η ζωή [...]. Οι θερμοπύλες είναι μια αυτόνομη παρουσία -το σύμβολο [...]. Λοιπόν, οι Μήδοι δεν είναι παρά η εναντίωση, που επιτρέπει στην όρθια ψυχή να δείξει ανέχχιχτη την υπερκόσμια ομορφιά της"**³²), άλλοτε με μια αναπάντεχη, ποιητικά δοσμένη, σύλληψη (**"Αίνω την υπόσχεση στους φίλους της Λάρνακας να επιστρέψω την άλλη, την παράλληλη μέρα. Είμαι περίπου βέβαιος, πως δεν είναι εύκολο, πως είναι αδύνατο. Κι ωστόσο, δε μπορώ να μην υποσχεθώ. Να, αυτό είναι η Λάρνακα: μια υπόσχεση σε φίλους!"**³³).

Επιγραμματικός παρουσιάζεται και στους προσδιορισμούς του, όπου καταφέρνει συχνά να δώσει καίριες εικόνες, που περνούν με δύο τρεις λέξεις

στον αναχνώστη του, οξύτερα απ' όσο θα μπορούσαν αναλυτικές περιγραφές και εξηγήσεις. Βλέπουμε έτσι του καταρράκτες να χαρακτηρίζονται ως "Ξεσπάσματα λυρικού οίστρου"³⁴, τα πονηρά κοριτσόπουλα, που "συμμαζεμένα κάτω από τη σκυθρωπή φτερούχα της μητρικής προστασίας, πλέκουν [...] τη δαντέλα του μαρτυρίου των"³⁵ και "Αυτή την ανεξάντλητη πίκρα, που ονομάζεται 'Café Espresso'"³⁶.

Οι ηθελημένες επαναλήψεις (γιατί υπάρχουν και αθέλητες, που κάποτε γίνονται αισθητές και ενοχλούν) ορισμένων λέξεων σε τακτά διαστήματα άλλοτε δίνουν έμφαση: "Μακαρίζω τον ολόλαμπρο ήλιο του αγροτικού φθινοπώρου [...] Μακαρίζω την ολόλαμπρη θάλασσα του Ιονίου [] Μακαρίζω και τη γη [...]"³⁷. Άλλοτε μια αίσθηση αφθονίας: "Κι εμείς συλλογιόμαστε τη Νεφερίτη [...] και τη βασίλισσα Γιασεψούτ [...] και τη Βερενίκη [...] και την Κλεοπάτρα [...]- κι εμείς συλλογιόμαστε τους μύθους του Ηρώνδα και τα επιγράμματα τα ερωτικά [...] και τους απάνθρωπους ερημίτες της Θηραϊδας [...] κι εμείς συλλογιόμαστε τους αιώνες της Ιολαμικής ακμής και τα χρόνια τα μεταγενέστερα, ξυπνούνε τα βιβλία, ξυπνούνε τα αγάλματα, ξυπνούνε οι τοιχογραφίες [...]"³⁸ άλλοτε έχουμε την αίσθηση της μια διακεκομμένης συνέχειας: "[...] μια φωνή μακρινή, σε βάθος που ο λογισμός το κάνει απροσδιόριστο, μελωδεί κοφτά και μονότονα μια φράση, μια μόνη φράση. Και σωμαίνει. Και μια δεύτερη φωνή αποκρίνεται με μια φράση πάλι, και μόνη. Και ξανά σιωπή. Και πάλι μια φράση από την πρώτη φωνή. Καινούργιο διάστημα σιωπής. Κι η δεύτερη φωνή, από ψηλά, ρίχνει μέσα στον απέραντο χώρο μια νέα φράση. Και πάλι. Και πάλι."³⁹

Άλλο ένα μέσο, για να προκαλέσει ο Παναγιωτόπουλος την επιθυμητή συναισθηματική ένταση, είναι ο τρόπος που χρησιμοποιεί το πρώτο, δεύτερο και τρίτο ενικό και το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο των ρημάτων. Και ο τρόπος αυτός

βρίσκεται σε άμεση σχέση με το σκοπό που εξυπηρετεί κάθε κείμενο. Στους *Ελληνικούς Ορίζοντες* χρησιμοποιείται αφειδώς το α' πληθυντικό. Δίνεται έτσι ένας τόνος άλλοτε ηθελημένα διδακτικός (**"Και θα αισθανθούμε βέβαια τη μεγάλη χαρά, αυτή την άφθαρτη ευφροσύνη που σ' εξουσιάζει τη στιχμή, που έρχεσαι σε πλατύτερη και μεστότερη γνωριμία με τον τόπο σου [...]"⁴⁰**) ή προστατευτικός (**"Θεωρώ χρήσιμο να πω από ποιές πλευρές θα ιδούμε τον τόπο τούτο μαζί"**)⁴¹ ή καθοδηγητικός (**"Μας εξουσιάζει η αίσθηση πως δεν πατούμε σε στέρεο έδαφος [...]. Μα πως οδοιπορούμε ανάμεσα στα αιώνια άστρα [...] πως αφήνουμε πίσω μας την φροντίδα και την ανησυχία και χινόμαστε ολοένα περισσότερο πνεύμα, φως και παλμός"**⁴²), -αίσθηση, που δίνεται και με το β' ενικό: **"Εδώ πέρα δε θυμάσαι την αρχαιότητα [...]. Εδώ χερμίζεις την ύπαρξή σου από τα χρόνια του μεγάλου κινήματος"**⁴³. Ανάλοχα, συναδελφωμένος με τους άλλους μπροστά στη κοινή μοίρα, παρουσιάζεται στην επίσκεψη της Ελσινόρης, όπου βέβαια το α' πληθυντικό είναι ο μοναδικός φορέας της συνοδοιπορίας και της ταύτισης με το συνάνθρωπο: **"Μα, ναι, είμαστε από την ουσία των ονείρων πλάσμένοι, και περπατούμε τρεκλίζοντας, μεθυσμένοι και μαγεμένοι, στο περιθώριο της νομιζόμενης πραγματικότητας, σε τούτον τον αλλόκοτο κόσμο"**⁴⁴.

Ο τόνος του *Κόσμου της Κίνας* δημοσιογραφικός και ουδέτερος, δεν ευνοεί το οποιοδήποτε πλησίασμα προς τον αναχνώστη, με αποτέλεσμα να μην είναι συχνές ούτε ακόμη κι αυτές οι φράσεις του τύπου **"ο επισκέπτης μπορεί να δει..."** που συναντούμε στην *Ευρώπη*. Στην *Ευρώπη*, όπου ο συγγραφέας απλά περιηγείται, καταγράφει τις εντυπώσεις και τις περιπέτειές του, όπως θα κρατούσε σημειώσεις σ ένα ημερολόγιο, σε πρώτο ενικό πρόσωπο. Φροντίζει να μεταδώσει τις προσωπικές του εμπειρίες, χωρίς να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα (εκτός από την περίπτωση της θαλάσσιας διαδρομής προς Ιταλία) να

εξωτερικεύσει την ψυχολογική του κατάσταση. Κάτι τέτοιο συμβαίνει στο *Σκαρβαίο τον Ιερό*. Εδώ το πρώτο πρόσωπο δίνει διέξοδο στην εξομολόγηση, που, βέβαια, δε θα μπορούσε να αποδοθεί αλλιώς, ενώ η ίδια θέρμη επεκτείνεται και πέρα από το προσωπικό επίπεδο, σε μια επικοινωνία που, σε δεύτερο πια πρόσωπο, καταλήγει σχεδόν σε μια αβίαστη ένωση με τον αναχνώστη, που γίνεται έτσι συνταξιδιώτης: **"Κι εσύ, ο μαθητευόμενος ταξιδιώτης της χώρας, είσαι συνηθισμένος να αναπαύεις τη ματιά σου σε βουνά φαλακρά, να βλέπεις τους ορίζοντες να μετατοπίζονται από κορφή σε κορφή, από περιχιάλι σε περιχιάλι. Και σαν να νιώθεις, πως στον τόπο τούτο δε θα ξέρεις πού θα ακουμπήσεις, πως η άπλα κι η ισιάδα θα σου χίνουν σε λίχο βραχνάς, πως το άδειο θα περιζώσει την ύπαρξή σου"**⁴⁵

Μια αγαπημένη μέθοδος του Παναγιωτόπουλου, για να αποσαφηνήσει ορισμένα θεμελιώδη νοήματα, η κατάκτηση των οποίων είναι απαραίτητη για την κατανόηση ενός χώρου, θα βρούμε στη διάκριση μέσα από τη σύγκριση: η Ανατολή συγκρίνεται με τη Δύση, ο αρχαίος Αιγυπτιακός με τον αρχαίο Ελληνικό κόσμο, το Μεσογειακό τοπίο με εκείνα του Βορρά, η τέχνη του Θεοφάνη με κείνη του Πανσέληνου. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει άρτια γνώση και των δύο προς σύγκριση μερών και, παραπέρα, την απόδοσή τους, με λίγα συνοπτικά, περιεκτικά λόγια. Παρ' όλα αυτά όμως ο Ι.Μ.Π. δεν φαίνεται να αντιμετωπίζει δυσκολίες, με αποτέλεσμα οι σχετικές περιπτώσεις να είναι στο σύνολό τους επιτυχείς, βοηθώντας στην εμπέδωση του ιδιαίτερου χαρακτήρα και των δύο μερών.

Άλλες μέθοδοι είναι εκείνες της αντίθεσης, της συμπараθήσης εντελώς ετερόκλητων στοιχείων και συνειρμών, που επίσης μπορούν να φέρουν κοντά στοιχεία φαινομενικά ασύνδετα. Ο Παναγιωτόπουλος επιδιώκει με τους τρόπους αυτούς να ανανεώσει το ενδιαφέρον του αναχνώστη, μέσα από ενδεχόμενο ξάφνιασμα που θα του προκαλέσει. Έτσι, στην πρώτη περίπτωση, βλέπουμε να

αναπτύσσεται, αντί για ένα συγκεκριμένο θέμα, το αντίθετό του αρνητικό, οπότε, μέσα από την αντίθεση, αναδύεται με έμφαση, ότι θέλει ο συγγραφέας να αναδείξει. Ας αναφέρουμε το παράδειγμα του Μεσολοχχιού στις *Μορφές της Ελληνικής Γης*: ο τόπος απομυθοποιείται (αποκαλείται χαρακτηριστικά "παλιοφράχτης"), για να έρθει τελικά η δικαίωση μέσα από την Ιστορία και η αίσθηση που προκαλείται να γίνει μεγαλύτερη, όσο μεγαλώνει η απόσταση ανάμεσα στην υποβάθμιση του φυσικού χώρου και την ηθική του εξύψωση. Ξάφνιασμα αποτελεί το όνομα του Ρούμπενς π.χ., όταν αναφέρεται σε σχέση με την Ολυμπία. Αν ο αναχνώστης έχει χαλαρώσει κάπως την προσοχή του, η αναπάντεχη αυτή συνύπαρξη τον επαναφέρει, όχι μόνο επειδή τον εκπλήσσει, αλλά κι επειδή του κεντρίζει την περιέργεια, να δει, πού θα καταλήξει ο συγγραφέας, πώς θα συμβιβάσει τα -από πρώτη τουλάχιστον άποψη- ασυμβίβαστα. Στην περίπτωση των συνειρμών έχουμε ένα άπλωμα της σκέψης, που, αντί να εστιάζεται σ ένα συγκεκριμένο στοιχείο, κατευθύνεται προς άλλα, σχετικά ίσως αλλά μακρινά: **"Τα κορίτσια στο Αμάφι φορούν μαντήλια με πολύχρωμες πεταλούδες Είναι η farfalla, η χρυσαλλίδα, που φέρνει την καλοτυχιά. Κορίτσια καφετιά της Μέσης Θάλασσας και τούτα. [...]. Η farfalla. θυμούμαι την Butterfly, το κορίτσι μιας άλλης Θάλασσας, να θρηνεί τη μοναξιά του. Τέτοιες είναι οι περιπέτειες, που συναντιούνται μέσα στη μνήμη και στο στοχασμό των ανθρώπων"**⁴⁶.

Μ αυτό το τρόπο κατορθώνεται μια ανάπαυλα, που ξεκουράζει τον αναχνώστη, χωρίς όμως και να τον απομακρύνει από το επίκεντρο διασπώντας τη συνέχεια, αφού αυτή εξακολουθεί να υπάρχει, μέσα από την αποκατάσταση μιας ενότητας -στην περίπτωσή μας ανάμεσα στο συγκεκριμένο ευρωπαϊκό και σ έναν άλλο, άγνωστο κόσμο.

Έχουμε επίσης τις παρεμβολές αποσπασμάτων άλλων συγγραφέων, που μπορούν να χρησιμοποιούνται είτε για τεκμηρίωση (όπως συμβαίνει με

αποσπάσματα του Ηρόδοτου στην Αίγυπτο, του Πλουτάρχου για τον Ναό του Επικούριου Απόλλωνα στις Βάσσεις), είτε για να διασταυρωθούν στο κείμενο πληροφορίες και άλλων εκτός από τον Παναχιωτόπουλο (όπως η περιγραφή των Τεμπών από τον Αιλιανό) ή για να διανθιστεί κάποιο κείμενο με σκέψεις καταξιωμένων ανθρώπων, οι οποίες παρουσιάζουν συνάφεια προς κάποιο μέρος ή προς το συνολικό πνεύμα του. Με τον τρόπο αυτό επιδεικνύει τον πλούτο των φιλολογικών του αποσκευών (αν και τελικά, απομονώνοντας τα αποσπάσματα τεκμηρίωσης, που αναφέρονται κι έχουν άμεση σχέση με τον συγκεκριμένο τόπο και τα οποία μπορούσε ο συγγραφέας να αναζητήσει, μαζί με τις υπόλοιπες πληροφορίες στη σχετική βιβλιογραφία -στα πλαίσια της συνολικότερης ενημέρωσής του πάνω στον τόπο αυτό-, ανακαλύπτουμε, ότι τα υπόλοιπα, που συνειρμικά χρησιμοποιούνται για την διάνθιση του δικού του κειμένου, από ένα σημείο και ύστερα επαναλαμβάνονται). Επιδεικνύει επίσης την ικανότητά του να επιλέγει από την παρακαταθήκη αυτή το κατάλληλο για την περίπτωση απόσπασμα. Με τον τρόπο αυτό οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις αποκτούν σημεία αναφοράς και σε άλλα έργα και, χωρίς να χάσουν το προσωπικό τους ύφος, γίνονται λιγότερο κλειστές' παράλληλα δημιουργείται μια καλή ευκαιρία στους μη γνώστες των αποσπασμάτων να έρθουν σε έμμεση αλλά ζωντανή επαφή μαζί τους -και με τους δημιουργούς τους-, ενώ οι γνώστες τους αισθάνονται αυτόματα πιο οικείο το έργο του Παναχιωτόπουλου.

Θα μπορούσαμε τέλος να αναφερθούμε σε άλλα μέσα, όπως η συχνή χρήση του υπερθετικού των επιθέτων ή η στίξη (άφθονα τα θαυμαστικά και τα αποσιωπητικά, τα τελευταία όταν έχουμε να κάνουμε με εξομολόγηση ή προεκτάσεις) με τα οποία επίσης ρυθμίζεται η ένταση της εντύπωσης, που δημιουργείται στον αναγνώστη.

Πρόκειται για ένα πλήθος εκφραστικών μέσων, που η επιλογή και εφαρμογή τους ποικίλλει, ακολουθώντας τις ανάγκες του εκάστοτε κειμένου και που έχουν

την ικανότητα να αμβλύνουν τις -αναπόφευκτες, σ ένα έργο με τέτοιο όγκο-, επαναλήψεις, καθώς τα ίδια πράγματα προσφέρονται με διαφορετικό τρόπο. Ταυτόχρονα χρωματίζουν, δημιουργώντας διακυμάνσεις, αισθητικές και ψυχικές, με τις οποίες πετυχαίνουν την παραστατικότητα, για να φτάσουν ως την υποβολή ή και τη μέθεξη.

Η δομή, η γλώσσα και οι εκφραστικοί τρόποι, που συνιστούν την τεχνική του Παναγιωτόπουλου, στοιχεία αναπόσπαστα δεμένα μεταξύ τους, δίνουν στο έργο τη μορφή, που θα του επιτρέψει να λειτουργήσει ανάλογα με το διαφοροποιημένο κάθε φορά στόχο των περιηγήσεων, ενώ παράλληλα θα του χαρίσει ιδιαιτερότητα, καθορίζοντας το προσωπικό ύφος του συγγραφέα, με τρόπο ώστε να πραγματοποιείται το αίτημα που κλείνει η παρακάτω φράση του: **“Η τέχνη του λόγου έχει την ικανότητα να δίνει στη λέξη το αληθινό νόημά της και να το βαθαίνει τούτο το νόημα ίσαμε που να γίνει μια μορφή ‘κάλλους’”** 47.

3. Ο άνθρωπος πίσω από τις σελίδες του έργου του.

Πίσω από τις ταξιδιωτικές (και όχι μόνο αυτές βέβαια) σελίδες του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου υπάρχει μια πολύπλευρη προσωπικότητα, ένας άνθρωπος συχνά αντιφατικός, που δεν επεδίωξε να αφήσει τον εαυτό του έξω από τα χραφτά του' αντίθετα μάλιστα, πιστεύοντας ότι, ακόμη και στο ταξίδι τον εαυτό μας αναζητούμε, έδωσε έντονο προσωπικό χαρακτήρα στις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις: πέρα από τον τρόπο με τον οποίο ταξίδευε και αντιμετώπιζε ένα μέρος (τρόπο, που όπως είδαμε είχε άμεση σχέση με την ταξιδιογραφία ως ένα είδος ταξιδιωτικής ηθικής), μας δίνει δείγματα της συνολικής ψυχολογικής τοποθέτησης και νοοτροπίας του' κατά κύριο λόγο μέσα από τις προεκτάσεις που άφθονες υπάρχουν στις σελίδες του, αλλά και από τη γενικότερη αίσθηση που αφήνει η ταξιδιωτική του πεζογραφία, μπορούμε να δούμε ξεκάθαρα ή και απλώς να διαβλέψουμε θεμελιώδη ζητήματα που τον απασχολούν, διαμορφώνοντας ένα σύστημα ιδεών και αξιών και επηρεάζοντας καθοριστικά τη διάθεσή του' μπορούμε κατά συνέπεια να συναχάχουμε ορισμένα θεμελιώδη συμπεράσματα για τον ίδιο τον άνθρωπο.

Επειδή, όπως είναι άλλωστε επόμενο, υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα σε διάφορα έργα, που προέρχονται από το ίδιο άτομο, ευνόητο είναι, ότι ορισμένα από τα θεμελιώδη αυτά χαρακτηριστικά είναι κοινά στο ταξιδιωτικό και στο υπόλοιπο λογοτεχνικό έργο του Παναγιωτόπουλου. Όπως όμως θα φανεί, από την άλλη πλευρά, κάποια από αυτά τα χαρακτηριστικά δίνονται διαφοροποιημένα (ως προς την ένταση και την ποιότητά τους) στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις ή ακόμη συγκαλύπτονται, χωρίς αυτό να σημαίνει -όσο και αν ενδεχομένως το δείχνει- διάσταση προς άλλα τμήματα του έργου. Ο τίτλος λοιπόν αυτού του κεφαλαίου δεν υπονοεί μόνο το ταξιδιωτικό έργο, αλλά περιλαμβάνει την κοινή εξέταση του ψυχολογικού και ιδεολογικού υποστρώματος όσο για το ταξιδιωτικό, όσο και για το υπόλοιπο έργο.

Εύκολα διακρίνεται στις σελίδες του, κατά κύριο λόγο τις ταξιδιωτικές, κατά δεύτερο λόγο των δοκιμίων, η αγάπη προς την πατρίδα η οποία, απόσταγμα της γνώσης, αισθητικής, ιστορικής, πολιτιστικής είναι απόρροια αυτού που ο Παναγιωτόπουλος ονομάζει "Συνείδηση της γης μας"⁴⁸ και πιο αναλυτικά: "Η συνείδηση πως βρισκόμαστε σιμά στους προγόνους, πρόσωπο με πρόσωπο με το γενέθλιο χώμα, με μια συνοδική ύπαρξη, που είναι πλατύτερη και βαθύτερη και πολύ αρχαιότερη από την δική μας την ύπαρξη και που προσφέρει και στη δική μας την ύπαρξη το πιο αληθινό και το πιο ακέριο και το πιο αρχέγονο νόημά της που την καταξιώνει μέσα στο χώρο και μέσα στο χρόνο της ιστορίας. Μια τέτοια συνείδηση της γης φωτίζει τα πάντα με το δικό της το ανέσπερο φως. Κι επειδή ανάμεσα στα άλλα, και κυριότατα μάλιστα, η ζωή ολόκληρη δεν είναι παρά μια πορεία προς τον εαυτό μας, μια ποδύπονη αναζήτηση του γνησιότερου εαυτού μας, κι επειδή, όσο βαθαίνουμε στον εαυτό μας τόσο και πληρέστερη αποκατασταίνουμε την επικοινωνία μας με τους άλλους ανθρώπους, κι επειδή μονάχ' απ'τη συνείδηση της γης μας μπορούμε να ξεκινήσουμε, είτε το θέλουμε είτε δεν το θέλουμε, για να κερδίσουμε την οποιαδήποτε άλλη συνείδηση, η επαφή μας με το ελληνικό τοπίο δεν μπορεί να'ναι η φιλοπερίεργη και κατά βάθος αδιάφορη επαφή του ξεριζωμένου"⁴⁹ αφαιρώντας και από δω το διδακτισμό και τη μεγαλοστομία δημιουργείται το ερώτημα, κατά πόσο η συνείδηση της γης του υπήρξε για τον ίδιο τόσο καταλυτική, όσο υποστηρίζει ότι θα πρέπει να είναι για τον κάθε Έλληνα. Η Ελλάδα αποτέλεσε για τον συγγραφέα μια μάλλον όψιμη αποκάλυψη: συνεπαρμένος από ξένα και αταίριαστα προς τη χώρα του λογοτεχνικά ρεύματα χρειάστηκε αρκετό καιρό, ως τα τριάντα του, πάνω κάτω, χρόνια, για να μπορέσει να την πλησιάσει ουσιαστικότερα και βαθύτερα, πράγμα που μπορεί να ήταν τελικά σε όφελός του, αφού η προσέγγιση αυτή έγινε, όταν ο ίδιος είχε πια

ωριμάσει. Είναι γεγονός πάντως, ότι σε κάθε του ταξίδι την συνείδηση της χης του την κουβαλά μέσα του, ακόμα και όταν αυτή περιορίζεται μετουσιωμένη σε απλή νοσταλγία, για τη θάλασσα, τον ήλιο ή τα νησιά (τη νοσταλγία αυτή θα τη συναντήσουμε σε δύο μορφές: είτε γιατί ο συγγραφέας βρίσκεται σε κάποιο εντελώς διαφορετικό τόπο, π.χ. τον Ευρωπαϊκό βορρά, είτε γιατί η ομοιότητα με κάποια άλλη χώρα π.χ. την Πορτογαλία ή την Νότια Ιταλία κάνει την απουσία της Ελλάδας ακόμη πιο έντονη).

Είχε όμως η Ελλάδα τέτοιο εκτόπισμα μέσα του, ώστε να καθορίσει αποφασιστικά την πορεία προς τον εαυτό του (με όλα τα συνεπακόλουθά της, όπως τα προσδιορίζει στο απόσπασμα που προηγήθηκε): Δεν μπορούμε να του αμφισβητήσουμε την ελληνικότητα, από την άλλη όμως πλευρά ο εγωκεντρισμός του παρουσιάζεται αυθύπαρκτος και αυτόφωτος, ανεπηρέαστος από οποιαδήποτε έννοια πατρίδας. Εικόνα του εγωκεντρισμού του δίνει, όταν γράφει: **“Και στο βιβλίο και στο ταξίδι και στο θέαμα και στο άκουσμα και στους άλλους ανθρώπους και στον άνθρωπο τον ένα, που μας γίνεται ο ακριβός και ο μοναδικός, τον εαυτό μας αναζητούμε. Η επικοινωνία δεν είναι παρά η ταύτιση του εγώ μας με ένα παράλληλο εγώ, μια γνωριμία που μας επιτρέπει να νιώσουμε τον εαυτό μας καλύτερα και να αποκτήσουμε κάποια στερεότερη σε εμάς τους ίδιους υπόληψη”**⁵⁰. Ο εγωκεντρισμός αυτός, εκ των πραγμάτων ελαττωμένος, καθώς οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις, με τυπικό τουλάχιστον σημείο αναφοράς έξω από το συγγραφέα, δεν ευνοούν την εσωστρέφεια, είναι ωστόσο αισθητός, εμφανέστερος σε περιπτώσεις προεκτάσεων και εξομολογητικών διαλειμμάτων, πιο συγκαλυμμένος στην καθ’αυτή ταξιδιωτική θεματολογία, κι όμως εξίσου παρών, πράγμα που ούτε ο Παναγιωτόπουλος αρνείται: **“Ταξιδεύουμε σε ένα τόπο’ μα δεν πρέπει να δημονούμε, πως εμείς ταξιδεύουμε. Κρατούμε μέσα μας την ιδεατή σύλληψη του τόπου, σχηματισμένη από ακούσματα και**

αναχνώματα, από αλλότριες πείρες και μνήμες και από εκείνο το στοιχείο της προσωπικής προσδοκίας, της προσωπικής θέρμης, που αποτυπώνει στην ιδεατή σύλληψη την ιδιοτυπία της και η ιδιοτυπία της είναι που την καταξιώνει μέσα μας, αυτή και μόνη⁵¹ Πρόκειται για μια ειδικρίνεια αρκετά επικίνδυνη, αφού ο αναχνώστης διαβάζοντας τα περί ιδεατής σύλληψης δικαιολογημένα θα μπορούσε να διερωτηθεί για την εχκυρότητα ή μη των ταξιδιωτικών εντυπώσεων του Ι.Μ.Π.: τίθεται πια ζήτημα κατά πόσο ο συγγραφέας είναι υποκειμενικός ή αντικειμενικός και ως ποιο βαθμό, ζήτημα που, πάντως, δεν φαίνεται να αποτελεί πρόβλημα για τον ίδιο. Ξέρει ότι με την ειδικρίνεια θα κερδίσει τη συμπάθεια και -γιατί όχι;- την επιείκεια του αναχνώστη του' ακόμη και όταν φαινομενικά τις διακινδυνεύει γράφοντας: **"Είναι ένα τέχνασμα και τούτο, αρκετά βολικό, να μεταφέρεις την αγανάκτησή σου στον αναχνώστη για να αλαφρώνεις εσύ"**⁵²

Τον αναχνώστη τον υπολογίζει πολύ (**"ο δημιουργός αναζητεί την περιστατική του, έστω, λύτρωση μέσα στον αποδέκτη.[...] Η καλλιτεχνική δημιουργία λοιπόν προυποθέτει αναγκαστικά τον άλλο άνθρωπο [...] [και] ο συγγραφέας και ο αναχνώστης γράφουν, ουσιαστικά, και οι δύο το βιβλίο"**⁵³, υποστηρίζει), φτάνοντας πέρα από την υπευθυνότητα απέναντί του, ως το σημείο μικρών πνευματικών ακκισμών, όπως συμβαίνει με τον Επίλογο των *Μορφών της Ελληνικής Γης*, ενώ δε λείπει και κάποια συγκαλυμμένη αυταρέσκεια: **"Εγώ είμαι ένας ταπεινός στοχαστής, ένας άνθρωπος που γράφει βιβλία"**⁵⁴ ή **"θα ήθελα να της τ' αφιερώσω κ'εγώ [τα καλύτερα χρόνια μου, της Αφρικής]. Αλλά δεν μου απόμειναν πια τα καλύτερα χρόνια. Τα σπατάλησα γράφοντας βιβλία"**⁵⁵. Δε λείπει ακόμη και κάποια τάση αυτοπροβολής: σε δύο σημεία του βιβλίου για την Κύπρο ο Παναγιωτόπουλος γράφει: **"Κάθισα κι έκαμα μυθιστόρημα τη ζωή του [Μεβλανά] και την τύπωσα στην Ν.Εστία"** κι από εκεί σε βιβλίο⁵⁶ Και:

“μου έκαμε πολλή εντύπωση η παράδοση [των Εφτά παιδιών της Εφέσου] και πήρα το σύντομο συναξάρι, μερικές αράδες όλο όλο και τα άπλωσα με τη φαντασία μου και τόκαμα βιβλίο”⁵⁷.

Παρ’ όλα αυτά πάντως, το ταξιδιωτικό έργο ούτε είναι ποτισμένο από εγωκεντρισμό, ούτε, πολύ περισσότερο, δίνει στον αναχνώστη να καταλάβει, από πού αυτός πηγάζει και πώς διαμορφώθηκε, στον υψηλό βαθμό που το πετυχαίνουν η αφήγηση πρώτα, και ύστερα η ποίηση και εν μέρει το δοκίμιο. Τίποτα στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις δεν προδίνει τα δύσκολα παιδικά χρόνια (ως και η απέχθεια για την πόλη και η λατρεία για τη λιμνοθάλασσα του Αιτωλικού μόνο στους γνώστες της ζωής του Παναγιωτόπουλου θα είχαν κάτι να πουν), κι ακόμη την έλλειψη αυτοπεποίθησης κατά την εφηβεία, αίτια που τον έκαναν να κλειστεί ακόμη πιο πολύ στον εαυτό του, ενισχύοντας έτσι την έμφυτή του τάση για απομόνωση: τίποτα σχεδόν δεν προδίνει την πορεία της σχέσης του με τον εαυτό του και με τους άλλους, όπως αυτή δίνεται με σαφήνεια σ όλο το υπόλοιπο έργο, περισσότερο όμως στα εξομολογητικά *Χειρόγραφα της Μοναξιάς*: ξεκινά από την απομόνωση, κατά την οποία οι άλλοι αντιμετωπίζονται με πολλή δυσπιστία και με την πεποίθηση, ότι ανήκουν στην απέναντι όχθη: προχωρεί στη φάση εκείνη, όπου, ώριμος, με ταχτοποιημένη ιδιωτική ζωή, λιμμένο οικονομικό πρόβλημα και καταξιωμένος ως συγγραφέας, επιχειρεί έξοδο από τον εαυτό του και πορεία ανάμεσα στους ανθρώπους χωρίς φόβο και αναστολές (και χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ελάττωση του εγωκεντρισμού του, αλλά συνύπαρξή του (με τον έξω κόσμο) για να καταλήξει, πλούσιος σε πείρα της ζωής και του κόσμου, ξανά στον εαυτό του, όχι όμως πια για να κλειστεί πεισματικά, σε θέση άμυνας, αλλά για να συνειδητοποιήσει ήρεμα το γνωστικό πλούτο και να προετοιμαστεί -όσο αυτό του είναι δυνατό- για το τέλος.

Είναι ευνόητο, ότι οι τρεις παραπάνω φάσεις δε χωρίζονται μεταξύ τους με σαφή χρονικά όρια, και ο προσδιορισμός τους γίνεται μόνο όταν η ζωή του

Παναγιωτόπουλου κοιταχτεί συνολικά και από κάποια απόσταση. Γιατί η εσωτερική διαμάχη υπάρχει πάντα, με εκρήξεις παντοδυναμίας και κρίσεις παραίτησης, τάσεις αυτολατρίας και άλλες, έντονης αυτοαμφισβήτησης.

Όλα αυτά δε μπορούν να φανούν στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις και γιατί κάτι τέτοιο θα μπορούσε να θεωρηθεί αταίριαστο προς το συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος, αλλά και γιατί η περιηγητική δραστηριότητα του Ι.Μ.Π. συνέπεσε με τη δεύτερη από τις τρεις φάσεις και δε συνέπεσε τυχαία, μια και η έξοδος από τον εαυτό του και η πορεία προς τους άλλους ήταν απότοκα της πραγματικής εξόδου και γνωριμίας με τον κόσμο, που μονάχα το ταξίδι θα μπορούσε να κατορθώσει: όλα φαίνονται αρμονικά η συνύπαρξη με τον εαυτό του και τους άλλους (δηλαδή τους αναχνώστες) παρουσιάζεται χωρίς προβλήματα, με τη βοήθεια και του γεγονότος ότι η περιήγηση είναι μια ανάπαυλα ανακωχής, μια διακοπή της εσωτερικής διαμάχης, φυσικός περιπασημός και στροφή της προσοχής από τον μέσα κόσμο στις έξω εμπειρίες.

Ο εγωκεντρισμός αυτός του Παναγιωτόπουλου βρίσκεται σε άμεση σχέση με το υπαρξιακό και το μεταφυσικό πρόβλημα. Ακόμη και τη βαθύτερη αξία του ταξιδιού εκεί την έχει αναγάγει: **"Η ουσία του ταξιδιού, αν το καλοεξετάσει κανείς, είναι μεταφυσική. Εκφράζει την αποδέσμευση, την απόδραση, αυτήν την ασταμάτητη αγωνία, που ερεθίζει τη ροπή προς την περιπλάνηση"**⁵⁸. Ακόμη σαφέστερος γίνεται στο *Σκαρβαίο τον Ιερό*: **"Η δοκιμασμένη μας συνείδηση φοβάται και μισεί τα ζηρτεία και το θάνατο"**⁵⁹. Ιδιαίτερα ζωντανός από τη μια, ιδιαίτερα ανήσυχος από την άλλη, φτάνει αναπόφευκτα στο σημείο, όπου η έντονη ανάγκη για δράση και για διάρκεια έρχεται αντιμέτωπη με το φυσικό πεπερασμένο και περιορισμένο - χρονικά- των ανθρώπινων δυνατοτήτων, για να μετουσιωθεί σ' ένα διαρκές άγχος. Το άγχος του ανικανοποίητου, που νιώθει ότι δεν προλαβαίνει (**"εκείνο που είδα είναι μόνο μια πρόχευση: μου ανοίγει τους δρόμους προς**

εκείνο που ο φιλοτάξιδος δαίμονας με προστάζει να ιδώ' εκείνο που ένιωσα είναι μόνο μια προσδοκία: μου κεντρίζει την έφεση προς εκείνο που θα μπορούσα να νιώσω⁶⁰· πρόκειται για το άγχος, τελικά, του θανάτου, που ακολουθεί το συγγραφέα παντού και που εντείνεται, όσο τα χρόνια περνούν, φέρνοντάς τον πιο κοντά στο τέλος.⁶¹

Έχουμε να κάνουμε με ένα στοιχείο, που επηρεάζει την ψυχολογική του κατάσταση και, κατ επέκταση, τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει ένα τόπο, όπως και το κείμενο που θα επακολουθήσει. Καθώς ο ίδιος γράφει, **"έχει να κάμη πολύ και η ώρα και η διάθεση του ανθρώπου, όταν βρίσκεται, για πρώτη φορά, αντίκρυ στο πρόσωπο μιας πολιτείας, ενός τοπίου"**⁶². Αυτή η διάθεση είναι, τις περισσότερες φορές, καλή έκφραση ακριβώς της αποδέσμευσης και της απόδρασης, που ξεκινά από μέσα του, για να συναντηθεί με την "έξωθεν" εμπειρία, αυτά που έχει να του προσφέρει ο εκάστοτε τόπος: ακόμη και όταν ο χώρος δεν έχει κάτι ιδιαίτερο να επιδείξει, ακόμα κι όταν υπάρχουν ταλαιπωρίες και περιπέτειες, μπορεί ο Παναγιωτόπουλος να παραμείνει απτότητα κεφάτος, δίνοντας δείγματα του χιούμορ και της λεπτής ειρωνείας του (χωρίς αυτό να τον εμποδίζει να γίνεται κάποτε δηκτικός, τεντώνοντας την ειρωνεία στα όρια του σαρκασμού). Όταν όμως ο κάποιος τόπος έχει μια ιδιαίτερη σημασία (όπως η Ελσινόρη) ή η ατμόσφαιρά του ευνοεί τους υπαρξιακούς και μεταφυσικούς προβληματισμούς (όπως η Αίγυπτος), τότε η διάθεση αλλάζει, εξαφανίζεται η αμεριμνησία, που, έστω και ύστερα από προσπάθεια υπάρχει σε άλλα κείμενα, και ο συγγραφέας βρίσκεται πρόσωπο με πρόσωπο με το άγχος του, χωρίς φροντίδα να το κρύψει. Τότε νιώθει τη ματαιότητα και την παρακμή, το θάνατο ως κοινή μοίρα των πάντων, φτάνοντας στο σημείο να απελπίζεται και μπροστά σε εκρήξεις ζωής. Ένα αντίδοτο, μια εξέχερση εναντίον του χρόνου που κυλά, εναντίον της φθοράς και του θανάτου, είναι αυτό που ο συγγραφέας ονομάζει "δίψα πολλαπλασιασμού", για την πραγματοποίηση της οποίας το ταξίδι αποτελεί ιδεώδες μέσο: **"Κι ο σωστός**

ταξιδιώτης δεν είναι παρά εκείνος που αυτοπολλαπλασιάζεται, που τη βαθαίνει και την απλώνει την ύπαρξή του, ξαναζώντας τους καιρούς και τους τόπους⁶³. Το "ξαναζώντας" τούτο ο Παναχιωτόπουλος το πέτυχε και ως προς τους καιρούς και ως προς τους τόπους, όχι βέβαια τυχαία, ούτε όμως και ύστερα από ιδιαίτερη προσπάθεια. Έχει το χάρισμα της δεκτικότητας, που, μαζί με την ιστορική συνείδηση, αποκτημένη με την ιστορική γνώση, τον βοηθούν να διεισδύει στο πνεύμα των εποχών και των τόπων και να κινείται άνετα μέσα τους. Έτσι εξηγείται και η ικανότητά του να αναπλάθει προηγούμενους καιρούς και κόσμους, σ' οποιοδήποτε σημείο του παρελθόντος κι αν ανήκουν. Το πνεύμα της αρχαιότητας, του Μεσαίωνα, του Βυζαντίου, συλλαμβάνεται θαυμάσια, σαν να είναι βιωμένο, από τον Παναχιωτόπουλο. Κατά τον ίδιο τρόπο που μπορεί να κυκλοφορεί στο Λάτιο, στην Αίγυπτο των Φαραώ και των Πτολεμαίων, στην Κωνσταντινούπολη του Ιουστινιανού ή στη Φλάνδρα των ιπποτών. Καταφέρνει να κερδίσει το χρόνο ως μια αδιάσπαστη ενότητα, το χώρο ως ένα ποίητος της γης.

Παρατηρώντας την άνοδο και την πτώση των πολιτισμών η πραγματικότητα της παρακμής του γίνεται λιγότερο ξένη και κατά συνέπεια λιγότερο φοβερή, ενώ η συνειδητοποίησή της ως αναπόφευκτης κοινής μοίρας μοιράζει και μετριάζει κάπως το υπαρξιακό άγχος. Ο Παναχιωτόπουλος απλώνει την ύπαρξή του στο χώρο και το χρόνο κερδίζοντας μια ψευδαίσθηση αφθαρσίας και διάρκειας.

Στα πλαίσια του προβληματισμού πάνω στην ύπαρξη και το θάνατο κινείται και η σχέση με το θεό και τη θρησκεία, σχέση που διακρίνεται ξεκάθαρα σε άλλα τμήματα του έργου (κυρίως στην ποίηση και, κατά δεύτερο λόγο, στην αφήγηση) αλλά στο ταξιδιωτικό έργο εμφανίζεται με τόση διακριτικότητα, όσο να φαίνεται ότι δεν αγνοείται. Στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις θα συναντήσουμε την επίκληση "Θεέ μου", όταν μια εμπειρία είναι

αδυσνηρά έντονη, είτε θετικά, είτε αρνητικά, πράγμα που δημιουργεί την εντύπωση μια θαρραλέας σχέσης οικείωσης και θέρμης. Δεν είναι μια απατηλή εντύπωση, γιατί πραγματικά τα στοιχεία αυτά ενυπήρχαν στην όλη στάση του απέναντι στο θείο. Είναι εξάλλου η καλύτερη εντύπωση που θα μπορούσε να δοθεί στον αναχνώστη (ούτε θρησκοληψία, παρά την έντονη καταναυκτικότητα που αποπνέουν πολλά κείμενα όπως π.χ. "Οι Πυλώνες του Κυρίου" ούτε αλαζονεία, που θα αγνοούσε παντελώς την ύπαρξη του θεού, γεγονός που ενδεχομένως θα ενοχλούσε μερικούς) και σίγουρα απασχόλησε αρκετά το συγγραφέα· δε γίνεται όμως πουθενά αντιληπτή η πορεία που πέρασε από την κατάνυξη στην πολύ ψυχραιμότερη αντιμετώπιση, για να καταλήξει σ ένα είδος αγνωστικισμού, με αμείωτο όμως -έστω και περιορισμένο σε καθαρά αισθητικό επίπεδο- τον ενθουσιασμό προς τα θρησκευτικά κείμενα.

Ένα άλλο αντίδοτο, που να "ακυρώνει" (κατά τη δική του προσφιλή έκφραση) τη φθορά και το θάνατο, αυτό που ο Παναγιωτόπουλος ορίζει ως **"θέα της πρώτης αυχής, την πλησμονή του όρθρου, την κατάδροση παρθενιά της ρίζας, όχι την αθλιότητα του σκελετωμένου κορμιού"**⁶⁴ είναι η ομορφιά. Που **"δεν ανήκει σε καιρό και τόπο, που δε μικραίνει και δε μεγαλώνει, που είναι μια και αιώνια"**⁶⁵. Με σημείο αναφοράς την ομορφιά διαμορφώνει ξεκάθαρα την αισθητική του, που, σε πρώτο στάδιο, καθορίζεται από την απλή λειτουργία των αισθήσεων, τις οποίες και ιεραρχεί.

Ελλέουμε λοιπόν την όραση να επικρατεί, όπως άλλωστε είναι φυσικό, και ιδιαίτερα στην περίπτωση των ταξιδιών, μια που πραγματώνει την αμεσότερη επαφή με το περιβάλλον. Ακολουθεί η ακοή, η όσφρηση λειτουργεί σχεδόν αποκλειστικά για την ευωδία των μυριστικών ταπεινών χορταριών της Ελλάδας, ενώ η χεύση, προφανώς αντιποιητική, μένει επιμελώς απ' έξω. Η αφή τοποθετείται από τον ίδιο στην πρώτη θέση (**"όλες οι αισθήσεις μου είναι συγκεντρωμένες στα χείλη μου και στα δάχτυλά μου"**⁶⁶), αλλά μόνο όταν συνδυάζεται με το ερωτικό στοιχείο, κι επειδή από την αισθητική του δε λείπει

το ερωτικό στοιχείο, υπάρχει ένα σημείο στο οποίο η αφή συναντιέται και ταυτίζεται με την όραση, καθ'αυτό φορέα της αισθητικής στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις: είναι το σημείο όπου η όραση αντικρύζει ερωτικά, και, μεταβαλλόμενη σε αφή, θωπεύει, ό,τι περικλείεται στο οπτικό πεδίο.

Μιλήσαμε για ερωτικό στοιχείο, γιατί ερωτική είναι η αντιμετώπιση απ τον Παναγιωτόπουλο της ομορφιάς: **"Η στάση μας αντίκρυ στα θαυμάσια του κόσμου τούτου δεν μπορεί παρά να είναι μια στάση ερωτική. Η ερωτική κατάνυξη είναι ο μόνος τρόπος, που μας επιτρέπει να οικειωθούμε αληθινά, ό,τι αξίζει το θαυμασμό μας"**⁶⁷. Θα δούμε έτσι τον αισθησιασμό του να εκδηλώνεται μπροστά σε ένα τοπίο: **"βρίσκεις μια χώρα οριζοντιωμένη, σαν τη γυναίκα τη νεόνυμφη, κι άλλο δεν ποθείς παρά να χείρεις επάνου της, να ξαπλωθείς, να ξεμουδιάσεις τα μέλη σου, να σμιξείς μαζί της, πρόσωπο με πρόσωπο, κορμί με κορμί"**⁶⁸. Ακόμη, μπροστά σε ένα απλό αντικείμενο: **"Κοιτάζοντάς τον [τον ρόδινο πολυέλαιο] συλλοχίστηκα για πρώτη φορά, πως μπορεί κι ένα τέτοιο αντικείμενο, πως μπορεί ένα χρώμα να υποβάλει την ηδυπάθεια. Αυτός ο πολυέλαιος με το ρόδινο χρώμα, που δεν περιχράζεται με τα λόγια, τέτοιο ρόδινο είναι, ανήκει στον έρωτα. Δεν έχω καμιά αμφιβολία. Αληθαδῆ ανήκει στη διάθεση να χαϊδεύεις μια ωραία γυναίκα. Αληθαδῆ ανήκει στην ποίηση"**⁶⁹.

Η ερωτική κατάνυξη απέναντι στην ομορφιά αποτελεί τη χέφουρα για το δεύτερο, ουσιαστικότερο στάδιο λειτουργίας της αισθητικής του Παναγιωτόπουλου, το στάδιο που πηγαίνει πέρα από τις αισθήσεις, στο χώρο της εσωτερικότητας. Ο έρωτας μπορεί να είναι καθαρά ζήτημα αισθητηρίων οργάνων' η ερωτική κατάνυξη όμως προϋποθέτει και σημαίνει ένα βαθύτερο δόσιμο. Γράφοντας ο Παναγιωτόπουλος **"συμμάζωξα τη ψυχή μου στα μάτια"**⁷⁰ ή αντίστροφα **"γίνεται ένα κορμί κι η ψυχή, μια επιφάνεια**

ζεμάτη αφή⁷¹, εκφράζει ακριβώς αυτή τη μέθεξη, την ψυχική συμμετοχή, που ανυψώνει την αισθητική στη σφαίρα της ηθικής, μεταβάλλοντάς την σε τρόπο ζωής και σκέψη. Όταν, για παράδειγμα, η ηθική του επαναστατεί μπροστά στους χίπις της πλατείας Τραφάλγκαρ, ωθώντας τον να γράψει αναλυτικά τις απόψεις του για το φαινόμενο, είναι γιατί πρώτα πρώτα η αισθητική του είχε προσβληθεί.

Στην ταξιδιωτική πεζογραφία έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε ή να διαβλέψουμε πολλά από τα στοιχεία που συνιστούν την ηθική του Παναγιωτόπουλου, προσωπική και κοινωνική. Εκτός από την καθαρά ταξιδιωτική ηθική, για την οποία μιλήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, από την οποία μπορούμε να επεκταθούμε σε γενικότερα συμπεράσματα (για τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση και την πατρίδα, γενικά για την έννοια του σεβασμού και της υπευθυνότητας, για το χρέος του συγγραφέα απέναντι στο αντικείμενο και τον αναγνώστη του) θα βρούμε, άμεσα εκφρασμένες, ορισμένες αντιλήψεις του: παράδειγμα οι αντιλήψεις για την πορνεία με αφορμή τις κακόφημες συνοικίες του Καΐρου και της Μασσαλίας, εκείνες για τη σύγχρονη νεολαία με αφορμή το φαινόμενο των Μπητς ή τις ιδέες του -καταδικαστικές- για τη νοοτροπία του μικροαστού, με αφορμή τον τρόπο ζωής σε διάφορες πόλεις' άλλες αντιλήψεις διαχράσσονται έμμεσα, μέσα από το διδακτισμό (παράδειγμα η αχωχή του πολίτη, που θα καθορίσει τη σχέση του με το κράτος και τα άλλα μέλη του κοινωνικού συνόλου) ή από τη συνολική θεώρηση του ταξιδιωτικού έργου, όπως συμβαίνει με τις σχετικές με την ομορφιά πεποιθήσεις του. Γενικά οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις φανερώνουν μια ηθική προοδευτική και φιλελεύθερη σε πολλά της σημεία αφ' ενός, αφ' ετέρου όμως χερά χαντζωμένη σε θεμελιώδεις αξεπέραστες αρχές και χι αυτό αμετακίνητη' η ηθική αυτή, όπως παρουσιάζεται, μπορούμε να πούμε ότι καλύπτει συνοπτικά ένα μεγάλο μέρος του ηθικού οικοδομήματος του Παναγιωτόπουλου, χωρίς όμως και να το παραθέτει αυτούσιο, όπως κατορθώνεται με το δοκίμιο.

Οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις όμως αποτελούν το τμήμα εκείνο του έργου, όπου αναπτύσσεται σ' όλο της το φάσμα η αισθητική του Ι.Μ.Π., στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό και εξελιγμένο στο συγκεκριμένο συγγραφέα. Μόνο εδώ έχουμε τη δυνατότητα να συναντήσουμε συγκεντρωμένες τις σχετικές αντιλήψεις του Παναγιωτόπουλου, που, εκφρασμένες και τεκμηριωμένες με παρακλάδια και αποχρώσεις, δίνουν μια πλήρη και ειλικρινή εικόνα του τι σημαίνει και πώς λειτουργεί χι αυτόν η αισθητική, με τρόπο που δεν το κατορθώνουν ούτε το ορθολογιστικά αναλυτικό δοκίμιο, ούτε οι στίχοι ή οι αποσπασματικές παρουσιάσεις της αφήγησης.

* * *

Στο κεφάλαιο αυτό είδαμε πόσα και ποια θεμελιώδη στοιχεία απαντούν και στο ταξιδιωτικό και στο υπόλοιπο έργο και σε τι αναλογία, για να διαπιστώσουμε ότι δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου ο ταξιδιογράφος παρουσιάζεται διαφορετικός από τον ποιητή, το δοκιμιογράφο, τον πεζογράφο: άλλοτε παραλείποντας ή αποκρύβοντας, άλλοτε υπερτονίζοντας, φτάνει, όχι σπάνια, να παραπλανήσει τον αναγνώστη και, αν ο τελευταίος γνωρίζει τον Παναγιωτόπουλο μόνο μέσα από τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις, θα χρειαστεί πολλή διορατικότητα, για να μην καταλήξει σε λανθασμένα συμπεράσματα. Εδώ όμως είναι απαραίτητη μία διευκρίνιση: οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις αποτελούν λογοτεχνικό είδος με εντελώς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και απαιτήσεις και η χρήση τρόπων δανεισμένων από άλλα είδη θα ισοπέδωνε και θα νόθευε το ύφος τους. Παράλληλα υπάρχουν ορισμένοι κανόνες, πέρα από τους θεωρητικούς τεχνικούς, που, προσαρμοσμένοι στην ιδιοσυγκρασία κάθε συγγραφέα, συνιστούν ένα είδος ταξιδιωτικής δεοντολογίας. Μπορούν βέβαια (και είναι αναπόφευκτο) τα ταξιδιωτικά κείμενα να αποτελούν φορείς θεμελιωδών ιδεών του Παναγιωτόπουλου, άμεσα συνδεδεμένων με τον εαυτό του, τη ζωή και το θάνατο, μια και οι ιδέες αυτές καθορίζουν τη συγκεκριμένη του στάση απέναντι στον

εκάστοτε φυσικό περίγυρο, διαμορφώνοντας έτσι την ποιότητα της αισθητικής του. Κι ακόμη, του υποχρεώνουν έναν ορισμένο τρόπο αντιμετώπισης του χώρου και του χρόνου, επηρεάζοντας τη διάθεσή του και προσδιορίζοντας έτσι μερικώς την ψυχολογική τους κατάσταση. Γεννιέται όμως αυτόματα το ερώτημα: πολλά μπορεί, όπως είπαμε, να μην τα αποκαλύπτει ο Παναγιωτόπουλος, θα μπορούσε όμως να το επιχειρήσει, μέσα από τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις; Για να είναι π.χ. κατατοπιστικότερος και συνεπέστερος προς το υπόλοιπο έργο του θα έπρεπε να αυτοβιογραφηθεί και να αυτοαναλυθεί πολύ περισσότερο από όσο το έκανε με τις εξομολογητικές σελίδες και τις προεκτάσεις του' και κάτι τέτοιο θα τον εκτροχιάζε, για να αποβεί τελικά σε βάρος του ταξιδιωτικού του έργου⁷².

Η διαφοροποίηση αυτή ανάμεσα στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις και στο άλλο έργο του Ι.Μ.Π., φυσική, καθώς ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του είδους, πιστοποιεί το γεγονός ότι ο Παναγιωτόπουλος δεν παρουσιάζεται ολόκληρος, αλλά ούτε και όπως πραγματικά είναι, αν αναζητηθεί σε ένα μόνο τμήμα του έργου του. Τα είδη που καλλιέργησε αλληλοσυμπληρώνονται και δικαιώνοντας την περί πολλαπλότητας πεποίθηση του συγγραφέα, αποδεικνύονται αναπόσπαστα μέρη μιας ενότητας, χωρίς να είναι εφικτή η ουσιαστική απομόνωσή τους.⁷³

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Λόγος και Περιήρηση σ. 100
2. Ο.π.
3. Μυρίων Ανοδος εφ. *Ελευθερία* 2.9.1962
4. "Οι σχιστόλιθοι" *Ορίζοντες* σ. 383
5. *Πολιτείες* σ. 76
6. "Σπουδή του ελληνικού τοπίου" περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1953 σ. 90
7. Στο σημείο αυτό οι απόψεις διχάζονται: χωρίς πάντως κανείς από τους κριτικούς να αρνείται τον ιδιαίτερο φόρτο ιστορικών κατά κύριο λόγο πληροφοριών, άλλοι θεωρούν την τάση αυτή ως μειονέκτημα, ενώ άλλοι υπερθεματίζουν. Ανάμεσα στους πρώτους, ο Απόστολος Σαχίνης δε διστάζει να υποστηρίξει ότι η ιστορική και φιλολογική αποσκευή του συγγραφέα κουράζει και ενοχλεί τον αναχνώστη, αναφερόμενος μάλιστα στους πολύ ηπιότερους *Ελληνικούς Ορίζοντες* (*Η Σύγχρονη Πεζογραφία μας*, σ. 107). Ενώ, από την απέναντι όχθη, ο Αρης Δικταίος σημειώνει: " Ο Παναγιωτόπουλος είναι ένας άνθρωπος υγιής, ηθικά και πνευματικά, που και καλά γνωρίζει τι σημαίνει άνθρωπος και τι ιστορία, και, όντας από φυσικού του στοχαστικός, είναι πολύ φυσικό να τον απασχολούν η μοίρα του ανθρώπου και τα προβλήματά του [...] Κι αν τον χαίρομαι, ειδικότερα δι' αυτές ακριβώς τις ικανότητες, του στοχάζεσθαι εννοώ, [...] (είναι) και γιατί ποτέ ίσως όπως σήμερα, ο τόπος μας δεν έπασχε περισσότερο από περίσσεια ανεύθυνου και παρεξηγημένου λυρισμού [...]". (*Ανοιχτοί Λοχαρισμοί με το χρόνο* σ. 226-227)
8. "Ζευς Ισημάτας" *Ορίζοντες* σ. 255
9. Στο *Σκαραβαίο*
10. Στις *Πολιτείες*
11. "Πελοποννησιακός επίλογος" εφ. *Η Πρωία*, 27.12.1937

12. Πρόκειται για ένα ολόκληρο κεφάλαιο στις *θέσεις και αντιθέσεις του ελληνικού τοπίου*
13. *Ευρώπη* σ. 447
14. ο.π. σ. 534
15. "Ο αγαπημένος" εφ. *Ελευθερία* . 20.9.1964
16. Όπου και στην υποσ. I
17. Η προσοχή αυτή στη μορφή βρίσκει σύμφωνους όλους τους κριτικούς, χωρίς όμως από κει και πέρα να λείπουν και οι διχογνωμίες. Ο Χατζίνης για παράδειγμα θεωρεί την αρτιότητα της έκφρασης υπόθεση περίπου ενστικτώδη, ένα θείο δώρο: "Ο Ι.Μ.Π. δεν έχει έγνοια της προετοιμασμένης φράσης, ούτε την έγνοια της μορφής. Δεν ξέρω από ποιο σημείο και πέρα μπορεί να θεωρηθεί μειονέκτημα η καταδυνάστευση από μια καρδιά ξέχειλη, που βιάζεται να δοθεί, να σπαταληθεί. Ο πλούτος είναι ένα προνόμιο, κι ο καθένας κάνει τη χρήση που του ταιριάζει. Το βέβαιο είναι ότι ο Ι.Μ.Π. εκκαταλείπεται όλο και περισσότερο στον αυθορμητισμό του, όταν πια περιμέναμε κάπως να τον υποτάξει (περ. *Νέα Εστία* 71 (1962) σ.557
- Ο Απόστολος Σαχίνης αντίθετα, χωρίς να αμφισβητεί τη χαρισματική ευχέρεια του Ι.Μ.Π. στο χράψιμο, επιμένει ότι υπάρχουν περιπτώσεις αναφερόμενος ειδικότερα στους *Ελληνικούς Ορίζοντες* όπου, "μια αδικαίωτη υπερβολή στην έκφραση συνοδεύει τους λυρικούς ύμνους και συχνά μέσα στις σελίδες του βιβλίου θα συναντήσουμε τη σύμβαση και την επιτήδευση". (*Η Σύγχρονη Πεζογραφία μας*. σ. 108).
18. *Πολιτείες* σ. 119
19. Ι.Μ.Π. *Αντιλεχόμενα* Αθήνα Οι Εκδόσεις των Φίλων 1974, σ.103

20. ο.π. σ. 104
21. *Σκαρβαίος* σ. 17
22. *Αφρική* σ. 135
23. *Σκαρβαίος* σ. 177
24. *Ευρώπη* σ. 15
25. *Κύπρος* σ. 123
26. *Σκαρβαίος* σ. 10
27. *Ορίζοντες* σ. 397
28. ο.π. σ. 351
29. *Σκαρβαίος* σ. 106
30. ο.π. σ. II
31. *Αφρική* σ. 16
32. *Ορίζοντες* σ. 338
33. *Κύπρος* σ. 102
34. *Ορίζοντες* σ. 195
35. ο.π. σ. 123
36. *Ευρώπη* σ. III
37. *Ορίζοντες* σ. 213
38. *Σκαρβαίος* σ. 10
39. *Πολιτείες* σ. 50
40. *Ορίζοντες* σ. II
41. ο.π. σ. 158
42. *Ορίζοντες* σ. 279
43. *Ορίζοντες* σ. 280
44. *Ευρώπη* σ. 313
45. *Σκαρβαίος* σ. II
46. *Ευρώπη* σ. 33
47. "Ωρα απολογισμού" Αφιέρωμα *Ευθύνης* σ. 151

48. Οπου και στην υποσ. 6 σ. 88
49. ο.π.
50. *Σκαραβαίος* σ. 9
51. ο.π.
52. *Σκαραβαίος* σ. 134
53. *Ψυχές* σ. 118-119
54. *Μορφές* σ. 121
55. *Αφρική* σ. 58
56. *Κύπρος* σ. 87
57. ο.π. σ. 11
58. "Η μέθη του ταξιδιού" εφ. *Ελευθερία* 7.2.1965
59. *Σκαραβαίος* σ. 10
60. *Πολιτείες* σ. 167
61. Το στοιχείο αυτό του άγχους πρόσεξε ιδιαίτερα ο Αλκης Θρύλος κι ακριβώς από αυτή τη σκοπιά είδε ολόκληρο το έργο του Ι.Μ.Π. στη μελέτη του "Το κλίμα του άγχους" (1951)
62. "Τοπία της Κρήτης" εφ. *Ελευθερία* 10.5.1959
63. *Πολιτείες* σ. 62
64. *Σκαραβαίος* σ. 10
65. ο. π. σ. 165
66. *Αλληλογραφία - Μια ιστορία κι ένα σχόλιο* Αθήνα. Οι εκδόσεις των Φίλων 1975, σ. 17-18
67. *Ευρώπη* σ. 352
68. *Σκαραβαίος* σ. 11
69. *Πολιτείες* σ. 102
70. ο. π. σ. 16
71. ο. π. σ. 62

- 72 Στη διάκριση αυτή δεν προχωρεί ο Χατζίνης, που αποδίδει στο ταξιδιωτικό τον ίδιο έντονο εξομολογητικό τόνο όπως στο υπόλοιπο έργο (περ. *Νέα Εστία* σ. 1950, σ.σ.902-903).
73. Ταξιδιωτική δραστηριότητα σαράντα σχεδόν ετών δεν ήταν δυνατό παρά να έχει επίδραση στο λογοτεχνικό έργο του Ι.Μ.Παναγιωτόπουλου, ένα μεγάλο μέρος από το οποίο οφείλει την ύπαρξή του στην περιήγηση. Εκτός βέβαια από τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις, όλα τα άλλα λογοτεχνικά είδη, με τα οποία ασχολήθηκε ο Παναγιωτόπουλος, επηρεάστηκαν, άλλο πολύ, άλλο λιγότερο' το μυθιστόρημα *Τα επτά κοιμισμένα παιδιά* και η μυθιστορηματική βιογραφία *Μεβλανά ο εξαίσιος* χράφτηκαν με αφορμή το ταξίδι της Τουρκίας, όπου ο Ι.Μ.Π. επισκέφτηκε τη σπηλιά των "Επτά εν Εφέσω παιδων", και τον τάφο του Μεβλανά Τζαλαλεντίν-ι-Ρουμί. Το διήγημα "Ένα άδειο κρεβάτι στην Κίνα" (από τη συλλογή *Ασφυξία*) είναι επηρεασμένο από το εκεί ταξίδι, ενώ η ιστορία της *Αλληλογραφίας* ("μια ιστορία κ' ένα σχόλιο" τη χαρακτηρίζει ο συγγραφέας) εκτυλίσσεται στην Τυβίχχη και την Ιταλία (και στην Ελλάδα), όπως τις είχε ο ίδιος δει και ζήσει. Η εκμετάλλευση των ιθαγενών από τους λευκούς, μπροστά στους οποίους οι πρώτοι αποδεικνύονται ανίσχυροι, ο αναβρασμός και το ξέσπασμα του κινήματος ανεξαρτησίας, τα δύο δηλαδή σημεία στα οποία εστιάζεται η προσοχή του Παναγιωτόπουλου στην Αφρική, αποτελούν πηγή έμπνευσης για δύο διηγήματα, της συλλογής *Φλαμίνγκος*, τον "Ήλιο της Ζανζιβάρης" και τα "Φλαμίνγκος". Συγκεκριμένα εδάφια του βιβλίου *Η Αφρική αφυπνίζεται* αποτέλεσαν την πρώτη ύλη για πολλά άλλα διηγήματα: συγκεκριμένα η ρευστή ηθική των ιθαγενών (σ.38) το ανέβασμα στο Κιλιμαντζάρο (σ.129), το σαφάρι (σ.141), τα δεντρόπιτα (σ.186) η επίσκεψη στο εθνικό πάρκο της Κένυας (σ.180) έδωσαν τα διηγήματα "Η μάχη με τα δόρατα" από τη συλλογή *Φλαμίνγκος* και τα "Αφρικανική περιπέτεια", "Ένα γεράκι μέσα στη ζούγκλα", "Τα δεντρόπιτα" και

"Απομεινόμερο με τα λιοντάρια" από την *Αφρικανική περιπέτεια* βιβλίο του Παναγιωτόπουλου "για μεγάλα παιδιά"

Στα δοκίμια υπάρχει επίσης ένα μεγάλο μέρος, το οποίο, χωρίς την εμπειρία του κόσμου και των ανθρώπων, που προσφέρει το ταξίδι, δε θα ήταν δυνατό να έχει γραφτεί. Εκείνη όμως που παρουσιάζεται ιδιαίτερα επηρεασμένη είναι η ποίηση. Μπορούμε εδώ να διαπιστώσουμε έντονη την επίδραση της Ελλάδας, το τοπίο και το πνεύμα της οποίας αποτελεί το φόντο για πλήθος ποιημάτων από το γ' μέρος της συλλογής *Αθκινώνη* και ύστερα, οπότε εγκαταλείπεται ο παραδοσιακός στίχος και παράλληλα το συμβολικό τοπίο, -νυχτερινό και ακαθόριστο- χωρίς καμιά ελληνικότητα, παραχωρεί τη θέση του στο μεσοχειματικό περιβάλλον της πατρίδας. Αξίζει να σημειωθεί, ότι μονάχα τα νησιά και μάλιστα οι Κυκλάδες (και ενδεχομένως το λιτό ύψος της Αττικής) βρίσκουν την ποιητική τους έκφραση στους στίχους του Παναγιωτόπουλου' δε θα βρούμε αναφορές στη Μακεδονία ή την Πελοπόννησο, ούτε καν στο αγαπημένο του τοπίο της Αιτωλίας. Η εμμονή όμως αυτή στην "Άσπρη Θάλασσα" (όπως του αρέσει να αποκαλεί το Αιγαίο) και μάλιστα παρά το γεγονός ότι υπήρξε από τα τμήματα της Ελλάδας που ελάχιστα περιηγήθηκε ο Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος δεν είναι τυχαία: αποτελεί έστω και όψιμη ανταπόκριση στη γενικότερη τάση που ανακάλυψε τον Αιχαιοπελαγίτικο χώρο, την ατμόσφαιρα και την ποιητική υπόσταση που τελικά τον σφράγισε. Εκτός από την Ελλάδα, θα συναντήσουμε την Κωνσταντινούπολη, τον Βαν Γκογκ και τον άνεμο της Αρλης, τον Λάο Τσε, το Ντελφί, το Πράτερ, τον Νέκαρ -όλα σε απόλυτη εναρμόνιση με τα αντίστοιχά τους κείμενα στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις όπως και η ενότητα Αφρική με 8 ποιήματα αφιερωμένα στην Αίγυπτο στη συλλογή *Ο Κύκλος των Ξωδίων* άρτια ποιητική μεταγραφή του πνεύματος του *Σκαρβαίου του Ιερού*. Είναι όλα δείγματα της άνεσης, με την οποία μπορούσε ο συγγραφέας να κινείται

και να προσαρμόζεται από το ένα λογοτεχνικό είδος στο άλλο, γεγονός που ενισχύει το χαρακτηρισμό του πρωτεύοντος, αλλά, και την πεποίθηση ότι η σχέση των ειδών μεταξύ τους είναι άμεση.

**ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ: Ο Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος
και σύγχρονοί του Έλληνες ταξιδιογράφοι**

Όπως είπαμε στην Εισαγωγή, ο Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος δεν αποτέλεσε, ως ταξιδιωτικός συγγραφέας, ξεχωριστή, τυχαία περίπτωση' αντίθετα, υπήρξε ένας από τους κύριους εκπροσώπους μιας ευρύτερης κίνησης, που ουσιαστικά ανέδειξε στην Ελλάδα την ταξιδιωτική εντύπωση σε λογοτεχνικό είδος, ξεκινώντας από την εποχή το μεσοπολέμου και συνεχίζοντας σφριζηλότερα μετά το 1945. Επικεφαλής της κίνησης αυτής μπορούμε με βεβαιότητα να τοποθετήσουμε τον Νίκο Καζαντζάκη' με το πρώτο, στα 1927, ταξιδιωτικό του βιβλίο (*Ταξιδεύοντας*) και ταυτόχρονα το πρώτο βιβλίο της ελληνικής ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, όπου παρουσιάζεται ώριμος ήδη ταξιδιογράφος, παρέχει τα στοιχεία, βάζει τις βάσεις και γίνεται πραγματικά ο πρώτος Έλληνας διδάξας για τους υπόλοιπους, δημιουργώντας άξιους συνοδοιπόρους και συνεχιστές, όχι όμως μιμητές, γεγονός που του εξασφάλισε μια μοναδικότητα και μια αποκλειστικότητα στο λογοτεχνικό είδος που ο ίδιος συστηματοποίησε πρώτος στην Ελλάδα.

Από την άλλη πλευρά δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός, ότι οι χαλλοθρεμμένοι στην πλειοψηφία τους, παλαιότεροι λογοτέχνες μας είχαν άμεσα γνωρίσει το έργο των μεγάλων ρομαντικών συγγραφέων του 19ου αιώνα Chateaubriand & Lamartine και αργότερα του Barrés και είναι βέβαιο ότι οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις των Stendhal και Taine δεν θα τους είχαν διαφύξει. Πέρα, εξάλλου, από την άμεση αυτή επίδραση, μπορούμε να αναζητήσουμε και επιδράσεις έμμεσες, με τη βοήθεια των παλαιότερων- και πλησιέστερων χρονολογικά και γραμματολογικά στο Ρομαντισμό- Ελλήνων ταξιδιωτικών συγγραφέων.

Διαμορφώνεται έτσι ένα πολλαπλό σύστημα επιδράσεων: η παρακαταθήκη

του γαλλικού Ρομαντισμού (φύση, υποκειμενικότητα, λογοτεχνική χροιά στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις) έρχεται να συγχωνευθεί με την κλασικίζουσα φιλοπατρία των προγενέστερων Ελλήνων ταξιδιογράφων και να συμβαδίσει με τη μοναδικότητα του φαινομένου Καζαντζάκη- θα ήταν άστοχο να θεωρήσουμε τον τελευταίο επηρεασμένο από τον Ρομαντισμό.

Οι λογοτέχνες μας βρίσκουν στο Ρομαντισμό ένα γενικότερο θεωρητικό αρχέτυπο, στον Καζαντζάκη ένα απτό, προσαρμοσμένο στα ελληνικά δεδομένα και στέρεο δείγμα ενός νέου τρόπου γραφής, ενώ δεν πρέπει να παραλειφθεί και η επαφή με σύγχρονους τους ξένους ταξιδιωτικούς συγγραφείς¹

Το πολλαπλό σύστημα επιδράσεων δημιουργεί κι ένα ευρύ φάσμα επιλογής, από τις οποίες οι Έλληνες λογοτέχνες επωφελούνται. Όσοι είχαν ισχυρότερη συγγραφική προσωπικότητα προσάρμοσαν τις επιδράσεις στα δικά τους μέτρα αναπτύσσοντας το προσωπικό τους ύφος. Οι υπόλοιποι περιορίστηκαν στη συγγραφή σελίδων χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις, σκοπεύοντας σε μια εύκολη, ευχάριστη ανάγνωση. Όλοι πάντως συνέβαλαν με την προσφορά τους στην σφριγηλή πορεία της σύγχρονης ελληνικής ταξιδιωτικής λογοτεχνίας και ταυτόχρονα στη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης εικόνας της.

Έχοντας εξετάσει αναλυτικά το ταξιδιωτικό λογοτεχνικό έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου μπορούμε να το χρησιμοποιήσουμε ως σημείο αναφοράς για μια συνολικότερη θεώρηση της ταξιδιογραφίας στην Ελλάδα (ενώ και το ίδιο το έργο τοποθετείται σαφέστερα στο γραμματολογικό του πλαίσιο), καθώς αυτό καλύπτει ένα μέρος από τα βασικά χαρακτηριστικά της.

Η παράλληλη παράθεση ιδεών και σκέψεων σημαντικών Ελλήνων συγγραφέων πάνω στο ταξίδι και στη συγγραφή ταξιδιωτικών σελίδων, που θα προηγηθεί, σκοπό έχει να καταδείξει πως υπάρχει μια κοινή περί ταξιδιωτικής λογοτεχνίας αντίληψη, ορισμένες γενικότερες αρχές κοινές, παρά τις όποιες, ειδικότερες αποχρώσεις τους. Στη συνέχεια, τα σημεία όπου οι γνώμες

δίστανται και, παραπέρα, η συγχροτική ιδιοσυγκρασία του καθενός θα εντοπίσουν, με τη βοήθεια μιας κριτικότερης παρουσίασης, την ιδιαιτερότητα κάθε συγγραφέα. Μέσα επίσης από την παραπάνω προσέλαση και από απόψεις των ίδιων των συγγραφέων, θα καθοριστούν τα όρια της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας και η διάκρισή της από το ταξιδιωτικό ρεπορτάζ.

Το θεμελιώδες στοιχείο που σφραγίζει την ομάδα των ταξιδιωτικών συγγραφέων της μεσοπολεμικής και μεταπολεμικής περιόδου, είναι, όπως είπαμε, ο λογοτεχνικός χαρακτήρας, άρρηκτα δεμένος με τα κίνητρα που ωθούσαν στο ταξίδι και με τη στάση απέναντι στην υπόθεση περιήγησης.

Όλοι ανεξαιρέτως μιλούν για το αίτημα της φυγής, παρ' ότι αυτό μπορεί να διαφοροποιείται από συγγραφέα σε συγγραφέα. Είδαμε πώς λειτουργεί το αίτημα της φυγής στον Παναγιωτόπουλο, καθώς πηγάζει από το διαρκές υπαρξιακό άγχος του και το φόβο του αναπόφευκτου (και οριστικού) τέλους.

Ο Κώστας Θυράνης, ρομαντικότερος όλων, αναζητεί με πάθος τη φυγή ως αυτοσκοπό: **“Το ταξίδι για μένα ήταν πάντα -και αποκλειστικά- ένα μέσο διαφυγής από τη σύγχρονη ακριβώς ζωή: τον πυρετό, τις ανησυχίες, τα προβλήματα -και τη ρουτίνα”**². Το ίδιο αυτό αίτημα θα το βρούμε ηπιότερο στους Π. Χάρη και Στ. Μυριβήλη: ο πρώτος χράζει για **“τις λίγες στιχμές αυτής της άλλης ζωής, πέρα από τους κλειστούς ορίζοντες του σπιτιού, του καθημερινού μόχθου, της πολιτείας που γίνεται φυλακή μας”**³, ενώ ο δεύτερος υποστηρίζει: **“έτσι ξαφνικά σε πιάνει καμιά φορά η λαχτάρα της φυγής. Είναι μια αίσθηση ορμητική, σαν βιολογικό υπόλοιπο από πανάρχαιες συνθήκες ζωής [...]. Για το σημερινό άνθρωπο, που τον πιάνει το αίσθημα της φυγής έτσι στα καλά καθούμενα, νομίζει κανένας πως προέρχεται από την ανάγκη να αλλάξει για λίγο το περιβάλλον του, ακόμα και το πιο αγαπημένο του περιβάλλον, όπως μετακινούμαστε από ένα κλειστό δωμάτιο, όπου ο αέρας μας φαίνεται πολύ μεταχειρισμένος”**⁴. Με τον

Μυριβήλη συμφωνεί και ο Κλ. Παράσχος: "Η ανάγκη της ανθρώπινης ψυχής για ταξίδι, για μετακίνηση, δεν είναι βαθιά, μόνιμη [...]; δεν είναι μια λαχτάρα που μ' αυτή γεννιόμαστε και μ' αυτή πεθαίνουμε, που ποτέ δε μας αφήνει, και που τη νιώθουμε να φλοχίζει το είναι μας δυνατά και ακατάπαυστα, όσο και η δίψα του έρωτα, της τέχνης και της θρησκείας;"⁵. Κι εδώ έρχεται να διαχωρίσει τη θέση του ο Κατζαντζάκης: αν και μέσα του μια φωνή τραγουδούσε ολοένα "Σήκω να φύγουμε, τι καθόμαστε εδώ, δεν είμαστε στρείδια, είμαστε πουλιά, σήκω να φύγουμε"⁶, αν και εξομολογείται "Χαίρουμουν γιατί άνοιξε μια πόρτα να φύγω"⁷, αν και ευχαριστεί τον Θεό για το αέναο της ταξιδιωτικής επιθυμίας⁸ (Ο Καραντώνης χράφει ανάλογα, απηχώντας σίγουρα και του Ουράνη την άποψη: "Ο πραγματικός ταξιδιώτης δε θέλει να φτάσει πουθενά"⁹), βιάζεται να προσθέσει, ποιός ήταν ο λόγος για αυτή τη φυγή: "να δω, να αγγίξω άγνωρα χώματα, να μπω να κολυμπήσω σε άγνωρες θάλασσες, να χυρίσω τη γης, να βλέπω, και να μη χορταίνω καινούργιες στεριές και θάλασσες, κι ανθρώπους και ιδέες [...]"¹⁰. Εντελώς αντίθετα δηλαδή από τον Ουράνη, που επίσης σπεύδει να τονίσει: "Δεν είμαι από τους ανθρώπους που τους σπρώχνουν να ταξιδεύουν η περιέργεια να δουν 'πολλών ανθρώπων άστεα' ή που ενδιαφέρονται να γνωρίσουν τις συνθήκες της ζωής ενός ή άλλου λαού και τα χαρακτηριστικά της"¹¹.

Ορμώμενη από το κοινό σημείο της φυγής διαφοροποιούνται ως προς τους λόγους που τους ώθησαν να χράψουν ταξιδιωτικές εντυπώσεις, με αποτέλεσμα μια ευρεία κλίμακα που ξεκινά από την έμφυτη τάση προς εσωστρέφεια και καταλήγει στο εντελώς αντίθετο σημείο. Στην πρώτη περίπτωση το κίνητρο για τη συχγραφή ταξιδιωτικών σελίδων περνά κατ' αρχήν μέσα από τον ίδιο το συχγραφέα, πριν καταλήξει στον αναχνώστη. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος χράφει, πρώτα γιατί το χράψιμο αποτελεί για αυτόν ανάγκη, επιβεβαίωση της ύπαρξης

του ολόκληρης και ύστερα για να μεταδώσει στον αναχνώστη του τις εικόνες, τις πληροφορίες, τις εμπειρίες, μέσα στις οποίες μεταχίζει και ένα τμήμα του άγχους και των υπαρξιακών και μεταφυσικών του αναζητήσεων. Ο Ουράνης βρίσκει, γράφοντας, όλα εκείνα τα στοιχεία, που τον βοήθησαν να ικανοποιήσει (;) την ανάγκη του για φυγή, ενώ παραπέρα σημειώνει: **"Ο λόγος που μ έκανε να τις εκδώσω [τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις] είναι ο ίδιος που μου υπαγόρευε τα ταξίδια μου. Είναι για να δώσω μ αυτές ένα μέσο διαφυγής σ' όσους νιώθουν -σήμερα πιο πολύ παρά ποτέ-, την ανάγκη να ξεχάσουν για λίγο τις καταθλιπτικές συνθήκες της σύγχρονης ζωής -μιας ζωής που της έχει λείψει κάθε χαρά και κάθε ασφάλεια"**¹².

Στη δεύτερη περίπτωση ο σκοπός της συγχροαφής του ταξιδιωτικού βιβλίου είναι να μεταδώσει στον αναχνώστη τη συγκίνηση που οι ίδιοι οι συγχροαφείς ένιωσαν (όπως αναφέρει ο Καζαντζάκης στον πρόλογο του της *Ρουσίας*, πράγμα που όμως μπορούμε με ασφάλεια να ισχυριστούμε και για τα υπόλοιπα ταξιδιωτικά του κείμενα), ενώ ο Φώτης Κόντογλου επιδιώκει, μέσα στις σελίδες του, να περιιώσει ότι **"απόμεινε από τα χρόνια των Βυζαντινών, των Φράγκων, των Βενετσάνων και των Τούρκων σε κάστρα, πύργους, μοναστήρια, εκκλησίες, τζαμιά, παλάτια, σπίτια, ζουχραφίες, κονίσματα, καράβια και τέτοια, μαζί με ιστορίες του κάθε τόπου"**¹³.

Τα κίνητρα για ταξίδι, ενδεικτικά της ιδιοσυγκρασίας κάθε συγχροαφέα, είναι επίσης καθοριστικά του τρόπου που διάκεινται οι λογοτέχνες μας απέναντι στους τόπους που επισκέπτονται και των στοιχείων που αναζητούν σ' αυτούς: Ο Παναγιωτόπουλος ψάχνει απελπισμένα την ομορφιά, που θα ακυρώσει τη φθορά και το θάνατο και της οποίας την εικόνα έχει ήδη εκ των προτέρων σχηματίσει μέσα του. **"Προτού ακόμα τύχει να ταξιδέψουμε, έχουμε ταξιδέψει πολύ. Είναι στον κόσμο μακρινές πολιτείες που, πριν να τις επισκεφτούμε μια μέρα, τις έχουμε κιόλα κατοικήσει από χρόνια. [...] Καμιά πραγματικότητα ύστερα, δεν είναι δυνατό να σβήσει την**

πρώτη αυτήν εικόνα. Όταν πηγαίναμε μια μέρα προς αυτές, νοιώθουμε, πλησιάζοντας, τη συγκίνηση μιας επιστροφής ύστερα από χρόνια και χρόνια [...]. Κι όταν, τέλος, μας εμφανίζουν μια εικόνα ολότελα ξένη, νοιώθουμε [...] σα νά ταν αυτές που μας πρόδωσαν κι όχι εμείς που τις είχαμε μεταμορφώσει"¹⁴.

Θα συμφωνήσει ο Ουράνης, που, φυσιάς της σύγχρονης πραγματικότητας, εξομολογείται ότι αναζητεί στα ταξίδια του μοτίβο για την έξαρση της φαντασίας του¹⁵: "Από τους τόπους που επισκεπτόμουν δεν έβλεπα -και δε ζητούσα να δω-, παρά μόνο το ποιητικό και γραφικό στοιχείο τους. Γι αυτό, κι οι εντυπώσεις μου απ αυτούς είναι συναισθηματικές εντυπώσεις από τα τοπία τους, τα μνημεία του παρελθόντος τους, τις παλιές τους πολιτείες που ζούνε στο περιθώριο του καιρού μας"¹⁶ και συμπληρώνει ότι δεν έχουν τίποτα το documentaire, ότι "είναι εντυπώσεις καθαρά υποκειμενικές και, τις περισσότερες φορές συναισθηματικές. Ο τ ό ν ο ς, σ' αυτές δεν είναι σε ό,τι είδα, αλλά στο τί αιστάνθηκα μπροστά σε ό,τι έβλεπα. Εκφράζουν τα 'κινήματα' της φυσιάς και της φαντασίας που μου προκαλούσαν τα μέρη που επισκεπτόμουν"¹⁷. Ιδιος είναι ο τόνος και στον Καζαντζάκη, "την κίνηση του σπλάχνου" του θέλει να εκφράσει' όμως ό,τι προκάλεσε αυτή την κίνηση δεν είναι τα μνημεία, το παρελθόν και οι παλιές πολιτείες, αλλά ακριβώς η σύγχρονη πραγματικότητα, το στοιχείο που αναζητεί και τον συνεπαίρνει: "Είμαστε βυθισμένοι, θέλοντας και μη, στη φοβερή ανησυχία του καιρού μας, κι ένας άνθρωπος ζωντανός δεν είναι σήμερα δυνατό να ταξιδεύει αμέριμνος σαν περιηγητής. Τι άμεση πια αξία έχουν για μας οι πυραμίδες κι οι χρυσές μούμιες κι οι γιγάντιοι ναοί του Καρνάκ ή τα χραντικά αγάλματα των βασιλιάδων; [...] Ζούμε σε μια εποχή που έχει κραυγή δική της και κατασιγάζει όλες τις ελκυστικές, άγονες

για τις σημερινές ανάγκες, φωνές της ωραιότητας και της σοφίας¹⁸. Ο γενικά ψυχραιμότερος Γιώργος Θεοτοκάς περιορίζεται να σημειώσει: **"Δεν ζήτησα να περιγράψω όλα όσα είδα, αλλά μόνο να τονίσω μερικά σημεία που μου κίνησαν ιδιαίτερα το ενδιαφέρον"**¹⁹.

Η διαφορετική αυτή προσέχηση καθορίζει το προσωπικό στοιχείο, η έκφραση του οποίου δίνει τελικά τη λογοτεχνική χροιά στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις, ικανοποιώντας έτσι και ένα από τα βασικά αιτήματα του Ρομαντισμού, των προβολή του εγώ. **"Το τοπίο είναι ο άνθρωπος που το βλέπει"**²⁰ δηλώνει απερίφραστα ο Ηλίας Βενέζης. Πρόκειται για έναν αποφασιστικό αφορισμό, καθώς αίρει κάθε αμφισβήτηση ως προς την πεμπτούσια της λογοτεχνικής ταξιδιογραφίας, αλλά, παράλληλα, εχειρεί κάποιο σκεπτικισμό, ως προς την τελική λειτουργία της πεμπτούσιας αυτής.

Διατυπώνει δηλαδή πρόβλημα υπολοχίσιμο για την ταξιδιογραφία, το οποίο απασχόλησε όλους τους συνειδητούς συγγραφείς: η υποκειμενικότητα ή η αντικειμενικότητα στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις. Η πρώτη μπορεί να αποβεί σε βάρος του λογοτεχνικού χαρακτήρα του κειμένου, η δεύτερη σε βάρος της εκχυρότητας και της αξιοπιστίας του.

Από τη μια πλευρά έχουμε την υποκειμενικότητα, όπως την εκφράζει ο Ουράνης στις **"πέρα πολύ προσωπικές"**²¹ εντυπώσεις του (**"Γράφω υποκειμενικά και όχι αντικειμενικά"**²² διακήρυξε εξ άλλου) με την εντονότατη λογοτεχνική χροιά' κι από την άλλη τον Καζαντζάκη που σημειώνει: **"Λέω την αλήθεια όπως την είδαν τα μάτια μου"**²³ και τον πιο ακραίο Θεοτοκά, που υποστηρίζει: **"Δεν υπάρχει λόγος να σημειώσω εδώ τίποτα σχετικό με τον εαυτό μου και με τα ατομικά προβλήματά μου, που, βέβαια, δεν παρουσιάζουν αντικειμενικό ενδιαφέρον"**²⁴. Ο δεύτερος μιλά ξεκάθαρα για αντικειμενικό ενδιαφέρον, που βρίσκεται έξω από το υποκείμενό του, ενώ στον ισχυρισμό του πρώτου μπορούμε να δώσουμε διπλή ερμηνεία: η αλήθεια, όπως τη βλέπουν τα μάτια του ενέχει βέβαια την

αντικειμενικότητα ως προαίρεση, αν μη τι άλλο, δεν παύει όμως να είναι η αλήθεια όπως τη βλέπουν τα δικά του και όχι άλλα μάτια (πράγματα που βέβαια ισχύει πάντοτε και για όλους). Ως προς το λογοτεχνικό χαρακτήρα τώρα, σαφώς ο στοχαστικότερος Καζαντζάκης υστερεί το λυρικότατου Ουράνη, ενώ στις σελίδες του θεοτοκά δύσκολα μπορεί κανείς να μιλήσει για λογοτεχνική χροιά. Ο Στρατής Μυριβήλης πιστεύει πως: **"οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις, όσες φορές είναι ειδικρυνείς, δεν περιγράφουν αντικειμενικά τα πράγματα που είδαμε [αλλά] μονάχα τον εαυτό μου, και τη στάση του αντίκρου στα πράγματα που είδαμε"** και αναρωτιέται: **"τώρα είναι προς όφελος του αναγνώστη αυτό; Η μήπως εις βάρος του; Πιστεύω πως είναι προς όφελός του"**²⁵. Τη χρυσή τομή έρχεται να δώσει τελικά ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος στην παρακάτω εύστοχη παρατήρησή του: **"καθώς στην προσωπογραφία επιτρέπει ο Θεατής να διατηρήσει όλη την ιδιοτυπία του ύφους του ο ζωγράφος και όλη την ποικιλία των αυτοσχεδιασμών του, χωρίς ν' αποστήσει ολοκληρωτικά και στην αντικειμενική υπόσταση του "προσώπου", έτσι και στην ταξιδιωτική εντύπωση, διαμέσου όλης της δημιουργικής ασυδοσίας, μας ενδιαφέρει και ο τόπος σαν τόπος, δηλαδή σαν ένα δεδομένο, που βρίσκεται έξω από το συγγραφέα. Ο προσωπογράφος πρέπει να κατέχει την εντιμότητα που επιβάλλει την κάποια διάσωση του "προσώπου" ο ταξιδιώτης επιφορτίζεται με μια ανάλογη εντιμότητα: δεν είναι σωστό, αν η Ισπανία είναι το θέμα του, να μπορείς τις ίδιες σελίδες να τις νοήσεις και στον Καναδά. Η ταξιδιωτική εντύπωση δίνει τον άνθρωπο διαμέσου του τόπου και τον τόπο διαμέσου του ανθρώπου. Όσοι κατορθώνουν να ισοζυγιάσουν τη διπλή τούτη απαίτηση είναι οι πιο ευτυχισμένοι"**²⁶.

Απέναντι λοιπόν στο συγγραφέα βρίσκεται το συγκεκριμένο αντικείμενο, ο τόπος, φραχμός στη δημιουργική ασυδοσία, δηλαδή στην άκρατη

υποκειμενικότητα και σταθερό σημείο- πρόκληση για την άσκηση της αντικειμενικότητας. Ο άνθρωπος διαμέσου του τόπου και ο τόπος διαμέσου του ανθρώπου: από τη μια βλέπουμε τους συχγραφείς μας να διαφοροποιούνται από τόπο σε τόπο, από την άλλη όμως βλέπουμε ένα συγκεκριμένο τόπο να έχει την ίδια απήχηση και να προκαλεί τις ίδιες αισθητικές, ψυχικές και πνευματικές αντιδράσεις στην πλειοψηφία ή στο σύνολο ακόμη των λογοτεχνών, που τους επισκέπτονται μαζί, μη μπορώντας να αντισταθούν στη μαγεία τους. Μπορούμε έτσι να μιλήσουμε για μέρη που σταθερά κίνησαν το ενδιαφέρον και τράβηξαν την προσοχή, για τόπους, που αποτέλεσαν το αντικείμενο περιήγησης και συχγραφής τόσων ταξιδιωτικών σελίδων, ώστε να κατακτήσουν "κοινοί τόποι". Η Ιταλία, για να διαλέξουμε ανάμεσα σε άλλα, είχε πολλά να πει σε όλους τους λογοτέχνες μας, που την επισκέφθηκαν' οι Φλωρεντίες για παράδειγμα, των Ουράνη, Παπαντωνίου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Βενέζη μοιάζουν μεταξύ τους σαν μια σταχόνα νερού²⁷. Είναι φυσικό: τα πραγματικά αξιοθέατα παραμένουν αξιοθέατα για όλους, προσέχονται και αναφέρονται από όλους. Θα συναντήσουμε έτσι, σε άλλους λιγότερο, σε άλλους περισσότερο, όλα εκείνα τα στοιχεία, που ονομάσαμε "συνταγή" της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, εξετάζοντας το έργο του Παναγιωτόπουλου. Υπάρχει η περιγραφή, άλλοτε πλούσια και υποβλητική, όπως στον Ουράνη, άλλοτε σπαρταριστά ζωντανή και νευρώδης, όπως στον Καζαντζάκη, αρρενωπά στιβαρή, όπως στον Κόντοχλου, ανάλαφρη και δροσερή όπως στον Καραντώνη, λιυρικά ακριβής, όπως στον Βενέζη, βαθιά και προβληματισμένη, όπως στον Παναγιωτόπουλο, ουδέτερη, όπως στο Θεοτοκά.

Υπάρχει η ιστορική διαδρομή, δοσμένη από τον Κόντοχλου με τη χοητεία φοβέρας κουρσάρικου μύθου, με την αφήγηση παθιασμένων ρομαντικών από τον Ουράνη (που πάντως δεν πολυενδιαφέρεται για ηρωισμούς εκτός κι αν τα κίνητρά τους εμπνέονται από τον έρωτα, όπως π.χ. συμβαίνει με την Κύπρο, οι αχώνες της οποίας τον αφήνουν σχεδόν αδιάφορο, για να σταθεί στο καθαρά

ερωτικό στοιχείο του νησιού), από τον ρεαλιστή Καζαντζάκη με την αναζήτηση και ερμηνεία αιτίων και με την ανάλυση γεγονότων, από τον Παναγιωτόπουλο με την παραστατική ανάπλαση των συμβάντων, από το Μυριβήλη με την ήσυχη εξιστόρηση, που ρέει αβίαστα. Υπάρχει η τεχνοκριτική, περιστασιακή του Βενέζη, συγκινητικά κατατοπιστική μέσα στην φαινομενική αφέλειά της του Κόντογλου, επιστημονικοφανής και κάπως ψυχρή του αισθητικού Παπαντωνίου (που ακόμα και τις γυναίκες τις εξετάζει θεωρητικά, προσέχοντας και αναλύοντας τον τρόπο που είναι "αρχιτεκτονημένες"), αισθαντικότητα και χωρίς επιστημονισμό του Ουράνη (όπως αυτή για τον Γκρέκο, στην *Ιαπωνία*), σφαιρική και αποδεικτική ευρύτερης αισθητικής καλλιέργειας του Θεοτοκά, ολοζώντανη και σαφέστατη του Καζαντζάκη (όπως αυτή για τη γαπωνέζικη τέχνη στην *Ιαπωνία-Κίνα*). Υπάρχουν ακόμη οι λοχής πληροφορίες, σχετικές με ήσσονα αξιοθέατα και λησμονημένες ιστορίες, με την πνευματική παράδοση και την πολιτιστική παρουσία ενός τόπου, με τους ανθρώπους, που ανέδειξε και τον ανέδειξαν, με την ανθρωπογεωγραφία των κατοίκων του, με την σύγχρονη οικονομικοκοινωνική εικόνα του, που σε άλλους, όπως ο Ουράνης, σπανίζουν, σ' άλλους, όπως ο Παναγιωτόπουλος, συνυπάρχουν ισόρροπα προς τα άλλα στοιχεία, σε άλλους (και είναι αυτοί οι λιχότερο ικανοί ταξιδιογράφοι μας) βρίθουν, υπερκαλύπτοντας τα υπόλοιπα. Όλα τα παραπάνω περνούν μέσα από το φίλτρο της διάθεσης κάθε συγγραφέα, αποχτώντας έτσι την ιδιαίτερη εκείνη χροιά, που δίνει το μέτρο του προσωπικού ύφους του· το τελευταίο εντείνεται και διαφαίνεται ακόμη περισσότερο με την εξωτερίκευση και απόδοση των προεκτάσεων (όχι άσχετων από την αποπροσανατολισμένη, απελπισμένη εποχή του, που τους δημιούργησε τα κίνητρα να ταξιδέψουν), που παίρνουν μέσα στους λοχοτέχνες μας οι εντυπώσεις και οι εμπειρίες.

Η εξέταση και η φιλοσοφική διάθεση, μέσα στην οποία κινείται ο Ι.Μ.Π. στο *Σκαρβαίο τον Ιερό*, φέρνουν στην επιφάνεια συναισθήματα και σκέψεις, με διέξοδο στις γνωστές πια και προσφιλείς του αναζητήσεις, τις σχετικές με τη

ζωή και το θάνατο, ενώ η κατάνυξη του καταλήγει στις γραμμές τις αφιερωμένες στη σχεδόν αποπνευματωμένη Πάτμο του. Η λυρική ρέμβη, που κυριεύει τον Ουράνη στην Ιταλία, δίνει τη θέση της στη μελαγχολική διάθεση, που βρίσκει τη κορύφωσή της στον "Πύργο της Βασιλίσσης" (από τα *Ταξίδια στην Ελλάδα*) μετουσιώνεται σε ερωτική στην *Ισπανία* του, όπου φτάνει στο σημείο να αποτείνεται, σε δεύτερο πρόσωπο, στην Ανδαλουσία, με λόγια που θα απεύθυνε σε μια ερωμένη' λίγες είναι οι προεκτάσεις στον Ουράνη (και μάλιστα αμφισβητήσιμης ποιότητας, σε σχέση με τον Ι.Μ.Π)' και μόνο η έκφραση της διάθεσής του όμως αρκεί για να αποκαλύψει ακόμα και τις λεπτότερες διεργασίες που συντελούνται μέσα του και που ο συγγραφέας θα αποτύχανε να αποδώσει, αν επιχειρούσε να τις καταγράψει, καθώς αφήνεται να αισθανθεί και όχι να ψάξει και να αναλύσει. Η νοσταλγία, που κυριεύει τον Κόντοχλου, χωρίς ωστόσο και να κινεί συναισθήματα συμπόνιας, βρίσκεται συγκαλυμμένη μέσα στις περιγραφές των "περασμένων μεγαλείων" και σε κάποιες επακόλουθες σκέψεις για την ανθρώπινη ματαιότητα, για να αφεθεί μια μόνο φορά, στο Μυστρά, ελεύθερη να ξεσπάσει, στο συγκλονιστικό εκείνο αρσενικό θρήνο για τους δικούς του και για τις χαμένες πατρίδες, τον συνοδευμένο από νεκρώσιμα τροπάρια²⁸. Η ταραχμένη εποχή μας και ο κόσμος, που βρίσκεται σε αναβρασμό, βρίσκουν την προέκτασή τους στον εσωτερικό βασανισμό του Καζαντζάκη, στην αδιάκοπη πάλη με τον εαυτό του, για να εκτονωθούν μέσα στις ανήσυχες πύρινες εξομολογητικές σελίδες, που θα συναντήσουμε σε όλα σχεδόν τα βιβλία του ή να διοχετευτούν στην προσπάθειά του να κατανοήσει και να εξηγήσει τα όσα διαδραματίζονται μέσα του.

Όλοι πάντως, άσχετα από την ένταση των ψυχικών κραδασμών τους (που σε αρκετούς, όπως οι Θεοτοκάς, Βενέζης, Μυριβήλης, ή είναι μηδαμινή ή δεν αφήνεται να διαφανεί) αναζητούν το πνεύμα του τόπου που επισκέπτονται -ο καθένας με τον τρόπο του. "Δεν έχω διάθεση εδώ να περιγράψω τίποτα [...].

Όλα αυτά έχουν γραφεί τόσο πολύ [...]. Κάτι προσπαθώ όμως να καταλάβω στην περιπλάνησή μου, μίαν ουσία, ένα πυρήνα, που τον αισθάνομαι, τον βλέπω στο κέντρο όλης αυτής της φαντασμαγορίας²⁹, γράφει ενδεικτικά και αντιπροσωπευτικά και για τους υπόλοιπους, ο Γ. Θεοτοκάς.

Αλλά το πνεύμα του τόπου δε χαρίζεται. Απαιτεί ευαισθησία και δεκτικότητα, η ενδεχομένη έλλειψη των οποίων καθιστά την ουσιαστική κατανόηση και επικοινωνία μαζί του άπιαστη υπόθεση. Είναι γεγονός ότι πολλοί λίχοι τόποι "ξέφυχαν" από τους ταξιδιογράφους μας' οι Παναγιωτόπουλος, Καζαντζάκης και Ουράνης κατ' αρχήν, είχαν στο έπακρο ανεπτυγμένη την ικανότητα να μπαίνουν άκοπα στη βαθύτερη ουσία ενός μέρους, για να ακολουθήσουν, με κάποια ίσως προσπάθεια, όλοι οι άλλοι.

Αν όμως η σύλληψη του πνεύματος του τόπου, παρουσιάζει ενδεχόμενες δυσκολίες, η γραπτή απόδοσή του παρουσιάζει πολλαπλότητες, καθώς εδώ θα πετύχει ή δεν θα πετύχει κανείς να συλλάβει την ιδιαιτερότητα ενός μέρους, ώστε "αν η Ισπανία είναι το θέμα [του ταξιδιογράφου] να [μη] μπορείς τις ίδιες σελίδες να τις νοήσεις και στον Καναδά". Κι εδώ ακριβώς μπορούμε να διαπιστώσουμε, πέρα από τη λογοτεχνική χροιά, το μέτρο των δυνατοτήτων των ταξιδιωτικών μας συγγραφέων: όλοι αποδύονται έτσι στον αγώνα για την απόδοση και, κατά το δυνατό άρτια, μετάδοση στον αναγνώστη του νοήματος ενός συγκεκριμένου τόπου. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί παρενθετικά, ότι υπάρχει - μέτρο κι αυτό των δυνατοτήτων τους' κάποια ιεράρχηση στην επιλογή των προς κάλυψη τόπων, καθώς δεν τολμούν, δεν αναλαμβάνουν όλοι να ασχοληθούν με θέματα, που μπορεί, απαιτώντας κάποιες ιδιαίτερες ικανότητες, να αποτελέσουν παχίδες -π.χ. η απόδοση της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, που πρέπει να ισορροπήσει ανάμεσα στο νηφάλιο πατριωτισμό, στην ιστορική συνείδηση, την άρτια αισθητική προσέγγιση και στη συγκρατημένη κατάνυξη και συγκίνηση, για να μη καταντήσει ένα σωβινιστικό, διδακτικό και γλυκερό κείμενο-, αλλά

περιορίζονται -όπως ο Καραντώνης- σε θέματα, αν όχι πιο εύκολα, σίγουρα όμως πιο ανώδυνα. Χρησιμοποιούν τη μέθοδο της εμπάθουσας στην ουσία του τόπου, που βρίσκει την έκφρασή της σε δοκιμιακές σελίδες, προσαρμοσμένες στην προσωπικότητα (αλλά και τη διεισδυτικότητα) κάθε συγγραφέα. Στις πιο ευτυχημένες περιπτώσεις έχουμε την απόδοση, πάνω και από το πνεύμα, της ατμόσφαιρας του τόπου, μέσα σε ένα κλίμα υποβολής. Παράδειγμα ο Ουράνης (που μάλιστα το κατορθώνει χωρίς ιδιαίτερες εμπειρίες, με μόνη τη δύναμη της υπερευαισθητοποιημένης και αφυπνισμένης αισθητικής του) ο οποίος λέγοντας -αναφερόμενος στην Καστίλια- **"Θυμάμαι έντονα την πρώτη επαφή της ψυχής μου με την ψυχή της"**³⁰, δείχνει, ως ποιο σημείο μπορεί να φτάσει η κατάκτηση ενός τόπου. Αλλά παραδείγματα, ο Κόντοχλου με τον πολεμικό απόηχο των κάστρων, ο Καζαντζάκης με τον ορυμαχδό της Ρωσίας και της Κίνας, ο Παναγιωτόπουλος με την ακινησία της Αιγύπτου. Σε άλλες περιπτώσεις, όχι εξαιρετικές, αλλά αναντίρρητα αποδεκτές, ως προς το βαθμό επιτυχίας του στόχου τους, έχουμε επαρκή απόδοση του πνεύματος, χωρίς να φτάνουμε στη μετάδοση της ατμόσφαιρας, με την παραστατικότητα που δε φτάνει στην υποβολή (όπως συμβαίνει με τους Θεοτοκά, Μυριβήλη, Παράσχο, Θεμ. Αθανασιάδη), ενώ, στις χειρότερες περιπτώσεις, θα συναντήσουμε μια απλή φωτογραφική απεικόνιση, συχνά θελκτική, χωρίς όμως εκείνο το πλησίασμα, που θα οδηγούσε στη καρδιά του τόπου (παραδείγματα οι "ήσσονες" ταξιδιογράφοι Χ. Ζαλοκώστας, Γ. Αννίνος, Μ. Ράλλη, Αγγ. Λόξας).

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ένας συγκεκριμένος τόπος μπορεί να έχει κοινή απήχηση σε όλους τους ταξιδιογράφους (φέραμε ενδεικτικά το παράδειγμα της Ιταλίας). Το ίδιο συμβαίνει και με την Ελλάδα, απέναντι στην οποία είναι όλοι ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένοι. Αν μπορούμε να ονομάσουμε απλά ταξίδια - περιηγήσεις τα ταξίδια στο εξωτερικό, η περιήγηση στην Ελλάδα είναι για όλους ταξίδι-προσκύνημα (κατά την έκφραση του Καζαντζάκη στην *Αναφορά*

στον Γκρέκο). Συμφωνούν έτσι όλοι, ότι πρέπει να υπάρχει ένας ιδιαίτερος τρόπος για να δει κανείς την Ελλάδα κι αυτό τον τρόπο τον ορίζει άρτια (όσο και επιχραμματικά) ο Ουράνης: **"[...] το ταξίδι της Ελλάδας παίρνει τη σημασία που έχει, για όποιον πιστεύει βαθιά και αγνά, η μετάβαση στους Αγίους Τόπους. Δεν είναι ένα ταξίδι: είναι Το Ταξίδι που πρέπει να κάνει κανείς. Το Ταξίδι που είναι σαν ένα αποκορύφωμα ή σαν συμπλήρωμα -τόσο φυσικό, όσο και απαραίτητο"**³¹. Και εξηγεί: **"είναι φυσικό. Η συγκίνηση του ταξιδιού προς την Ελλάδα είναι άλλης ποιότητας, πιο σοβαρή, πιο στοχαστική. Ηιώςει κανείς κι αυτήν ένα θαυμασμό γεμάτο σεβασμό"**³². Συμφωνώντας ο Μυριβήλης, βρίσκει ακόμα απαράδεκτους τους Έλληνες **"που δεν ξέρουν την Ελλάδα και κοκκορεύονται να μάθουν τη γέφυρα του Μπρούκλιν, τη λίμνη της Γενεύης και το νησί του Κάπρι"**³³. Δεν υπάρχει λοιπόν σχεδόν κανείς (και απολύτως κανείς από τους συνειδητούς και συστηματικούς ταξιδιογράφους μας), που να έχει γράψει σελίδες για το εξωτερικό, χωρίς να έχει πρώτα γράψει για την πατρίδα του, ενώ συμβαίνει το αντίθετο (επόμενο άλλωστε και για πρακτικούς λόγους, μια και το ταξίδι στην Ελλάδα ήταν ευκολότερα εφικτό από πλευράς χρόνου, χρήματος και διακίνησης). Όλοι "ορχώνουν" τον ελληνικό χώρο αναζητώντας αυτό το ιδιαίτερο νόημα, που κατακτά το πνεύμα επιβάλλοντας τον γεμάτο σεβασμό θαυμασμό. Κι επειδή τα γεωγραφικά στίγματα, όπου το νόημα αυτό βρίσκει πληρέστερα την έκφρασή του, είναι, λίγχο-πολύ, συγκεκριμένα, έχουν γραφτεί τόσα -και τόσο παρεμφερή- κι αυτά, που επίσης έχουν καταστήσει κοινοί τόποι, με το πρόσθετο μάλιστα μειονέκτημα του διδακτισμού, η παχίδα του οποίου ελλοχεύει, για να μη μπορέσουν, στην πλειοψηφία τους, να της ξεφύγουν οι συγγραφείς μας, καθώς ακολουθούνται από τις αναπόφευκτες σκέψεις, που περιγράφει χαρακτηριστικά ο Καζαντζάκης: **"Όταν ένας Έλληνας ταξιδεύει στην Ελλάδα, το ταξίδι του [...] μοιραία μετατρέπεται σε επίπονη αναζήτηση του χρέους. Πώς να γίνουμε και μεις άξιοι των**

προχόνων, πώς να τη συνεχίσουμε, χωρίς να τη ντροπιάσουμε, την παράδοση της ράτσας μας; μια αυστηρή, ασίχαστη ευθύνη βαραίνει τους ώμους σου, βαραίνει τους ώμους όλων των ζωντανών Ελλήνων [...]. Ένα ελληνικό τοπίο δε δίνει σε μας τους Έλληνες μια αφιλόκερδη ανατριχίλα ωραιότητας' έχει ένα όνομα το τοπίο -το λένε Μαραθώνα, Σαλαμίνα, Ολυμπία, Θερμοπύλες, Μυστρά- συνδέεται με μια ανάμνηση, εδώ ντροπιαστήκαμε, εκεί δοξαστήκαμε, και μονομιάς το τοπίο μετουσιώνεται σε πολυδάκρυτη, πολυπλόκητη ιστορία³⁴. Αναφέρουμε, χαρακτηριστικά την Αττική των Παναγιωτόπουλου, Ουράνη, *(Ταξίδια στην Ελλάδα)*, Φ.Μιχαλόπουλου *(Το Αττικό ύπαιθρο και τοπίο)*, Α.Καραντώνη *(Ελληνικοί Χώροι)*, Ν.Καζαντζάκη *(Αναφορά στον Γκρέκο)*, Χ. Ζαλοκώστα *(Γύρω απ' την Ελλάδα)* ή την Ολυμπία του Καζαντζάκη *(Ταξιδεύοντας)*, του Καραντώνη *(Ελληνικοί χώροι)*, του Παναγιωτόπουλου *(Ελληνικοί Ορίζοντες και Μορφές της Ελληνικής Γης)*, του Π.Καραβία *(Η διπλή μορφή)*, του Ουράνη *(Ταξίδια στην Ελλάδα)* ή το Άγιον Όρος των Ι.Μ.Π., Καζαντζάκη, Θεοτοκά, Ουράνη, Παπαντωνίου.

Πέρα όμως από την ιστορική και πολιτιστική σημασία της, η Ελλάδα δεν παύει να είναι η πατρίδα και μάλιστα μια πατρίδα πολύ όμορφη. Έτσι, εκτός από τον εντοπισμό και την -άλλοτε καλύτερη, άλλοτε όχι- απόδοση του βαθύτερου νοήματός της, θέλει αισθητικά τους ταξιδιογράφους μας, που έχουν να επιδείξουν θαυμάσιες περιγραφικές της Ελλάδας σελίδες. Ιδιαίτερα, όπως είπαμε, ευαίσθητοι στο ζήτημα της πατρίδας, την περιβάλλουν με εξαιρετική θέρμη -"το πρόσωπο της Ελλάδας είναι τόσο αχόρταστο σε ποικιλία και σε αποχρώσεις, εκφράσεις, και μας καλεί τόσο έντονα να το κατακτήσουμε με το νου και με τις αισθήσεις μας (βοηθημένες βέβαια από μια ελαφριά αγάπη, που ξέρουμε να πόσο είναι απαραίτητη για κάθε σωστή κατανόηση)" γράφει ο Μυριβήλης³⁵-, που

βρίσκει την κορύφωσή της στις περιπτώσεις της ιδιαίτερης πατρίδας τους' πραγματικά τα κείμενα τα αφιερωμένα από συγγραφείς μας στην ιδιαίτερή τους πατρίδα (όσο κι αν μπορεί να εχέιρουν κάποιες αμφιβολίες ως προς την τυπική ένταξή τους ή μη στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις, μια που δεν ασχολούνται με τη μετακίνηση και τη γνωριμία με έναν άγνωστο τόπο), διακρίνονται τόσο για την ως προς τα χαρακτηριστικά και την ατμόσφαιρα πληρότητα, αποτέλεσμα της βαθιάς γνώσης του τόπου, όσο και για τη συναισθηματική φόρτιση, που τα κάνει, πολλές φορές, συγκινητικά. Κανείς δεν έχραψε τόσο χαρακτηριστικές σελίδες για τη Μάνη όσο ο Γ.Φτέρης³⁶, ακριβώς γιατί η Μάνη υπήρξε ο τόπος του (όπως έχινε παλιότερα με τις σελίδες του Ξενοπούλου για τη Ζάκυνθο ή εκείνες του Καμπούρογλου για την Αθήνα). Το ίδιο συμβαίνει με την Ανδρο του Καραντώνη (*Ελληνικοί χώροι*) και με τη Λέσβο του Μυριβήλη -ιδιαίτερα μάλιστα στο θαυμάσιο κεφάλαιό του "Σε χαιρετώ, νύχτα θαλασσινή" (*Από την Ελλάδα*).

Όταν, μετά το ταξίδι της Ελλάδας, έρθουν τα ταξίδια στο εξωτερικό, η πατρίδα αποτελεί πάντα σημείο αναφοράς: δεν υπάρχει ούτε ένα ταξιδιωτικό βιβλίο (σχετικό με το εξωτερικό), που να μην περιέχει κάποια αναφορά στην Ελλάδα ("**να, λοιπόν, που η Ελλάδα είναι παντού! Να που είναι κοντά πάντα!**"³⁷), κάποια σύγκριση ή εντοπισμό αντίθεσης προς την Ελλάδα, το τοπίο και τον πολιτισμό της, σύγκριση συχνότατα ιδιαίτερα πετυχημένη, διαφωτιστική και καθοριστική για την πληρέστερη κατανόηση του ξένου μέρους. Όπως σχεδόν δεν υπάρχει βιβλίο, αφιερωμένο σε ξένες χώρες, που να μη φανερώνει, άλλοτε εντονότερη, άλλοτε συγκαλυμμένη, τη νοσταλγία για την πατρίδα και την επιθυμία της επιστροφής (μια από αυτές και του Παναγιωτόπουλου, στη σελίδα) να αποτελεί -κάπως υπερβολικά βέβαια- πρόφαση: "**Θα φύγω για να χαρώ την ηδονή του κυρισμού στην Ελλάδα**"³⁸.

Εκτός από το ταξίδι-προσκύνημα της Ελλάδας, υπάρχει και το ταξίδι-αυτοψία, σε χώρες όπως οι Η.Π.Α. η Κίνα του Μάο, η μετεπαναστατική Ρωσία και τα σοσιαλιστικά κράτη της Ανατολικής Ευρώπης, που δεν έχουν καμιά σχέση με τις περιηγήσεις σε άλλους χώρους του εξωτερικού (όπως η Ιταλία, η Ισπανία, η Αιχυπτος), όπου ο ψυχικός τόπος είναι ανεβασμένος και η συγκίνηση αναντίρρητη. Εδώ έχουμε να κάνουμε με τις ψυχρότερες σελίδες που έχει να επιδείξει η ταξιδιογραφία μας, φαινόμενο κοινό στο σύνολο σχεδόν των συγγραφέων, που επισκέφθηκαν τις παραπάνω χώρες, έτσι ώστε να επιβεβαιώνεται -από την αρνητική του πλευρά- ο προηγούμενος ισχυρισμός μας, ότι συγκεκριμένοι τόποι είχαν μέσα τους παράλληλη απήχηση. Στη συντριπτική πλειοψηφία τους οι σελίδες αυτές εντάχθηκαν στην ταξιδιωτική λογοτεχνία εκ παραδρομής ή λόγω του γεγονότος, ότι οι συγγραφείς τους υπήρξαν λογοτέχνες, ενώ δεν αποτελούν παρά λογοτεχνίζουσα -κι αυτή όχι πάντα- μορφή ταξιδιωτικού ρεπορτάζ, μια που οι λογοτέχνες συγγραφείς τους δε διέθεταν την οξυμένη ματιά ή το σπινθηροβόλο κριτικό πνεύμα των επαγγελματικών δημοσιογράφων.

Όσοι πηγαίνουν (πάντα ύστερα από επίσημη πρόσκληση στα πλαίσια πολιτιστικών ανταλλαγών, με εξαίρεση τον Καζαντζάκη) στην Κίνα, τη Ρωσία ή τις σοσιαλιστικές Ανατολικές Χώρες, είναι ψυχικά πιεσμένοι. Νιώθουν έξω από τον εαυτό τους και από το οικείο τους περιβάλλον κι αυτή η αμηχανία φαίνεται ξεκάθαρα στις σελίδες τους, που καταπιάνονται με θέματα όπως η θρησκεία, το θέατρο, η εκπαίδευση, η κατοικία, με αριθμούς και μελέτη ή, στην καλύτερη περίπτωση με κουραστικές και προορισμένες για ορισμένους μόνο αναχνώστες φιλολογικές συζητήσεις, που είχαν (στα πλαίσια του σκοπού του ταξιδιού τους) οι λογοτέχνες μας με συναδέλφους τους της χώρας που επισκέπτονταν. Η υπερβολική προσοχή τους μήπως θίξουν, μήπως προχωρήσουν σε πολιτικολογίες-παχίδες, τους αφαιρεί κάθε δημιουργική πρωτοβουλία, ακρωτηριάζοντας έτσι τα κείμενά τους. Χτυπητό είναι το παράδειγμα του

Παναγιωτόπουλου (*Ο κόσμος της Κίνας*), ενώ ανάλογα αντιδρούν οι Βενέζης (*Περιηγήσεις*), Θεοτοκάς (*Ταξίδια-Περσία, Ρουμανία, Σοβιετική Ένωση, Βουλγαρία*), όπως και ο Χάρης, που, πάντως, το βιβλίο του *Η Κίνα έξω από τα τείχη* είναι πολύ πιο ελεύθερο και λογοτεχνικό από τον *Κόσμο της Κίνας*, παρά το γεγονός ότι ο συγγραφέας του είναι μικρότερης "εμβέλειας" ταξιδιογράφος σε σχέση με τον Παναγιωτόπουλο. Συγκεκριμένες ανησυχίες τους κάνουν να δειλιάζουν' αν και όλοι παραδέχονται και συμφωνούν, πως, για να κατανοήσουν το πνεύμα της σοσιαλιστικής Ανατολής, πρέπει, πριν ξεκινήσουν, να αφήσουν πίσω τους το δυτικό άνθρωπο, αν και όλοι, (όπως τουλάχιστον με επιμέλεια αφήνουν να φανεί) είναι αφανάτιστοι, ακόμη κι αν πραγματικά κατανόησαν το πνεύμα, αποδείχτηκαν ανίκανοι ή εμποδίστηκαν να το αποδώσουν. Το τελευταίο φαίνεται και το πιθανότερο, παρότι ο Καζαντζάκης αποδίδει την αποτυχία της κατανόησης σε ουσιαστικούς μάλλον λόγους (δηλαδή στην προκατάληψη) πέρα από τις όποιες τυπικές δεσμεύσεις: **«καθένας πήγε στη Ρουσία κουβαλώντας από πριν, έτοιμο, το οικονομολογικό και κοινωνικό του σύστημα [...] Η το μυαλό ήταν φανατισμένο κι έβλεπε μονόπλευρα, δεξιά ή ζερβά, το μισό πρόσωπο της αλήθειας, ή η καρδιά ήταν τότε σαρκαστική κι ανίκανη τίποτα να δει χωρίς να το παραμορφώσει, τότε απλοϊκή και φλεχόμενη και χάνονταν σε λυρισμούς και αοριστολογίες»³⁹**. Ο ίδιος, έξω από λυρισμούς και αοριστολογίες, κατορθώνει να συλλάβει στο ακέραιο τον αναβρασμό της Ρωσίας και της Κίνας (και, κατά δεύτερο λόγο, τη φαινομενική χαλήνη της κοινωνικοπολιτικά αντίθετης Ιαπωνίας) και να τον αποδώσει κατά τρόπο μοναδικό' εκείνος πραγματικά ταξιδεύει καθαρός σαν άγραφη πλάκα (όσο κι αν οι συμπάθειές του τείνουν προς τα Ανατολικά κράτη), πράγμα που, άλλωστε, αποδεικνύεται από την αμερόληπτη στάση του απέναντι στη φασιστική Ιταλία και στον ίδιο το Μουσολίνι. Υπερτερεί έτσι εδώ- με την εξαίρεση του Καζαντζάκη -το ταξιδιωτικό ρεπορτάζ: *Η Ρωσία όπως την είδα* του δόκιμου

δημοσιογράφου Π. Παλαιολόγου είναι ένα βιβλίο, που, γραμμένο σε ολοζώντανη γλώσσα, επίσης σφύζει από ζωή. Ο συγγραφέας του κυριολεκτικά μοχθεί, για να τα προλάβει όλα και να τα παρουσιάσει καλογραμμένα και προσεχμένα, χωρίς την προχειρότητα, που η ανάγκη επικαιρότητας θα μπορούσε να δικαιολογήσει (ας ανοίξουμε εδώ μια παρένθεση, για να δούμε τι γράφει σχετικά ο Παλαιολόγος, υπεραμυνόμενος του επαχθέματός του, προλογίζοντας το βιβλίο του Γ. Συριώτη *Η Αμερική χωρίς φαντασία*⁴⁰: "Οι λόγιοι του τόπου έχουν τη συνήθεια, όταν μιλούν για κείμενα δημοσιογραφικά, να τα συνταυτίζουν με τη βιασύνη, την προχειρότητα και την κακογραψία. Θα τους είμαστε υπόχρεοι, αν μας έφερναν κείμενα από το δικό τους αρχείο, για να δέχαμε τότε ποιο είναι το περισσότερο 'δημοσιογραφικό' από τα δύο. Σ ένα μόνο μειονεκτεί του καλού δημοσιογράφου το έργο: ότι είναι καταδικασμένο από την τοποθέτηση και από την φύση του να εκπνεύσει, λίγες ώρες μετά τη γέννησή του' για να παραδεχτεί όμως στη συνέχεια ο Παλαιολόγος ότι, παίρνοντας οι δημοσιογραφικές εντυπώσεις το σχήμα βιβλίου, εξασφαλίζουν τη μακροβιότητα). Οξυδέρκεια, σπιρτάδα, παντού προδίνεται η διεισδυτική ματιά του έμπειρου δημοσιογράφου, που εντοπίζει, συνδέει, εξηχεί, κάνει χιούμορ, σε σημείο, που, παρά την όποια εχρήγοσή τους, τα αντίστοιχα κείμενα, τα γραμμένα από λογοτέχνες, να παρουσιάζονται νωθρά και ναρκωμένα.

Αν οι Έλληνες ταξιδιογράφοι κουβαλούν μέσα τους το δυτικό άνθρωπο, όταν είναι στραμμένοι προς την Ανατολή, γίνονται αυτόματα υποανάπτυκτοι ανατολίτες, όταν στραφούν στην πέρα από τον Αντλαντικό Δύση, κουβαλώντας μαζί τους, σε απειριστικό βαθμό, τον επαρχιώτη: στέκονται με το στόμα ανοικτό μπροστά στους ουρανοξύστες και τα πολυόροφα καταστήματα, θαυμάζουν τα μεγάλα αυτοκίνητα, μαγεύονται από τα φώτα και τονίζουν το γεγονός, ότι κανείς δεν κλέβει τα καρότσια των SUPER MARKETS. Ο "γενναίος νέος κόσμος" τους εντυπωσιάζει, σε βαθμό που να εμφανίζονται απολογητικοί για την Ελλάδα,

όπως συμβαίνει με τον αλλοτριωμένο στο *θυμάμαι την Αμερική* Α.Καραντώνη, που ανάμεσα σε πολλά άλλα, αποδίδει το "Παν μέτρον άριστον" και το "Μηδέν άχαν" στην ελληνική ανέχεια⁴¹, υποστηρίζει, ότι, αν γεννιόταν νέος Πυθαγόρας, σίγουρα θάπρεπε να είναι Αμερικανός⁴², για να καταλήξει σε ασυνήθιστες για τη γραφή του φράσεις κακού χούστου, όπως **"μέσα είναι η κυρία του"**⁴³. Όπως συμβαίνει με το Σπύρο Μελά, που, όταν τελειώσει την αφέλη, στην προσπάθειά της να φανεί κοσμοπολίτικη και πάντως για άλλου είδους αναχνώσματα, περιγραφή του πλου προς την Αμερική (με τα αρζαντέ χοβάκια και τις προσκλήσεις για Κοκτέιλ) μας ξεναχεί, το ίδιο θαμπωμένος στο Νέο Κόσμο, χοητευμένος από την ηθοποιό Φύλλης Λαβ, εντυπωσιασμένος που **"ένα σκαθάρι για βραστό μια οκά και κάτι, θα το πληρώσετε ξελεπιασμένο, ξεκοιλιασμένο [!] καθαρισμένο 90 σεντς"**⁴⁴ και μεταγράφοντας με φαιδρότητα κατά λέξη εκφράσεις Αμερικανών ερωτευμένων, όπως tell me honey ("Άλεγε μου, μέλι μου") ή tell me sweetheart ("πες μου, γλυκειά καρδιά!")⁴⁵.

Και πάλι εδώ έρχεται το καθαρό ρεπορτάζ, για να αντικαταστήσει το μύθο, που αντίκρυσαν τα θαμπωμένα μάτια των λογοτεχνών μας με μια πιο προσχειωμένη πραγματικότητα. Οι δημοσιογράφοι Μ. Συναδινός στο *Πώς είδα την Αμερική* και περισσότερο ο Γ.Συριώτης στην *Αμερική χωρίς φαντασία* (επίτηδες διαλεχμένος ο τίτλος, για να τονίσει την απομυθοποίηση) δίνουν μια διαφορετική εικόνα από εκείνη των Καραντώνη-Μελά. Μόνο ο εν μέρει ψυχραιμότερος Βενέζης, ιδίως όμως ο φύσει ψυχραιμος και μεθοδικός θεοτοκάς αντιμετώπισαν το αμερικανικό θαύμα λιγότερο με την άκριτη ματιά του επαρχιώτη και περισσότερο με κείνη του σκεπτικιστή και ενώ ο Βενέζης περιορίζεται να εκφράσει σε κάποιο σημείο την καχυποψία του (η φράση του **"κάτι θέλει να φαντάξει εδώ"**⁴⁶ σίγουρα πηγαίνει πιο πέρα από τη φωτοπλημμύρα, στην οποία αναφέρεται) ο θεοτοκάς, με το *Δοκίμιο για την Αμερική* (που πάντως απέχει από το ύφος ενός λογοτεχνικού ταξιδιωτικού

βιβλίου) επιδιώκει με την βοήθεια μιας βαθιάς, καίριας τομής (η οποία έγινε κατορθωτή χάρη στο σχετικά μεγάλο διάστημα παρομονής του στις Η.Π.Α.) μια προσέγγιση ουσιαστικότερη από εκείνη που πετυχαίνουν οι ουρανοξύστες ή οι καταρράκτες του Νιαγάρα: **"Υστερα από ένα ταξίδι, που βάσταξε περίπου μισό χρόνο, προσπάθησα να ξεκαθαρίσω, να συγκεντρώσω, να συγκεντρώσω, να βαθύνω, όσο είμουν ικανός και κάπως να συνθέσω τις λογής εντυπώσεις που μου γέννησε ο τόπος αυτός. Είταν ταξίδι μελέτης κι η εργασία μου πήρε τελικά τη μορφή δοκιμίου"**⁴⁷, γράφει και, αντιδιαστέλλοντας από τον "Ήλιο του μεσονυκτίου" ή την Ισπανία (έχοντας άραγε στον νου του σελίδες σαν του *Sol y Sombra*;) όπου πηγαίνει κανείς για αισθητικές συγκινήσεις, αντιδιαστέλλοντας ακόμη και από τη σαχίνη που προκαλούν τα Κάνυον, το Κολοράντο κλπ. (έχοντας άραγε στο νου του σελίδες σαν αυτές του Μελά;), νοεί την επικοινωνία με την Αμερική σα πράξη αναγκαστικά υπεύθυνη ηθικά, πολιτικά, κοινωνικά, πρακτικά, που πρέπει να πηγάζει από την αντιμετώπιση των Η.Π.Α. ως του μέλλοντος της ανθρωπότητας. Έτσι στο έργο του ασχολείται με το πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό παρελθόν και παρόν των Η.Π.Α. με την ιστορία της δημιουργίας και της σύστασης του Αμερικανικού έθνους, με τον αμερικανικό τρόπο ζωής και σκέψης - περίπου όπως το επιχειρεί ο Ι.Μ.Π. στον *Κόσμο της Κίνας* - με τη σύγκριση ακόμα της υπεραντλαντικής Δύσης προς την Ανατολή, που επίσης θυμίζει Παναγιωτόπουλο στο "Πνεύμα του Νότου" ή στις πρώτες σελίδες της *Ευρώπης*.

Ο Ηλίας Βενέζης είναι που αντιμετωπίζει τελικά άθελά του το λόγο που απέτυχαν, στη λογοτεχνική απόδοση της Αμερικής, άλλοι συνάδελφοί του: **"Η νέα πόλη** [γράφει, μιλώντας για τη Νέα Ορλεάνη] **όπως κάθε τι το νέο, δε συκινεί"**⁴⁸. Κι ακόμη: **"Η χώρα του Νέου Κόσμου άρχισε να δημιουργεί παρελθόν. Να το έχει ανάγκη. Να έχει ανάγκη κι από λίγη σκουριά και από λίγη σκόνη. Καθώς όλοι μας"**⁴⁹.

Ακριβώς αυτή η σκόνη, αυτή η σκουριά είναι που γέννησε το *Σκαραβαίο*

τον *Ιερό* ή το *Sol y Sombra*⁵⁰. Ο Παναγιωτόπουλος είχε διακηρύξει, ότι δεν είχε την παραμικρή επιθυμία να επισκεφθεί και να περιγράψει την Αμερική, ενώ ο Ουράνης, ακόμη κι αν δεν είχε υπάρξει τόσο φανατικός λάτρης του παρελθόντος, ουδέποτε θα έχραφε -όπως και δεν έχραψε- στιδήποτε για τις Ηνωμένες Πολιτείες, απλούστατα γιατί δε θα εύρισκε τίποτα να χράψει: τα επιτεύγματα του τεχνικού πολιτισμού δεν αποπνέουν ιδιαίτερο θυρισμό, ούτε μπορούν να εμπνεύσουν γνήσια λογοτεχνικές σελίδες. Έτσι, με κάποιες εξαιρέσεις, όπως αυτές του Καζαντζάκη και του Παναγιωτόπουλου στο *Η Αφρική αφυπνίζεται*, οι ταξιδιογράφοι μας αποδείχτηκαν αδύναμοι να αποδώσουν με επιτυχία το πνεύμα "αντιλογοτεχνικών" τόπων, όπως η Αμερική και οι μετεπαναστατικές Ρωσία και Κίνα (η αναμφισβήτητη παράδοση και το λογοτεχνικό ενδιαφέρον των οποίων πνίγηκαν κι εξαφανίστηκαν κάτω από τη σκιά της πολιτικής και κοινωνικής ιδιομορφίας τους, που τόσο αρνητικά βάρυνε του λογοτέχνης μας). Τα συγκεκριμένα ταξίδια έπαψαν να αποτελούν προσωπική τους υπόθεση. Προσπαθούν να προσαρμοστούν στα καινούργια δεδομένα, που, εύστοχα, ορίζει ο Παλαιολόγος: **Είναι όμως αυτό η πόλη; Είναι τα αρχιτεκτονήματα, τα παλάτια, τα ιστορικά μνημεία, τα μουσεία, οι ναοί της; αλλού πρέπει να ψάξεις για να τη βρεις. Δεν μπαίνεις στο νόημα της Αθήνας ανεβαίνοντας στην Ακρόπολη. Στο νόημα θα μπης όταν, αργοκίνητος διαβάτης, περιπλανηθής στο πεζοδρόμιο, σταματήσεις στη βιτρίνα, καθήσης στις χειτονιές, προσμιχθής με το ανώνυμο πλήθος και χίνης ένα μαζί του**⁵¹.

Η αντίληψη αυτή τους αφηνιάζει (εκείνοι θα αναζητούσαν -όπως και αναζήτησαν- στην Ακρόπολη το πνεύμα της Αθήνας) κι έτσι φτάνουν στην άλλη άκρη: περιορίζονται σε επιφανειακές παρατηρήσεις, χωρίς εμπάθυση και χωρίς ίχνος προσωπικού στοιχείου, ενώ στις περιπτώσεις που στέκονται με θαυμασμό μπροστά σε τεχνικά επιτεύγματα (που, αρχά ή χρήγορα γίνονται γνωστά και

στην Ελλάδα) καταδικάζουν τα κείμενά τους σε μια προσωρινότητα μεγαλύτερη κι από αυτή του ταξιδιωτικού ρεπορτάζ: Δε μπορεί να μη χαμογελάσει κανείς σήμερα (κι είναι μόλις 20-30 χρόνια αργότερα) διαβάζοντας λεπτομερή περιγραφή της διαδικασίας που σου δίνει καφέ ή πορτοκαλάδα από το αυτόματο μηχάνημα του πεζοδρομίου.

Θα ήταν άδικο, αν παραλείπαμε κι άλλον ένα λόγο αυτής της αδεξιότητας, που οδήγησε στην αποτυχία: όλα τα μακρινά ταξίδια τους (και η Ρωσία, η Κίνα και η Αμερική είναι κατ'εξοχήν μακρινά ταξίδια) τα πραγματοποιήσαν οι Έλληνες ταξιδιογράφοι, όπως είπαμε, ύστερα από προσκλήσεις, με τα έξοδά τους καλυμμένα (όλοι, χωρίς εξαίρεση αναφέρονται στην τιμή που τους έδινε)' είναι αμφίβολο, αν τα ίδια ταξίδια θα μπορούσαν να τα πραγματοποιήσουν -οι περισσότεροι- κατ'ιδίαν. Ετσι, μπορεί να έχουν τη μοναδική ευκαιρία να γνωρίσουν περίπου μυθικές χώρες, ο χρόνος τους όμως είναι περιορισμένος και γίνεται ακόμη πιο λίγος, όταν αφαιρεθούν οι ώρες που έπρεπε να διαθέσουν για τις υποχρεώσεις τους (συνέδρια, συναντήσεις, συνεστιάσεις)' δεν μπορούν έτσι να γίνουν αρχοκίνητοι διαβάτες' αντίθετα σπεύδουν, με αποτέλεσμα να συμπιέσουν πληθώρα εντυπώσεων, που, μένοντας αναφομοίωτες, δε μπόρεσαν να αποδοθούν σωστά. "Από ό,τι πρόφτασα να δω και να καταλάβω"⁵² γράφει ο Θεοτοκάς, εκφράζοντας και των υπόλοιπων την κατάσταση -και το παράπονο.

Παρουσιάζονται λοιπόν ρευστοί οι συγχροαίς μας, απέναντι σε διάφορους τόπους, με αποτέλεσμα να διαφοροποιούνται και οι σελίδες τους, εμφανίζοντας ποιοτικές διακυμάνσεις. Η κοινή αντίληψη ορίζει, ότι οι ταξιδιογράφοι πρέπει να ναι λογοτέχνες' το ζήτημα είναι, αν ισχύει το αντίστροφο: όλοι οι λογοτέχνες να είναι κατ'ανάγκη και ταξιδιογράφοι; πολλές φορές δίνουν την εντύπωση ότι θεωρούσαν χρέος να γράψουν και ταξιδιωτικές εντυπώσεις, βλέποντάς τις ως απαραίτητο επακόλουθο κάθε ταξιδιού τους, ακόμη κι αν δεν ήταν ταξιδιογράφοι, ακόμα και αν δεν τους είχαν οι νέοι τόποι συγκλονίσει, έτσι ώστε να έχουμε αρκετές κακές ταξιδιωτικές σελίδες. Από την άλλη πλευρά,

έχουμε συγγραφείς, που, χωρίς να είναι -και χωρίς να φιλοδοξούν να γίνουν- ταξιδιογράφοι, έδωσαν μερικές μόνο ταξιδιωτικές σελίδες, υψηλής όμως ποιότητας, όπως εκείνες για την Υδρα του Ε.Π. Παπανούτσου ή τα "Μοναστήρια της Καππαδοκίας" στις *Δοκιμές* του Σεφέρη και, πολύ περισσότερο, το θαυμάσιο κείμενο του Τερζάκη για το Παλαμήδι, που κατορθώνει να υποβάλει δίνοντας την ατμόσφαιρα⁵³.

Φυσικά, οι αποτιμήσεις που έχουν γίνει δεν ήταν τυχαίες. Δεν είναι συμπτωματικό το γεγονός, ότι οι Καζαντζάκης -Θυράνης- Παναγιωτόπουλος βρίσκονται επικεφαλής των Ελλήνων ταξιδιογράφων, ούτε οφείλεται στο μεγάλο αριθμό ταξιδιωτικών εντυπώσεων που άφησαν.

Στο ένα άκρο ο Καζαντζάκης, με τη διαρκή επαχρύπνιση, την πολιτική κρίση, τη μεθοδικότητα στην ανάλυση και ερμηνεία των αιτίων, δίνει, μέσα από τον αρρενωπό λυρισμό του, (λυρισμό που από πολλούς μπορεί να θεωρηθεί ανύπαρκτος), μοναδικές εικόνες της "παρούσας στιχμής", που περνούν από μπροστά μας σαν κινηματογραφική ταινία' από μίαν άποψη, τα ταξίδια του είναι αυτοψίες, αναγνωριστικά της εκρηκτικής φάσης που περνά ο πλανήτης μας' από μια άλλη, εξομολόγηση της ατέλειωτης πάλης και της κοσμογονίας που συντελούνται μέσα του. Δε θα μπορούσε άλλος από τον Καζαντζάκη να γράψει, πλησιάζοντας το Σινά: **"Πολύ είχα πεθυμήσει στη ζωή μου τη στιχμή τούτη, και τώρα που κρατούσα στα χέρια μου τον καρπό του μεγάλου μόχτου, χαιρόμουν ήσυχα, αμίλητα, και δε βιαζόμουν. Μια στιχμή, η ορμή να χυρίσω πίσω. Αστραψε μέσα μου η σκληρότατη χαρά να μη θερίσω και να μη χαρώ τον καρπό αυτό της πεθυμιάς μου"**⁵⁴.

Ο Καζαντζάκης που ζητεί να βγάλει συμπεράσματα, τελειώνοντας τη *Φουσία* του με μια "Γενική επισκόπηση" και το ταξίδι του στο Μορηά (στην *Αναφορά στον Γκρέκο*) με "Τα προβλήματα του Νεοελληνικού πολιτισμού" -το απόσταγμα της θλίψης για τον ελληνικό ξεπεσμό, που δε διστάζει να δώσει μέσα

στις απομυθοποιημένες εικόνες του. Ο ρεαλιστής Καζαντζάκης, που γράφει **"Μάχουμουν να πνίξω όλον αυτό το ρομαντισμό"**⁵⁵ και που κυνηγά τον κρότο, την αστραπή του παρόντος: **"Συγκεντρώνοντας σήμερα στο βιβλίο τούτο τα όσα είδα, τα όσα στοχάστηκα κι ένιωσα στην απέραντη χώρα, δε θέλησα να τα αλλάξω. Μια νέα, εκ των υστέρων σκηνοθέτηση, θα τους έδινε μια πιο λογική συνάρτηση, κι εύκολη, από τα πράματα αληθευμένη πρόβλεψη' μα θα τους αφαιρούσε, θαρρώ κάποιο αυθόρμητο ψυχικό συνέπαρμα που έχουν κι όλο το χνούδι της πρώτης παρθενικής επαφής [...]"**⁵⁶.

Στο άλλο άκρο ο υποκειμενικότερος όλων, Ουράνης: **"Είμαι από τις φύσεις εκείνες που δεν μπορούν να νοιώσουν την ευτυχία παρά μόνο ως παρελθόν. Σπάνια είμουν ευτυχής την ίδια τη στιγμή που ζούσα ή έβλεπα κάτι [...]. Μου χρειάζεται τ' αρχό δουλεμα της ανάμνησης, που κάνει ατιμώδη τα σκληρά, συνήθως, περιγράμματα της πραγματικότητας, μου χρειάζεται να ξεχάσω πρώτα και να αναπλάσω ύστερα, για να δημιουργηθεί το εξαίσιο εκείνο ισοζύγιο πάνω στο οποίο μπορεί να ακροβατήσει η πνευματική μου ευτυχία"**⁵⁷. Ο Ουράνης που, πλησιάζοντας την ψυχολογία του Καζαντζάκη μπροστά στο Σινά, υποστηρίζει ότι κάθε πραγματοποίηση είναι, **"μοιραία ένα μικρός θάνατος, κάτι που, ακριβώς γιατί μας εδόθηκε, παύει να αποτελεί ζωτικό στοιχείο, παλμό ζωής, προέκταση του εαυτού μας στο αύριο"**⁵⁸, για να απομακρυνθεί ύστερα, ανάχοντας σε όνειρο και χίμαιρα, ότι για τον Καζαντζάκη αποτελούσε άσκηση αυτοπειθαρχίας (ή αυτοτιμωρίας).

Ο Ουράνης, που δε διστάζει να καταχθεί και που απεχθάνεται το χλιαρό και το μέτριο εκφράζοντας ειλικρινά και ασυμβίβαστα τη γνώμη του, μακριά από εξωραϊσμούς, με γνώμονα όμως πάντα την ανένδοτη αισθητικότητά του' που γίνεται σχεδόν απότομος, καθώς περιηγείται την Κνωσό και στέκει μπροστά στο

θρόνο του Μίνωα, γεμάτος απογοήτευση, που έχει την εντιμότητα να ξεδιπλώσει μπροστά μας ακέραιη. Που έχει τη δυνατότητα (όπως κι ο Καζαντζάκης) να ταξιδέψει στην Ιταλία για τέσσερις μήνες, για να μεταδώσει επίσης ακέραιη την ατμόσφαιρα, παρεμβάλλοντας και αναπάντεχα κακοχραμμένα αποσπάσματα, όπως η τελευταία παράγραφος του κεφαλαίου "Στον κρατήρα του Βεζούβιου" που επαναλαμβάνει τον εαυτό του με το δραματικό και τελεσίδικο των σχεδόν στερεότυπων επιλόγων των κεφαλαίων του, για να δώσει απολαυστικές γραμμές καυστικού λεπτού χιούμορ' που έγραψε το *Sol y Sombra*, για να μη μπορέσει να αποδώσει τη Δήλο, που σαφώς του ξέφευγε. Ο Ουράνης του ρομαντισμού, που όμως κατορθώνει -χωρίς και πάλι να απιστήσει στο λυρισμό του- να αναζητήσει στα 1931 στην Ισπανία τη δημοκρατία, μέσα από την αυτοψία -δηλαδή έξω από το φυσικό κλίμα του.

Ανάμεσα στα δύο άκρα ο πνευματικότερος Παναχιωτόπουλος: που ιστοριογράφος ο ίδιος με το *Σκαρβαίο τον Ιερό* πλησιάζει τον παρελθοντολάτρη Ουράνη, με την *Αφρική αφυπνίζεται* τείνει προς τον Καζαντζάκη, για να βρει την ισορροπία του στις *Πολιτείες της Ανατολής* και να τη διαταράξει βίαια στον *Κόσμο της Κίνας*, παρουσιάζοντας ασυνήθιστες αυξομειώσεις της ποιότητάς του, ανύπαρκτες (πέρα από τις φυσικές διαφοροποιήσεις τους) στους Καζαντζάκη

Ουράνη.

Θα μπορούσαμε στη συνέχεια να δημιουργήσουμε μια ομάδα από τους Κόντογλου, Παναγιωτίου, Βενέζη, Μυριβήδη, Θεοτοκά, Χάρη, Μ.Στασινόπουλο, Καραντώνη, Παράσχο, Θ.Αθανασιάδη, οι οποίοι βρίσκονται σε ένα μέσο επίπεδο, αν και μερικοί έχουν να επιδείξουν σελίδες εφάμιλλες των τριών "αστεριών" της ταξιδιογραφίας μας.

Δύσκολα θα συναντήσουμε σε άλλους την υποβολή του συναρπαστικού Κόντογλου (ας φέρουμε μόνο το παράδειγμα του επιλόγου της "Μονεμβασιάς" στα *Ταξείδια* του) με το στιβαρό, αδρό, τέλεια προσωπικό ύφος, το σχεδόν προσωπικό, πλουσιότατο λεξιλόγιο και την προσωπική θεώρηση των πραγμάτων

(προλαβαίνει τυχόν αντιρρήσεις τονίζοντας: **"Μα γω θέλω να μπάσω στο νόημά μου κείνον που διαβάζει"**⁵⁹, καθώς τα παρουσιάζει από εντελώς διαφορετική σκοπιά -χαρακτηριστική είναι η εικόνα του των Αιχαιοπελαχίτικων νησιών, που κάθε άλλο παρά ειδυλλιακά και "χελούμενα" εμφανίζονται.

Ο προσεχτικός στις παρατηρήσεις του Ζαχαρίας Παπαντωνίου δεν παρασύρεται από εξάρσεις. Στο *Άγιον Όρος* του -ένα από τα καλύτερα στο είδος τους βιβλία- παρουσιάζει τις πτυχές του μοναστικού βίου με κάποια ψυχρότητα, χωρίς προκαταλήψεις, αλλά και χωρίς να διστάζει να εκφράζει τις απόψεις του. Τα *Ταξίδια* του είναι ένα ζωντανότατο ταξιδιωτικό βιβλίο, άνισο όμως, καθώς το μάτι του ειδικού υπερισχύει, αναγκάζοντας το συγγραφέα να αφιερώνει πολύ περισσότερες του δέοντος σελίδες στην κριτική προσέγγιση συγκεκριμένων ζωγράφων και τεχνοτροπιών (επιδιώκοντας να βρει το νόημα του τόπου μέσα από την αισθητική του) -που καταντούν στο τέλος κουραστικές- πριν αλλάξει εντελώς τον τόνο του, πλησιάζοντας το ταξιδιωτικό ρεπορτάζ στη Σουηδία και τη Δανία.

Ο Ηλίας Βενέζης παρουσιάζει επίσης διαφοροποιήσεις' βιβλία του όπως τα *Στις Ελληνικές Θάλασσες*, *Αρχοναύτες*, *Ανεμοί* ανήκουν σε ένα απροσδιόριστο είδος: το πρώτο (με τον υπότιτλο "Μυθιστορία του Ιονίου και του Αιγαίου") κινείται περισσότερο στο παρελθόν' η κατανόηση των διαφόρων τόπων γίνεται με τη βοήθεια διηγήσεων, αποσπασμάτων άλλων, παλαιών συγγραφέων και μέσα από τους ανθρώπους, που η παρουσία τους σφράγισε συγκεκριμένα μέρη' επίσης μέσα από περιστατικά παρουσιάζονται διάφορα ελληνικά κομμάτια στους *Αρχοναύτες* με την αφηγηματική περισσότερο παρά περιγραφική μορφή τους. Ενώ οι *Ανεμοί* δεν έχουν να κάνουν τίποτα με ταξιδιωτικές εντυπώσεις, εκτός από το τέλος, όπου, ως επίμετρο παρατίθενται δύο οδοιπορικά, του Μυστρά και το Θαυμάσιο εκείνο της Σαντορίνης, που και μόνο αυτό θα αρκούσε να κατατάξει το

Βενέζη ανάμεσα στους πρώτους ταξιδιογράφους μας. Μόνο όμως αυτό. Η *Αμερικανική Πή* του, σαφώς καλύτερη από τα αντίστοιχα βιβλία των Καραντώνη και Μελά, δε μπορεί -παρά την αναμφισβήτητη πληρότητά της- να θεωρηθεί χαρισματική. Το ίδιο ισχύει και για τις *Περιηγήσεις*, όπου, παρά τα, σπαρταριστά, μερικές φορές, καίρια σημεία που συλλαμβάνει- οι άλλοι τίτλοι των κεφαλαίων του είναι ενδεικτικοί των περιστατικών που τον απασχόλησαν- αποτυγχάνει να υποβάλει.

Ο Στρατής Μυριβήλης εμφανίζεται ικανός, αλλά άνισος ταξιδιωτικός συγγραφέας. Το *Από την Ελλάδα* προδίνει αξιόλογες αναπλαστικές ικανότητες (π.χ. η Κνωσός), ενώ παράλληλα έχει μεγάλη δόση υπερβολή και ισχυρή τάση εξωραϊσμού (π.χ. στη Ρόδο)· αποδεικνύεται δεξιοτέχνης στην απόδοση των εξάρσεών του κι όμως, στην προσπάθειά του να φανεί ακόμα πειστικότερος, ανεβάζει τον τόνο του και υψώνει τη φωνή του, έτσι ώστε να εμφανίζεται χτυπητά διδακτικός.

Η ψυχραιμία είναι το χαρακτηριστικό του Γιώργου Θεοδοκά: καθώς η έξαρση του λείπει (ή σπάνια την προδίδει, αλλά και πάσι χαμηλόφωνα), έχει τη δυνατότητα να μιλήσει για εθνολογικά προβλήματα, να αναλύσει τα πολιτικά πράγματα, να παρουσιάσει με νηφαλιότητα, κριτική ικανότητα, χωρίς αναστολές και προκαταλήψεις, τις καταστάσεις που συναντά. Είναι κατατοπιστικός-κι από μια άποψη (αν υποστηρίξουμε την αντικειμενικότητα των ταξιδιωτικών εντυπώσεων) θα μπορούσε, με την συγκρατημένη γραφή του, να είναι ο ιδεώδης ταξιδιωτικός συγγραφέας· του λείπει όμως το προσωπικό στοιχείο (ο ίδιος, άλλωστε, τονίζει, ότι προσπαθεί να κρατήσει τον εαυτό του απ' έξω), ενώ αποτυγχάνει να δώσει την ιδιαιτερότητα κάθε μέρους, εμφανιζόμενος έτσι συμπαχής και επίπεδος.

Άνισος παρουσιάζεται και ο Πέτρος Χάρης: *Η Κίνα έξω από τα τείχη* με την πολύπλευρη πληροφόρηση και την ισόρροπη θεματολογική κατανομή, αποτελεί το αρμονικότερο βιβλίο του. Στο *Βράγια, κουπίά και όνειρα* και στα *Γαλάζια*

νερά θα συναντήσουμε πολύ καλές και πολύ κακές εικόνες -αρκετές από τις οποίες γίνονται αφεθείς- καθώς και επαναλήψεις, που δημιουργούν φράσεις κλισέ. Μια έντονη αίσθηση περιορισμένου χρόνου και βιασύνης κάνει τα κομμάτια ελλιπή, ενώ, μαζί με τις ποιοτικές διακυμάνσεις, που δίνουν την εντύπωση του διακεκομμένου εμφανίζονται προχειρογραμμένα, μόλις αφήνοντας να διαφανούν τα θετικά σημεία -ανάμεσα στα οποία η αναζήτηση του πνεύματος και η συχνά απροσδόκητη παραστατικότητα.

Βαδίζοντας στα ίχνη του Ι.Μ.Παναγιωτόπουλου, ο Μιχαήλ Στασινόπουλος έχει πολλά στοιχεία εκείνου και μεγάλη ομοιότητα στο ύφος' χωρίς την έξαρση του Ι.Μ.Π., προτιμά να δίνει την ατμόσφαιρα, χωρίς να εξαντλείται σε περιγραφές, ενώ ο λυρισμός του, μαζί με την πληροφόρηση, βρίσκει το δρόμο στη *Χώρα με τις γαλλανές λίμνες*, να μεταδώσει βιωμένες και για αυτό σίγουρες τις -χαρακτηριστικές της Ελβετίας- εμπειρίες του.

Ο Αντρέας Καραντώνης από τη μια παρουσιάζει τις αποτυχημένες (παρά τις όποιες παρατηρήσεις του) σελίδες του *Θυμάμαι την Αφρική* και από την άλλη τους ολοζώντανους και ανάλαφρους εκείνους *Ελληνικούς Χώρους*, όπου, παρά την κατά διαστήματα δυσκαμψία του, δίνει την εικόνα των ελληνικών νησιών με μια παραστατικότητα και μια δροσιά απaráμιλλη, καθώς, μέσα από στιχμές, περιστατικά, φευγαλέες εικόνες πετυχαίνει -χωρίς εμβαθύνσεις, με μόνη τη χόνιμη έκφραση της παρατηρητικότητάς του- να μεταδώσει, όσο κανείς άλλος, το πνεύμα τους.

Ο Κλέων Παράσχος, καλύπτει με πληρότητα, στη *Μεσόγειό* του, τους τόπους που επισκέπτεται. Ούτε κι αυτός εμβαθύνει. Οι προεκτάσεις του είναι ανύπαρκτες, δίνει όμως επαρκέστερες πληροφορίες, ενώ, μέσα κι από τις περιγραφές του, πετυχαίνει να συλλάβει το πνεύμα' τα παραπάνω χαρακτηριστικά ισχύουν και για το *Ένα μήνα στο Βόρειο Πόλο* του Θ. Αθανασιάδη, με τη διαφορά ότι η εξωτικότητα του μακρινού και ανεξερευνήτου

κόσμου εξάπτει τη φαντασία και κινεί το ενδιαφέρον με την προοπτική της περιπέτειας, που ο συγγραφέας προσφέρει απλόχερα μέσα από το "ημερολόγιο καταστρώματος" (περιγραφή της -όχι πάντα εύκολης- ζωής πάνω στο πλοίο).

Στην ομάδα των παραπάνω λογοτεχνών (που κοινό τους σημείο είναι η απόδοση του πνεύματος και όχι της ατμόσφαιρας, με παραστατικότητα και όχι υποβολή, εκτός από τους Κόντογλου, Στασινόπουλο, και Βενέζη -στη Σαντορίνη- μπορούμε, με κάποια ελαστικότητα, να κατατάξουμε τους Παύλο Κυριαζή και Γιάννη Σφακιανάκη. Η *Γαλάζια πορεία* του πρώτου, καθαρά περιγραφική, είναι ζωντανή και παραστατική, τείνοντας κάπως προς το ρεπορτάζ. Ο δεύτερος έχει κάποια δροσιά και αρκετές καλές στιχμές στα κομμάτια του για το Πήλιο και τη Μύκονο⁶⁰, για να χάσει όμως με την άτεχνη έκφραση και το ακαταστάλαχτο ύφος του, με τις κοφτές φράσεις που περίπου δείχνονται μετέωρες καθώς ο συγγραφέας πετάχεται απότομα από το ένα θέμα στο άλλο.

Εχουμε τέλος τους ήσσονες: που, είτε απλά πληροφορούν, είτε απλά περιγράφουν- συχνά μέσα από σελίδες ζητητικές και καλοχραμμένες- αλλά ούτε υποβάλλουν, ούτε το πνεύμα του τόπου κατορθώνουν να αποδώσουν, παραμένοντας στην επιφάνεια των πραγμάτων. Παράδειγμα ο Χ.Ζαλοκώστας, που μας βομβαρδίζει με κάθε είδους πληροφορίες (το "Γύρω από την Ελλάδα" περιέχει ακριβώς ό,τι μπορεί να πει κανείς γύρω από την Ελλάδα), ο Γ.Αννινός, που στα *Ταξίδια* του περιορίζεται σε μια ρηχή περιγραφή, η Αθ. Ταρσούλη, που στα *Δωδεκάνησα*, τα *Ασπρα νησιά* και τα *Κάστρα και Πολιτείες του Μυριά* παρουσιάζεται άρτια (και αξιόπαινη) από πλευράς ενημέρωσης αλλά ελλιπής ως προς την αληθινή ψυχή των τόπων μας, ο Αγγ. Δόξας με το ενδιαφέρον λόγω θέματος βιβλίο του *Στη γοητεία των τροπικών* όπου απλά δίνεται, μέσα από την περιγραφή και την ξενάγηση, μια εικόνα των εξωτικών τόπων, που επισκέπτεται, η Μαρία Ράλλη τέλος που στο στερούμενο βάθος *Η Γεωγραφία ονειρεύεται* προδίνει την εξυπνάδα της και πετυχαίνει μέσα από την αξιοσημείωτη ζωντανία της να δώσει έναν ιδιότυπο θυρισμό, οι λεκτικές της

όμως εκζητήσεις⁶¹ ("μακρυνά σου τώρα τα μπουκωμένα με κούτσουρα
αχόρταστα στόματα της γης, μακρυνά σου οι μαλλιαρές ανδρομίδες, που
αναμαλλιάρες με τα λαδόμαυρα φυλλώματα κόβανε το κέφι το δρόμου"
ή "ο ύπουλος μεσαίωνας ξελαρυγγιάζεται πάνω στις κατεβαστές σα
λυρειά πετεινών, πριονόδοντες, κατάφλογες στέρες") και το χοντρό
πολλές φορές χιούμορ της υποβιβάζουν τα κείμενά της.

Η σύντομη και συνοπτική παραπάνω αναφορά έδειξε, πέρα από οτιδήποτε
άλλο, ότι δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητος, για τα ελληνικά δεδομένα, ο
αριθμός όσων ασχολήθηκαν με την ταξιδιογραφία. Όλοι τους, αξιόλογοι ή
ήσσονες, συνετέλεσαν, ο καθένας ανάλογα με τις δυνατότητές τους στην
παχίωση ενός λογοτεχνικού είδους, το οποίο, πρώτοι αυτοί, δημιούργησαν στον
τόπο μας. Ανάμεσά τους ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος παίρνει εξέχουσα θέση,
ακολουθώντας από κοντά τους Καζαντζάκη -Θυράνη, αλλά και πλησιάζοντας
κάποτε, με τις ποιοτικές του διακυμάνσεις, τους υπόλοιπους. Σε καμιά περίπτωση
όμως δεν ξεμάκρυνε, απιστώντας στις κοινές πεποιθήσεις: παρά τις -
φυσιολογικές σε τελική ανάλυση- διαφοροποιήσεις του, συμβάδισε με τα μέλη
της ευρύτερης αυτής κίνησης καταλαμβάνοντας με τον όγκο του έργου του
υπολογίσιμο ποσοστό στο σύνολο της γόνιμης προσφοράς της.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τόσο για τους προγενέστερους Έλληνες ταξιδιωτικούς συγγραφείς όσο και για ξένους της εποχής του Μεσοπολέμου, έχει γίνει λόγος στην Εισαγωγή, στα κεφάλαια "Ταξιδιωτική λογοτεχνία: απόπειρα καθορισμού" και "Το αίτημα της φυσής και η περίοδος του Μεσοπολέμου" αντίστοιχα.
2. Ουράνη, *Δρόμοι* σ. 7
3. Χάρη, *Εράχια* σ. 7
4. Μυριβήλης, σ. 249
5. Παράσχος, σ. 11
6. Καζαντζάκη, *Αναφορά*, σ. 188
7. Ο. π. σ. 187
8. Καζαντζάκη, *Ιαπωνία* σ. 9
9. Καραντώνη, *Χώροι* σ. 69
10. Καζαντζάκη, *Αναφορά* σ. 187
11. Οπου και στην υποσ. 2
12. Οπ.
13. Κόντοχλου σ. 5
14. Ουράνη, *Ισπανία* σ. 210
15. Ουράνη, *Ταξίδια* σ. 119
16. Οπου και στην υποσ. 2
17. Ουράνη, *Ταξίδια* σ. 7
18. Καζαντζάκη, *Ταξιδεύοντας* σ. 33
19. Θεοτοκάς σ. 7
20. Βενέζη, *Περιηγήσεις* σ. 63
21. Ουράνη, *Ιταλία* σ. 13
22. Ουράνη, *Ισπανία* σ. 217
23. Καζαντζάκη, *Φουσία* σ. 9

24. Θεοτοκά, *Ταξίδια* σ.172
25. Μυριβήλης σ. 136
26. Στον πρόλογο του στα *Ταξίδια* του Ζ.Παπαντωνίου Αθήνα Εστία χ.χρ. σελ. 11
27. Ο Κ.Θ.Δημαράς μιλάει σχετικά για **"τους καινούργιους τόνους τους οποίους μπορεί να δώσει το χιλιοετημένο θέμα, σε στίχους και πρόζα, όταν φθάσει σε άξια χέρια"** (*Περικλήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968 σελ. 150)
28. Κόντοζλου, *Ταξείδια*
29. Θεοτοκά, *Ταξίδια* σ. 29
30. Ουράνη, *Ισπανία* σ. 22
31. Ουράνη, *Ιταλία* σ. 10
32. Ο.π.
33. Μυριβήλης σ. 31
34. Καζαντζάκη, *Αναφορά* σ.σ. 210-211
35. Μυριβήλης σ. 138-139
36. Αν και δεν ανήκουν σε βιβλίο ταξιδιωτικό, αλλά εν μέρει αυτοβιογραφικό, το *Μάνη, πατρίδα μου* με τον υπότιτλο "Το μανιάτικο βίωμα".
37. Βενέζη, *Γη* σ. 159
38. Μυριβήλης, σ. 141
39. Καζαντζάκη, *Φουσία* σ. 14-15
40. *Η Αμερική χωρίς φαντασία*, Αθήνα Αετός Α.Ε. 1954 σ. 7
41. Καραντώνη, *Αμερική* σ. 16-17
42. Ο.π. σ. 82
43. Ο.π. σ. 225
44. Μελάς σ. 61
45. Μελάς σ. 101
46. Βενέζη, *Γη* σ. 65
47. Θεοτοκά, *Δοκίμιο* σ. 7

48. Βενέζη, *Πη* σ. 269
49. Ο.π. σ. 142
50. Υπότιτλος του Α' μέρους (του καλύτερου από τα τρία) της *Ισπανίας* του Ουράνη
51. *Η Φωσία όπως την είδα* Εκδοτικών Ινστιτούτων Αθηνών 1957 σ. 25
52. Θεοτοκά, *Ταξίδι* σ. 75
53. Και τα δύο κείμενα βρίσκονται ανθολογημένα στο βιβλίο του Π.Χάρη *Ο κόσμος και οι Έλληνες* Αθήνα Φέξης 1965.
54. Καζαντζάκη, *Ταξιδεύοντας* σ. 102
55. Ο.π. σ. 92
56. Καζαντζάκη, *Φωσία* σ. 7
57. Ουράνη, *Ισπανία* σ. 147
58. Ουράνη, *Από τον Ατλαντικό* σ. 23
59. Κόντοχλου, σ. 21
60. Οπου και στην υποσ. 53
61. *Η Γεωγραφία ονειρεύεται* Α' (Περίπατος στη Γερμανία) σ.σ. 23, 58.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ: Το τέλος(;) ενός λογοτεχνικού είδους

Η ομάδα των ταξιδιογράφων που ανήγαγε στην Ελλάδα την ταξιδιωτική εντύπωση σε λογοτεχνικό είδος, έμελλε ουσιαστικά να κλείσει το κεφάλαιο Ταξιδιωτική Λογοτεχνία, τουλάχιστον με τους κανόνες που η ίδια διέγραψε, μερικές δεκαετίες αφότου το άνοιξε.

Ένα λογοτεχνικό είδος οδηγείται στην παρακμή, όταν εξαντληθεί. Η εξάντληση αυτή μπορεί να εκδηλώνεται με κάποια από τις παρακάτω ενδείξεις ή και με ένα συνδυασμό όλων τους: α) το είδος παύει να χρησιμοποιείται στη συγγραφή νέων έργων, β) παύει να κινεί το ενδιαφέρον και γ) η παρούσα μορφή του δεν έχει πια την απήχηση που είχε στους αναγνώστες.

Στην Ελλάδα η παρακμή αρχίζει κατά την δεκαετία του '70 και εκδηλώνεται αρχικά με την αναστολή της συγγραφής ταξιδιωτικών βιβλίων, από τους ίδιους εκείνους συγγραφείς που είχαν προκαλέσει την άνθηση της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας από το μεσοπόλεμο και μετά. Αιτία ήταν η προχωρημένη πια ηλικία των λογοτεχνών της γενιάς του μεσοπολέμου. Οι άνθρωποι που πήραν στα χέρια τους και έπλασαν την ταξιδιωτική εντύπωση χίνονται πια η παλιά φρουρά' παύουν να γράφουν ή, όταν σποραδικά το κάνουν, εμφανίζονται, στις περισσότερες περιπτώσεις, κατώτεροι των παλαιότερων δυνατοτήτων τους. Η ταξιδιωτική λογοτεχνία περνά ουσιαστικά από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 σε μια άλλη γενιά, που συνεχίζει να γράφει με τους τρόπους των προκατόχων της, χωρίς να προσθέτει τίποτα περισσότερο στην ήδη πολυχρησιμοποιημένη συνταγή. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι σύγχρονοι συγγραφείς, στο σύνολό τους σχεδόν, αγνοούν την ταξιδιογραφία και την αποκλείουν από την "παραχωρή" τους, ενώ, ακόμη και στις σπανιότατες εξαιρέσεις καταξιωμένων πεζογράφων όπως ο Ν.Κάσδαλης, έχουμε να κάνουμε με χραπτά ποιοτικά κατώτερα από εκείνα των παλαιότερων. Ταυτοχρόνως παρατηρείται ένα ακόμη φαινόμενο, αυτό των συστηματικών και παθιασμένων ταξιδιωτών, που, χωρίς να

είναι λογοτέχνες, δημιουργούν μια ξεχωριστή νέα ολιγομελή κατηγορία, κατ' αποκλειστικότητα τα ξιδιωτικόν συγγραφέων (παράδειγμα οι Ι.Βασιλείου, Ι.Μουχογιάννης και Ν.Νιουράκης). Στη δεύτερη αυτή περίπτωση έχουμε επί πλέον να κάνουμε με το σημαντικό μειονέκτημα της έλλειψης δοκιμασμένης από άλλα λογοτεχνικά είδη πείρας, που θα βοηθούσε τους συγγραφείς αυτούς να βοξοδρομήσουν από την πεπατημένη, στηριχμένοι στα δικά τους μέσα.

Οι σελίδες και των μεν και των δε, δεν στερούνται χαρισμάτων, στερούνται όμως της πρωτοτυπίας εκείνης, που αποδεικνύεται απαραίτητη, όταν αλλάζουν οι περιστάσεις. Και είναι γεγονός, ότι οι περιστάσεις δεν ευνόησαν τους ανθρώπους αυτούς, μεταβάλλοντάς τους σε επιχόνους. Γιατί οι περιστάσεις ήταν πευ οδήγησαν την ταξιδιωτική λογοτεχνία στο μαρασμό, ύστερα από μια σύντομη λαμπερή τροχιά, όπως πάλι οι περιστάσεις την τίναξαν με δύναμη στα ύψη. Είδαμε, ότι το αίτημα της φυγής προκάλεσε τον περιηγητικό πυρετό κατά το μεσοπόλεμο και τα πρώτα μετά το Β παγκόσμιο πόλεμο χρόνια. Όπως είναι φυσικό, η ανάγκη για φυγή δεν αποτελεί αποκλειστικό χαρακτηριστικό των λογοτεχνών: πλήθος άλλοι άνθρωποι φλέχονταν από την ίδια επιθυμία, και, μη μπορώντας εύκολα να την ικανοποιήσουν, στρέφονταν στις ταξιδιωτικές σελίδες, για να γνωρίσουν, έστω εμμέσως, τους τόπους που ονειρεύονταν και να κερδίσουν έτσι μια ψευδαίσθηση φυγής. Η εξυπηρέτηση άλλωστε αυτής της ανάγκης αποτέλεσε, σε τελική ανάλυση, το σκοπό των ταξιδιωτικών εντυπώσεων (πέρα από την αισθητική ικανοποίηση που προσφέρουν οι τελευταίες, όταν έχουν τη μορφή λογοτεχνήματος).

Όταν, μετά τον τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο, ο δρόμος άνοιξε, δεν άνοιξε μόνο για τους λογοτέχνες: πλήθος άλλοι άνθρωποι, εξορμούσαν, για μια προσωπική απόκτηση εμπειριών, ενώ, καθώς περνούσαν τα χρόνια, η τελειοποίηση των μέσων διακίνησης, η οργάνωση και η ανάπτυξη της τουριστικής "βιομηχανίας" έκαναν το ταξίδι μια υπόθεση απλή, προσιτή στους

πολλούς. Η ψευδαισθηση λοιπόν που μπορούσαν να προσφέρουν οι ταξιδιωτικές σελίδες είναι πιά μειωμένη, αν όχι περιττή. Από την άλλη πλευρά, αυτή ακριβώς η απλοποίηση έκανε το ταξίδι μια υπόθεση καθημερινή, αφαιρώντας μεγάλο μέρος της μαχείας που ασκούσε παλιότερα, ενώ, παράλληλα, η τυποποίηση των περιηγήσεων και η βιασύνη που συνεπάχονταν τα υπερφορτωμένα προγράμματα αποκλείουν κάθε είδος βαθύτερης συκίνησης, στοχασμού ή υποβολής. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις δεν έχουν την δυνατότητα ούτε ως λογοτεχνήματα να λειτουργήσουν στα χέρια του σημερινού περιηγητή, που πια αποκαλείται τουρίστας. Και οι δύο περιπτώσεις πάντως οδηγούν αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι η ταξιδιωτική λογοτεχνία, έχοντας επιτελέσει το σκοπό της, δεν έχει πια -πρακτικό τουλάχιστον- λόγο υπάρξεως¹: βρισκόμαστε μπροστά στη δεύτερη ένδειξη.

Βλέπουμε, ότι το ίδιο αίτημα της φυγής χέννησε την ταξιδιωτική πεζογραφία, για να την καταδικάσει σε μαρασμό, όταν, ύστερα από μια ολοένα επιταχυνόμενη πορεία προς ικανοποίηση, μεταβλήθηκε τελικά σε "ομαδική φυγή"². Η ταξιδιωτική λογοτεχνία έχει στις μέρες μας υποκατασταθεί και από τα λογής τηλεοπτικά documentaires, που κάνουν προσιτά στον καθένα τα πιο απρόσιτα σημεία της γής, καθώς επίσης και από τις ανταποκρίσεις ή τα αφιερώματα σε περιοδικά και εφημερίδες, καρπούς αποστολών διαφοροποιημένων από την αποστολή που οδήγησε στη συγχροφή των *Ελληνικών Οριζόντων*: πρόκειται για ρεπορτάζ περισσότερο, που σκοπό έχουν να μεταδώσουν την εκρηκτική κατάσταση προβληματικών περιοχών του πλανήτη μας, χωρίς να επιδιώκουν το θυρισμό και την καλλιέπεια. Αυτά τα υποκατάστατα μαρτυρούν τη λειτουργία της τρίτης ένδειξης: η υπάρχουσα μορφή της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας δεν έχει πια την πρώτη της απήχηση. Την ίδια όμως στιχμή έχουμε να κάνουμε με ένα είδος που δεν θέλει να πεθάνει ή που δεν ήρθε ακόμη η στιχμή να πεθάνει.

Τούτο συμβαίνει διότι υπάρχουν περιθώρια για τη χένεση της νέας

αντίληψης, που δείχνουν ότι θα μπορούσαν να βοηθήσουν τη ταξιδιωτική πεζογραφία να μεταπηδήσει σε μια καινούργια κατάσταση και να περιοσθεί. Η νέα αντίληψη επιτάσσει την αλλαγή μορφής και την εξαρχής διεκδίκηση του ενδιαφέροντος. Επιτάσσει την απομάκρυνση από την -ταξιδιωτική- εντύπωση και την περαιτέρω προσέγγιση προς τη λογοτεχνία, η οποία τις τελευταίες δεκαετίες έχει προχωρήσει προς νέους τρόπους έκφρασης. Η παλαιότερη (και "εκ των ων ουκ άνευ" πιστευόμενη) απαίτηση απόδοσης της εικόνας θεωρείται πια παρωχημένη, αφού ικανοποιείται με άλλα, παραστατικότερα οπτικά μέσα, αλλά και καθώς δείχνει να δεσμεύει και ίσως θεωρητικά να ακρωτηριάζει τον εσωτερικό κόσμο των συγγραφέων, σε μια εποχή που η λογοτεχνική συγγραφή έχει γίνει ερμητικότερη. Έτσι, τα έτοιμα σχήματα που προμηθεύει η πραγματικότητα, ελάχιστα πια χρησιμοποιούνται. Διασπώνται σε επιμέρους συστατικά τους και αυτή η διάσπαση μπορεί να διαφέρει από συγγραφέα σε συγγραφέα ως συνάρτηση διαφορετικών προσλαμβανουσών, οπότε και τα στοιχεία που εκάστοτε χρησιμοποιούνται είναι επίσης διαφορετικά. Η νέα αντίληψη αντιπαράτιθεται στην εικόνα, που αυτούσια και ανεπεξέργαστη κατακλύζει το σύγχρονο άνθρωπο μέσα από τηλεοπτικούς και άλλους δέκτες. Αντιπαράτιθεται ακόμη και στην ολοκληρωμένη εικόνα ενός τόπου, έτσι όπως την προσέφερε η παλιά φρουρά ταξιδιωτικών συγγραφέων, που θεωρούσε την άρτια αυτή απόδοση ως πρωταρχικό μέλημά της και δοκιμασία της υπευθυνότητάς της. Αν παλαιότερα είχαμε να κάνουμε με ένα προσωπικό-αντικειμενικό (παρά το οξύμωρο) στοιχείο, τώρα το στοιχείο αυτό γίνεται προσωπικό-υποκειμενικό. Αν πριν είχαμε να κάνουμε με ένα φίλτρο, τώρα καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε ένα πρίσμα πολυεδρικό. Γιατί οι νεότεροι ταξιδιωτικοί συγγραφείς αποδίδουν είτε τον εαυτό τους μέσα στον τόπο είτε τον τόπο μέσα από τον εαυτό τους.

Η νέα αντίληψη επιτάσσει, πιο πολύ από μία παρουσίαση, μια ερμηνεία, η οποία τείνει να εκφραστεί με τρόπο περισσότερο ή λιγότερο υπαινικτικό. Έτσι, η

εξεικόνιση του τόπου γίνεται συχνά με νύξεις. Η περιγραφή ελαττώνεται δραματικά, διαστρεβλώνεται ή ακόμη και καταργείται σε μεγάλο βαθμό- όπως συμβαίνει και με τις συμβατικές πληροφορίες τις σχετικές με τον συγκεκριμένο τόπο. Η γραφή γίνεται πιο συγκρατημένη ως προς τη χρήση συμβατικών επιθέτων και χαρακτηρισμών, ενώ ταυτόχρονα πολλαπλασιάζονται οι αφηρημένες έννοιες και εξανεμίζεται η φροντίδα για την καλλιέργεια, με την έννοια που αυτή απασχόλησε ταξιδιωτικούς συγγραφείς όπως ο Παναγιωτόπουλος ή ο Ουράνης. Υπάρχει μια λιτότητα εκφραστικών μέσων προσαρμοσμένη στο διαφορετικό ύφος κάθε συγγραφέα (και εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι παρά τα κρούσματα ισοπεδωτικής ομοιότητας του υφους, που ολοένα πληθαίνουν στη σύγχρονη αφηγηματική πεζογραφία, η ταξιδιογραφία διατηρεί διαφορές ύφους από αξιοληπτές ως εντυπωσιακές) η παρέμβαση της οποίας όμως δεν λειτουργεί σε βάρος των εκφραστικών τρόπων. Αντίθετα αυτοί, απελευθερωμένοι από τεχνητές μέριμνες και τυποποιήσεις, εξωτερικεύονται τελικά πληθωρικότερα.

Η νέα ταξιδιογραφική αντίληψη λοιπόν ακολουθεί εν πολλοίς, ως προς τη μορφή, τους δρόμους και τις απαιτήσεις της σύγχρονης πεζογραφίας. Ως προς το συνολικό πνεύμα όμως, ως προς την προδιάθεση, δηλαδή ως προς τον παράχοντα ουσίας για την συγγραφή ταξιδιωτικών κειμένων- ο οποίος, σε τελική ανάλυση, αναγκαστικά κατευθύνει και τα εκφραστικά μέσα- είναι η νέα ματιά που κατακυρώνει τη νέα αντίληψη.

Η νέα αυτή εσωτερικότερη ματιά κατέστη ικανή και αναγκαία συνθήκη για την αναβίωση της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, αλλά και για ορισμένους συγγραφείς, πεζογράφους και αποκλειστικά ταξιδιογράφους, προκειμένου να έρθουν σε μια βαθύτερη επαφή με το φυσικό χώρο, συνειδητά αποστασιοποιούμενοι από την ψυχολογία του τουρίστα. Μεταβάλλουν το χώρο σε ένα ατομικό ψυχικό τους γεγονός, μέσα από καθαρά προσωπικούς και σύμφωνα

προς την ιδιοσυγκρασία τους τρόπους, για να καταλήξουν όμως στο ίδιο σημείο: εκείνο της αναζήτησης, πίσω από την εικόνα, κάποιων κρυμμένων συμβόλων.

Τέσσερα διαφορετικά παραδείγματα είναι αυτά της Ιωάννας Τσάτσου- που, ως σημειωθεί, δεν ανήκει ληξιαρχικώς στη νέα γενιά συγγραφέων, αλλά και ούτε είχε, προ του 1980, ασχοληθεί με ταξιδιωτικές εντυπώσεις, ώστε να μπορεί να καταταχθεί στη "παλιά φρουρά" ταξιδιογράφων-του αρχιτέκτονα Δημήτρη Βασιλειάδη και των ταξιδιωτικών συγγραφέων Ερσης Λάνγκε και Κάτιας Αντωνοπούλου.

Οι *Ορες του Σινά*, γράφτηκαν από την Ιωάννα Τσάτσου στα 1981 και ακολουθήθηκαν, στα 1984, από την *Ιγνηλασία*. Πρόκειται για αναφορές σε ταξίδια στους Αγίους Τόπους, οι οποίοι και ενέπνευσαν τη συγγραφέα, μέσα από την ενεργοποίηση μεγάλου αποθέματος πίστης' η ίδια, δεν ταξίδεψε για να γράψει, ούτε έχραψε έχοντας κατά νου ένα βιβλίο ταξιδιωτικών εντυπώσεων, αλλά για να δώσει διέξοδο στην κατάνυξη, που, ακολουθώντας μια έντονη γνωστική και ψυχική προετοιμασία, έγινε μέσα της πιεστική. Το αποτέλεσμα ήταν δυο μικρά βιβλία, που πολύ περισσότερο ασχολούνται με την προετοιμασία, παρά με το ίδιο το ταξίδι. Όταν έρθει η στιγμή της πραγματοποίησης -και της καταγραφής- ο αναχνώστης έχει κι αυτός προετοιμασθεί να δεχθεί τη νέα εμπειρία ως "μυστήριο φρικτό" κι απορρίπτει υποσυνείδητα το ενδεχόμενο κάθε ανάρμωσης φλυαρίας αναζητώντας μόνο τα λίγα και καίρια που θα τον υποβάλουν και θα τον εξυψώσουν: αυτά που τελικά προσφέρει η Ιωάννα Τσάτσου.

Ο Δημήτρης Βασιλειάδης, όντας ανάμεσα στους πρωτοπόρους της τάσης, η οποία με τον πολυμεταχειρισμένο πια τίτλο "επιστροφή στις ρίζες", έγινε στις μέρες μας προϊόν ευρείας κατανάλωσης - και καπήλευσης- επιχείρησε μια αναψηλάφηση του ελληνικού νησιωτικού χώρου. Αρχιτέκτων, εξέδωσε πλήθος εξειδικευμένων εργασιών, πριν προχωρήσει σε μορφές σχετικές πάντα με την επιστήμη του, αλλά με μια γλαφυρότητα που ξαφνιάζει³, για να καταλήξει στη *θεωρία εφτάστηρη: η μαγεία του Ιονίου*, με ένα ποιητικό, ελλειπτικό και

παραλλήλως ρωμαλέο ύφος και να δώσει έτσι ένα τελείως νέο -και ίσως ανορθόδοξο αλλά αναμφισβήτητα ζητητικό- είδος ταξιδιωτικής εντύπωσης, που όμως δεν δείχνει ότι μπορεί και να καθιερωθεί' η εντελής προσωπική προσέγγιση και γραφή αποκλείουν κάποια συνέχεια από μιμητές.

Παρότι επίσης εντελής προσωπική στη γραφή της, η Ερση Λάνγκε συναντά την Ιωάννα Τσάτσου, καθώς μπορούν από κοινού να ανταποκριθούν ικανοποιητικά, μέσα από τις σελίδες τους, στη νέα ταξιδιογραφική αντίληψη, ενώ, παραλλήλως, διαμορφώνουν κάποια κοινά πλαίσια, εντός των οποίων αποπειρώνται να κωδικοποιηθούν οι νέες απαιτήσεις της ταξιδιωτικής γραφής. Το έργο μια ακόμη ταξιδιωτικής συγγραφέως, της Κάτιας Αντωνοπούλου, ενισχύει ακόμη περισσότερο την εγκυρότητα των πλαισίων αυτών. *Οι Ινδίες μου* ένα ογκώδες βιβλίο, παρέχουν μίαν ανεπανάληπτη εικόνα της αχανούς χώρας, πολύ περισσότερο μέσα από την προσωπική βίωση καθημερινών καταστάσεων και λιγότερο μέσα από περιγραφές, οι οποίες πάντως παρουσιάζονται εύστοχες ακόμη και όταν γίνονται αποσπασματικές ή ελλειπτικές. Οι σελίδες που σφύζουν από ζωή, καθώς απευθύνονται κυριολεκτικά και στις πέντε αισθήσεις ενώ και οι άφθονες πληροφορίες που συναποκομίζει, έμμεσα, κανείς, το καθιστούν τελικά συναρπαστικό (παρόλο που, ίσως, ο όγκος του κουράζει).

Πρέπει, τέλος, να σημειωθεί, πως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι από τους τέσσερις παραπάνω συγγραφείς οι τρεις είναι γυναίκες. Η γυναικεία παρουσία αποκλεισμένη από τη συμμετοχή στο μεγάλο ταξιδιογραφικό κίνημα της "παλιάς φρουράς" έρχεται, στη δεκαετία του '80, δυναμικά στο προσκήνιο. Μακρινά ταξίδια, όπου η σκιά της ανδρικής παρουσίας δεν αποδεικνύεται απαραίτητη, και η συνεισφορά της γυναικείας ευαισθησίας κάτω από μια ζητητική προσωπικότερη οπτική γωνία διοχετεύονται σε χαρισματικές σελίδες, με νέα στοιχεία και ισχυρή προσωπικότητα (εντελής διαφορετική από τα ως τώρα

δεδομένα), δημιουργώντας κάποιες ιδιαίτερες προοπτικές για μια νέα προσέγγιση της ταξιδιωτικής πεζογραφίας.

ΥΠΟΣΠΛΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. και Κ.Θ. Δημαρά (στα επιλεγόμενά του στις *Περιηγήσεις στον Ελληνικό χώρο* Αθήνα 1968, σ. 147): "Όσο το ταξίδι είναι κάτι εξαιρετικό μέσα στη ζωή μιας κοινωνίας, ο περιηγητής είχε αυξημένους λόγους για να το καταστρώσει και να το αφηγηθεί γραπτά· ενώ άμα γίνεται κάτι συνηθισμένο, όσοι δεν νιώθουν κλίση προς τη συγγραφή, όσοι δεν έλαβαν σχετική εντολή για να συντάξουν έκθεση ή συγκεκριμένα υπομνήματα δεν έχουν κανένα λόγο να γράψουν, να περιγράψουν το ταξίδι τους".
2. Δανείζομαι τον όρο από ομώνυμο δοκίμιο του Παναγιωτόπουλου.
3. Παράδειγμα η *θεώρηση της αιχαιοπελαγίτικης αρχιτεκτονικής υπό ανήσυχη οπτική γωνία*.

Η ΤΑΞΙΑΙΩΤΙΚΗ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ Ι.Μ.ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ*

Α. ΣΕ ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

1. *Μορφές της Ελληνικής Γης* Αθήνα, Εκδοση Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών, 1937 σχ.16ο σ.σ.122. Το βιβλίο αποτελείται από 13 κεφάλαια δημοσιευμένα στην εφ. *Η Πρωία* (εκτός από τη "Μυκήνη", που δημοσιεύτηκε στην εφ. *Πολιτεία*).

Εντοπίστηκαν οι πρώτες δημοσιεύσεις μόνο των κεφαλαίων υπ αριθμ. 1,2,10,11, 12,13 (στα λήμματα 26,18,17,19,16 και 15 αντίστοιχα).

2. *Ελληνικοί Ορίζοντες* Αθήνα, Πυρσός 1940 σχ. 8ο σ.σ.327. Το βιβλίο αποτελείται από τρία κύρια μέρη ("Το πνεύμα και το ύψος της βορινής ελληνικής γης". "Μορφές της Ευρυτανίας και της Αιτωλίας", "Τόποι και άνθρωποι του Μοριά") με 20, 5 και 36 κεφάλαια αντίστοιχα (στα λήμματα 21,22,23,24,25,26,27,28,29,31,35 και 36,37 και 38,39,40,41 και 42,43 και 44,46,47,48,49,51,52,53,54,55,56,57,58,61,64,63,65,66,68,69,70,71,72,73,74,75,76,77,78,79,80, 81,82,83,84,85,86,87,88,89,90,92,91,93,94). Στα σημεία που δύο κεφάλαια συνδέονται με και σημαίνει ότι τα δύο αυτά κεφάλαια της *Πρωίας*, όπου πρωτοδημοσιεύτηκαν όλα τα κεφάλαια των Οριζόντων-ενώθηκαν στο βιβλίο σε ένα, αποτελώντας ενιαίο κεφάλαιο.

3. *Σκαραβαίος ο Ιερός-Η Αίγυπτος* Αθήνα, Ικαρος 1950, σχ. 8ο σ.σ.231. Το βιβλίο αποτελείται από οκτώ κεφάλαια, τα έξη πρώτα από τα οποία πρωτοδημοσιεύτηκαν στο περ. *Νέα Εστία* σε συνέχειες (στα λήμματα 99,100,101,102, 103, 104, 105, 106, 107,108), ενώ "Το μεγάλο κανάλι" και ο "Αιγυπτιακός επίλογος" προστέθηκαν απευθείας στο βιβλίο.

4. *Ευρώπη*, Δώδεκα κεφάλαια λυρικής γεωγραφίας Αθήνα, Αετός 1953, σχ. 8ο σ.σ.332.

* ως τη χρονιά του θανάτου του, το 1982

5. *Θέσεις και Αντιθέσεις του Ελληνικού Τοπίου* Αθήνα, εκδ. Ελληνικής Περιηγητικής Λέσχης 1953, σχ. 8ο σ.σ.343.
6. *Πολιτείες της Ανατολής* Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας 1954 σχ. 8ο σ.σ.198. Το βιβλίο αποτελείται από έντεκα κεφάλαια από τα οποία τα δύο πρώτα (στα λήμματα 97 και 98) πρωτοδημοσιεύτηκαν στη *Νέα Εστία*, ενώ τα υπόλοιπα περιλήφθηκαν για πρώτη φορά στο βιβλίο.
7. *Ελληνικοί Ορίζοντες* Αθήνα, Ικαρος, 21959, σχ. 8ο σ.σ.409. Στη δεύτερη τούτη έκδοση περιλαμβάνεται ένα τέταρτο μέρος, με τον τίτλο "Άλλα ταξίδια", που αποτελείται από εννέα κεφάλαια (στα λήμματα 109,110,112,113,114,115,116,117,119, βλ και αρ. 2).
8. *Ο Κόσμος της Κίνας και μια ματιά στη Ρωσία* Αθήνα, Αστήρ 1961 σχ. 8ο σ.σ.214. Το βιβλίο αυτό αποτελείται από δύο κύρια μέρη, τον "Κόσμο της Κίνας", με 19 κεφάλαια, και "Μια ματιά στη Ρωσία" με επτά κεφάλαια, πρωτοδημοσιευμένα (εκτός από το πρώτο) στην *Ελευθερία* (στα λήμματα 159,160,164,163,161,162,166 και 167,168,169,171,172,173,170,174 ,175,176,177 ,178 179, 180,181,182,183 και 184).
9. *Η Κύπρος, ένα ταξίδι* Αθήνα, Φέξης 1962, σχ.8ο σ.σ.183. Το βιβλίο αποτελείται από 21 κεφάλαια, από τα οποία τα υπ' αριθμ. 12,20, και 21 πρωτοδημοσιεύτηκαν στην *Ελευθερία* (στα λήμματα 186,188,189).
10. *Ευρώπη*, Δώδεκα κεφάλαια Λυρικής Γεωγραφίας Αθήνα Αστήρ 21962 σχ. 8ο σ.σ.369 (βλ. και αρ. 4).
11. *Η Αφρική αφυπνίζεται* Αθήνα, Φέξης 1963 σχ.8ο σ.σ.199. Το βιβλίο αποτελείται από πολλά μικρά κεφάλαια ατιτλοφόρητα, χωρίς αντιστοιχία προς τα πρώτα σχετικά με την Αφρική δημοσιεύματα της *Ελευθερίας* (στα λήμματα 199,200, 201,202,203,204,205,206,207,208,209 και 210).
12. *Η Κύπρος ένα ταξίδι* Αθήνα, Αστήρ 21974 σχ. 8ο σ.σ.148 (βλ. και αρ. 9)
13. *Ευρώπη*, Αθήνα Αστήρ 31979 σχ. 8οσ.σ.582. Στα "Δώδεκα κεφάλαια λυρικής

γεωγραφίας" προστίθενται τα "Σύντομα σταματήματα", "Τα Βρεταννικά νησιά", "Η Αντλαντική Ευρώπη", "Μια άλλη παρένθεση" με 15.5.10.1 κεφάλαια αντίστοιχα, δημοσιευμένα στην *Ελευθερία* και στη *Νέα Εστία* (στα λήμματα 125,126, 127, 128,129,131,130,132,226,225,227,228,229,230,24,253,254,256,257,258,231,232,233,234,235,236 237,238,239,240 και 260 βλ. και αρ. 4 και 10).

14. *Πολιτείες της Ανατολής* Αθήνα, Αστήρ 21982 σχ. 8ο σ.σ. 198 (βλ. και αρ. 6 παρ. αρ. 6).

Β. ΣΕ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Ταξιδιωτικές εντυπώσεις

15. Ερέτρια εφ. *Η Πρωία* 18.4.1934. Μιλιά για το πνεύμα του Ευβοϊκού τοπίου και την ιστορία και τα μνημεία της Ερέτριας.

16. Η μεταβυζαντινή Ζάκυνθος εφ. *Η Πρωία* 23.5.1934. Υστερα από την ποίησι με τα μνημεία της, μέσα από την τέχνη των εκκλησιών της, ζητά να εντοπίσει την ατμόσφαιρα της μεταβυζαντινής Ζακύνθου.

17. Το δράμα της φωτιάς εφ. *Η Πρωία* 18.7.1934. Αναφέρεται στη φωτιά που κατέστρεψε το Μέγα Σπήλαιο, στο ίδιο το Μοναστήρι, τη Ζαχλωρού και τον φυσικό περίγυρο.

18. Λίμνες και Λιμνοθάλασσες εφ. *Η Πρωία* 1.8.1934. Ο λόγος για την Αιτωλία του Νοτου, με την ιδιοτυπία της φύσης της και αναφορά στις μικρές και μεγάλες ποιησίες της.

19. Ωρες της Ολυμπίας εφ. *Η Πρωία* 19.9.1934. Περιγράφει το Ηλείακό τοπίο και την ίδια την Ολυμπία, όπως σώζεται, για να καταλήξει στην αναζήτηση του πνεύματος του τόπου μέσα απ τους αχώνες και την αίσθηση χαλάρωσης που αναδίνει.

20. Οι Πυλώνες του Κυρίου περ. *Νέα Εστία* 21(1937) σ.σ. 892-895. Με μια όχι συνηθισμένη έξαρση της ανάγκης επικοινωνίας με τον Θεό, περιγράφει μερικούς χαρακτηριστικούς "Πυλώνες του Κυρίου" -μοναστήρια και εκκλησίες,

όπου βρέθηκε κάτω από διαφορετικές περιστάσεις-δίνοντας την ιδιαίτερη ατμόσφαιρα του καθενός.

21. Ο Ξανθός κάμπος της Θεσσαλίας εφ. *Η Πρωία* 23.7.1937. Μετά μια εισαγωγική για τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπίζει κανείς την ελληνική γη, προχωρά στην περιγραφή και την αναζήτηση του πνεύματος του κάμπου της Θεσσαλίας.

22. Μορφές του Πηλίου και του Παχασητικού εφ. *Η Πρωία* 24.7.1937. Κάνει μια μικρή στάση στην Πορταριά και ύστερα προχωρεί με το τραίνο στο Πήλιο, περιγράφοντας τη φύση και αναφερόμενος στην πολιτιστική παράδοση των Μηλεών.

23. Η απίθανη πολιτεία των βράχων εφ. *Η Πρωία* 25.7.1937. Ο λόγος για τα μετέωρα, το επιβλητικό τοπίο με τα μοναστήρια του και την ιστορία τους.

24. Η χοιρεία των Τεμπών εφ. *Η Πρωία* 26.7.1937. Περιγράφει την κοιλάδα των Τεμπών με τα γύρω βουνά και αναφέρεται στη μυθολογία και σε περιγραφές του μέρους από παλιότερους περιηγητές.

25. Από τη Θεσσαλία στη Δυτική Μακεδονία. εφ. *Η Πρωία* 27.7.1937. Περνώντας στη Μακεδονία μας εισάγει στο ύψος της, περιγράφει τη διαδρομή από τη Λάρισα προς την Ελασσώνα και τα Σέρβια, για να καταλήξει στην Κοζάνη, για την οποία κάνει περισσότερο λόγο.

26. Από την Κοζάνη προς την Καστοριά. εφ. *Η Πρωία* 28.7.1937. Καθ' οδόν προς Καστοριά περιγράφει τη φύση της Μακεδονίας και, περνώντας από μέρη συνδεδεμένα με το Μακεδονικό Αχώνα, δεν παραλείπει να αναφερθεί στον Π.Μελά.

27. Καστοριά, η πολιτεία της Λίμνης. εφ. *Η Πρωία* 29.7.1937. Μαγεύεται από το τοπίο, το οποίο εκθειάζει, για να περάσει σε μια άρτια αναφορά στις εκκλησίες της πόλης και να τελειώσει με τους Καστοριανούς και την εντός και εκτός Ελλάδας δραστηριότητά τους.

28. Αμύνταιο και Φλώρινα εφ. *Η Πρωία* 31.7.1937 Συνεχίζει την πορεία στη

Μακεδονία, πηγαίνοντας βορειότερα, στο Αμύνταιο και τη Φλώρινα, που τα περιγράφει χωρίς να παραλείψει και την περιγραφή της ως εκεί διαδρομής.

29. Ημαθία η χώρα του νερού και του δέντρου. εφ. *Η Πρωία* 1.8.1937. Ταξιδεύει στην Ημαθία και σταματά στη Βεγορίτιδα, όπου αφιερώνει ένα μέρος του άρθρου.

30. Εδεσσα και ο Παράδεισος της Αχρας. εφ. *Η Πρωία* 2.8.1937. Μια αναφορά στην ιστορία της Εδεσσας, περιγραφή της πόλης και της κοντινής Αχρας.

31. Στις πλαχιάς του Βερμίου εφ. *Η Πρωία* 4.8.1937. Ασχολείται με τα νερά "το λευκό άνθρακα" για να περάσει στη συνέχεια στη Νάουσα και στη Βέροια τις οποίες και περιγράφει.

32. Το παραμύθι της κλωστής εφ. *Η Πρωία* 6.8.1937. Περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο το ακατέρχαστο μαλλί γίνεται κλωστή και η κλωστή ύφασμα, ενώ μιλά για τις συνθήκες εργασίας και τη σημασία των κλωστηρίων για τη Νάουσα.

33. Σύντομα χρονικά της Βερροίας εφ. *Η Πρωία* 7.8.1937. Το άρθρο ασχολείται με την ιστορία, την πολιτιστική παράδοση και τους πνευματικούς ανθρώπους της πόλης.

34. Περίπατοι στη Βέροια εφ. *Η Πρωία* 8.8.1937. Περιπλανιέται στην πολιτεία και τη γνωρίζει, κάνοντας ιδιαίτερες αναφορές στις εκκλησίες της.

35. Μνημεία της Αρχαίας και της Μεσαιωνικής Θεσσαλονίκης εφ. *Η Πρωία* 9.8.1937. Αναδρομή στην ιστορία της Θεσσαλονίκης και σταμάτημα στα αρχαία και μεσαιωνικά μνημεία και στις εκκλησίες της.

36. Η ζωντανή Θεσσαλονίκη εφ. *Η Πρωία* 10.8.1937. Χωρίς να περιγράφει με λεπτομέρειες την πόλη, προτιμά να δώσει την ατμόσφαιρά της μέσα από την ζωή και τον κόσμο της.

37. Το ταξίδι των Σερρών εφ. *Η Πρωία* 11.8.1937. Κάνει μια γεωγραφική περισσότερο πληροφόρηση, φυσική περιγραφή και αναδρομή στην ιστορία του κάμπου των Σερρών.

38. Το ταξίδι των Σερρών εφ. *Η Πρωία* 12.8.1937 β'. Συνεχίζει την ιστορική του αναδρομή για να φτάσει στη σύγχρονη πραγματικότητα των Σερρών και να τελειώσει με μια επίσκεψη στη Νιχρίτα.

39. Δράμα η αρχαία πολιτεία των Ηδωνών. εφ. *Η Πρωία* 13.8.1937. Συνεχίζει την αγαπημένη του συνήθεια, να αναφέρει τις αρχαίες ονομασίες των τόπων που περνά' αφιερώνει ένα μέρος του άρθρου στον καπνό και το υπόλοιπο στην ιστορία και στη σύγχρονη Δράμα.

40. Οι Φίλιπποι χωρίς τους Φιλιππησίους. εφ. *Η Πρωία* 15.8.1937. Μετά την εισαγωγή στο τοπίο, προχωρεί στην περιγραφή της αρχαίας πόλης και ανατρέχει στην ιστορία της.

41. Καβάλα, το μεγάλο λιμάνι του βορινού Αιγαίου. εφ. *Η Πρωία* 18.8.1937. Δίνει το χαρακτήρα της πόλης, συγκρίνοντάς την με την Καστοριά και αναφέρει ιστορικά της περιστατικά.

42. Η Αιγυπτιακή Παρένθεση της Καβάλας. εφ. *Η Πρωία* 19.8.1937. Πρόκειται για την ιστορία του Μεχμέτ Αλή και τη σχέση του με την πόλη.

43. Θάσος, το σμαράγδι του βορινού Αιγαίου. εφ. *Η Πρωία* 20.8.1937. Περιγράφει το ταξίδι με το "μοτόρι" από την Καβάλα στη Θάσο και στη συνέχεια το τοπίο του νησιού.

44. Αρχαιολογικά και ιστορικά της Θάσο. εφ. *Η Πρωία* 21.8.1937. Αναδρομή στην ιστορία της Θάσου, αναφορές στη μυθολογία και ένα μικρό αφιέρωμα στα μνημεία της

45. Μακεδονικός επίλογος εφ. *Η Πρωία* 22.8.1937. Συνοψίζοντας, αναφέρει το ταξίδι του, στους τόπους που πέρασε, στο χαρακτήρα τους, στους ανθρώπους και τη ζωή τους και στις συνθήκες ταξιδιού.

46. Τα κατά Νέστον και Ροδόπην. εφ. *Η Πρωία* 27.8.1937. Μικρή εισαγωγή στο πνεύμα της θράκης, αναφορά στη μυθολογία και περιγραφή της Ροδόπης και του Νέστου μέσα από το σιδηρόδρομο.

47. Ο ρυθμός και το χρώμα της Ξάνθης. εφ. *Η Πρωία* 28.8.1937. Περιγράφει

την άλλη πόλη του καπνού, την Ξάνθη, με ιδιαίτερη έμφαση στον ανατολίτικο χαρακτήρα της.

48. Κομοτηνή, η κεντρική Πολιτεία της Δυτικής Θράκης. εφ. *Η Πρωία* 29.8.1937. Δίνει την ατμόσφαιρα της Δ.Θράκης και ιδιαίτερα της Κομοτηνής με τα διάφορα αλλόφυλα στοιχεία της, τα οποία και περιγράφει.

49. Το ταξίδι της Αλεξανδρουπόλεως. εφ. *Η Πρωία* 31.8.1937. Περιγράφει το ταξίδι από την Κομοτηνή στην Αλεξανδρούπολη, όπως επίσης την πόλη και τον χαρακτήρα της.

50. Εντυπώσεις της επιστροφής εφ. *Η Πρωία* 2.9.1937. Επιστρέφοντας αναγνωρίζει, ότι δεν είδε όλα όσα θα άξιζε να δει, ενώ κάνει μικρές αναφορές στους διάφορους τόπους, από τους οποίους πέρασε.

51. Ο παράδεισος της καστανιάς και του ελάτου. εφ. *Η Πρωία* 11.9.1937. Περιπλανάται στο χώρο της Ευρυτανίας, τον σπουδάζει και αναζητά, μέσα από την απόκρημνη και καταπράσινη φύση, το χαρακτήρα του.

52. Η μάχη με τα βουνά εφ. *Η Πρωία* 12.9.1937. Πορεία με το μουλάρι μέσα από τα βουνά στον Προυσό, περιγραφή του μοναστηριού και της ιστορίας του και αναφορά στους κατοίκους της Ευρυτανίας.

53. Το Αχρινίο και οι γραφικές πολιτείες του Αρακύνθου. εφ. *Η Πρωία* 16.9.1937. Περιγραφή του Αχρινίου και της περιοχής του Αρακύνθου, της ζωής των κατοίκων και της ενασχόλησής τους με τον καπνό.

54. Η Πολιτεία της λιμνοθάλασσας. εφ. *Η Πρωία* 27.9.1937. Ο λόγος είναι για την ιδιαίτερη πατρίδα του, το Αιτωλικό με φυσική περιγραφή και ιστορική αναδρομή.

55. Ιερά Πόλις εφ. *Η Πρωία* 29.9.1937. Πρόκειται για ένα από τα πολυάρθρα άρθρα για το Μεσολόχι, με κύρια αναφορά στην ιστορία και ανάλυση του πνεύματος της εξόδου.

56. Προόμιο σε μια περιήγηση. εφ. *Η Πρωία* 4.11.1937. Κάνει μια εισαγωγική

στην Πελοπόννησο, στον τόπο, την ιστορία, το πνεύμα.

57. Flora Mirabilis εφ. *Η Πρωία* 5.11.1937. Περιγράφει τη γλωρίδα του Μοριά κατά τρόπους και κατά είδος.

58. Ο χυρισμός των Οδυσσέων. εφ. *Η Πρωία* 6.11.1937. Μιλά για τους μετανάστες που οι αντίξοες συνθήκες της επαρχίας τους ανάγκασαν να ξενιτευτούν για να φέρουν ένα αέρα εκσυγχρονισμού επιστρέφοντας.

59. Ανθρωποι του Μοριά. εφ. *Η Πρωία* 7.11.1937. Μιλά για την κακή κατάσταση -από πλευράς γνώσεων και ενημέρωσης σε κάθε τομέα- των εκτός αστικών κέντρων κατοίκων της Πελοποννήσου και υποστηρίζει ότι η ζωή τους θα μπορούσε, με τη σωστή πληροφόρηση, να βελτιωθεί σημαντικά.

60. Η Πνευματικήζωή της Πελοποννήσου. εφ. *Η Πρωία* 8.11.1937. Πρόκειται για μια αναφορά στο απαράδεκτο σύγχρονο πνευματικό επίπεδο της Επαρχίας, που με θλίψη διαπιστώνει και προσπαθεί να αναλύσει.

61. Τα κατορθώματα της ανθρώπινης αισιοδοξίας. εφ. *Η Πρωία* 10.11.1937. Αναφέρεται στον Ισθμό και τις παλιότερες προσπάθειες δημιουργίας της Διώρυγας, στο Λουτράκι και στην ανοικοδόμηση της Κορίνθου μετά τους σεισμούς.

62. Ολβία και Αφνειός. εφ. *Η Πρωία* 11.11.1937. Ανατρέχει στην ένδοξη ιστορία της Αρχαίας Κορίνθου με αφορμή την επίσκεψη στον Ακροκόρινθο.

63. Η νεκρή πολιτεία της Σικυώνος εφ. *Η Πρωία* 12.11.1937. Περιγράφει το τοπίο ολόγυρα στη Σικυώνα και αναφέρει όσες πληροφορίες μπορεί για την αρχαία πολιτεία.

64. Οι πρόσχαροι τόποι της στενής Θάλασσας. εφ. *Η Πρωία* 13.11.1937. Περιγράφει τη διαδρομή κατά μήκος της βόρειας ακτής της Πελοποννήσου με τα παραθαλάσσια χωριά της.

65. Θέματα και περιστατικά του Αιγίου. εφ. *Η Πρωία* 14.11.1937. Μιλά για το Αίγιο, το τοπίο του, την Παναχία την Τρυπητή και την ιστορία του.

66. Οι τόποι των ηρωϊκών αναμνήσεων. εφ. *Η Πρωία* 15.11.1937. Περιγράφει

το ταξίδι με τον οδοντωτό προς το Μέγα Σπήλαιο, καθώς και το ίδιο το Μοναστήρι και την Αγία Λαύρα με την ιστορία της για να τελειώσει με μια σύντομη ματιά στα Καλάβρυτα.

67. Χωρίς πνευματική παράδοση. εφ. *Η Πρωία* 16.11.1937. Υστερα από λίγα λόγια για τη θέση της Πάτρας και το λιμάνι της μνημονεύει τις πνευματικές φυσιογνωμίες που συνδέθηκαν μαζί της, για να καταλήξει ότι η πόλη δεν έχει πνευματική παράδοση.

68. Πάτρα: οι άνθρωποι και ο τόπος. εφ. *Η Πρωία* 17.11.1937. Περιγραφή της Πάτρας και της ζωής της όπως επίσης και των ολόγυρα τοποθεσιών.

69. Η Βουκολική Συμφωνία της Ηλείας. εφ. *Η Πρωία* 18.11.1937. Μιλά για την ειδυλλιακή φύση της Ηλείας και για την φράγκικη πτυχή της ιστορίας της.

70. Το χρονικό της Γλαρέντζας εφ. *Η Πρωία* 20.11.1937. Στην περιοχή της Κυλλήνης, του Χλεμουτσιού και της Γλαρέντζας αναφέρεται στην ιστορία, ενώ περιγράφει χλαφυρά την ταξιδιωτική ταλαιπωρία του.

71. Αντίκρυ στην Θάλασσα του Ιονίου. εφ. *Η Πρωία* 21.11.1937. Συνεχίζει την περιπλάνησή του σπουδάζοντας το τοπίο της Δυτικής Πελοποννήσου.

72. Κέντρα και απόκεντρα της Δυτ. Πελοποννήσου. εφ. *Η Πρωία* 22.11.1937. Ο λόγος για τον Πύργο, το Μοναστήρι της Σκαφιδιάς, το Κατάκωλο.

73. Η ομορφιά και η αθανασία της Ολυμπίας. εφ. *Η Πρωία* 23.11.1937. Μέσα από τον Πίνδαρο, τη συσχέτιση με τον Ρούμπενς, τη φύση και τη σύγκριση με άλλους ερειπιώνες της Ελλάδας, αναζητά το πνεύμα της Ολυμπίας.

74. Επεισό και Ανιχνίδες. εφ. *Η Πρωία* 24.11.1937. Περνά στην Μεσσηνία, για να περιγράψει τη φύση και να αναφερθεί στη μυθολογία, ιδιαίτερα πλούσια και για την περιοχή αυτή.

75. Η διπλή πολιτεία της Κυπαρισίας. εφ. *Η Πρωία* 25.11.1937. Περιπατά στην παλιά πόλη της Κυπαρισίας εξιστορώντας γεγονότα που συνδέονται μαζί της, ενώ δίνει και τον σύγχρονο χαρακτήρα της πόλης.

76. Η ολόφωτη αγκαλιά του Ναυρίνου. εφ. *Η Πρωία* 26.11.1937. Μιλά για την Πύλο και το πεπρωμένο της ανά τους αιώνες, αφού περιγράψει τη διαδρομή ως εκεί.

77. Το παράδοξο νησί των τραχικών πεπρωμένων. εφ. *Η Πρωία* 27.11.1937. Περιγράφει τη Σφακτηρία και πετυχαίνει να μεταδώσει την υποβλητική της ατμόσφαιρα, για να τελειώσει το άρθρο του με μια σύντομη ιστορική αναδρομή.

78. Η αρχιτεκτονική του μίσους. εφ. *Η Πρωία* 28.11.1937. Πρόκειται για μια αναφορά στην ιστορία της Μεθώνης και στο πνεύμα του Φρουρίου της.

79. Η παλιά και η νέα Καλαμάτα. εφ. *Η Πρωία* 1.12.1937. Ο λόγος για την Καλαμάτα- την ιστορία της και τη σύγχρονη μορφή της.

80. Zeus Ιθωμάτας. εφ. *Η Πρωία* 2.12.1937. Επισκέπτεται τη μεσοχαική Μεσσηνία, τη χώρα του Ιθωμάτα Δία -στον οποίο αφιερώνει μέρος του άρθρου- και ειδικότερα το μοναστήρι του Βουλκάνου και τα ερείπια της αρχαίας Μεσσηνίας.

81. Η Πολιτεία του Ελισσώνος. εφ. *Η Πρωία* 4.12.1937. Περιγράφει την παλιά -με αναφορές σε ένδοξα ιστορικά πρόσωπα- και τη νέα Μεγαλόπολη, με φόντο τον ποταμό Ελισσώνα.

82. Η σκυθρωπή και απόκρημνη Καρύταινα. εφ. *Η Πρωία* 5.12.1937. Στο χώρο της Γορτυνίας σπουδάζει το τοπίο και την Καρύταινα, αναφέρεται στην ιστορία της και στην ατμόσφαιρα του κάστρου της.

83. Ανδρίτσεινα, ο Φιλικός και ο Λόχιος. εφ. *Η Πρωία* 6.12.1937. Περιγράφει τη φύση και την πολιτεία, ενώ αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος του άρθρου στον Φιλικό Αναγνωστόπουλο και στον λόγιο Νικολόπουλο.

84. "Απόλλων Επικούριος". εφ. *Η Πρωία* 11.12.1937. Ταξιδεύει προς τις Βάσσεις κάνοντας μια εισαγωγή στο τοπίο και αναζητά, μέσα από την ιστορία και τη μυθολογία, το πνεύμα του Ναού του Επικούριου Απόλλωνα.

85. Το Φαράχσι των Ασκητικών Παραδεισών. Πρωία 12.12.1937. Συνεχίζοντας την περιπλάνησή του στη Γορτυνία, μαγεύεται από τη φύση και τη γνησιότητα

των ανθρώπων, ενώ αναφέρεται σε τρία μοναστήρια και την ιστορία τους

86. Τα βιβλία και τα όπλα της Δημητσάνας. εφ. *Η Πρωία* 13.12.1937. Περιγράφει τη νυκτερινή διαδρομή προς τη Δημητσάνα καθώς και την ίδια την πολιτεία, την πολιτιστική της παράδοση και την προσφορά της στον αγώνα του 1821.

87. Θεάματα και περιστατικά της Κεντρικής Αρκαδίας. εφ. *Η Πρωία* 14.12.1937. Σειρά έχουν η Βυτίνα, η Τρίπολη, η Τεχέα, καθώς προχωρεί προς τη Σπάρτη.

88. Ο Δωρικός ασκητισμός και η Αθανασία της ομορφιάς. εφ. *Η Πρωία* 15.12.1937. Με φόντο το φυσικό περίγυρο μιλά για το πνεύμα των αρχαίων Σπαρτιατών και αναφέρεται στη μυθολογία, την Ελένη και τον Όμηρο.

89. Το τελευταίο προπύργιο του Βυζαντινού Ελληνισμού. εφ. *Η Πρωία* 16.12.1937. Μέσα από την ιστορία και τοπίο αναζητά την ατμόσφαιρα και το πνεύμα του Μυστρά.

90. Ο αλλόκοτος βράχος της Μονεμβασιάς. εφ. *Η Πρωία* 18.12.1937. Περιγραφή της νυκτερινής διαδρομής προς τη Μονεμβασιά όπως επίσης της πολιτείας και των μνημείων της' αναφορά στην ιστορία της.

91. Η Μυκηναϊκή χοητεία του Αρχολικού Κόλπου. εφ. *Η Πρωία* 19.12.1937. Αναφέρεται στις αρχαίες πολιτείες του Αρχολικού Κόλπου, στην ιστορία τους, στο Μυκηναϊκό Πολιτισμό και στη πόλη του Αρχους.

92. Το Γύθειο, κέντρο και στόλισμα του Λακωνικού Κόλπου. εφ. *Η Πρωία* 20.12.1937. Περιγράφει το Λακωνικό Κόλπο και το Γύθειο με αναφορές στην Μυθολογία και την ιστορία.

93. Η Πρωτεύουσα της μετεπαναστατικής Ελλάδος. εφ. *Η Πρωία* 23.12.1937. Ο λόγος για το Ναύπλιο, την ιστορία του και τα Κάστρα του.

94. Ο Ασκληπιός της Επίδαυρου. εφ. *Η Πρωία* 24.1.1937. Αναφορά στη λατρεία του Ασκληπιού στην Επίδαυρο και σε θρύλους που εξιστορούν τις ιατρικές του

επιδόσεις.

95. Πελοποννησιακός επίλογος. εφ. *Η Πρωΐα* 27.12.1937. Αφού αναλύσει τον τρόπο προσέγγισης (ψυχικής, αισθητικής κλπ) ενός τόπου αναφέρεται στις αρχαίες μνήμες που έχουν συνδεθεί με την Πελοπόννησο.

96. Το ταξίδι της Πόλης περ. *Νέα Εστία* (1948) σ.332-336 και 43 (1948), σ.σ. 441-3. Περιγράφει το ταξίδι του ως την Πόλη και τις εκεί μέρες του από πλευράς πολιτιστικής δραστηριότητας και συμμετοχής' πληροφορεί για την πνευματική κίνηση και προσφορά διαφόρων φορέων της κ.Πόλης.

97. Εισελεύσομαι εις τον Οίκόν σου. περ. *Νέα Εστία* 43 (1948) σ.σ. 527-35. Περιγράφει την επίσκεψή του στην Αγία Σοφία, τα συναισθήματα και τη διάθεσή του, πληροφορεί για την ιστορία της εκκλησιάς και αναφέρεται σε παλιότερους περιηγητές και στο Βυζάντιο.

98. Ισταμπούλ περ. *Νέα Εστία* 43 (1948) σ.σ. 960-965. Πρόκειται για περιγραφή των κόσμων που συνυπάρχουν στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και για μια αναδρομή στην ιστορία της και στους κατά καιρούς κατακτητές και εισβολείς.

99. Εισαγωγή σε ένα ταξίδι περ. *Νέα εστία* 45 (1949) σ.σ. 416- 423 Υστερα από μια προσέγγιση του όρου "Ταξίδι" μιλά συνοπτικά για την Αίγυπτο, τη γεωγραφικά διαμόρφωση, την ιστορία, την ατμόσφαιρα, τη σύγχρονη πραγματικότητα.

100. Τα λείψανα των πρώτων δυναστειών (Τάφοι και νεκρές πολιτείες) περ *Νέα Εστία* 45 (1949) σ.σ.. 537-544. Αναφορά στις πρώτες πρωτεύουσες της Αιγύπτου, στην ιστορία τους και στο πέρασμα του Ηροδότου από τη χώρα.

101 Το Δέλτα (Το μαύρο, το κίτρινο και το πράσινο) περ. *Νέα Εστία* 45 (1949) σ.σ. 705- 712. Μιλά για το Νείλο, το Δέλτα και τη ζωή των φελλάχων , ενώ περιγράφει τη σύγχρονη Αλεξάνδρεια.

102 Το παραμύθι της χαλιμάς (Το Κάιρο πολιτεία της Αφρικής) περ. *Νέα Εστία* 45 (1949) σ.σ.. 771-778 Περιγραφή του Καΐρου και των μνημείων του.

αναφορά στην Αιγυπτιακή τέχνη και ανάλυσή της.

103 Το παραμύθι της Χαλιμάς (Το Κάιρο, πολιτεία της Αφρικής Β') περ. *Νέα Εστία* 46 (1949) σ.σ. 837- 843. Συνεχίζει την περιπλάνησή του στο μουσείο, στέκεται μπροστά στη διάφορα εκθέματα για τα οποία και μιλά. ενώ επισκέπτεται και περιγράφει άλλα αξιοθέατα του Καΐρου.

104 Το παραμύθι της Χαλιμάς (Το Κάιρο, πολιτεία της Αφρικής Γ') περ. *Νέα Εστία* 46 (1949) σ.σ. 913- 919. Μετά την αρχαία Αιγυπτιακή εποχή και τέχνη έρχεται η σειρά της Μουσουλμανικής με τα δείγματα του Ισλαμικού Πολιτισμού για να αναφερθεί και η Χριστιανική παρένθεση.

105 Το παραμύθι της Χαλιμάς (Κάιρο, πολιτεία της Αφρικής Δ') περ. *Νέα Εστία* 46 (1949) σ.σ. 999- 1005. Περίπατοι στο Κάιρο, επίσκεψη στα νησάκια του Νείλου και τον Ζωολογικό κήπο, περιγραφή της νυκτερινής όψης της πολιτείας και των ανατολικών χωρών.

106 Λούξορ και Κάρνακ (Τα ερείπια του ανθρώπινου Μεγαλείου) περ. *Νέα Εστία* 46 (1949) σ. 1066. Αφιερώνει ένα μέρος του άρθρου στη σύγχρονη Ανω Αίγυπτο, κέντρο του περιηγητισμού με το ανομοιόμορφο πλήθος που την κατακλύζει, για να περάσει στις Θήβες και σε μια εκτενή ιστορική αναδρομή.

107 Λούξορ και Κάρνακ (Τα ερείπια του ανθρώπινου μεγαλείου Β') περ. *Νέα Εστία* 46 (1949) σ.σ. 1135- 1142. Πρόκειται για εκτεταμένη περιγραφή των ναών του Λούξορ και του Κάρνακ και αναφορά στην ιστορία του.

108 Λούξορ και Κάρνακ (Τα ερείπια του ανθρώπινου μεγαλείου Γ') περ. *Νέα Εστία* 46 (1949) σ.σ. 1258- 1265. Επίσκεψη στη δυτική όχθη του Νείλου, στη μνημεία της, στη Θηβαϊκή Νεκρούπολη και την κοιλάδα των Βασιλέων.

109 Η Πρέβεζα του Καρυωτάκη περ. *Νέα Εστία* 48 (1950) σ.σ. 1277- 80. Καθ'οδόν προς την Πρέβεζα και ύστερα περπατώντας στα χνάρια του Καρυωτάκη, βλέπει την πολιτεία μέσα από τον νεκρό ποιητή και λιχότερο μέσα από τον Βικέλα (κάνοντας συγκρίσεις των εκτιμήσεων των δυό για την πόλη)

110 Κέρκυρα, το νησί της θυρικής φαντασίας περ. *Νέα Εστία* 48 (1950) σ.σ.

1582- 85. Περιγράφει τη φύση και την πόλη, κάνει αναδρομή στη μυθολογία, ιστορία, πνευματική παράδοση, και καταγγέλει την θλιβερή εγκατάλειψη του επικρατούσε στα διάφορα μνημεία της Κέρκυρας.

111 Πρόσωπα του Μωριά περ. *Νέα Εστία* 50 (1951) σ.σ. 1132- 1136. Ενασχυνώντας στο Μωριά μετά 14 χρόνια, νιώθοντας πόσο ο ίδιος και ο τόπος έχουν, ύστερα από τον πόλεμο, αλλάξει, ανακαλύπτει τα διαφορετικά πρόσωπα της Πελοποννήσου και εντοπίζει τις ομοιότητες και τις διαφορές τους, περιγράφοντας και συγκρίνοντάς τα.

112 Οι Σχιστόλιθοι περ. *Νέα Εστία* 50 (1951) σ.σ. 1264- 1267. Σύντομο οδοιπορικό της Ανδρου, με μια εκτενέστερη σπουδή της Κυκλαδίτικης γραμμής και αναφορά στη ναυτική παράδοση του νησιού, στις χαρές και στις πίκρες της.

113. Ηπειρωτική συμφωνία περ. *Νέα Εστία* 50 (1951) σ.σ. 1415- 1419. Περνώντας μέσα από την Αιτωλοακαρνανία φτάνει στην Ηπειρο την οποία περιηγείται και περιγράφει ως σύνολο, για να καταλήξει στα Γιάννινα και τη Δωδώνη, δίνοντας ιστορικά και άλλα στοιχεία για τα δύο μέρη.

114 Βοιωτικός Ορχομενός περ. *Νέα Εστία* 51 (1952) σ.σ. 214- 216. Παρουσιάζει τον Ορχομενό μέσα από τη σύγκριση με άλλες αρχαίες πόλεις της Ελλάδας και μια αναφορά σε παλιούς ταξιδιώτες ως τον Σλήμαν, όπως επίσης μέσα από τη σύγχρονη θλιβερή κατάσταση της περιοχής.

115 Η αφάνατη μνήμη περ. *Νέα Εστία* 51 (1952) σ.σ. 380- 383. Ο λόγος για τις θερμοπύλες το πνεύμα των οποίων προσπαθεί να συλλάβει μέσα από το τοπίο και τα ιστορικά γεγονότα που συνδέθηκαν μαζί του.

116 Εαρ της Κρήτης περ. *Νέα Εστία* 53 (1953) σ.σ. 883- 887. Συνδέει τη σύγχρονη εικόνα της Κρήτης και των κριτικών με εκείνη του Μινωϊκού Πολιτισμού, μέσα από τη Μυθολογία. ενώ παράλληλα επισκέπτεται και περιγράφει το Μουσείο και την Κνωσό, για να πει λίγα λόγια για την αρχαία κρητική Τέχνη.

117 Η Σκύρος: Μια ποίηση, μια αγάπη περ. *Νέα Εστία* 54 (1953) σ.σ.. 1632-1635. Περιγράφει τη Σκύρο, σπουδάζει το τοπίο της και αναφέρεται στη μυθολογία και τον Rupert Brooke.

118 Η ακραία Ηρα της περαχώρας περ. *Νέα Εστία* 55 (1954) σ.σ.. 530- 532. Μιλά για λίχο για το Ηραίο, για την περιοχή αυτή του Κορινθιακού, ενώ σπουδάζει το ανοιξιάτικο τοπίο.

119 Αιτωλικοί περίπατοι περ. *Νέα Εστία* 55 (1954) σ.σ.. 779- 782. Περιηγείται ξανά την Αιτωλία για να περιγράψει το τοπίο και τη διάφορα χωριά που περνά, με αναφορές σε ιστορικά και πνευματικά πρόσωπα και γεγονότα.

120. Χαιρετισμός περ. *Νέα Εστία* Χριστούγεννα 1954 σ.σ.. 211- 212. Ανατρέχει στην ιστορία της Κύπρου, για να τονίσει την ελληνικότητά της και να δείξει ακόμα πιο ανάγλυφα τη σύγχρονη κατάσταση του νησιού.

121 Από μακρυνά περ. *Φθιώτις* Ιούλιος 1955 σ.σ.. 37- 38. Περιγράφει το θρυλικό πλοίο Υδράκι και το ταξίδι μαζί του προς το Βόλο, με ενδιάμεσο σταθμό την Αταλάντη.

122. Ευρυτανία εφ. *Ελευθερία* 20.5.1956. Δεκαεννέα χρόνια μετά την πρώτη του επίσκεψη, ξαναπηγαίνει στην Ευρυτανία, για να χαρεί πάλι τη φύση και την ηρεμία της.

123 Περιηγητικά εφ. *Ελευθερία* 3.6.1956. Αναφορά στην απώλεια του ύφους, χρώματος και ήθους της Ζακύνθου και στον ιδιαίτερο χαρακτήρα του Μεσολοχχίου, που πάντοτε θέλλει.

124 Σαντορίνη εφ. *Ελευθερία* 15.7.1956. Προσπάθεια προσεγγίσεως του "σπαραχμένου νησιού", μέσα από την ιδιομορφία του και την καταλυτική σημασία του ηφαιστείου, σύντομο οδοιπορικό και περιγραφή.

125 Χώρα του μειδιάματος εφ. *Ελευθερία* 5.8.1956. Επισκέπτεται για μια ακόμη φορά την Αυστρία, για να διαπιστώσει ότι η γελαστή, θεακτική χώρα, δεν έχει αλλάξει, παρά τις μεγάλες καταστροφές του πολέμου.

126 Η ώρα της Βαυαρίας. εφ. *Ελευθερία* 12.8.1956. Βρίσκεται στο Μόναχο,

πηγαίνει στους τάφους του Θθωνα και της Αμαλίας, αναφέρεται στους Βιττελσβάχους, στον Γύζη και περιγράφει με συντομία το μεταπολεμικό πρόσωπο της πόλης.

127 Η κόλαση εφ. *Ελευθερία* 19.8.1956. Κοντά στο Μόναχο το Νταχάου, που περιγράφει και σχολιάζει, έτσι όπως το επισκέφθηκε μια συννεφιασμένη μέρα.

128 Ο πόλεμος εφ. *Ελευθερία* 26.8.1956. Πρόκειται για μια ιστορική περισσότερο αναφορά στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, το Μετς και το Βερντέν και για μια απόδειξη της λαχτάρας για Ειρήνη μέσα από την εικόνα του Λουξεμβούργου και της Ελβετίας.

129 Στις Άλπεις εφ. *Ελευθερία* 2.9.1956. Αφιερωμένο στις Άλπεις το άρθρο αυτό, εκτός από την περιγραφή των βουνών και των πόλεων, που είναι χτισμένες στα ριζά τους, προσπαθεί να εντοπίσει το χαρακτήρα του τεράστιου ορεινού συκροτήματος.

130 Άλλη μια φορά, το Παρίσι εφ. *Ελευθερία* 9.9.1956. Πέρα από περιγραφές, με τρόπο που θυμίζει δοκίμιο, ψάχνει να εντοπίσει το χαρακτήρα της Πόλης του Φωτός, μέσα από τη φύση, τα μνημεία και τη λογοτεχνία.

131 Η Ιταλική παρένθεση εφ. *Ελευθερία* 16.9.1956. Πραγματικά πρόκειται για παρένθεση, για ένα σύντομο πέραςμα στην Ιταλία (μετά τη Γερμανία με μικρά σταματήματα στη Laggo Maggiore τη Βερόνα, τη Βενετία).

132 Ένα πρόσωπο τραγωδίας εφ. *Ελευθερία* 30.9.1956. Αναφορά στο πρόσωπο της Αυτοκράτειρας Ελισάβετ: στο χαρακτήρα, την προσωπικότητα, την ιστορία της.

133 Ουγγρική Ραψωδία εφ. *Ελευθερία* 18.11.1956. Με αφορμή την πρόσφατη- τότε- τραγωδία της Ουγγαρίας, θυμάται κάποιο παλιότερο ταξίδι του στη χώρα και περιγράφει την ιδιοσυγκρασία των Ούγγρων, τη Βουδαπέστη και μια βραδιά με βιολιά, για να τονίσει τη διαφορά πριν μετά την Σοβιετική επέμβαση.

134 Ανοιξιάτικα νερά εφ. *Ελευθερία* 14.4.1957. Όπως και αλλού, περιγράφει

την ατμόσφαιρα του καλοκαιρινού ταξιδιού με το πλοίο στο Αιχαίο. Βρίσκεται στο δρόμο για τη Χίο, που την περιγράφει με συντομία και σε γενικές γραμμές.

135 Το Πυρξί εφ. *Ελευθερία* 28.4.1957. Ασχολείται για λίγο με το χωριό Πυρξί της Χίου και ερευνά τον πολιτισμό και την παράδοσή του, με αναφορές στο Γ. Θεοτοκά και τον καθηγητή Αμαντο.

136 Το Προκόπιον εφ. *Ελευθερία* 25.8.1957. Σχολιασμός της κακής κατάστασης των δρόμων και αναφορά στη φύση και στην ιστορία ("Μνήμη της Καπαδοκίας" είναι ο υπότιτλος του άρθρου) του Ν. Προκοπίου Ευβοίας.

137 Ο Ασύγχρονος Κόσμος εφ. *Ελευθερία* 1.9.1957. Με αφορμή την κακή κατάσταση της Ελληνικής επαρχίας, αναφέρεται στη στέρηση και στις σκληρές συνθήκες διαβίωσης των χωρικών.

138 Λευκάδα εφ. *Ελευθερία* 8.9.57. Ο υπότιτλος "Η φύση και το πνεύμα" (μέσα απ'το Βαλαωρίτη το τελευταίο) καθορίζουν σαφώς το περιεχόμενο του άρθρου.

139 Γη της Ηπείρου εφ. *Ελευθερία* 3.8.1958. Άλλη μια φορά στην Ηπειρο, για να προσπαθήσει να μπει στην Ηπειρωτική πραγματικότητα και ιδιαίτερη μνεία στο σπήλαιο του Περάματος των Ιωαννίνων.

140. Το Μέτσοβο εφ. *Ελευθερία* 17.8.1958. Πρόκειται για την περιγραφή της διαδρομής απ'τα Γιάννινα στο Μέτσοβο, με ιδιαίτερη περιγραφή στους θάμνους, καθώς και για μια αναδρομή στην ιστορία και μια αναφορά στα καθέκαστα της μικρής πόλης.

141. Κέρκυρα του Αυγούστου εφ. *Ελευθερία* 24.8.1958 Λυρική αναφορά στο νησί των Φαιάκων, μέσα από τη θέση που κατέχει στην Ελληνική ποίηση και περιγραφή της ζοητείας της καλοκαιριάτικης Κέρκυρας.

142 Η Πάρχα εφ. *Ελευθερία* 31.8.1958. Περιγραφή του τοπίου αυτού της Ηπείρου, αναφορά στις Ωδές του Κάλλβου και στην ιστορία της Πάρχας και με τους Σουλιώτες.

143 Το Σούλι εφ. *Ελευθερία* 14.9.1958 Οδοιπορικό στην περιοχή του κακοτράχαλου Σουλίου και προσπάθεια να διαφανεί, μέσα από την ιστορία και

την κακοτράχαλη φύση, ο πραγματικός χαρακτήρας του τόπου.

144 Το Ζάλογγο εφ. *Ελευθερία* 21.9.1958 Στο δρόμο προς το Ζάλογγο περιγράφει με λεπτομέρειες τη διαδρομή, σχολιάζει για λίγο το καλαίσθητο μνημείο που στήνονταν τότε εκεί, πριν καταλήξει στην εξιστόρηση των γνωστών γεγονότων.

145 Μιά στιχμή της Αρκαδίας. εφ. *Ελευθερία* 28.12.1958. Αρχίζοντας με ένα σχόλιο για την απαράδεκτα χαμηλή ποιότητα της επαρχίας, προχωρεί σε μια λιυρική περιγραφή της Αρκαδίας με ταυτόχρονες αναφορές στη μυθολογία.

146 Η νεκρή πολιτεία. εφ. *Ελευθερία* 4.1.1959. Πρόκειται για μια εκδρομή στο Γαλαξίδι, περιγραφή της πολιτείας, αναδρομή στην ιστορία της και αναφορά τη σύγχρονη εγκατάλειψη και παρακμή της.

147. Το Ταξίδι της Αρτας εφ. *Ελευθερία* 11.1.1959. Με αφορμή μια ομιλία του, βρίσκει την ευκαιρία να μιλήσει για την σύγχρονη Αρτα και να περιγράψει ταυτόχρονα το φυσικό περιβάλλον της Ακαρνανίας.

148. Μακεδονικά εφ. *Ελευθερία* 8.3.1959. Καθ' οδό προς τη Θεσσαλονίκη, Δράμα, Καβάλα και Αλεξανδρούπολη, περιγράφει τη Μακεδονική φύση και ιστορία, καθώς και τύχη του ανθρώπινου δυναμικού, για να δώσει την ουσία του τόπου.

149. Ο Εβρος εφ. *Ελευθερία* 22.3.1959. Σύντομη αναφορά στη Θράκη και ιδιαίτερα το Νέστο, τη Ροδόπη και την Αλεξανδρούπολη και εκτενέστερη στον Εβρο και την ειδική για την Ελλάδα σημασία του.

150. Το Ταξίδι της Κρήτης εφ. *Ελευθερία* 26.4.1959 (και *Νέα Εστία* 65, 1959 σ.σ. 675-6). Πρόκειται για μια αναφορά στην Κρήτη, ιδωμένη περισσότερο μέσα από τους δύο μεγάλους της άντρες, τον Βενιζέλο και τον Καζαντζάκη, καθώς και μέσα από τους ανθρώπους της.

151. Τοπία της Κρήτης εφ. *Ελευθερία* 10.5.1959. Οδοιπορικό στο Ρέθυμνο, το Αρκάδι και τα Σφακιά, με σκοπό να εντοπισθεί, μέσα από την ιστορία, την πνευματική και ανθρώπινη παρουσία και τη φύση, ο χαρακτήρας των τριών

τόπων.

152. Οι Παξοί εφ. *Ελευθερία* 15.8.1959. Σε μια εκδρομή από την Κέρκυρα στους Παξούς περιγράφει το νησιωτικό αυτό σύμπλεγμα αναφέροντας πρόσωπα και περιστατικά συνδεδεμένα με τον τόπο.

153. Ο Παλιός καιρός εφ. *Ελευθερία* 30.8.1959. Με αφορμή μια επίσκεψή του στην Κασσιόπη, περιγράφει ξανά την Κέρκυρα αυτή τη φορά όμως μέσα από το γνήσιο παλαικό στοιχείο της, υπέρμαχος του "σεβασμού του κάλλους του παρελθόντος".

154. Οι Ψαράδες εφ. *Ελευθερία* 6.9.1959. Πρόκειται για μια αναφορά στους ψαράδες της λιμνοθάλασσας του Μεσολοχχιού, με φόντο το φυσικό τους περιβάλλον και την καθημερινή ζωή του χώρου τους.

155. Οι λόφοι με τα ρείκια εφ. *Ελευθερία* 8.11.1959. Στην Νοτιοανατολική πλευρά της Πελοποννήσου, στην περιοχή του Πάρνωνα, περιγράφει τη φθινοπωρινή φύση, το Αστρος με την ιστορία του, το Λεωνίδι, τον Τυρό, ενώ αναφέρεται στην Τοακώνικη διάλεκτο και στον Κώστα Ουράνη.

156. Πλαχιές του Πηλίου εφ. *Ελευθερία* 21.8.1960 (Το ίδιο κείμενο και στο περ. *Νέα Σκέψη* Νοέμβριος 1973 σ.σ.. 457-9). Υστερα από χρόνια ξαναβρίσκεται στο Πήλιο θυμάται τη θητεία του ως δασκάλου στην Πορταριά, επισημαίνει τις αλλαγές μα και την αμείωτη χητεία του τόπου και επιχειρεί να δώσει την ατμόσφαιρά του.

157. Η Σκιάθος εφ. *Ελευθερία* 28.8.1960 (το ίδιο κείμενο στο περ. *Φυσιολάτρης* Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1961 σ. 11-13). Περιγραφή του νησιού κοιταχμένου μέσα από τον Παπαδιαμάντη, επίσκεψη τοποθεσιών που αναφέρονται στα βιβλία του τελευταίου και σχόλιο για τη σύγχρονη εξελισσόμενη Σκιάθο.

158. Σποράδες εφ. *Ελευθερία* (11.9.1960) Γνωριμία με τις υπόλοιπες Σποράδες, Σκύρο, Σκόπελο, Αλόνησο.

159. Μια στιχμή στο κατώφλι εφ. *Ελευθερία* 25.12.1960. Πριν φτάσουν στο

Πεκίνο, σταματούν στη Ζυρίχη και την Πράγα και περιγράφει το πολύχρωμο πλήθος και τις γνωριμίες των αεροδρομίων.

160. Η αίσθηση του άλλου χώρου εφ. *Ελευθερία* 27.12.1960. Σύντομη περιγραφή του βαθμού άγνοιας των Κινέζων, όσο αφορά το ελληνικό πνεύμα.

161. Ένα μεγάλο πείραμα εφ. *Ελευθερία* 28.12.1960. Προσπάθεια κατανόησης της συγχρονης Κίνας από πλευράς κυρίως κοινωνικής (στέγη, ρούχα, εκπαίδευση, τροφή κλπ.).

162. Παροξυσμός συγχρονισμού εφ. *Ελευθερία* 29.12.1960. Μέσο από τις βιομηχανικές εκθέσεις και από πληροφορίες των Κινέζων μαθαίνει περισσότερα σχετικά με τον πυρετώδη ρυθμό εκσυγχρονισμού.

163. Η αποθέωση ενός Αρχηγού εφ. *Ελευθερία* 30.12.1960. Αναφορά στον Μάο Τσε Τούγκ και στην θέση που κατέχει στην Κίνα, μετά την Επανάσταση της οποίας ηγήθηκε.

164. Αρχή καινούργιας εποχής εφ. *Ελευθερία* 31.12.1960. Αναφέρεται στην ιστορία της Κίνας πριν την Επανάσταση, με τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης και την καταπίεση και εκμετάλλευση των αυτοκρατόρων αρχικά, των Ευρωπαίων αργότερα και σύντομη απαρίθμηση των σημερινών δυνατοτήτων.

165. Ο ρόλος της γυναίκας εφ. *Ελευθερία* 1.1.1961. Πληροφορεί για τη θέση της γυναίκας στην παλιά Κίνα (σ' όλα τα στρώματα, στην οικογένεια ακόμη και στην περίπτωση της πορνείας) και στη νέα, που είναι το άκρο αντίθετο.

166. Τι είναι το κοινόβιο εφ. *Ελευθερία* 3.1.1961. Η πληροφόρηση συνεχίζεται, αυτή τη φορά για το κοινόβιο και τον τρόπο λειτουργίας του μέσα στα πλαίσια της δουλειάς, της οικογένειας της διαβίωσης.

167. Η επικοινωνία και ο μόχθος εφ. *Ελευθερία* 4.1.1961. Πρόκειται για τη συνέχεια του προηγούμενου άρθρου πάνω στα κοινόβια και στη ζωή σ αυτά.

168. Η παράδοση και η Ιστορία εφ. *Ελευθερία* 5.1.1961. Αναφέρεται στην δημιουργία του Κινέζικου Έθνους μέσα από τις παραδόσεις των Κινέζων και προσπαθεί μέσα από μια ηθογραφία των κατοίκων να εντοπίσει το χαρακτήρα

των διαφόρων περιοχών.

169. Η Θρησκεία και η πολιτική εφ. *Ελευθερία* 6.1.1961. Αναδρομή στις θρησκείες που επικράτησαν κατά καιρούς στις διάφορες περιοχές της Κίνας και πληροφόρηση για τη θέση της θρησκείας μετά την Επανάσταση.

170. Ο άνθρωπος και η φύση εφ. *Ελευθερία* 7.1.1961. Περιγράφει τη σχέση των ανθρώπων με το κλίμα και τη φύση (ποταμούς, βουνά, κάμπους, κλπ.) στις διάφορες περιοχές της χώρας.

171. Εκπαιδευτικά και άλλα εφ. *Ελευθερία* 8.1.1961. Πρόκειται για την εμπειρία του από το μάθημα σε κινέζικο σχολείο και για τις πληροφορίες σχετικά με το εκπαιδευτικό σύστημα της Κίνας, σε όλες τις βαθμίδες.

172. Τα γράμματα και η τέχνη εφ. *Ελευθερία* 10.1.1961. Εισαγωγή στην Κινέζικη λογοτεχνία και ζωγραφική, στο παρελθόν και στο παρόν και συνομιλία με Κινέζους διανοούμενους.

173. Το Κινέζικο θέατρο εφ. *Ελευθερία* 11.1.1961. Άρθρο κατατοπιστικό για την δραματική τέχνη στην Κίνα και την εξέλιξή της, περιγραφή θεατρικής παράστασης.

174. Περίπατοι στο Πεκίνο εφ. *Ελευθερία* 12.1.1961 (α) Περίπατοι στο Πεκίνο Ελευθ. 12.1.1961 (β). Περιγραφή της Κινεζικής πρωτεύουσας με τις φτωχογειτονιές και τα παλάτια, τις γραφικότητες και τις αθλιότητές της.

175. Το Νανκίν και η Σαγκάη εφ. *Ελευθερία* 14.1.1961. Περίπατος στις πόλεις αυτές της Κίνας και περιγραφή τους, επίσης στο Μουσείο του Νανκίν και σε ένα βουδικό μοναστήρι της Σαγκάης.

176. Χάντσου, Καντώνα, Βου Χαν εφ. *Ελευθερία* 15.1.1961. Επίσκεψη και περιγραφή των τριών πόλεων.

177. Η ώρα του αποχαιρετισμού εφ. *Ελευθερία* 17.1.1961. Συνοψίζοντας, μιλά για την Κίνα γενικά και περιγράφει την αναχώρηση από το χιονισμένο Πεκίνο.

178. Πρώτη γνωριμία με τη Μόσχα εφ. *Ελευθερία* 22.1.1961. Μετά μια στάση

στο Όμοκ και περιγραφή της ατμόσφαιρας του αεροδρομίου, μια πρώτη εντύπωση από την Μόσχα μέσα από το τζάμι του λεωφορείου.

179 Το ύψος μιας Πολιτείας εφ. *Ελευθερία* 24.1.1961. Γνωριμία με τη Μόσχα, τα κτίρια, τον ποταμό, τα καταστήματα, τα μνημεία, τα πάρκα, τα χήπεδά της.

180. Περίπατοι στη Μόσχα εφ. *Ελευθερία* 25.1.1961. Επίσκεψη στο Κρεμλίνο, στην Εκκλησία του Αγίου Βασιλείου, αναδρομή στην ιστορία της και περιγραφή της πινακοθήκης Τρετιάκωφ.

181. Τα θέατρα και τα έργα εφ. *Ελευθερία* 26.1.1961. Παρακολουθεί παραστάσεις θεατρικές και περιγράφει τον τρόπο που λειτουργούν οι διάφορες μορφές θεάματος στην Ρωσία, ενώ παράλληλα αναφέρεται στο πλουσιότερο θεατρικό ρεπερτόριο του 1960.

182. Στις ακροποταμιές του Νέβα εφ. *Ελευθερία* 27.1.1961. Γενικές πληροφορίες για την ιστορία του Λένιγκραντ, σε μια πρώτη γνωριμία με την πόλη.

183. Περίπατοι στο Λένιγκραντ εφ. *Ελευθερία* 28.1.1961. Βλέπει την πόλη μέσα από τον Ντοστογιέφσκη, περιγράφει την μεγαλοπρέπεια των παλιών κτιρίων και αναφέρεται στους μεγάλους της ιστορίας, που συνέδεσαν το όνομά τους με την πόλη.

184. Οι συλλογές του Ερμιτάζ εφ. *Ελευθερία* 29.1.1961. Περιγράφει τα ανάκτορα της Μ.Αικατερίνης με τις περίφημες συλλογές αντικειμένων τέχνης.

185. Ένα χορχό πέρασμα Ελευθ. 26.2.1961. Ξανά στο Μωριά το Χειμώνα: Κορινθία, Ολυμπία, Ναύπλιο και σχολιασμός - περιγραφή του καρναβαλιού της Πάτρας.

186. Ένας εξώστης εφ. *Ελευθερία* 7.5.1961. Περιπλάνηση στη Ρούμελη (με ορμητήριο τη Δερβέκιστα) περιγραφή του τοπίου και της ατμόσφαιρας, διαπίστωση του ανεξάντλητου της ελληνικής φύσης.

187. Ο αγώνας εφ. *Ελευθερία* 4.6.1961. Μιλά για τον αγώνα της Κύπρου για ανεξαρτησία και για τα σημάδια του στη σύγχρονη Κύπρο.

188. Ελληνίς εφ. *Ελευθερία* 11.6.1961. Πρώτη γνωριμία με την Κύπρο και τεκμηρίωση της ελληνικότητάς της μέσα από την ιστορία και τη σύγχρονη πραγματικότητα.

189. Το Σταυροδρόμι εφ. *Ελευθερία* 18.6.1961. Μιλά για το συνονθύλευμα των φυλών στην σημερινή Κύπρο, και τον τρόπο συνυπάρξεώς τους μέσα στην καθημερινή ζωή.

190. Ο Δάσκαλος εφ. *Ελευθερία* 25.6.1961. Πρόκειται για πληροφόρηση πάνω στο εκπαιδευτικό σύστημα της Κύπρου και την εξέλιξή του.

191. Ανοιξιάτικη Κρήτη περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1961.σελ. 20-22. Πρόκειται για μια περιληπτική αναδρομή στην ιστορία της Κρήτης και για μια σύντομη περήχησή της, με σκοπό να εντοπισθεί ο χαρακτήρας του Νησιού.

192. Ο βράχος της Υδρας εφ. *Ελευθερία* 7.1.1962. Μετά χρόνια επισκέπτεται ξανά την Υδρα προκατειλημμένος από τα όσα έχει ακούσει για την εξέλιξή της, πράγμα που διαπιστώνει, εντοπίζοντας ωστόσο και στοιχεία αναλλοίωτα.

193. Παρένθεση χαλκήνης εφ. *Ελευθερία* 10.6.1962. Στο δρόμο για τη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών θαυμάζει το τοπίο, ενώ φτάνοντας στο μοναστήρι αναφέρεται στην ατμόσφαιρα και την ιστορία του.

194. Το Νησί των Καβείρων εφ. *Ελευθερία* 17.6.1962. Ταξίδι στη Σαμοθράκη και περιγραφή της φύσης, πληροφορίες για τους Καβείρους και μικρό ιστορικό του περίφημου αγάλματος της Νίκης.

195. Ασκληπιός εφ. *Ελευθερία* 15.7.1962. Με μια εκτενή αναδρομή στην ιστορία της Κω και ιδιαίτερα στους χρόνους της Ιταλικής κατοχής και με μια γεωγραφική τοποθέτηση και φυσική περιγραφή επιχειρεί να δώσει μια ολοκληρωμένη εικόνα του νησιού.

196. Χώρα του Ηλίου εφ. *Ελευθερία* 22.7.1962. Υστερα από μικρές περιγραφές της Νισύρου, της Τήλου και της Σύμης, φτάνει στη Ρόδο και αρχίζει τη γνωριμία μαζί της.

197. Περίπατοι εφ. *Ελευθερία* 29.7.1962. Περιήγηση στη Ρόδο, περιγραφή της φύσης της και των τριών αρχαίων πολιτειών της, Λίνδου, Καμείρου, Ιαλυσσοῦ.

198. Μυρίων άνοδος εφ. *Ελευθερία* 2.9.1962. Περιγράφει τη φύση της Ευρυτανίας και τη θλιβερή κατάσταση κατά τη διάρκεια ενός πανηγυριού στον Προυσό, μα αναφορές στον Πάλλη και τον Ταίν.

199. Η καταστροφή εφ. *Ελευθερία* 20.1.1963. Μέσα από την αντίθεση της ομορφιάς και της καταστροφικής μανίας της ελληνικής χης προσπαθεί να δώσει τη σημασία του χαλασμού του μικρού και του Μεγάλου Χωριού της Ευρυτανίας.

200. Αφρικανικός Πυρετός εφ. *Ελευθερία* 21.4.1963. Πρόλογος σχετικός με το ταξίδι στην Αφρική για να πληροφορήσει σχετικά με το πνεύμα που επικρατεί στην Μαύρη Ηπειρο. και μερικοί αριθμοί-μεχέθη για πληρέστερη κατανόηση όσων θα ακολουθήσουν.

201. Ο Αφρικανικός άνθρωπος εφ. *Ελευθερία* 23.4.1963. Δίνει μερικούς χαρακτηριστικούς αριθμούς, της έκτασης και του πληθυσμού χωρών της Ανατολικής Αφρικής, ενώ μιλά για τις διάφορες φυλές και την πολιτιστική τους εξέλιξη με βάση το κλίμα που ρυθμίζει τον τρόπο ζωής.

202. Στη Χώρα της φυλής των Μασάϊ εφ. *Ελευθερία* 24.4.1963. Δίνει μια πλήρη εικόνα της φυλής των Μασάϊ από εξωτερική περιγραφή μέχρι τρόπο ζωής και σκέψεις, ήθη και έθιμα.

203. Ουχούρου σάσα εφ. *Ελευθερία* 25.4.1963. Πρόκειται για μια αναδρομή στην ιστορία απόκτησης της ανεξαρτησίας της Κένυα, αναφορά στον Κενυάτα και το κόμμα του.

204. Οι Ξένοι, άλλοτε και τώρα εφ. *Ελευθερία* 26.4.1963. Πρόκειται για μια αναφορά στις αλληπάλληλες εισβολές και κυριαρχίες των ξένων στην Ανατολική Αφρική και την άχρια εκμετάλλευση τόπου και κατοίκων, από τα αρχαία χρόνια μέχρι σήμερα, που τα περισσότερα κράτη είναι ανεξάρτητα.

205. Οι Έλληνες, ένας περίπατος ανάμεσά τους εφ. *Ελευθερία* 27.4.1963. Ο λόγος για τους Έλληνες της Ανατολικής Αφρικής, τη ζωής τους και τους δεσμούς

τους με την Ελλάδα' αναφέρει την επίβλεψή του σε σχολεία, τη συνάντησή του με τον Μητροπολίτη και τις συνομιλίες με αξιόλογους Έλληνες της Αφρικής.

206. Η Ορθοδοξία της Ουγκάντας εφ. *Ελευθερία* 28.4.1963. Ανατρέχει στην επικράτηση του Χριστιανισμού στην Ανατολική Αφρική και στην εξέλιξη των διαφόρων δογμάτων για να καταλήξει σε μια έρευνα της θέσης και της ισχύος της Ορθοδοξίας στη σύγχρονη Ουγκάντα μέσα από τη γνωριμία του με ντόπιους Ιερωμένους.

207. Η παρούσα ώρα της Ουγκάντας εφ. *Ελευθερία* 30.4.1963. Περιγράφει την φύση και την πρωτεύουσα Καμπέλα για να καταλήξει στο τρόπο λειτουργίας του πολιτεύματος στη σύγχρονη Ουγκάντα.

208. Οι Μουσουλμάνοι της Ανατολικής Αφρικής εφ. *Ελευθερία* 2.5.1963. Αναφορά στο Μουσουλμανικό στοιχείο της Ανατολικής Αφρικής και στο τρόπο που εξελίχθηκε και επικράτησε μέσα στους τελευταίους αιώνες' περιγραφή των διαφόρων Μουσουλμανικών φυλών που συνωστίζονται ιδιαίτερα στη Ζανζιβάρη και αναδρομή σε ιστορικές σελίδες της τελευταίας.

209. Ένα ταξίδι μέσα στο Νείλο εφ. *Ελευθερία* 3.5.1963. Σε μια εκδρομή προς τους καταρράχτες του Νείλου-ένα μέρος της έγινε μέσα σε πλεύσιμο- περιγράφει την ολόγυρα φύση με τα διάφορα άγρια ζώα και αναφέρεται ιδιαίτερα στο ποτάμι.

210. Κιλιμαντζάρο, το μεγάλο βουνό εφ. *Ελευθερία* 4.5.1963. Πρόκειται για μια εκδρομή στο Κιλιμάντζαρο, φιλοξενία σε Ελληνικό Ξενοδοχείο, συνομιλία με την ιδιοκτήτη του και περιγραφή της φύσης κατά την ανάβαση στο βουνό.

211. Ζανζιβάρη, το νησί των μπαχαρικών εφ. *Ελευθερία* 5.5.1963. Σύντομη επίσκεψη στη Ζανζιβάρη με το έντονο αραβικό στοιχείο, την ανυπόφορη ζέστη και στους κάθε λογής καρπούς που παράγει η γη της.

212. Λαός της Θάλασσας εφ. *Ελευθερία* 14.7.1963. Ταξίδι στην Κάθυμνο, περιγραφή του νησιού και των κατοίκων, αναδρομή στην ιστορία της και την

παράδοση των σφουχχαράδων.

213. Το πάθος της Κύπρου εφ. *Ελευθερία* 1.3.1964. Τα πρόσφατα γεγονότα της Κύπρου, τον ξαναφέρνουν πίσω στο δικό του ταξίδι στην Μεγαλόνησο και περιγράφει την κατάσταση όπως την είχε ζήσει τότε, 2 1/2 χρόνια πριν.

214. Οδοιπορικό της Κύπρου εφ. *Ελευθερία* 24.5.1964. Με αφορμή το βιβλίο για την Κύπρο της Αθηνάς Ταρσούλη, ξαναθυμάται τις ώρες του στο νησί, αφιερώνοντάς του έτσι ένα ακόμη άρθρο.

215. Η Λωδώνη εφ. *Ελευθερία* 25.8.1964. Με την ευκαιρία μιας παράστασης στο αρχαίο θέατρο, σχολιάζει την αθρόα προσέλευση των ντόπιων και συγκρίνει την Λωδώνη με την Επίδαυρο, ενώ δεν παραλείπει και μια αναφορά στην ιστορία του τόπου.

216. Τόπος ηουχαστικός εφ. *Ελευθερία* 13.9.1964. Μια πρώτη γνωριμία με την Πάτμο, περιγραφή και αναφορά στον Ιωάννη μέσα από την προσπάθεια να αναζητήσει το χαρακτήρα του νησιού.

217. Ο αγαπημένος 20.9.1964, εφ. *Ελευθερία* Δια μακρών αναφορά στο μοναστήρι, στην ιστορία και τους θησαυρούς του.

218. Η Πάτμος άλλη μια φορά εφ. *Ελευθερία* 27.9.1964. Συνεχίζει τη γνωριμία με την Πάτμο ξανά, μέσα από την ιστορία της (Φιλικοί) και μέσα από τον εντοπισμό του βαθύτερου νοήματός της.

219. Βορειοανατολικό Αιγαίο εφ. *Ελευθερία* 2.5.1965. Στο ταξίδι του στη Λέσβο, επιχειρεί μια προσέγγιση του τοπίου, με το χώμα και την ελιά, σχεδόν αγγίζοντας τα όρια του δοκιμίου, σε μια σπουδή.

220. Χώρος του πνεύματος εφ. *Ελευθερία* 9.5.1965. Μιλά για την πνευματικότητα που αποπνέει η Λέσβος, με αφορμή τα αρχοντικά των γνωστών πνευματικών ανθρώπων και την κατάνυξη του νησιού μέσα από τις εκκλησιές και τα μοναστήρια του.

221. Φυσικά φαινόμενα εφ. *Ελευθερία* 16.5.1965. Εισαγωγή στο Θεόφιλο και περιγραφή με σχόλια του απολιθωμένου δάσους στο Σίχρι.

222. Η αγωνία ενός λαού 18.7.65 εφ. *Ελευθερία*. Το πρώτο από τα δύο άρθρα, τα αφιερωμένα στο Ισραήλ, αποτελεί μια εισαχωγή στην Ισραηλινή υπόθεση μέσα από την εν πλω συνομιλία του με ένα ραββίνο.

223. Ισραήλ εφ. *Ελευθερία* 25.7.1965. Το β' μέρος του Ισραήλ ύστερα μια παρένθεση για την Κύπρο-ενδιάμεσο σταθμό του ταξιδιού- περιγράφει ότι πρόλαβε ο συγγραφέας να δει, από τη Χάιφα και τη Ναζαρέτ καθώς κι από την προσπάθεια των Εβραίων να δημιουργήσουν το νέο τους Κράτος.

224. Φθινόπωρο των Αλπεων (Αόστη) εφ. *Ελευθερία* 26.9.1965. Περιγραφή της Βόρειας Ιταλίας (περιοχές Βενετίας-Μιλάνου) ιδιαίτερα του χώρου που συνορεύοντας με την Ελβετία, έχει πολλά κοινά στοιχεία μαζί της και σταμάτημα στην κοιλάδα της Αόστης.

225. Η Ελβετική στιχμή εφ. *Ελευθερία* 3.10.1965. Περιπλάνηση στην Ελβετία, στο Μαρτινύ και ολόγυρα στη λίμνη Λεμάν, αρκετός λόγος για την ιδιοσυγκρασία του Ελβετού μέσα από την ζωή και τη συμπεριφορά του.

226. Η Επαρχία και το Παρίσι εφ. *Ελευθερία* 10.10.1965. Μέσα από μια περιγραφή του καλοκαιριάτικου Παρισιού και από την σπουδή του Γαλλικού λαού, προσπαθεί να δώσει μια εικόνα της σχέσης Πρωτεύουσας-Επαρχίας.

227. Η στενή θάλασσα εφ. *Ελευθερία* 17.10.1965. Διασχίζει τη Γαλλία και περιγράφει' ασχολείται με τον Ροντέν και το Καλαί, πριν περάσει τη Μάχη για να φτάσει στην Αγγλία.

228. Η Αγγλία και οι Αγγλοι εφ. *Ελευθερία* 24.10.1965. Πρόκειται για μια ανάλυση του χαρακτήρα των Αγγλων, μέσα από την ιστορία και τη σύγχρονη ζωή τους.

229. Σύντομα σταματήματα εφ. *Ελευθερία* 31.10.1965. Περιγράφει το Λονδίνο και, πηγαίνοντας στο Βρετανικό Μουσείο, δε χάνει ευκαιρία να εκφράσει τη γνώμη του για το ζήτημα των Ελθινείων.

230. Το τέλος του ταξιδιού εφ. *Ελευθερία* 7.11.1965. Προσπαθεί να αναλύσει

το φαινόμενο των μακρινών μαθητών στους άνδρες και ασχολείται αρκετά με το θέμα, κλείνοντας έτσι το αφιέρωμά του στην Αγγλία, και σηματοδότη το τέλος του ταξιδιού του με ένα σταμάτημα στο Chamonix και πέρασμα, μέσα από το Mont Blanc, στην Ιταλία.

231. Η Αντλαντική Ευρώπη εφ. *Ελευθερία* 23.1.1966. Μια πρώτη γνωριμία με την Πορτογαλία, μέσα από τις γνώσεις του και από συζητήσεις με Πορτογάλους.

232. Ο τόπος, οι άνθρωποι εφ. *Ελευθερία* 30.1.1966. Πρόκειται για περιγραφή της φύσης και των πολιτειών και μια σύντομη χαρακτηριστική των Πορτογάλων.

233. Λισμπόα εφ. *Ελευθερία* 6.2.1966. Περιγράφει τη Λισαβόνα στις γειτονιές της γνωρίζοντας το χαρακτήρα της.

234. Ο Παράδεισος της Μαδέρας εφ. *Ελευθερία* 13.2.1966. Με το γνωστό του τρόπο περιγράφει τη φύση της Μαδέρας και αναφέρει ιστορικές της σελίδες ενώ δίνει και την ατμόσφαιρα και τον τρόπο ζωής στο νησί.

235. Εντυπώσεις από το Οπόρτο εφ. *Ελευθερία* 20.2.1966. Περιγράφει κατά τον ίδιο τρόπο, περιλαμβάνοντας ιστορικές πληροφορίες, φυσική περιγραφή και επίσκεψη αξιοθεάτων του Οπόρτο.

236. Η βόρεινη Πορτογαλία εφ. *Ελευθερία* 27.2.1966. Μιλά εδώ για το ρυθμό με τον οποίο εξελίχθηκε η περιοχή-από το μεσαίωνα μέχρι σήμερα- κοινωνικά, οικονομικά, πολιτιστικά.

237. Η Κοΐμπρα εφ. *Ελευθερία* 6.3.1966. Περιγράφει την Πανεπιστημιούπολη της Πορτογαλίας, αναφέρεται σε ρομαντικές ιστορικές της μνήμες, χωρίς να παραλείπει την ομιλία του στους φοιτητές και την φιλοσοφική συζήτηση με ένα καθηγητή του Πανεπιστημίου.

238. Εως το τέλος του κόσμου εφ. *Ελευθερία* 13.3.1966. Μέσα από την ιστορία και τις παραδόσεις, προσπαθεί να σπουδάσει την ιδιοσυγκρασία των Πορτογάλων, σε κάθε έκφρασή τους.

239. Στερνή περιήγηση εφ. *Ελευθερία* 20.3.1966. Επισκέπτεται την ρωμαϊκή

και αρχότερα Επισκοπική (κέντρο του Καθολικισμού) Εβρα, ξεναγείται στα μνημεία της και περνά χρήγορα από τον Πορτογαλικό Νότο.

240. Ίδρυμα Γκουλμπενκιάν εφ. *Ελευθερία* 27.3.1966. Αναφέρεται στο μορφωτικό-πολιτιστικό ίδρυμα Γκουλμπενκιάν, στους σκοπούς, τις δραστηριότητες και την ιστορία του ιδρυτή του.

241. Συνομιλία με τη Θάλασσα εφ. *Ελευθερία* 12.6.1966. Σύντομο ταξίδι στην Πάρο, για να μιλήσει εμπνευσμένα για τη φύση, τη αρχιτεκτονική και τα μοναστήρια με τις εκκλησιές, μέσα από το δόσιμο του χαρακτήρα των Κυκλάδων.

242. Μεσαιωνικός Ελληνισμός εφ. *Ελευθερία* 18.9.1966. Δίνει μερικές πληροφορίες για το Άγιο Όρος, επισημαίνοντας τις διαφορές του παρόντος από το παρελθόν, ενώ επιχειρεί μια εισαγωγή στο τοπίο της Χαλκιδικής, πριν προχωρήσει στη φύση του Αθω.

243. Το Περιβόλι της Παναχιάς εφ. *Ελευθερία* 25.9.1966. Πρόκειται για ένα σύντομο οδοιπορικό στον Αθω, μια πρώτη επαφή και γνωριμία με τον τόπο και τους ανθρώπους του.

244. Η Πολιτεία των Καρυών εφ. *Ελευθερία* 2.10.1966. Περιγράφει τις Καρυές και εξηγεί τον τρόπο λειτουργίας του Αθω' επισκέπτεται το Πρωτάτο (όπου ξεναγείται στις αχιογραφίες του) και τη Ρώσικη σκήτη του Αγίου Ανδρέα.

245. Ο Ερωτας του Απόλυτου εφ. *Ελευθερία* 9.10.1966. Ερευνά τον ασκητισμό, αναφέρεται στο άκτιστο φως και διαδηλώνει την αντίθεσή του προς την υπόθεση του ανάχωρητισμού.

246. Επιστροφή στο Βυζάντιο εφ. *Ελευθερία* 16.10.1966. Πρόκειται για την παρακολούθηση της λειτουργίας της 15 Αυγούστου στη Μονή Ιβήρων και περιγραφή της κατοπινής περιπέτειας, μέσα στην κακοκαιρία, καθ' οδόν προς τη Μεχίστη Λαύρα.

247. Η Ερημος του Ορους εφ. *Ελευθερία* 23.10.1966. Περιγράφει την περιοχή και αναφέρεται στις άλλες -πλην του μοναστηριού- μορφές του ασκητισμού, σκήτες, κελιά, καθίσματα, ενώ ταυτόχρονα γνωρίζει μοναχούς και

ενημερώνεται για τον τρόπο ζωής τους.

248. Η Μεχίστη Λαύρα εφ. *Ελευθερία* 30.10.1966. Αναφέρεται στην ιστορία του Μοναστηριού, στα κειμήλια και τους θησαυρούς του, καθώς και στον Θεοφάνη τον Κρήτα, για να τελειώσει με μια μακροσκελή περιγραφή ενός γιατρού μοναχού.

249. Το Μοναστήρι του Διονυσίου εφ. *Ελευθερία* 13.11.1966. Υστερα από μια σύντομη ανάπτυξη του χαρακτήρα του Όρους, αναφέρεται στη Μονή Διονυσίου με την βοήθεια άλλων κειμένων και μέσα από την γνωριμία και συζήτηση με δύο αξιολογημένους μοναχούς.

250. Άλλα Μοναστήρια εφ. *Ελευθερία* 20.11.1966. Τελειώνοντας το οδοιπορικό του, αναφέρεται με συντομία σε μερικά άλλα μοναστήρια του Όρους.

251. Ένα Επίμετρο εφ. *Ελευθερία* 27.11.1966. Αφού χωρίσει σε κατηγορίες τους ανθρώπους που επισκέπτονται τον Αθω, διαπιστώνει την παρακμή και προτείνει λύσεις -αλλαγές του καταστατικού, υπέρμαχος της, με κάθε τρόπο διατήρησης του Αγίου Όρους.

252. Η Νυρεμβέργη, ο Düger, περ. *Νέα Εστία* 90 (1971) σ.σ. 1359-1365. Περιγράφει τη Νυρεμβέργη, συγκρίνοντάς την με άλλες πόλεις και αναφέρεται στον Düger και τη ζωγραφική του.

253. Τα Οξφορδιανά περ. *Νέα Εστία* 91 (1972) σ.σ. 424-429. Επισκέπτεται την Οξφόρδη και το Πανεπιστήμιό της το συγκρίνει με άλλα Πανεπιστήμια που επισκέφθηκε και αναφέρεται στην ιστορία του.

254. Μια Μέρα με το Σαίξπηρ περ. *Νέα Εστία* 93 (1973) σ.σ. 77-86. Περιγράφει για λίγο το Στράτφορντ και αρχίζει την αναφορά του στο Σαίξπηρ, τη ζωή του, την εποχή του, το έργο του, τη σύγκρισή του με σύγχρονους ομοτέχνους του.

255. Το Ρέντιγκ της Μπαλλάντας περ. *Νέα Εστία* 93 (1973) σ.σ. 221-225. Με αφορμή το ποίημα του Ουάιλντ, επισκέπτεται την πόλη Ρέντιγκ και της αφιερώνει μια περιγραφή και μια σύντομη ιστορική αναδρομή, περισσότερο

όμως τη βλέπει μέσα από τον Ουαϊλντ, στου οποίου τη ζωή και το έργο αναφέρεται εκτενώς.

256. Η Μέση και Βορεινή Αγγλία περ. *Νέα Εστία* 94 (1973) σ.σ. 1202-1211 και σ.σ. 1282-1287. Μετα μια εισαγωγή στον χαρακτήρα της Αγγλίας και των κατοίκων της επισκέπτεται το Κόβεντρυ, το Μπέρμιγχαμ, το Λίβερπουλ και το Μάντσεστερ πόλεις, που περιγράφει και αναφέρεται σε σημαντικά πρόσωπα και περιστατικά τους.

257. Χώματα και νερά της Σκωτίας περ. *Νέα Εστία* 94 (1973) σ.σ. 134-1349. Μιλά γενικά για την Σκωτία, για να εισαγάγει τον αναγνώστη στο πνεύμα της, μέσα από την τοπογραφία, την ιστορία και τους θρύλους της και περνά στη συνέχεια στην περιγραφή της Γλασκώβης και της περιοχής των λιμνών.

258. Χώματα και νερά της Σκωτίας περ. *Νέα Εστία* 94 (1973) σ.σ. 1413-1431. Συνεχίζει την περιοδεία στη Σκωτία και περιγράφει τόπους, κάστρα και θρύλους, με αναφορές σε έργα του Σαίξπηρ, στη Μαρία Στιούαρτ, σε σημαντικά ιστορικά πρόσωπα για να τελειώσει με εκτενή λόγο για το Αμπερντίν και το Εδιμβούργο.

259. Αλγερινά υστερόγραφα περ. *Νέα Εστία* 97 (1975) σ.σ. 74-82. Πρόκειται για μια πλήρη αναφορά στην Αλγερία με αφορμή πρόσκληση για να παραστεί στα 20χρονα της Ανεξαρτησίας της: περιλαμβάνει ιστορική αναδρομή, πληροφορίες σχετικές με την οικονομία, την παιδεία, την καθημερινή ζωή, περιγραφή αξιοθεάτων, καθώς και του όλου γιορτασμού της Εθνικής επετείου.

260. Η Ρουμανική στιχμή περ. *Νέα Εστία* 97 (1975) σ.σ. 225-232. Ένα ταξίδι (το τελευταίο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου) στη Ρουμανία με πλήρη κι εδώ αναφορά στον λαό και την πνευματική ζωή, στο τοπίο, την ιστορία και τα μνημεία της.

Ταξιδιωτικά Δοκίμια

261. Το Πνεύμα του Νότου εφ. *Η Πρωΐα* 5.9.1934. Μέσα από τη σύγκριση της Ανατολής και της Δύσης, του Βορρά και του Νότου, επιχειρεί να βρει το πνεύμα της Μεσογείου.

262. Έντεχνος λόγος και περιήγηση περ. *Νέα Εστία* 47 (1950) σ.σ. 98-103. Μέρος μόνο του άρθρου αποτελεί δοκίμιο σχετικό με το ύφος του Ελληνικού τοπίου, ενώ άλλο μέρος, είναι αφιερωμένο στην πολύπλοκη σχέση, ανάμεσα στον έντεχνο λόγο και το ταξίδι, στον τρόπο δηλ. που αποδίδεται και πρέπει να αποδίδεται λογοτεχνικά η περιήγηση.

263. Βροχή της Θεσσαλίας περ. *Νέα Εστία* 47 (1951) σ.σ. 453-55. Μέσα στο τραίνο κι ενώ βρέχει, αρχίζει να συλλοχίζεται τη ζωή και το θάνατο και ξαναχυρνώντας στην πραγματικότητα διαπιστώνει την κοπιαστική ζωή των αγροτών, παράλληλα με άλλους σχετικούς στοχασμούς του.

264. Το Πνεύμα της Αττικής περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* σ.σ. 46-54. Αρχίζοντας με μια σύντομη αναφορά στην ακμή και την παρακμή της αρχαίας Αθήνας, συνεχίζει με την αναζήτηση του πνεύματος της Αττικής μέσα από την ιστορία, τη φιλοσοφία, την παιδεία, την τέχνη της.

265. Θέσεις και αντιθέσεις του Ελληνικού τοπίου Ομιλία στο Θέατρο Μουσούρη με την οργάνωση της Ελληνικής Περιηγητικής Λέσχης στις 25.2.1953 και στην αίθουσα του Πειραϊκού Συνδέσμου στις 16.4.53. Πρόκειται για μια συνολική θεώρηση και σπουδή του Ελληνικού τοπίου, και για το μεγαλύτερο ταξιδιωτικό του δοκίμιο.

266. Σπουδή του Ελληνικού τοπίου περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1953 σ.σ. 86-94. Αναφέρεται στην ιδιοσυγκρασία και την ιδιομορφία του Ελληνικού τοπίου, χρησιμοποιώντας ενδεικτικά διάφορα παραδείγματα από γωνιές της Ελλάδας και συνδέοντας το τοπίο με το Ελληνικό πνεύμα και την τέχνη καταλήγει στην σημασία και την επίδρασή του στον άνθρωπο.

267. Η ψυχή και το πνεύμα της Ρούμελης περ. *Νέα Εστία* 56 (1954) σ.σ. 1748-1750. Πρόκειται για μια τυπική αναφορά στο φυσικό πρόσωπο της Ρούμελης και στην ηθογραφία των κατοίκων της, ακροχωνιαίους λίθους για τη διαμόρφωση της λογοτεχνικής ταυτότητας της Σχολής της Ρούμελης.

268. Το ύφος ενόστοπιου. περ. *Φθιώτις* Απρίλιος-Οκτώβριος 1955 σ.σ. 36-38. Περιγράφει το τοπίο της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Ρούμελης, και προσπαθεί, μέσα από τη σύγκριση με το Αττικό, να βρει το χαρακτήρα του.

269. Συμφωνία του πράσινου περ *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1955 σ.σ. 74-76. Κάποιοι στίχοι του Καβάφη, κάνουν τον Ι.Μ.Παναγιωτόπουλο να ανατρέξει στους ποιητές, για να εντοπίσει τη στάση τους απέναντι στη φύση και να καταλήξει στην αναγκαιότητα του φυσικού τοπίου για τον άνθρωπο της πόλης.

270. Το σπίτι του Ρέμπραντ εφ. *Ελευθερία* 27.5.1956. Πηγαίνοντας στο Αμστερνταμ (το 1952) αναζητά το σπίτι του Ρέμπραντ' μέσα από το τοπίο της Ολλανδίας προσπαθεί να καταλάβει τον ζωγράφο -και αντίστροφα- ενώ κάνει και μια μικρή σπουδή στο έργο του.

271. Ένας περιηγητής εφ. *Ελευθερία* 17.6.1956. Με αφορμή έναν ανάπηρο Αμερικανό που τον σήκωσαν στα χέρια για να τον ανεβάσουν στην Ακρόπολη, αντιδιαστέλλει τους επιφανειακούς επιπόλαιους τουρίστες από τους συνειδητούς και εξαίρει τη σημασία της Ακρόπολης ως τόπου πνεύματος.

272. Επίδαυρος εφ. *Ελευθερία* 1.7.1956. Με αφορμή μια παράσταση αρχαίας τραγωδίας, προσπαθεί να πιάσει το πνεύμα και την ουσία της Επιδαύρου και να εντοπίσει τις αιτίες για τη μη αkéραιο απόλαυση του δράματος από τους συγχρόνους.

273. Το Φθινόπωρο εφ. *Ελευθερία* 21.10.1956. Πρόκειται για μια σπουδή πάνω στο Φθινόπωρο μέσα από την φύση, τη διάθεση που προκαλεί τη θέση του στην παλιότερη και σύγχρονη ζωή και λογοτεχνία.

274. Ζεός Κεραύνειος εφ. *Ελευθερία* 5.11.1956. Μιλά για τη σημασία της φύσης που παραμένει πάντοτε νέα, και της βροχής με μια προέκταση της

τελευταίας στον άνθρωπο.

275. Καμπάνες εφ. *Ελευθερία* 21.4.1957. Με αφορμή τις Πασχαλινές μέρες θυμάται τις καμπάνες που έτυχε να ακούσει σε διάφορα μέρη του κόσμου, για να καταλήξει στη νοσταλγική αναδρομή του παλιού, γνήσιου Πάσχα της υπαίθρου.

276. Εσπερίδες εφ. *Ελευθερία* 5.5.1957. Αναφερόμενος στον μύθο των Εσπερίδων δεν παραλείπει να περιγράψει τη Μεσοχειμακή άνοιξη με τις ευδιές των εσπεριδοειδών της και μέσα από τη σύγκριση με τα άσπρα λουλούδια του Βορρά, να δώσει το χαρακτήρα της.

277. Η ζωντανή πέτρα εφ. *Ελευθερία* 1.12.1957. Σπουδή πάνω στην Ελληνική πέτρα και το χαρακτήρα της (τη χαρακτηρίζει ζωντανή σε αντίθεση με τις πεθαμένες πέτρες άλλων χωρών).

278. Η σιωπή των μαρμάρων. περ. *Φθιώτις* Σεπτέμβριος 1958 σ.σ. 253-255. Αφήνεται στη χοιρεία που ασκούν πάνω του τα αρχαία μάρμαρα, τα διακρίνει σε ερειπιώνες και μεμονωμένα σπαράγματα, συγκρίνει τον Παρθενώνα με τους Φιλίππους και προσπαθεί να αναδείξει την τεράστια σημασία τους για την Ελλάδα.

279 Η σιχαλή βροχή εφ. *Ελευθερία* 1.12.1957. Με αφορμή τη φθινοπωρινή βροχή, μιλά για το πνεύμα του Φθινοπώρου στις διάφορες πόλεις και χώρες όπου έτυχε να το ζήσει.

280 Γλυκύ Εαρ εφ. *Ελευθερία* 29.3.59. Μιλά γενικά για την ομορφιά, για να την εντοπίσει στη συνέχεια στη φύση, όπως αυτή παρουσιάζεται την άνοιξη, ενώ αναφέρεται συχνά στο Σολωμό.

281 Η Ελληνική θάλασσα περ. *Φθιώτις* Μάρτιος- Ιούνιος 1959 σ.σ. 77- 79. Ανατρέχοντας στους θαλασσινούς Αιχαιοπελαγίτικους πολιτισμούς και, μέσα από τη σύγκριση με άλλες θάλασσες και την επίδραση του υγρού στοιχείου στον άνθρωπο, εντοπίζει το χαρακτήρα της Ελληνικής θάλασσας, τελειώνοντας με μια λυρική αναφορά στον Παπαδιαμάντη.

282 Τα μυριστικά εφ. *Ελευθερία* 4.10.1959. Αναφέρεται στα μυριστικά και μη φυτά, κατατάσσοντας τα γεωγραφικά και αφιερώνοντάς τους μια μικρή σπουδή.

283 Απαιτήσεις εφ. *Ελευθερία* 16.10.1960. Χωρίζει τους περιηγητές σε ομάδες ανάλογα με τις προθέσεις και τη συμπεριφορά τους στο ξένο μέρος και προχωρά σε μια ανάλυση των απαιτήσεων του τόπου (και δω της Ελλάδας) από τον Τουρίστα.

284 Το ταξίδι εφ. *Ελευθερία* 23.10.1960. Με αφορμή τον αξεδίψαστο ταξιδιώτη, τον Καζαντζάκη, αναφέρεται στον επιπόλαιο τρόπο που γίνονται σήμερα τα ταξίδια και παραθέτει τις απόψεις του πάνω στη σωστή, προετοιμασμένη περιήγηση.

285 Φευγαλέα οράματα εφ. *Ελευθερία* 26.8.1962. Πρόκειται για μια σπουδή του ελληνικού καλοκαιρινού τοπίου σε διάφορες στιχμές του.

286 Περιήγηση και πολιτισμός εφ. *Ελευθερία* 4.10.1964. Με αφορμή ένα, σχετικό με τον τουρισμό, συνέδριο, αναφέρεται στις μορφές του σύγχρονου περιηγητισμού και, αφού προηγουμένως χαράζει το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται ο όρος "ταξίδι", διατυπώνει τις θέσεις του πάνω στο πως θα ήρεπε να είναι η περιήγηση στις μέρες μας.

287 Μεταμορφώσεις εφ. *Ελευθερία* 30.4.1966. Αναρωτιέται αν είναι δυνατό να συναρπάξουν τα μεγάλα τεχνικά έργα με το φυσικό τοπίο και φέρνοντας παραδείγματα, αναφέρεται στην παλιότερη και σύγχρονη αισθητική.

288 Η ομαδική φυγή εφ. *Ελευθερία* 21.8.1966. Πρόκειται για μια ανίχνευση του σύγχρονου οργανωμένου περιηγητισμού, των αφορμών που κάνουν τον σύγχρονο άνθρωπο να ταξιδεύει και των διαφόρων κατηγοριών ταξιδιωτών.

Ταξιδιωτικά σημειώματα

289 Το σπίτι του Σικελιανού περ. *Νέα Εστία* 50 (1951) σ.1038. Πρόκειται για μια στάση στη Συκιά, στο σπίτι και στον τόπο που στοιχείωσαν από τον Σικελιανό, καθώς και για ένα σύντομο μνημόσυνο του ποιητή.

290 Ο κισσός του Μυστρά περ. *Νέα Εστία* 50 (1951) σ.σ. 1038- 1039. Περιγραφή, μέσα από την αντίθεση της αίσθησης που προκαλεί ένας καταπράσινος κισσός στον ερειπωμένο Μυστρά.

291 Χύμα και νερό της πατρίδας περ. *Νέα Εστία* 50 (1951) σ.σ. 1318- 1319. Ξαναπηχάινει στο Μεσολόγγι και δίνει περιγραφικά την ατμόσφαιρα της φύσης, υπερασπίζοντάς την -όπως και αλλού- από, άδικες, κατά τη γνώμη του, κρίσεις ξένων.

292. BYRON BRIDGE περ. *Νέα Εστία*, 50 (1951) σ. 1319. Προσέχοντας την επιγραφή BYRON BRIDGE βρίσκει την ευκαιρία, μετά από μια σύντομη αναφορά του στα ποτάμια της Αιτωλίας, να μιλήσει για το Βύρωνα, και με κάποια πίκρα, για την ποίηση γενικώτερα.

293. Λειβανάτες περ. *Νέα Εστία*, 51 (1952) σ.σ. 485-6. Περιγραφή της γιορτινής ατμόσφαιρας της Καθαρής Δευτέρας, κατά την διάρκεια ενός τοπικού πανηγυριού στις Λειβανάτες, όπου διαπιστώνει με ικανοποίηση ότι υπάρχει ήθος και όχι "χρώμα".

294. Το σπίτι του Βολταίρου περ. *Νέα Εστία*, 52 (1952) σ. 1028. Σύντομο σημείωμα, όπου περιγράφεται η διαδρομή ως την κλειστή καγκελόπορτα του σπιτιού του Βολταίρου στο Φερναί.

295. Θύμηση του Van Gogh περ. *Νέα Εστία* 52 (1952) σ.1096. Μέσα από το πρόσωπο του Van Gogh, επιχειρεί να προσεγγίσει την Προβηγκία και την Αρλ, καθώς και το σπίτι του ζωγράφου.

296. Λελούδι της Μονεμβασιάς περ. *Νέα Εστία*, 52 (1952) σ.1097. Πηχάινοντας ξανά στη Μονεμβασία, περιγράφει την τοποθεσία δίνοντας ταυτόχρονα την εικόνα της ερήμωσης και την προσδοκία των κατοίκων για την επίσκεψη ενός ξένου.

297. Ο κάμπος της Βοιωτίας περ. *Νέα Εστία* 52 (1952), σ.σ. 1584-5. Περιγράφει το Φθινόπωρο στον κάμπο της Βοιωτίας, με τις φθινοπωριάτικες αγροτικές ενασχολήσεις, περνά στη συμμασία του σπόρου, στις θρησκείες και τα έθιμα των λαών, για να καταλήξει στους λόγους που τον κάνουν να προτιμά το φθινόπωρο από το καλοκαίρι.

298. Ο λόφος με τα ρείκια περ. *Νέα Εστία*, 52 (1952) σ. 1585. Κοιτάζει τα ρείκια, οραματίζεται την Αρτεμη και τις Αμαδρυάδες και σκέφτεται πως μονάχα τα παιδιά και τα νιάτα έχουν το δικαίωμα να ζήσουν τη φύση ολοκληρωτικά.

299. Ο χυρισμός περ. *Νέα Εστία* 53 (1953), σ.σ. 418-9. Προσκαλεσμένος από τον δήμαρχο Μεσολοχχίου να μιλήσει για τον Παλαμά, επισκέπτεται, για μια ακόμη φορά την πόλη, σαηνευμένος ξανά και εκφράζει την αισιοδοξία του για τη νεολαία της.

300. Οι ασφόδελοι περ. *Νέα Εστία* 53 (1953), σ.σ. 419-20. Οι ανθισμένοι ασφόδελοι τον προκαλούν να σκεφτεί πάλι το μυστήριο της ζωής και του θανάτου.

301. Το Ηράκλειο της Κρήτης. περ. *Νέα Εστία* 53 (1953), σ.σ. 486-7. Αναφέρεται σε συγκεκριμένα πρόσωπα, πνευματικά κυρίως, που γνώρισε με την ευκαιρία κάποιας εκδηλώσεως, σε ένα ταξίδι του στην Κρήτη.

302. Τα τρία παχώνια περ. *Νέα Εστία* 55 (1954) σ. 482. Με φανερή την ανακούφιση από τη φυγή από την πολιτεία, βρίσκει ευκαιρία να κατατάξει τον εαυτό του ανάμεσα στους χιμαιροκυνηχούς, χρησιμοποιώντας ένα κάπως πικρό-ειρηνικό τόνο, με αφορμή το θέαμα τριών παχωνιών προς πώληση.

303. Το ανέβασμα περ. *Νέα Εστία* 55 (1954), σ.σ. 483-4. Το ανέβασμα στο Παλαμήδι, μετά 26 χρόνια, τον κάνει να διαπιστώσει πόσο γρήγορα περνά ο καιρός, χωρίς κανείς να το συνειδητοποιεί και στέκεται στιχμιαία και με τρόπο μπροστά στο φάσμα των ηηρατειών.

304. Η βροχερή Λαμπρή περ. *Νέα Εστία* 57 (1955), σ.626. Με αφορμή το

βροχερό καιρό της Μ.Παρασκευής, παραδίνεται σε κάποιους μελαγχολικούς στοχασμούς, (στο χωριό Κυρά Βχένα) με κατάληξη στο αγωνιώδες ερώτημα του θανάτου.

305. Ενας περίπατος στην αιθρία περ. *Νέα Εστία* 57 (1955) σ.σ. 636-7. Περίπατος την ημέρα του Πάσχα, και περιγραφή της ειδυλλιακής φύσης της Αιτωλοακαρνανίας, με μια σφήνα κοινωνικού προβληματισμού, καθώς βρίσκεται, ενώπιος ενώπιω, μπροστά στη φτώχεια.

306. Ο κήπος των ηρώων περ. *Νέα Εστία* 57 (1955), σ. 627. Με κάποιο πείσμα προς τους φίλους (που, όπως διατείνεται, είναι πλάσμενοι για να σε πικραίνουν), και τις αντιρρήσεις τους ως προς την ομορφιά του Μεσολοχγιού και του Αιτωλικού, πλέκει το εχκώμιο της περιοχής, στηριζόμενος στην αισθητική και ιστορική της αξία.

307. Σπιτάκια της ερημιάς περ. *Νέα Εστία* 59 (1956) σ.σ. 622-3. Πρόκειται για τις σκέψεις του για τους μοναχικούς ανθρώπους της υπαίθρου, καθώς, μέσα από το τζάμι του τραίνου βλέπει τα "σπιτάκια της Ερημιάς", ενώ ταυτόχρονα περιγράφει τη φύση, κατά τη διαδρομή προς Θεσσαλονίκη.

308. Τα τρία Γουρουνάκια περ. *Νέα Εστία* 59 (1956), σ.622. Πάλι μέσα στο τρένο ασχολείται -κάπως βαριεστημένα- με τη φυσική περιγραφή και παίρνοντας αφορμή από το ζωικό βασίλειο, καταλήγει σε μια βολή κατά της πρωτεύουσας.

309. Τα χυμνά Τέμπη περ. *Νέα Εστία* 59 (1956), σ.623. Πρόκειται για μια περιγραφή των χυμνών Τεμπών, θεάματος, που τον ξαφνιάζει και τον ξενίζει και που ακολουθείται από μια σκιαγράφιση του αληθινού χαρακτήρα του πνεύματος της κοιλάδας.

310. Η ώρα του Μεσολοχγιού περ. *Νέα Εστία* 59 (1956), σ. 847. Όπως και στο κομμάτι "Ο χυρισμός" ξαναβρίσκεται, για κάποια εκδήλωση, στο Μεσολόγχι και δε χάνει ευκαιρία να υπεραμυνθεί της πόλης και της Αιτωλικής φιλοξενίας.

Μετά το 1982, εκτός από τις επανεκδόσεις των βιβλίων *Η Κύπρος ένα ταξίδι*,

Σκαρβαβίος ο Ιερός, Η Αφρική αφυπνίζεται, από τις εκδόσεις Αστήρ και *Μορφές της Ελληνικής Γης*, από τις εκδόσεις Φιλιππούτης, πρωτοκυκλοφόρησε, στα 1984, από τις εκδόσεις Ακρίτας *Το Περιβάλλον της Παναχίας*, (σχ.8ο, σ.σ. 255). Από τα έξι μέρη του βιβλίου τα τρία πρώτα- "Το Περιβάλλον της Παναχίας", "Η Ωρα της Πάτμου", "Στο Χώρο του Παπαδιαμάντη"- και το έκτο -"Παρένθεση Γαλήνης"-, πρωτοδημοσιευμένα στην *Ελευθερία*, είναι ταξιδιωτικά (βλ. λήμματα 242,243,244,245,246,247,248,249,250, 251,216,217,218,157,158,192.)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασιάδης Θεμ. *Ένα μήνα στο Β.Πόλο* Αθήνα 1932.
- Αλεξανδρίδης Δ. (εκδ). *Σύλλογὴ τῶν ἐν ἐπιτομῇ τοῖς πάλαι γεωγραφηθέντων*
Βιέννη 1808
- Αννινος Γ. *Ταξίδια* Αθήνα Ικαρος 1968
- Αντερσεν Χ.Κ. *Θεολογικό στην Ελλάδα* Αθήνα Εστία χ.χρ.
- Αντωνοπούλου Κ. *Οι Ινδίες μου* Αθήνα Το κλειδί 1988
- Apollonii Rhodii *Argonautica* Λειψία Teubner 1852.
- Αρτεμάκης Σ. "Ευρώπη" εφ. *Απογευματινή* 17.5.1979
- Βαρκιάς Β. "Κύπρος" εφ. *Το Βήμα* 9.9.1962
- Barus J.W.B. *Egypt and the Greek Romance* Βιέννη 1956.
- Βασιλειάδης Δ. *Θεωρία. οφτάοστηρη - Η μαγεία του Ιονίου* Αθήνα Εστία χ.χρ.
- Βασιλείου Ι. *Κοντινά και μακρινά ταξίδια* Αθήνα Εστία 1980
- Βαφόπουλος Γ. "Το χρονικό μιας φιλίας" Αφιέρωμα *Ευθύνης* σ.σ. 12-29
- Βαφόπουλος Γ. "Εἰς μνήμην ἀέναον" Αφιέρωμα *Νέας Εστίας* σ.σ. 1488-92.
- Beck H.G. *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich* Μόναχο
1959
- Βενέζης Η. *Αργοναυτες - Χρονικά των Ελλήνων και ταξίδια* Τ.1 Αθήνα Εστία
1961
- Βενέζης Η. *Άνεμοι* Αθήνα Εστία χ. χρ.
- Βενέζης Η. *Φθινόπωρο στην Ιταλία* Αθήνα Εστία 1971
- Βενέζης Η. *Περιηγήσεις* Αθήνα Εστία 1973
- Βενέζης Η. *Αμερικανική Γη* Αθήνα Εστία 1977
- Βενέζης Η. *Στις Ελληνικές Θάλασσες* Αθήνα Εστία 1980
- Beye R.c. *Epic and Romance in the Argonautica of Apollonius* Southern Illinois
Univ. Press. 1982.
- Βικέλας Δ. *Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν - επιστολαί προς φίλον* [Σύλλογος προς
Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων] Αθήνα 1979.

Βλάμη Εύα *Γαλαξείδι* Αθήνα Εστία Χ.Χρ.

Bradley - Beatty - Long - Perkins *The American Tradition in Literature* 41974

Γεωργουσόπουλος Κ. "Ο ταξιδιώτης" εφ. *Τα Νέα* 5.5.1982.

Γιάκος Δ. *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ο ποιητής, ο πεζογράφος, ο κριτικός* Αθήνα 1951.

Γιάκος Δ. "Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος βιογραφούμενος και αυτοβιογραφούμενος"

Αφιέρωμα *Νέας Εστίας* σ.σ 1502 - 1523.

Γιλέζος Π. "Η πολυμέρεια του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου" Αφιέρωμα *Ευθύνης* σ.σ. 33-37.

Δαφνής Κ. "Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, η πορεία μιας ζωής και ενός έργου" Πρόλογος στο βιβλίο *Κέρκυρα το νησί της θυρικής φαντασίας* εκδ. Κερκυραϊκά Χρονικά, Κέρκυρα 1975.

Δαφνής Κ. "Ανθρωπος του καιρού του" Αφιέρωμα *Ευθύνης*, σ.σ. 69-72.

Δεδόπουλος Κ. "Κύπρος" εφ. *Καθημερινή* 7.4.1962.

Δημαράς Κ.Θ. *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο* (επιλεγόμενα) Αθήνα 1968.

Δικαίρχου Μεσσηνίου *Αναγραφή και βίος Ελλάδος* εκδ. G. Menzi Ρώμη 1919

Δικταίος Α. "Σκαρβαίος" περ. *Ο Αιώνας μας* Ιούνιος 1950 σ. 184-5.

Δόξας Αχ. *Στη ζοητεία των τροπικών* Αθήνα Κορυδαλλός 1945.

Δραχούμης Κ.Ι. *Ιστορία της μυθιστοριογραφίας παρά τους αρχαίους Έλληνας* Τεργέστη 1866.

Durrell L. *The Greek islands* Faber and Faber 1978.

Durrell L. *Fraspero's Cell* Faber and Faber 1983.

Durrell L. *Spirit of Place*. London 1988.

Ζαλοκώστας Χ. *Γύρω από την Ελλάδα* Αθήνα Εστία χ.χρ.

Ζάππας Τ. *Της στεργιάς και της θάλασσας* Αθήνα Μαυρίδης 1951.

Ηροδότου *Ιστορία* Πάπυρος Αθήνα 1953.

Θεοτοκάς Γ. *Δοκίμιο για την Αμερική* Αθήνα Ικαρος 1954.

Θεοτοκάς Γ. *Ταξίδια (Περσία, Ρουμανία, Σοβιετική Ένωση, Βουλγαρία)* Αθήνα Εστία 1971

- Βεστοκάς Γ. *Ταξίδια στη Μ.Ανατολή και το Άγιον Όρος* Αθήνα Εστία χ.χρ.
- Βεοχάρης Ι. "Κύπρος" περ. *Ηπειρωτική Εστία* Μάρτιος - Απρίλιος 1975 σ.σ. 259-60.
- Βρύλλος Α. "Το κλίμα του άρχους" *Μορφές της πεζογραφίας* Αθήνα Εστία 1951 σ.σ. 102-125.
- Βρύλλος Α. "Ευρώπη" περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1954 σ. 316.
- Βρύλλος Α. "θέσεις" περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1954 σ. 316.
- Βρύλλος Α. "Πολιτείες" περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1956 σ. 313
- Βρύλλος Α. "Ορίζοντες" περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1960 σ. 303
- Βρύλλος Α. "Κίνα" περ. *Καινούργια Εποχή* Καλοκαίρι 1961 σ. 231.
- Βρύλλος Α. "Κύπρος" περ. *Καινούργια Εποχή* Φθινόπωρο 1961 σ.261
- Βρύλλος Α. "Κίνα" περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1963 σ. 487
- Καζαντζάκης Ν. *Ιαπωνία - Κίνα* Δίφρος 31956
- Καζαντζάκης Ν. *Αναφορά στον Γκρέκο* εκδ. Ελ. Καζαντζάκη 61961.
- Καζαντζάκης Ν. *Ταξιδεύοντας* εκδ. Ελ. Καζαντζάκη 51969
- Καζαντζάκης Ν. *Ρουσία* εκδ. Ελ. Καζαντζάκη 51969.
- Καίσαρης Π. *Στο Άγιονόρος* Αθήνα, Χ.Χρ.
- Κανατός Λάσκαρις και Βασίλειος Βατάτζης δύο Έλληνες περιηγηταί του ΙΕ και ΙΗ αιώνος* υπό του Σπ. Λάμπρου απόσπασμα εκ του Ε τόμου του *Παρνασσού* Αθήναι 1881
- Καπράλος Κ. *Ανά τα Όρη - οδοιπορικά εντυπώσεις.* Αθήναι 1886
- Καραβίας Π. *Διπλή μορφή* Τυπ. Τουφεξή, Αθήνα 1938.
- Καραβίας Π. *Ισκιος και φως* Αθήνα Ικαρος 1981.
- Καραντώνης Α. "Ο ταξιδευτής συγγραφέας" περ. *Καινούργια Εποχή* Φθινόπωρο 1957 σ.σ. 70-71.
- Καραντώνης Α. *Θυμάμαι την Αμερική* Αθήνα, Το Ελληνικό βιβλίο 1963
- Καραντώνης Α. *Ελληνικοί Χώροι* Αθήνα Εστία 1979.
- Κοκκίνης Σπ. *Ταξίδια στην Ελλάδα* Αθήνα Εστία 1975
- Κόντοχλου Φ. *Ταξίδια* Αθήνα Αστήρ, 31981

- Κοσμάς Ινδικοπλεούστης *Topographie Chretienne Sources Chretiennes* T.141 (1968),
T.159 (1970), T.197 (1973).
- Κότσιρας Γ. "Εκάτη με τα τρία πρόσωπα' η δημιουργική προσφορά του
Ι.Μ.Παναγιωτόπουλου" Αφιέρωμα *Ευθύνης* σ.σ. 43-49.
- Κουλούρης Χ. *Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος, η μορφή και το έργο* Αθήνα Δίφρος 1959
- Κουλούρης Χ. "Κύπρος" περ. *Νέα Σκέψη* Φεβρουάριος 1975 σ.σ. 102-3.
- Κουλούρης Χ. "Ένα πρόσωπο κ' ένα έργο" Αφιέρωμα *Νέας Εστίας* σ.σ.1580-1582.
- Κριαράς Εμ. *Βυζαντινά ιπποτικά μυθιστορήματα* Αθήνα Αετός Α.Ε. 1955
- Krumbacher Karl *Ιστορία της Βυζαντινής λογοτεχνίας* μτφ. Γ. Σωτηριάδου εκδ.
Γρηγοριάδης Αθήνα 1974
- Κυριαζής Π. *Γαλιζία Πορεία* Αθήνα Εστία χ.χρ.
- Κύρου Κ.Α. *Εδώ κι εκεί* Αθήνα Εστία 1967
- Λάσκε Ε. *Αλλάχ Ακμπάρ* Αθήνα Γκοβόστης χ.χρ..
- Legouis and Cazamian's *History of English Literature* , Aldine 1971
- Lesky A. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας* μτφ. Α. Τσοπανάκη
θεσ/νίκη 1975
- Λούβαρις Ν. *Νοσταλγικά περιηγήσεις* Αθήνα 1937
- Λυκούδης Εμ. *Ταξιδιωτικά εντυπώσεις* Βασική Βιβλιοθήκη τ.21 Αθήνα Αετός
Α.Ε. 1953 σ.σ. 156-171
- Μανάφης Κ. *Εκλόγιον Βυζαντινών κειμένων αιώνων Β' ΙΑ'* Αθήνα 1973
- Μάτσας Ν. "Κύπρος" εφ. *Ελεύθερος Κόσμος* 3.2.1962
- Μελλάς Σπ. *Αμερική - εντυπώσεις ταξιδιού* Αθήνα Αετός Α.Ε. 1952
- Μερακλής Μ. "Οι ρομαντικοί του 19ου αιώνα" περ. *Νέα Εστία* Χριστούγεννα
1981 σ.σ. 2-20
- Μίλλερ Χ. *Ο Κολλοσσός του Μαρουσιού* μτφ. Α.Καραντώνη Αθήνα Γαλιζίας 1965
- Μόσχος Ε.Ν. "Ο δικιμογράφος, ο κριτικός και η μάχη με την ενότητα" Αφιέρωμα
Νέας Εστίας σ.σ. 1565-1579

- Μυριβήλης Σ. *Απ' την Ελλάδα* Αθήνα Εστία 1982
- Μωραϊτίδης Α. *Με του βορρά τα κύματα* τ. 1-4 Αθήνα Σιδέρης 1924-26
- Νιάρχος Β. "Προσέχηση σ' ένα σύγχρονο Οδυσσέα" Αφιέρωμα *Ευθύνης* σ.σ. 120-128
- Ξενοφώντος *Κύρου ανάβασις* Λειψία 1875
- Ξύδης Β. "Σκαρβαίος" περ. *Παιδεία* Μάιος 1950 σ.σ. 259-40
- Ξύδης Β. *Ηλείακιά* Αθήνα Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1981
- Ομήρου *Οδύσσεια* Αθήνα Πάπυρος χ.χρ.
- Ουράνης Κ. *Από τον ατλαντικό στη Μαύρη θάλασσα* Αθήνα Εστία χ.χρ.
- Ουράνης Κ. *Γλαυκοί δρόμοι* Αθήνα Οι Φίλοι του Βιβλίου 1949
- Ουράνης Κ. *Ταξίδια στην Ελλάδα* Αθήνα Οι Φίλοι του Βιβλίου 1947
- Ουράνης Κ. *Ισπανία* Αθήνα Εστία 1978
- Ουράνης Κ. *Ιταλία* Αθήνα Εστία 1978
- Pack R. *The greek and Latin Literary texts from Greco-Roman Egypt* Un. of Michigan Press 1972
- Παζανέλης Στ. *Οδοιπορικά ή αι πρώται εντυπώσεις* Αθήνα 1876
- Παζανέλης Σπ. *Πέραν του Ισθμού Πελοποννησιακαί εντυπώσεις και αναμνήσεις* τύποις αζών Περρή Αθήναι 1891
- Παζανέλης Σπ. *Πάρουρα φύλλα* Αθήνα Εστία 1905
- Παλατιολόγου Π. *Η Φωσία όπως την είδα* Αθήνα Εκδοτικόν Ινστιτούτον Αθηνών 1957
- Palestine Pilgrims Text Society* Λονδίνο τ. 1 (1891), τ.2 (1890), τ.6 (1894), τ.11 (1897)
- Πάλλης Α. *Μηρουσός* Αθήνα Ερμής 1975
- Παπαδίτσας Δ.Π. "Ταξίδι στην Πάτμο" Αφιέρωμα *Ευθύνης* σ.σ. 54-56
- Παπακωνσταντίνου Δ. *Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος απόψεις του έργου του* Αθήνα Δίφρος 1960
- Παπανούτσος Ε.Π. "Ο τεχνίτης του λόγου" εφ. *Το Βήμα* 22.11.1962
- Παπαντωνίου Ζ. *Ταξίδια* Αθήνα Εστία χ.χρ.
- Παπαντωνίου Ζ. *Άγιον Όρος* Αθήνα Εστία 1982

- Παπαστάμος Δ. *Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος. η αγωνία και η μοναξιά* Αθήνα δίπτυχο 1970
- Παράσχος Κλ. "Ορίζοντες" περ. *Νέα Εστία* 28 (1940) σ.σ.842-843
- Πάσχος Π.Β. "Με λογισμό και μ' όνειρο" Αφιέρωμα *Ευθύνης* σ.σ.78-102
- Pelican Guide of English Literature* (the) τ. 5-7
- Πολίτης Θ.Μ. "Τα πρώτα παιδικά χρόνια του Ι.Μ.Παναγιωτόπουλου" Αφιέρωμα *Νέας Εστίας* σ.σ. 1493-1501
- Πουκεβίλ Φρ. *Ταξίδι στη Δυτική Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης χ.χρ.
- Πρεβελάκης Π. *Το χρονικό μιας Πολιτείας* Αθήνα Εστία 1976
- Πρεβελάκης Π. "Χαιρετισμός στον Ι.Μ.Παναγιωτόπουλο" Αφιέρωμα *Ευθύνης* σ.σ. 9-11
- Prothero R.E. *Greek Prose Romances* Endinburgh Review -Ιούλιος 1913
- Ράλλη Μ. *Η Γεωγραφία ονειρεύεται* τ.Α' Αθήνα 1956
- Rohde E. *Der Griechische Roman und seine Vorläufer* Λειψία 31914
- Σαχίνης Α. "Οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις" *Η σύγχρονη πεζογραφία μας* Θεατική Κωνσταντινίδης 31976 σ.σ. 58-71
- Σιμόπουλος Κ. *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα* τ.Α' 1975, τ.Β' 1975, τ.Γ' 1981
- Stanford W.B. *The Ulysses Theme* Oxford Blackwell 1963
- Στασινόπουλος Μ.Δ. *Η χώρα με τις γαλλανές ήλιμνες* Αθήνα 1949
- Συριώτης Γ. *Η Αμερική χωρίς φαντασία* Αθήνα Αετός Α.Ε. 1954
- Σφακιανάκης Γ. *Ταξιδιωτικά* Αθήνα Βάκων 1976
- Σφακιανάκης Γ. *Ελληνική Γη* οδοπορικό Αθήνα Ιωλκός 1977
- Swift J. *Gulliver's travels* Penguin 1977
- Ταξιδιωτικά* Βασική Βιβλιοθήκη Αετού Α.Ε. τ.22, 1956
- Ταρσούλη Αθ. *Κάστρα και πολιτείες του Μωριά* Αθήνα Δημητράκος [1934]
- Ταρσούλη Α. *Δωδεκάνησα* τ. Α'-Β'-Γ' Αθήνα Αλφα 1947-50
- Ταρσούλη Α. *Ασπρα νησιά* Αθήνα Μαυρίδης 1970

- Thibaudet A. *Réflexions sur la Critique*. 1939
- Τσάτσου Ιω. *Ρρρς του Σινά* Αθήνα Εστία 1981
- Τσάτσου Ιω. *Ιχνηλασία* Αθήνα Εστία 1985
- Τσούρας Ν. "Κύπρος" εφ. *Καθημερινή* 15.2.1962
- Φέρμορ Π.Α. *Μάνη* μτφ. Γ. Τζαννετάκη Αθήνα Κέδρος 1981
- Φιλαδελφείως Αθ. *Σκαριφήματα εκ του ανά τον Αίμον ταξιδιού μου εν Αθήναις*
εκ της βασιλικής τυπογραφίας Ιαχλέση 1891
- Φίννε Φ. *Στεφάνι από ελληνικά νησιά* μτφ. Η θεοφιλάκη Αθήνα Βασιλείου 1983
- Φουριώτης Α. "Κύπρος" εφ. *Απογευματινή* 17.1.1962
- Φτέρης Γ. *Μάνη, πατρίδα μου* Αθήνα Ερμής 1981
- Furst L. *Φορμαντισμός* μτφ. Γ.Ράλλη-Κ.Κατζηδήμου Η γλώσσα της κριτικής
Αθήνα Ερμής 1974
- Χάρης Π. "Μορφές" περ. *Νέα Εστία* 21 (1937) σ.σ. 787-8
- Χάρης Π. *Η Κίνα έξω από τα τείχη* Αθήνα Φέξης 1961
- Χάρης Π. "Κύπρος" εφ. *Ελευθερία* 8.4.1962
- Χάρης Π. *Βράχια, κουπιά και όνειρα* Αθήνα Φέξης 1965
- Χάρης Π. *Ο άνθρωπος και ο ίσκιος του* Αθήνα Ικαρος 1982
- Χάρης Π. *Στα γαλάζια νερά* Αθήνα Εστία Χ.Χρ.
- Χάρης Π. "Ο λογοτέχνης και ο λόγιος" αφιέρωμα *Νέας Εστίας* σ.σ. 1528-1557
- Κατζίνης Γ. "Μορφές" περ. *Πνευματική Ζωή* Ιανουάριος 1937 σ. 139
- Κατζίνης Γ. "Ορίζοντες" περ. *Πνευματική Ζωή* 25.6.1940 σ.σ. 135-136
- Κατζίνης Γ. "Σκαρβαίος" περ. *Νέα Εστία* 48 (1950) σ.σ. 902-903
- Κατζίνης Γ. "Θέσεις" περ. *Νέα Εστία* 54 (1953) σ.σ. 1496-1497
- Κατζίνης Γ. "Ευρώπη" περ. *Νέα Εστία* 54 (1953) σ.σ. 1690-1691
- Κατζίνης Γ. "Πολιτείες" περ. *Νέα Εστία* 57 (1955) σ.σ. 347-348
- Κατζίνης Γ. "Κίνα" περ. *Νέα Εστία* 70 (1961), σ.972-973
- Κατζίνης Γ. "Κύπρος" περ. *Νέα Εστία* 71 (1962) σ.σ. 557-558

Κατζίνης Γ. "Αφρική" περ. *Νέα Εστία* 75 (1964) σ.σ. 206-207

Χρονάς Π. "Ένα ταξίδι και μια αναπόληση" Αφιέρωμα *Ευθύνης* σ.σ. 73-77

Ψυχάρης Γ. *Το ταξίδι μου* Αθήνα Ερμής 1978

Vitti M. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* Αθήνα Οδυσσεύς 1978

Vitti M. *Η γενιά του '30* Αθήνα Ερμής 1979

Waugh E. *A tourist in Africa* Methuen 1985

